НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПУБЛІЧНОГО ПРАВА

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць

Збірник засновано у 2015 році

Випуск 6, 2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Збірник наукових праць
Випуск 6, 2025
Виходить 6 разів на рік

Збірник заснований у вересні 2015 року.
Засновник: Науково-дослідний інститут публічного права.
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 2049 від 13.06.2024 року.

Ідентифікатор медіа: R30-05310.

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права», (вул. Георгія Кірпи, буд. 2-а, м. Київ, 03035, institutelaw@sipl.com.ua, тел. (098) 280-4553.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet
вченою радою Науково-дослідного інституту публічного права
(протокол № 19 від 13.11.2025 р.).

Збірник наукових праць «Науковий вісник публічного та приватного права» включено до переліку наукових фахових видань (Категорія «Б»), у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук із юридичних дисциплін на підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 409 від 17.03.2020 р. (Додаток 1).

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Галунько В.В. – доктор юридичних наук, професор (головний редактор); **Дрозд О.Ю.** – доктор юридичних наук, професор (науковий редактор); **Боровик А.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Журавльов Д.В.** – доктор юридичних наук, професор; **Козін С.М.** – кандидат юридичних наук; **Короєд С.О.** – доктор юридичних наук, доцент; **Курило В.І.** – доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії аграрних наук, заслужений юрист України; **Мануїлова К.В.** – кандидат юридичних наук, доцент; **Севрук В.Г.** – кандидат юридичних наук; **Влад Вернигора** – L.L.M., BA (Hons), MA, DSocSc (Таллін, Естонія).

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора.
За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів.
Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Н 34 Науковий вісник публічного та приватного права : Збірник наукових праць. Випуск 6. – К. : Науково-дослідний інститут публічного права, 2025. – 268 с.

У збірнику висвітлюються актуальні питання теорії та історії публічного адміністрування, адміністративного, конституційного, цивільного, трудового, екологічного, кримінального і кримінально-процесуального права.

Видання розраховане на науковців, викладачів, аспірантів і студентів, усіх, хто цікавиться проблемами публічного та приватного права.

Мови розповсюдження – українська, англійська, польська, румунська, німецька.

Адреса редакції:
Науково-дослідний інститут публічного права
03035, м. Київ, вул. Г. Кірпи 2А, тел. (044) 228-10-31
www.nvppp.in.ua

ISSN 2618-1258 (Print)
ISSN 2618-1266 (Online)

© Науково-дослідний інститут публічного права, 2025

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.3:321.64
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.1

МАЛІНОВСЬКИЙ М.-Б.І.

ПОЛІТИЧНА БАГАТОМАНІТНІСТЬ В ТОТАЛІТАРНИХ ДЕРЖАВАХ

POLITICAL DIVERSITY IN TOTALITARIAN STATES

Метою статті є дослідження правових механізмів та передумов усунення політичної багатоманітності у тоталітарних державах XX століття та в окремих авторитарних режимах сьогодення. Для досягнення цієї мети необхідно показати, яким чином тоталітарні держави, використовуючи нормативно-правові акти формували й закріплювали на законодавчому рівні однопартійність, заборону опозиції та придушували будь-які прояви політичного плюралізму. Досліджено застосування правових інструментів для ліквідації політичної багатоманітності в тоталітарних державах XX століття та в окремих сучасних авторитарних режимах. Показано, що придушення політичної багатоманітності систематично здійснювалося за допомогою різноманітних правових актів. Особливу увагу приділено нацистській Німеччині, фашистській Італії, СРСР та франкістській Іспанії як моделям, у яких правові інструменти стали ключовим засобом для інституційного знищення опозиції, партійної конкуренції, свободи слова й асоціацій. Водночас показано, що схожі механізми відтворюються і в сучасних авторитарних державах. Узагальнено, що тоталітарні режими вдало застосовують правові механізми для ліквідації політичної багатоманітності та узаконення антидемократичних інститутів та узурпації влади. Методологічну основу дослідження складають історико-правовий та порівняльно-правові методи. Їх застосування дозволило простежити процес придушення політичної багатоманітності за допомогою правових інструментів та виділити їх спільні та відмінні риси. Наукова новизна характеризується виявленням спільних правових інструментів для усунення політичного плюралізму у тоталітарних державах XX століття та в деяких сучасних державах. Показано на прикладі нормативно-правових актів, як характерні особливості тоталітарних режимів відображаються у правових інструментах і як право може бути використано для легалізації узурпації влади. З'ясовано, що правові засоби придушення політичного плюралізму зберігають схожість у характері їх застосувань незалежно від видів тоталітарних режимів. Схожі правові механізми зберігають сталі ознаки та відтворюються в тоталітарних політико-правових системах різного історичного походження та контексту, будучи спрямовані на досягнення спільної мети та регулювання суспільних відносин. Отримані результати можуть бути використані для аналізу сучасних практик обмеження політичного плюралізму та розроблення правових механізмів його захисту у майбутньому.

Ключові слова: *політичний плюралізм, ідеологічний плюралізм, плюралізм, багатоманітність, демократія, тоталітарні режими, авторитаризм, тоталітаризм.*

© МАЛІНОВСЬКИЙ М.-Б.І. – аспірант кафедри конституційного права України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) https://orcid.org/0009-0001-1068-937X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The aim of the article is to study the legal mechanisms and prerequisites for the elimination of political diversity in totalitarian states of the 20th century and in some authoritarian regimes of the present. To achieve this goal, it is necessary to show how totalitarian states, using regulatory legal acts, formed and consolidated at the legislative level one-party rule, the ban on opposition, and suppressed any manifestations of political pluralism. This article studies the use of legal instruments to eliminate political diversity in totalitarian states of the 20th century and in some modern authoritarian regimes. It shows that political diversity was systematically suppressed through various legal acts. Attention is focused on Nazi Germany, Fascist Italy, the USSR, and Francoist Spain as models in which legal instruments became a key means for the institutional destruction of opposition, party competition, freedom of speech, and freedom of association. At the same time, it is shown that similar mechanisms are being replicated in contemporary authoritarian states. It is concluded that totalitarian regimes successfully use legal mechanisms to eliminate political diversity and legitimize anti-democratic institutions and the usurpation of power. The methodological basis of the study consists of historical-legal and comparative-legal methods. Their application made it possible to trace the process of suppressing political diversity with the help of legal instruments and to identify common and distinctive features in the application of such instruments. The scientific novelty is characterized by the identification of common legal instruments for eliminating political pluralism in totalitarian states of the 20th century and in some modern states. The example of normative legal acts shows how the characteristic features of totalitarian regimes are reflected in legal instruments and how the law can be used to legalize the usurpation of power. It has been established that the legal means of suppressing political pluralism remain similar in nature regardless of the type of totalitarian regime. Similar legal mechanisms retain constant features and are reproduced in totalitarian political and legal systems of different historical origins and contexts, being aimed at achieving a common goal and regulating social relations. The results obtained can be used to analyze contemporary practices of restricting political pluralism and to develop legal mechanisms for its protection in the future.

Key words: *political pluralism, ideological pluralism, pluralism, diversity, democracy, totalitarian regimes, authoritarianism, totalitarianism.*

Актуальність теми. Тоталітаризм та тоталітарний політичний режим – це поняття, які увійшли у вжиток науковців у 30- 40 роках ХХ століття, проте сенсові та особливі моменти аналітики конкретизуються з кожним новим етапом історичного й цивілізаційного розвитку. Історико-правовий дискурс створює передумови для більш глибинної розробки умов появи, розвитку та відновлення тоталітарних режимів. При цьому тоталітарний режим не виступає виключно у якості феномену ХХ століття. Він має ширше аналітичне укорінення та поле для практик інтерпретації. В наш час зміни у аналітичній моделі розгляду тоталітаризму спричинені актуальністю проблеми зростання суспільних груп, які провадять відповідну риторику та політичну поведінку.

Однією з основних ознак тоталітарних режимів ХХ століття було усунення політичної багатоманітності. Використовуючи нормативно-правові акти, які регулювали різноманітні суспільні відносини, тоталітарні держави на законодавчому рівні закріплювали однопартійність, усували опозицію та інакомислення. Розуміння передумов застосування таких правових механізмів та їх наслідків є важливим, оскільки дозволяє зрозуміти як тоталітарні моделі влади, можуть використовувати право для узурпації влади та придушення інакомислення.

Для України значущість теми посилюється власним історичним контекстом, який пов'язаний із радянською однопартійною системою та запереченням демократичних інститутів. Правовий аналіз та розуміння механізмів заперечення політичного плюралізму дозволить краще усвідомити ризики рецидиву таких практик та запобігти їхнім проявленням для збереження та зміцнення демократичних засад, які є необхідними для інтеграції в європейський політико-правовий простір.

Аналіз наукових доробок даної теми демонструє, що проблема зв'язку тоталітаризму та політичної багатоманітності спирається на вагому теоретичну базу, але лишається фрагментованою. Українські науковці такі С. Кононенко вдало аналізують мотивації осіб, що схильних до тоталітарних людей до повернення звичного ідеологічного комфорту та усунення невизначеності, який приносить плюралізму, а Б. Дем'яненко у праці «Три моделі тоталітаризму. Порівняльний

аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму» фокусується на комплексному порівнянні тоталітарних режимів та їхніх ознак. У такому контексті варто згадати про працю Альфонсо Монтупорі «Як нажити ворогів і впливати на людей: анатомія антиплюралістичного, тоталітарного мислення» («How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset»), яка описує суттєві характеристики тоталітарного мислення.

Окремої уваги заслуговують дослідження, які зосереджені на правових вимірах тоталітаризму. Д. Соловей у дисертації «Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність УСРР (УРСР) (1919-1959 рр.)», показує, як кримінальне право стало інструментом для боротьби з політичними опонентами. М. Чабанна у своїх працях аналізує однопартійність як одну з основних рис тоталітарних режимів. У міжнародно-правовій площині важливою є доповідь Міжнародної комісії юристів «Spain and the Rule of Law», де продемонстровано, як Франкістський режим закріпив свою владу через прийняття низки законів.

Аналіз цих важливих праць свідчить, що, усе ще не вистачає порівняльно-правових досліджень, які б продемонстрували, яким чином тоталітарні режими XX століття (насамперед нацистська Німеччина, фашистська Італія, СРСР і франкістська Іспанія) за допомогою конкретних нормативно-правових актів усували політичний плюралізм. Саме спробою усунення цієї прогалини є дане дослідження, яке зосереджене на аналізі правових механізмів заборони й витіснення політичної багатоманітності.

Метою статті є дослідження правових механізмів та передумов усунення політичної багатоманітності у тоталітарних державах XX століття та в окремих авторитарних режимах сьогодення. Для досягнення цієї мети необхідно показати, яким чином тоталітарні держави, використовуючи нормативно-правові акти формували й закріплювали на законодавчому рівні однопартійність, заборону опозиції та придушували будь-які прояви політичного плюралізму.

Виклад основного матеріалу. Ідея заперечення політичної багатоманітності є однією з основних рис тоталітарних режимів та ідеологій у XX столітті. Відсутність інакомислення можна вважати ледь не сутністю тоталітаризму, де існувала лише «єдина правда» у всіх сферах суспільного життя. Адже, політичний плюралізм або ж багатоманітність поглядів, інтересів, чи політичних позицій, які зазвичай суперечать один одному розглядалися як загроза стабільності режиму чи стабільності. Таким чином політичний плюралізм, як прояв багатоманітності та інакомислення і як один з важливих демократичних принципів по суті став однією з основних мішень для знищення тоталітарними режимами.

Як зазначає Б. Дем'яненко, індустріальна епоха стала одним з чинників виникнення тоталітаризму, де через розвиток науки та її надбань, посилення ролі засобів масової інформації, зростання втручання держави у життя суспільства через розширення соціальних функцій держави у суспільства закладалася віра в те, що джерелом прогресу може стати державна влада [1, с. 3]. Сліпа віра в сильну правлячу партію, яка нібито змогла продемонструвати істинність своїх цілей та поглядів сформувала ідеологію, де не залишалося місця альтернативним політичним поглядам чи інакомисленню. Варто зауважити, що заперечення плюралізму тоталітарними режимами не є однорідним явищем, адже воно проявляється у різних сферах суспільного життя й сьогодні.

Центром авторитарного мислення є віра людей в те, що світ є об'єктнивний і саме їхній погляд є єдиним правильним [2, с. 29]. Саме така віра в істинність свого погляду як усталено є єдиною правильною й заперечує альтернативність поглядів і плюралізм думок як такий. Така установка перетворює суб'єкта владних повноважень та політичну партію на квазірелігію, яка проповідує абсолютну істину.

Фашистський режим в Італії захищав свою ідеологію через низку нормативно-правових актів, які отримали назву «leggi fascistissime» у перекладі з італійської «фашистські закони». Їх було прийнято у 1925-1926 роках, після приходу фашистів до влади на чолі з Беніто Муссоліні. Фашистські закони складалися із власне законів, положень та декретів, які були покликані придушити будь-яку опозицію та посилити віру у фашизм. Варто згадати закон від 25 листопада 1926 року, № 2008, де у статті 4 було запроваджено покарання у вигляді позбавлення волі та права обіймати державні посади, хто спрямовував свою політичну чи інтелектуальну діяльність проти режиму. Крім цього такий закон переслідував осіб закордоном, які поширювали «чутки або неправдиву, перебільшену чи упереджену інформацію про внутрішні умови держави». Для розгляду таких кримінальних справ було створено «Спеціальний трибунал з оборони держави», який мав виключно юрисдикцію щодо таких злочинів і рішення якого не підлягали оскарженню [3].

У Франкістській Іспанії вірність режиму та голові держави була зафіксована в одному з основних законів «Хартія іспанців», де було зазначено: «Іспанці зобов'язані вірно служити

Батьківщині, бути лояльними до глави держави та дотримуватися законів». Варто наголосити, що це була одна з перших статей у законі, а перед нею у преамбулі декларувалося: "Іспанська держава проголошує головним принципом своєї діяльності повагу до гідності, цілісності та свободи людини, визнаючи людину носієм вічних цінностей і членом національної спільноти, що має обов'язки і права, здійснення яких у належний спосіб гарантує загальне благо" [4]. Таким чином, режим Франко з одного боку проголошував поваги до свободи людини, але в той же час на рівні закону покладав на неї обов'язок бути вірною голові держави.

В контексті придушення інакомислення доцільно також проаналізувати статтю 274 Кодексу військового права, який встановлював відповідальність за шпигунство. Звичайно, що шпигунство є кримінально караним навіть у найрозвинутіших демократіях світу. Однак, в контексті цієї статті шпигунство стосувалося інформації, яка не є конфіденційною чи військовою. У праці «Іспанія та Верховенство Права» зазначено, що сфера застосування цієї статті було настільки широкою, що охоплювали будь-яку інформаційну діяльність, яка у мирний та у воєнні часи може потенційно завдати шкоди державним інтересам, навіть якщо вона стосується несекретної інформації та новин [5 с. 70]. На подобі фашистським законам Італії про завдання шкоди репутації держави, іспанці також інкримінували такі діяння. Стаття 253 згаданого кодексу зазначала: «Той, хто будь-яким чином поширює або сприяє поширенню неправдивих, спотворених або тенденційних новин чи чуток з метою нанесення шкоди авторитету або авторитету держави, або вчиняє будь-які дії, спрямовані на досягнення тієї ж мети, карається суворим ув'язненням з примусовими роботами та повною юридичною недієздатністю» [5 с. 69]. Такі правові норми підтверджують, що при авторитаризмі та тоталітаризмі правлячі режими використовують право для узаконення переслідування політичних опонентів та всіх, хто потенційно може завдати шкоди «істинно правильній думці» правлячого режиму.

Монтуорі також наголошує, що тоталітарний менталітет спрямований на визначеність та простоту. Натомість плюралізм вимагає постійного діалогу та обміну думками [2, с. 35]. Така думка ще раз може підтвердити, що правляча ідеологія є єдиною правильною, тому насправді все просто і не може існувати взагалі ніяких суперечок чи сумнівів, якщо правда вже тут і партія нею керується.

Тоталітарні системи ліквідовували прояви політичної багатоманітності перш за все на інституційному рівні. Про це й зазначає М. Чабанна: «Однопартійність та заборона бодай формальної опозиції, заперечення політичного плюралізму, політична цензура – ці головні риси тоталітарного режиму мають місце в усіх досліджуваних моделях його втілення» [6, с. 15].

Аналізуючи прояви заперечення політичної багатоманітності, варто згадати , що у січні 1937 р. була прийнята нова Конституція УРСР, яка була заснована на Конституції СРСР 1936 р., де основою економіки декларувалась соціалістична система господарювання і власності. До цього ж за своїм змістом конституція абсолютизувала державу, де всебічний розвиток людини був засобом для побудови сталінської моделі соціалізму [7, с. 116].

Такої думки також дотримується Р. Шарлет, який у своїй праці «Конфлікт між партійними та суспільними ідеалами: конституціоналізм і громадянські права в СРСР» зазначив, що Конституція СРСР 1936 закріплювала лише обмежений перелік політичних і громадянських прав. Наприклад, стаття 125 включала право на свободу зібрань, але реалізувати таке право можна було лише для «зміцнення соціалістичної системи» [8, с. 342]. Таким чином комуністична партія усунула навіть спроби проявлення та зародження політичного плюралізму, встановивши інструменти, які тільки посилювали однопартійність.

Наприклад, Франкістський режим в Іспанії для встановлення однопартійності та придушення політичних опонентів прийняв «Закон про політичну відповідальність». Передумовою прийняття такого закону була Громадянська війна в Іспанії 1936-1939, яка завершилася встановленням диктатури Франко. Закон за своєю суттю став інструментів переслідування переможених політичних опонентів, які були пов'язані з Народним рухом. Цікавим є те, що закон містив перелік з більше десятка політичних партій, рухів які визнавалися незаконними з приміткою, що будь-які інші рухи з аналогічними поглядами також заборонені [9, с. 119].

Ще однією характерною рисою тоталітарних режимів та недопустимості багатоманітності думок є об'єднання партії та держави в один симбіоз. Так Дем'яненко зазначає, що при таких режимах ідеологія проникає в «усі пори соціального організму», де партійно-державна організація з жорсткою централізованою структурою стала основою влади [1, с. 8].

У Німеччині нацисти використовували цілком правові механізми для усунення будь-яких проявів політичного плюралізму. Спершу після підпалу Рейхстагу 28 лютого 1933 року було

видано «Указ рейхспрезидента про захист народу та держави», який призупинив дію низки прав людини у Веймарській конституції. Таким чином було припинено: право на вільне вираження думок, включаючи свободу преси, право на зібрання, право таємниці поштового та інших видів зв'язку. Завдяки цьому указу проводилися репресії щодо опозиційний сил та було заарештовано представників комуністичної та соціал-демократичних партій [10].

Про об'єднання політичної партії та держави у яскраво демонструє «Закон про охорону єдності партії та держави», який був прийнятий у 1 грудня 1933 року. Стаття перша цього чітко декларувала: «Після перемоги націонал-соціалістичної революції Націонал-соціалістична німецька робітнича партія є носієм концепції німецької держави та невіддільна від держави» [11]. Варто зауважити, що такому об'єднанню передував закон про розширення можливостей від 24 березня 1933 року. Такий закон надав ледь необмежену владу уряду Рейху на чолі з Адольфом Гітлером, який отримав повноваження приймати закони, навіть у випадках, коли вони порушували конституцію [12].

Для усунення політичних опонентів та взагалі будь-якого інакомислення у політичній боротьбі 14 липня 1933 року було прийнято «Закон про заборону створення новий політичних партій», де нацисти змогли врегулювати одразу дві важливі для себе норми. По перше, єдиною політичною партією, що існуватиме в Німеччині, є Націонал-соціалістична німецька робітнича партія. По друге, будь хто, хто змагатиметься зберегти діяльність іншої політичної партії або ж створить нову, той нестиме кримінальну відповідальність [13].

Після придушення політичної опозиції у парламенті нацисти прагнули усунути прояви плюралізму на місцевих рівнях органів влади. Таким інструментом став «Закон про реконструкцію Рейху» від 30 січня 1934 року. Іронічно, що у преамбулі було зазначено «Референдум та вибори до Рейхстагу 12 листопада 1933 року довели, що німецький народ досяг нерушимої внутрішньої єдності, яка переважає всі внутрішні розбіжності політичного характеру». Сам ж текст закону містив всього з шість статей, які підкорили народні збори федеральних земель, їх уряди, губернаторів парламенту та уряду Рейху [14]. Таким чином, аргументуючи прийняття цього закону, єдністю та відсутністю політичних суперечок нацистам вдалося знищити місцеве самоврядування та будь-яку самостійність земель Німеччини та підкорити їх уряду та парламенту.

Одним з останніх кроків узурпації влади був «Закон про суверенного главу Німецького Рейху» від 1 серпня 1934 року, який об'єднав посаду рейхсканцлера з посадою рейхспрезидента і прямо констатував, що усі повноваження після такого об'єднання перейдуть Адольфу Гітлеру після смерті рейхспрезидента Пауля фон Гінденбурга [15]. Прихильні до режими юристи та правознавці вітали таке «об'єднання влади», адже воно мало б забезпечити стабільність та національну єдність. На їхню думку, це було доцільною заміною парламентській системі, де панувала напруга, партійна боротьба та «тиранія більшості» [16, с. 292].

Важливо зазначити, що одним з аспектів тоталітаризму є масовість суспільства. Наприклад, М. Чабанна зазначає, що масова підтримка диктатури є ознакою тоталітаризму [6, с. 15]. Причини масової підтримки суспільством тоталітарних режимів також супроводжувалася примусом. До того ж важливість ролі суспільства та його ототожнення з правлячою партією було надзвичайно важливим. У нацистській Німеччині це відображається через гасло «Один народ, одна держава, один вождь» – «*Ein Volk, ein Reich, ein Führer*», у СРСР «*Партія – розум, честь і совість нашої епохи*» – «*Партия – ум, честь и совесть нашей эпохи*», а у фашистській Італії «*Все в державі, ніщо поза державою, нічого проти держави*» – «*Tutto nello Stato, niente al di fuori dello Stato, nulla contro lo Stato*». Якщо ж наводити сучасні приклади, то в Росії просовується наратив «*Є Путін – є Росія, немає Путіна – немає Росії*» — «*Есть Путин – есть Россия, нет Путина – нет России*» [17].

Крім цього, одним з інструментів придушення політичного плюралізму є так звана інституалізація насильства. Саме для цього такі режими створювали спеціальні організації. В Німеччині такими організаціями були СА, СС, гестапо, у СРСР - НКВС, а в фашистській Італії – Овра [1 с. 41]. В контексті Оври варто зазначити, що така організація була секретною та діяла як оперативний підрозділ. Натомість у фашистській Італії додатково існувала ПолПол (політична поліція) та після прийняття закону про громадську безпеку від листопада 1926 року, який розширив повноваження поліції щодо арешту, контролю та цензури, діяльність таких органів стала однією з ключових для контролю населення [19, с. 82]. У сучасному світі також є приклади інституалізації насильства для захисту режимів. Шабанов М. наводить приклад сучасного Ірану, де присутня «фасадна демократія», а саме проводяться безальтернативні вибори та проводиться інституалізації насильства. Іран розвиває «Бесидж», яка є мілітарною структурою, що спрямована боротися в опозицією, ворожою ідеологією та противниками ісламу [19 с. 318]

Крім застосування насильства та інших видів примусу слід також зазначити про часте бажання людини вирішувати усе за неї самої. А. Монтуорі, описуючи ознаки авторитаризму згадав про Еда Сампсона. Він зазначає, що авторитаризм є анти плюралістичним ще через те, що базується на психологічному страху перед невизначеністю. Людина, схильна до тоталітарного світогляду, «хоче, щоб чіткий набір правил і норм був встановлений тим, хто перебуває при владі». Насправді, перебувати при владі означає «встановлювати закони» [2, с. 23].

Для частини простого населення така ідеологія не потребує постійного критичного аналізу, адже існує чітка мета, до якої усі прагнуть і немає постійних невизначень. Тому можна припустити, що будь-яка альтернативна думка чи погляд може викликати нетерпимість.

Схожої думки й притримується С. Кононенко, він також зазначає, що прихильники тоталітаризму намагаються повернути колишній ідеологічний комфорт, бо не можуть перебувати під тиском невизначеності. Тим самим для тоталітаризму ідеологія стає універсальним інструментом вирішення усіх проблем [20, с. 263].

Висновки. Не претендуючи на всебічне висвітлення поставленої проблеми, автор виходив з того, що подальший розвиток суспільно-правових процесів повинен спиратися на поглиблений правовий аналіз історичних фактів і подій.

Дослідження функціонування різноманітних моделей тоталітаризму підтверджує думку про те, що передумови виникнення тоталітарного феномена формуються на початку індустріальної епохи, коли під впливом доктрини радикального перевлаштування суспільства, політичні партії вождистського типу прагнуть захопити владу в державі. Тоталітарні системи, доки їх структурні взаємозв'язки залишаються функціонально незмінними, мають винятково високий ступінь живучості та жорсткості політично-правової конфігурації, здатні успішно протистояти будь-яким формам внутрішнього й зовнішнього тиску. На рівні суті тоталітарних режимів та їх реального функціонування визначається очевидна подібність, яка детермінується доктринальними підходами та їх оформленням у специфіку їх ідеологій, змісту партійних гасел, кольору знамен та логіку застосування насильницьких методів в межах контрольованого правового простору.

Зроблені висновки, мають практичну цінність щодо побудови демократичного суспільства в Україні, яка прагне позбутися тоталітарного минулого, позитивно спрямована на поступове залучення до соціокультурної близької європейської цивілізації.

Список використаних джерел:

1. Дем'яненко Б. Три моделі тоталітаризму. Порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму: монографія. Київ: Нелень, 2000. 254 с.

2. Montuori A. How to make enemies and influence people: Anatomy of the anti-pluralist, totalitarian mindset. *Futures*. 2005. Vol. 37. P. 18-38.

3. "Leggi fascistissime" and discriminatory laws. URL: https://intellettualinfuga.com/en/leggi_fascistissime

4. Fundamental Law of Fascist Spain. URL: "Leggi fascistissime" and discriminatory laws. URL: https://www.academia.edu/31666262/Fundamental_Laws_of_Fascist_Spain (дата звернення: 12.10.2025).

5. Spain and the Rule of Law: thematic report. Geneva. 1962. 158 p.

6. Чабанна М. В. Дослідження сутнісних рис тоталітарного режиму та зіставлення його різновидів у межах теорії тоталітаризму. *Наукові записки НаУКМА.* 2007. Т. 69. С.11–16.

7. Соловей Д. Ю. Еволюція законодавства про кримінальну відповідальність УСРР (УРСР) (1919-1959 рр.): дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017 237 с.

8. Sharlet R. Party and Public Ideals in Conflict: Constitutionalism and Civil Rights in the USSR. *Cornell International Law Journal*. 1990. Vol. 23. P. 341-362.

9. Ofer. I. Memory and cultural history of the Spanish Civil War: realms of oblivion. *Mediterranean Historical Review*. Vol. 37. 592 p.

Ofer, I. (2015). Memory and cultural history of the Spanish Civil War: realms of oblivion. Mediterranean Historical Review.

10. Decree of the Reich President for the Protection of the People and State ("Reichstag Fire Decree") (February 28, 1933). URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=2325

11. Law to Safeguard the Unity of Party and State (December 1, 1933). URL: https://ghdi.ghi-dc.org/sub_document.cfm?document_id=1502

12. The Enabling Act of 23 March 1933. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/189778/enabling_act.pdf

13. Law Against the Creation of New Parties. From 14 July 1933. URL: https://servat.unibe.ch/verfg/dns/RGBl_1933_I_479_G_Neubildung_Parteien_english_P.pdf

14. Law for the Reconstruction of the Reich 30 January 1934. URL: https://avalon.law.yale.edu/imt/2006-ps.asp

15. Law re the Sovereign Head of the German Reich 1 August 1934. URL: https://avalon.law.yale.edu/imt/2003-ps.asp

16. Herlinde P.-S. Symposium on Justifying Injustice. Legal Theory in Nazi Germany (CUP 2020): responses to critics. *Jurisprudence*. *Cornell International Law Journal*. 2023. Vol. 14. P. 291-302.

Pauer-Studer, H. (2023). Symposium on *Justifying Injustice. Legal Theory in Nazi Germany* (CUP 2020): responses to critics. *Jurisprudence*, *14*(2), 291–302.

17. Кремлівська адміністрація: Є Путін - є Росія. Немає Путіна - немає Росії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/1720738-kremlivska_administratsiya_e__putin___e__rosiya_nemae__putina___nemae__rosiii_1984046.html

18. Fonio Ch. Surveillance under Mussolini's regime. *Surveillance & Society*. 2011. Vol. 9. P. 80-92.

19. Шабанов М. Політико-антропологічний дискурс у розробці сучасних тоталітарних режмів: концептуальні засади та проблемні аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії.* 2023. № 48. С. 314-321.

20. Кононенко С. Після тоталітаризму? Плюралізм і самодостатність. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2008. № 40. С. 259-269.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.737
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.2

ВЛАДОВСЬКА К.П., МЕЛЬНИК С.Р.

ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ

PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO HOUSING UNDER MARTIAL LAW AND THE POST-WAR PERIOD

У статті досліджується сучасна криза реалізації конституційного права на житло в Україні, яка суттєво загострилася в умовах воєнного стану та зумовлена масштабними руйнуваннями житлового фонду, внутрішнім переміщенням населення, зростанням соціальної вразливості громадян і необхідністю комплексної післявоєнної відбудови. Обґрунтовується теза, що чинне житлове законодавство України не відповідає сучасним соціально-економічним реаліям і європейським стандартам захисту прав людини, оскільки його концептуальним ядром залишається Житловий кодекс УРСР 1983 року як нормативний акт, сформований у межах радянської ідеології, командно-адміністративної економіки та орієнтований на застарілі, неефективні моделі державного втручання у сферу житлових відносин. Обґрунтовується, що поодинокі законодавчі коригування та локальні нормативні новації не спроможні подолати глибинні системні проблеми у житловій сфері, у зв'язку з чим реформування має здійснюватися на комплексних, цілісних і послідовних засадах.

Ключовим інструментом такої фундаментальної трансформації визначено проєкт Закону України «Про основні засади житлової політики» № 12377, який розглядається як базовий рамковий акт нового житлового законодавства України. У дослідженні проаналізовано актуальний статус цього законопроєкту, який успішно ухвалений Верховною Радою України у першому читанні та рекомендований профільним Комітетом до прийняття в цілому. Особливу увагу приділено аналізу його концептуальних новел, спрямованих на системну заміну положень ЖК УРСР сучасними європейськими підходами, зокрема через запровадження Єдиної інформаційної системи у сфері житлової політики як інструменту забезпечення прозорості, підзвітності та протидії корупційним ризикам, розвиток інституту соціальної оренди житла, удосконалення механізмів державної та муніципальної підтримки, а також оновлення правового режиму службового житла.

Наголошується, що ухвалення зазначеного Закону має критично важливе значення не лише для відновлення ефективної реалізації права на житло в післявоєнний період, а й для виконання міжнародних зобов'язань України, зокрема в межах Ukraine Facility Plan, а також для формування зрозумілих, стабільних і прозорих правил для залучення приватних та міжнародних інвестицій у процес відбудови держави та модернізації житлової сфери.

Ключові слова:*, законопроєкт, житлова політика, післявоєнне відновлення, Житловий кодекс України, соціальні права.*

© ВЛАДОВСЬКА К.П. – доктор філософії з права, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права (Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова) https://orcid.org/0000-0003-3857-9292

© МЕЛЬНИК С.Р – студентка юридичного факультету (Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова) https://orcid.org/0009-0006-7492-2229

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The article examines the current crisis of the implementation of the constitutional right to housing in Ukraine, which has significantly worsened under martial law and is caused by large-scale destruction of the housing stock, internal population displacement, increased social vulnerability of citizens and the need for comprehensive post-war reconstruction. The thesis is substantiated that the current housing legislation of Ukraine does not meet modern socio-economic realities and European standards for the protection of human rights, since its conceptual core remains the Housing Code of the Ukrainian SSR of 1983 as a regulatory act formed within the framework of Soviet ideology, command-administrative economy and focused on outdated, ineffective models of state intervention in the sphere of housing relations. It is substantiated that individual legislative adjustments and local regulatory innovations are unable to overcome deep-seated systemic problems in the housing sector, and therefore reform should be carried out on a comprehensive, holistic and consistent basis.

The key instrument of such fundamental transformation is the draft Law of Ukraine "On the Basic Principles of Housing Policy" No. 12377, which is considered as the basic framework act of the new housing legislation of Ukraine. The study analyzes the current status of this draft law, which was successfully adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine in the first reading and recommended by the relevant Committee for adoption as a whole. Particular attention is paid to the analysis of its conceptual novelties aimed at systematically replacing the provisions of the Housing Code of the Ukrainian SSR with modern European approaches, in particular through the introduction of the Unified Information System in the field of housing policy as a tool for ensuring transparency, accountability and combating corruption risks, the development of the institution of social housing rental, the improvement of state and municipal support mechanisms, as well as the updating of the legal regime of official housing.

It is emphasized that the adoption of the aforementioned Law is of critical importance not only for the restoration of the effective implementation of the right to housing in the post-war period, but also for the fulfillment of Ukraine's international obligations, in particular within the framework of the Ukraine Facility Plan, as well as for the formation of clear, stable and transparent rules for attracting private and international investments in the process of rebuilding the state and modernizing the housing sector.

Key words: *draft law, housing policy, post-war reconstruction, Housing Code of Ukraine, social rights.*

Вступ. Право на житло є однією з фундаментальних соціальних гарантій, безпосередньо пов'язаною з гідним рівнем життя людини та її безпекою. Воно закріплене в Конституції України (стаття 47)[1], а також гарантоване низкою міжнародно-правових актів, зокрема Загальною декларацією прав людини, Міжнародним пактом про економічні, соціальні і культурні права, Європейською соціальною хартією (переглянутою) та Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод у світлі практики ЄСПЛ [2]. В умовах збройної агресії проти України реалізація цього права опинилася під значним тиском. Масове знищення житлової інфраструктури, вимушене переміщення мільйонів осіб, окупація територій та гуманітарна криза поставили перед державою нові виклики щодо гарантування житлових прав. Порушення права на житло набуло системного характеру, що вимагає невідкладного реагування з боку органів державної влади та перегляду національної житлової політики.

У післявоєнний період проблема забезпечення житлом виходить за межі фізичного відновлення зруйнованих об'єктів. Йдеться про необхідність формування комплексного та сучасного підходу до реалізації житлових прав громадян, який би враховував принципи сталого розвитку, соціальної інтеграції, рівного доступу до житлових ресурсів, а також потреби найбільш вразливих категорій населення – внутрішньо переміщених осіб, ветеранів, багатодітних сімей, осіб з інвалідністю тощо. Чинне житлове законодавство України, зокрема Житловий кодекс не відповідає сучасним викликам і реаліям. Його концептуальна застарілість, фрагментарність нормативного регулювання, а також відсутність єдиної державної житлової політики унеможливлюють ефективну реалізацію права на житло. У зв'язку з цим виникає об'єктивна потреба в глибокому реформуванні житлового законодавства та впровадженні нових моделей державної житлової політики, що ґрунтується на засадах соціальної справедливості, правової визначеності та поваги до гідності кожної людини.

Питання права на житло та розвитку житлового законодавства вивчалося у працях таких вчених, як : Є. О. Харитонова, О.В. Дзера, О.А. Підопригора, В. С. Шишкіна, Є. О. Мічуріна. Водночас, попри вагомий науковий внесок цих авторів, більшість досліджень здійснювалися у відносно мирний час і не враховують специфіки воєнного стану та завдань післявоєнної відбудови. Ця стаття базується на чинному законодавстві, судовій практиці, а також на застосуванні методів аналізу, порівняння, синтезу, історико-правового та інших методів.

Мета статті – є обґрунтування необхідності системного оновлення підходів до правового регулювання у сфері житлових відносин в умовах воєнного стану та після його завершення.

Результати дослідження. Попередньо не було законодавчого визначення терміна «житло», але з прийняттям Цивільного кодексу [3] було вперше та найбільш вдало закріплено на законодавчому рівні це поняття, як об'єкт права власності. Україна є однією з небагатьох європейських держав, яка не лише проголосила право на житло на конституційному рівні, але й суттєво розширила його зміст. Згідно з ч. 1 ст. 47 Конституції України [1], кожен має право на житло, а держава зобов'язана створювати умови для того, щоб громадяни могли побудувати, придбати або орендувати житло. Окрім того, передбачено надання житла особам, які потребують соціального захисту, безоплатно або за доступну для них плату.

Також Конституція гарантує, що ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше, як за рішенням суду. Зміст цього права охоплює можливість не лише мати житло у власності чи користуванні, а й забезпечення належних житлових умов, їх покращення, зміни та задоволення житлових потреб. При цьому термін «житло» має як соціально-економічне, так і юридичне значення. Конституційне право на житло включає дві складові: по-перше, право користування наявним житлом; по-друге, обов'язок держави сприяти забезпеченню житлом через створення відповідних умов. Його значення посилюється тим, що відповідно до частини другої статті 64 Конституції України, не допускається обмеження прав і свобод людини і громадянина, передбачених статтями 47, 48, 49 та деякими іншими, навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану [1]. Це означає, що право на житло належить до категорії невідчужуваних і непорушних прав, які підлягають абсолютному захисту незалежно від обставин. Таким чином, навіть у період дії воєнного стану, коли деякі права можуть бути обмежені відповідно до закону, право кожної особи на житло має залишатися гарантованим і захищеним.

Враховуючи те, що Україна має зобов'язання гарантувати право на житло не лише на державному рівні, а на міжнародному, про що свідчать низка міжнародних актів. Згідно зі статтею 12 Загальної декларації прав людини 1948 року[4], ніхто не може зазнавати свавільного втручання в його житлові умови, а також посягань на недоторканність житла. Це положення встановлює фундаментальний принцип міжнародного права, відповідно до якого держава зобов'язана поважати приватне життя особи, включаючи її право на житло, та утримуватись від втручання без належного правового обґрунтування.

В умовах воєнного стану, викликаного повномасштабною збройною агресією, виникає особлива ситуація, коли держава, керуючись міркуваннями оборони, може здійснювати примусове відчуження майна, у тому числі житла, на підставі спеціальних законів. Зокрема, порядок такого відчуження врегульовано Законом України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» [5] та Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану»[6]. Ці нормативні акти передбачають законодавчі підстави для вилучення майна, включаючи житло, якщо це необхідно для забезпечення національної безпеки, оборони держави чи захисту життя громадян. Незважаючи на законну природу таких дій, забезпечення справедливої компенсації є невід'ємною частиною правомірності відчуження. Закон передбачає два способи відшкодування вартості такого майна: або з попереднім повним відшкодуванням до моменту передачі майна, або з наступним відшкодуванням протягом п'яти бюджетних періодів після завершення дії воєнного стану (або одного періоду в разі надзвичайного стану).

Компенсація здійснюється за рахунок коштів державного бюджету, і відповідальність за її забезпечення покладається на орган, що прийняв рішення про відчуження, або на військове командування. У контексті зазначеного, постає складна проблема ефективної реалізації права на житло в умовах воєнного стану: з одного боку, необхідність держави захищати загальнонаціональні інтереси, з іншого – обов'язок гарантувати непорушність і компенсаційний характер втручань у житлову сферу. Конвенція про права осіб з інвалідністю, ратифікована Україною, зокрема стаття 28, зобов'язує держави-учасниці забезпечувати доступ до належного житла для осіб з інвалідністю [7]. Це включає створення безбар'єрного середовища та доступних житлових умов.

В умовах війни багато військовослужбовців отримують поранення, що призводить до інвалідності, а також виникає потреба у забезпеченні житлом їхніх родин. Після завершення бойових дій ці особи отримують статус ветеранів, що також передбачає необхідність у забезпеченні житлом. У відповідь на ці виклики, уряд України розробив та впроваджує низку програм, спрямованих на забезпечення житлом ветеранів та осіб з інвалідністю.

Однією з таких ініціатив є програма «єОселя» [8], яка надає пільгові іпотечні кредити для придбання житла. Ця програма була розширена для включення ветеранів війни та членів сімей загиблих захисників, що дозволяє їм отримати доступ до житла. У 2024 році уряд затвердив розподіл житлових субвенцій в обсязі 5,7 млрд грн, що дозволило сім'ям отримати житло або грошову компенсацію для його придбання [9]. Крім того, уряд України затвердив «Ukraine Facility Plan» [10], який передбачає залучення 50 млрд євро від Європейського Союзу для фінансування реформ та інвестицій у період з 2024 по 2027 рік. Цей план включає розвиток соціального житла як пріоритетну сферу, зокрема через прийняття Закону «Про основи державної житлової політики» та розробку національної стратегії житлової політики. Ці заходи спрямовані на створення доступного житла для осіб, які його потребують, включаючи ветеранів та осіб з інвалідністю [10].

Враховуючи всю цю інформацію без вагань є те, що потреба в оновленні Житлового кодексу України, незважаючи на вже діючі державні програми, нормативні акти та міжнародні зобов'язання, обумовлюється, насамперед, необхідністю створення системної, узгодженої та ефективної законодавчої бази, яка б відповідала реаліям сучасності, викликам воєнного часу та завданням післявоєнного відновлення. Значна частина його норм не лише не охоплює новітніх категорій суб'єктів (зокрема, внутрішньо переміщених осіб, ветеранів бойових дій, осіб з інвалідністю внаслідок війни), а й не враховує поточних інструментів реалізації житлової політики (іпотечні програми, електронні платформи, механізми пільгового кредитування тощо). Прийняття нового Житлового кодексу дозволить не лише кодифікувати чинні розрізнені положення законодавства, але й закріпити досягнення сучасних реформ, наприклад, у межах програми «Ukraine Facility Plan»[10] . Одним із важливих кроків у правовому забезпеченні реалізації права на житло стало рішення Конституційного Суду України (КСУ) від 2019 року, яким було визнано неконституційними положення частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР [11]. Ця частина передбачала, що до членів житлово-будівельного кооперативу приймаються громадяни, які постійно проживають у даному населеному пункті.

КСУ зазначив, що така вимога обмежує право громадян на вільне пересування та вибір місця проживання, що суперечить Конституції України. Суд підкреслив, що право на житло може бути реалізоване не лише через постійне проживання в певному населеному пункті, а й через інші механізми, зокрема через соціальне житло або оренду. Це рішення стало важливим кроком у напрямку адаптації житлового законодавства до сучасних реалій та потреб громадян, та наразі доречним враховуючи, що багато військовослужбовців можуть бути змушені тимчасово або постійно змінювати місце проживання, скасування обмежень щодо зняття з обліку у разі виїзду є необхідним для забезпечення їхніх прав на житло та свободи пересування.

У контексті проблем реалізації права на житло в умовах воєнного та післявоєнного стану особливе значення має питання приватизації гуртожитків, які часто є єдиним доступним житлом для соціально вразливих категорій населення. Відповідно до змін у Житловому кодексі та Закону України № 500, гуртожитки можуть передаватися у комунальну власність лише за рішенням суду і без згоди власника на безоплатній основі. Судовий розгляд таких справ має враховувати баланс інтересів: з одного боку, власника гуртожитку, з іншого — мешканців, які потребують соціального захисту та доступного житла [12].

Окрема думка судді КСУ Юровської підкреслює важливість такого судового контролю для захисту прав власників і забезпечення соціального захисту мешканців гуртожитків [13]. Загалом проблема реалізації права на житло в умовах воєнного стану та післявоєнного періоду є однією з найбільш гострих і комплексних у сучасній практиці захисту прав людини. Особливої ваги набуває міжнародний досвід інших країн та міжнародно-правові стандарти. Наприклад досвід Боснії і Герцеговини після завершення військового конфлікту демонструє низку ключових викликів, які можуть стати актуальними й для інших країн, що пережили або переживають воєнні дії. Після завершення Боснійської війни влада стикнулася з масштабною проблемою забезпечення житлом великої кількості внутрішньо переміщених осіб та біженців на тлі значного дефіциту житлового фонду. Для вирішення цього питання були запроваджені механізми реституції, які передбачали поновлення порушених майнових прав, а також альтернативні варіанти житла для тих, хто не міг повернутися до своїх довоєнних осель. Дейтонська мирна угода закріпила право переміщених

осіб повернутися не лише до країни проживання, а й безпосередньо до своїх довоєнних домівок, однак на момент підписання угоди значна частина житла вже була зайнята іншими особами. Це призвело до численних майнових спорів та соціальної напруги, оскільки багато людей були змушені жити в колективних центрах або у житлі, яке їм не належало.

Створення Комісії з претензій переміщених осіб та біженців стало спробою правового врегулювання майнових конфліктів, але процес був ускладнений масштабом пошкодженого майна та недостатністю житлового фонду для швидкої реінтеграції переселенців. Значною проблемою післявоєнного відновлення стало те, що програми надання альтернативного житла часто не містили гарантій права власності, що зумовлювало тимчасовий характер такого житла і потенційні труднощі у майбутньому.

Для тих, хто не бажав або не міг повернутися до своїх довоєнних помешкань, існували механізми продажу, обміну чи отримання компенсації, що ускладнювало процеси відновлення житлових прав і створювало додаткові соціальні виклики. Питання фінансування відбудови житла в Боснії і Герцеговині стало предметом міжнародної підтримки, зокрема через ініціативи USAID, Європейського Союзу, Європейського банку реконструкції та розвитку та інших донорських організацій. Незважаючи на значні інвестиції у відновлення житлового фонду, якість реконструкції залишала бажати кращого, з огляду на низький рівень контролю за використанням коштів, недосвідченість будівельних компаній та фокус донорів на інженерних аспектах замість соціальних і економічних потреб власників житла. Окремим викликом став процес незаконного будівництва, який поширився в умовах хаотичної реконструкції та тиску на міську забудову, що спричинило додаткові проблеми для регулювання житлового сектору. Усі ці фактори – затримки у поверненні житла, корупційні ризики, конфлікти між довоєнними власниками та новими мешканцями, загрози переслідувань етнічних меншин – суттєво ускладнили відновлення права на житло та соціальну стабільність у країні. Досвід Боснії і Герцеговини демонструє, що у післявоєнний період важливо не лише відновлювати фізичну інфраструктуру житла, а й формувати соціальну інфраструктуру, яка забезпечувала б підтримку переселенців через створення робочих місць, доступ до освіти та соціальних послуг. Крім того, надмірне і тривале перебування у тимчасових центрах розселення має уникатися через негативний вплив на якість життя та інтеграцію ВПО.

Методика інших країн є надзвичайно актуальними для України, яка потребує комплексного підходу до розв'язання житлових питань у післявоєнний період. Саме у цьому контексті важливим кроком є законодавча ініціатива, спрямована на оновлення житлової політики.

Закон України «Про основні засади житлової політики» № 12377 від 06.01.2025, який був прийнятий Верховною Радою у першому читанні 15 липня 2025 року, наразі перебуває на розгляді та рекомендований Комітетом до ухвалення в другому читанні[14]. Його ключова важливість полягає не лише у заміні застарілого радянського акта, але й у кодифікації сучасних житлових відносин, зокрема, головою Комітету Верховної Ради України з питань організації державної влади було підкреслено важливість норми про створення Єдиної інформаційно-аналітичної житлової системи. Цей реєстр має стати ключовим механізмом боротьби з корупцією, що існує у процесах надання, розподілу та приватизації житла. Окрім запровадження єдиного інформаційного ресурсу, значні зміни пропонуються у сфері службового житла. Відповідно до нового законопроекту, службове житло більше не підлягатиме приватизації, що відрізняється від чинної практики. Крім того, передбачається можливість виселення осіб у разі припинення трудових відносин, що є суттєвим відходом від положень Житлового кодексу УРСР, де були закріплені гарантії неприпустимості виселення без надання альтернативного житла. Ця зміна може викликати значні дискусії у суспільстві та правничій спільноті щодо захисту соціальних прав найманців службового житла. Впроваджується норма, яка регламентує порядок виселення у разі переведення житлових приміщень до категорії нежитлових, що має забезпечити більш чіткі правила та запобігти зловживанням у цій сфері. Слід зауважити, що текст законопроекту, опублікований на офіційному сайті Верховної Ради, перебуває у стадії активного доопрацювання, і після розгляду профільними комісіями може бути суттєво змінений або доповнений. Відтак, впровадження Закону «Про основні засади житлової політики» потребує подальшого ретельного аналізу з урахуванням позицій усіх зацікавлених сторін для забезпечення балансу між захистом прав власників, наймачів і державних інтересів

Висновки. Проведене дослідження дозволяє сформулювати ключові висновки щодо стану та перспектив реалізації права на житло в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення в Україні. По-перше, воєнний конфлікт суттєво загострив проблему реалізації житлових прав значної частини населення, насамперед внутрішньо переміщених осіб, осіб, які втратили житло внаслідок збройної агресії, та інших соціально вразливих категорій. Чинне житлове законодавство України, що переважно базується на радянській моделі, виявило свою недостатню адаптивність до умов надзвичайного стану та потреб відбудови. Воно потребує комплексного реформування з урахуванням європейських стандартів у сфері прав людини та належного врядування. Конституційний Суд України неодноразово наголошував на соціальному характері права на житло як одного з фундаментальних прав людини, що покладає на державу позитивні зобов'язання

щодо його ефективної реалізації, зокрема шляхом створення умов для доступного житлового фонду та забезпечення правових механізмів захисту.

Міжнародні стандарти, включаючи практику Європейського суду з прав людини, вимагають від держав-учасниць забезпечення ефективного доступу до житла, особливо в умовах гуманітарної кризи. Україна, як держава, що прагне інтеграції до ЄС, має враховувати ці стандарти у формуванні житлової політики. Державні та муніципальні програми підтримки ВПО, відбудови зруйнованого житла, надання тимчасового та соціального житла потребують удосконалення. Необхідним є також прийняття спеціального закону, який би системно врегульовував питання реалізації житлових прав у постконфліктний період.

Отже, ефективна реалізація права на житло в сучасних умовах має ґрунтуватися на оновленій правовій базі, узгодженій із міжнародними стандартами, а також на активній участі держави у вирішенні житлових проблем населення, постраждалого внаслідок війни. Це є не лише гуманітарним обов'язком, а й передумовою сталого мирного відновлення України.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28 червня 1996 року. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення 15.11.2025)

2. Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР N 2148-VIII (2148-08) від 19.10.73 . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 15.11.2025)

3. Цивільний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, №№ 40-44, ст.356) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення 15.11.2025)

4. Загальна декларація прав людини 1948 р URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 15.11.2025)

5. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію Закон України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1993, № 44, ст.416) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text (дата звернення 15.11.2025)

6. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану Закон України (Відомості Верховної Ради (ВВР), 2013, № 15, ст.99) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення 15.11.2025)

7. Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р (ратифікований Україною 2009 р) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71#Text (дата звернення 15.11.2025)

8. єОселя Програма доступного кредитування житла URL: https://eoselia.diia.gov.ua/ (дата звернення 15.11.2025)

9. Урядовий портал Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України URL : https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zatverdyv-rozpodil-zhytlovykh-subventsii-v-obsiazi-57-mlrd-hrn-na-vyplatu-veteranam-ta-chlenam-ikhnikh-simei-hroshovoi-kompensatsii-na-prydbannia-zhytla (дата звернення 15.05.2025)

10. Ukraine Facility Plan URL : https://www.ukrainefacility.me.gov.ua/en/ (дата звернення 15.11.2025)

11. Рішення Конституційного Суду України (Велика палата) у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини другої статті 135 Житлового кодексу Української РСР від 20 грудня 2019 року № 12-р/2019 джерело URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v012p710-19#Text (дата звернення 15.11.2025)

12. Джерело Рішення Конституційного Суду України (Другий Сенат) у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства „Чернігівоблбуд" щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту „6" пункту 1 частини третьої статті 14 Закону України „Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків" від 20 жовтня 2021 року № 7-р(II)/2021 URL : https://ccu.gov.ua/storinka/48 (дата звернення 15.11.2025)

13. ОКРЕМА ДУМКА судді Конституційного Суду України Юровської Г.В. стосовно Рішення Конституційного Суду України (Другий сенат) від 20 жовтня 2021 року № 7-р(II)/2021 у справі за конституційною скаргою Приватного акціонерного товариства „Чернігівоблбуд" щодо відповідності Конституції України (конституційності) підпункту „б" пункту 1 частини третьої статті 14 Закону України „Про забезпечення реалізації житлових прав мешканців гуртожитків" URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/na07d710-21#Text (дата звернення 15.11.2025)

14. Проєкт Закону про основні засади житлової політики., URL : https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/55543 (дата звернення 15.11.202)

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.2
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.3

БІЛОУС Т.Й.

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ

THEORETICAL CONCEPTS OF DEFINING PROPERTY AND THEIR INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PROPERTY

З початком приватизаційних процесів у нашій державі виникла потреба у детальному вивченні наукових поглядів щодо власності та її структурних елементів. У межах дослідження було проаналізовано поняття власності від його початкового значення до сьогодення та встановлено взаємозв'язок інституту власності з сучасним правовим середовищем. Проаналізовано власність в цілому, а саме основні підходи до її визначення та розуміння із врахуванням поглядів науковців. Встановлено, що право власності виникає, змінюється та реалізується на підставі закону. Право власності означає володіння і використання, управління і відчуження, забезпечення захисту і спадщини, безстрокового володіння і відповідальності, виключення шкоди для оточуючих і використання процедур для відновлення власності, право на отримання доходу і компенсації. Досліджено, що для західних вчених з розвитком конституційного ладу важливим є не зміна форм власності, а перерозподіл влади у суспільстві. Спираючись на конституційні положення про різноманітність форм власності, можна визначити їх нерівнозначність. З'ясовано, що теоретичні підходи до розуміння власності мають істотне практичне значення для формування та вдосконалення законодавства у сфері права власності. Це має безпосередній вплив на вирішення проблем, що стосуються правового регулювання технологічних інновацій, інституту права власності та механізмів розподілу ресурсів у сучасних суспільствах. Сформульовані висновки спрямовані на поглиблення розуміння та вдосконалення застосування концепції власності в цивільному законодавстві. Зміни в економічних моделях, зокрема процеси колективізації та децентралізації, впливають на сприйняття та механізми управління власністю. На сьогоднішній день, процес приватизації проходить у багатьох державах, однак у порівнянні з країнами із трансформаційною економікою це відбувається менш масштабно. У нашій державі, як і в інших пострадянських державах, процес приватизації набув системного та масштабного характеру й реалізувався поза межами націоналізаційного проєкту.

Ключові слова: *право власності, інститут власності, власність, права людини.*

With the beginning of privatization processes in our country, there was a need for a more detailed study of the opinions and views of scientists on property, as well as an analysis of its components. The changes in the concept of property from its initial meaning to the present day were investigated and the connection of property with the modern legal environment was established. Property as a whole was analyzed, namely

© БІЛОУС Т.Й. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного права та процесу (Державний податковий університет) https://orcid.org/0000-0003-1255-5129

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

the main approaches to its definition and understanding, taking into account the views of scientists. It was established that property arises from the moment of the creation of laws. The right of ownership means possession and use, management and alienation, ensuring protection and inheritance, perpetual possession and responsibility, excluding harm to others and using procedures for restoring property, the right to receive income and compensation. It was investigated that for Western scientists in the development of the constitutional system, it is not the change in forms of ownership that is important, but the redistribution of power in society. Based on the constitutional provisions on the diversity of forms of ownership, it is possible to determine their inequality. It has been established that theoretical views on property have practical significance for the development and improvement of property law. This affects the solution of problems related to ownership of technological innovations, intellectual property and the distribution of resources in modern societies. The conclusions are aimed at a better understanding and application of the concept of property in civil law. Changes in such economic models, namely collectivization and decentralization, generally affect the perception and management of property. Today, the privatization process is taking place in many countries, but not on such a large scale as in countries with transformational economies. In our country, as in other post-Soviet countries, privatization has become a global phenomenon and was carried out as a non-nationalized socio-economic project.

Key words: *property, property rights, institute, human rights.*

Постановка проблеми. Трансформація економічної системи України, пов'язана з переходом з державної на приватну форму власності, зумовила актуалізацію процесів приватизації та посилила потребу детальному аналізі теоретичних підходів до розуміння поняття власності та її структурних елементів. Осмислення природи власності набуває особливої ваги в умовах сучасних соціально-економічних змін. Теоретичні концепції власності мають важливе прикладне значення, оскільки слугують основою для формування та вдосконалення законодавства у сфері права власності.

Виходячи з цього, **метою даної наукової статті** є аналіз теоретичних концепцій до власності та оцінка їхнього впливу на еволюцію інституту власності.

Стан опрацювання проблематики. Окремі питання визначення власності та їх вплив на розвиток інституту власності досліджували такі науковці, як Дж. Локк, Р.Коуз, А.Алчіан, І. Бентам, В. Борисова, І. Спасибо-Фатєєва, В. Яроцький, Я. Шевченко та інші. Але, проте незважаючи на досягнуті результати, власність та її адаптація до інновацій і технологічного прогресу залишається малодослідженим та не достатньо вивченим, у зв'язку з чим потребує подальшої наукової уваги.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день, на сучасному етапі розвитку України активно розвивається та спостерігається активізація процесів приватизації. Відбувається поступова трансформація відносин власності, зокрема перехід від переважання державної форми до приватної. У зв'язку з цим актуалізується необхідність аналізу змін, які на сьогоднішній день відбуваються у системі власності та зумовлюють потребу в їх новому теоретичному осмисленні. Тому для початку, проаналізуємо, що ж таке власність в цілому.

Питання власності та її значення в суспільному розвитку привертали увагу мислителів ще з античних часів, тобто класиками античності. Зокрема, такими як Аристотелем, який розглядав власність як чинник, що сприяє зміцненню держави, пов'язуючи її із природою людини та приватною ініціативою. У науковій традиції утвердилася позиція, згідно з якою витоки концепції священної власності пов'язують з ученням Аристотеля. Він вважав, що інститут заохочує дбайливе ставлення до майна та соціальній стабільності, тоді як Платон критикував інститут приватної власності і надавав перевагу спільному володінню.

У межах класичних політико-економічних концепцій XVIII–XIX століть значний вплив на формування уявлень про право власності мали ідеї, закріплені у Декларації прав людини і громадянина 1789 року та Конституції США 1787 року. Власність визнавалася одним із фундаментальних природних прав людини поряд із правом на свободу, рівність і безпеку.

Подальший розвиток теоретичних підходів до осмислення власності відбувався у працях класиків філософії та політичної економії. Важливу роль у цьому процесі відіграли ідеї Дж. Локка, який розглядав приватну власність як результат поєднання праці та волі особи. Надалі Г. Гегель надав глибше філософське обґрунтування власності, визначаючи її як форму зовнішнього

виявлення свободи особистості. У власності, як писав філософ, «воля проявляється як особиста воля, тобто воля індивіду стає об'єктивною» [1].

У працях мислителів XVIII–XIX століть, зокрема У. Годвіна, М. Штірнера, П. Прудона, М. Бакуніна, а також у теоріях Г. Спенсера і Т. Гоббса, проблема власності розглядалася крізь призму індивідуалістичних та соціально-політичних концепцій. У XX столітті на основі цих підходів сформувалися різноманітні теорії власності, що значною мірою вплинули на сучасне розуміння цього правового інституту. В її основі – теорія справедливості Р.Нозіка, заснована на індивідуалістичній теорії власності, що заперечує будь-які форми її відчуження [1].

З середини XIX ст. власність стає об'єктом так званих «нападів» і про її захист нічого не йшлося. Приватну власність на думку Т.Бетелла, який посилається на Джона Р.Коммонса, вважали як «дань, не досліджуючи» [1].

Занепад концепції власності збігся з піднесенням ідеї «прогресу». До цього часу власність розглядалася як невід'ємна риса людської природи, спадкова характеристика, і вважалася необхідним інститутом у суспільстві, хоч і далеко від ідеалу.

Паралельно з утвердженням інституту приватної власності сформувалися ідеологічні течії, представники яких заперечували приватну власність і обґрунтовували ідею духовного прогресу людського суспільства.

Джон Локк вважає, що власність виникає до створення держави і являє собою реалізацію природного права, яке є результатом природної діяльності людини [2 , с. 9].

На думку В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького ставлення особи до речі як до своєї має найперше суб'єктивний характер, якого зовсім не є достатньо аби стверджувати про існування права власності. З об'єктивної сторони воно повинно бути поєднане із здійсненням власником певних можливостей щодо свого майна, які іменують повноваженнями власника» [3, с. 406]. Основою для дослідників тут є суб'єктивне ставлення до речі як своєї, а також наявність чітко визначених повноважень. З таким твердженням погоджуються і неоінституціоналісти такі як Р.Коуз та А.Алчіаном, які вважали, що «власність є не ресурс сам по собі, а низка прав або, принаймні, частка права використання ресурсу» [4].

І. Бентам зазначав, що власність і закон народжуються разом, разом і вмирають; поки не було законів, не було і власності; у разі зникнення законів, зникає і власність [5].

Р.Коуз та А.Алчіан у своїх дослідженнях підкреслювали, що поняття «власність» у широкому економічному чи соціальному значенні не завжди точно відображає юридичні відносини, тому вони запропонували замінити його на «право власності». Право власності для них – це право щодо володіння і використання, управління і відчуження, забезпечення захисту спадщини, безстрокового володіння і відповідальності, виключення шкоди для оточуючих і використання процедур для відновлення власності, право на отримання доходу і компенсації [4, с.10]. У даному визначенні можна спостерігати наявність трьох класичних складових права власності, таких як володіння, користування й розпорядження майном, що стосується охорони прав – набуття, реалізації та захист; а з економічної точки зору – це управління власністю та право на отримання доходу. Тобто, право власності належить до основоположних прав людини, що гарантує можливість володіти, користуватись і розпоряджатись ним на свій розсуд, а також забезпечує юридичний захист цих прав. Саме тому право власності посідає важливе місце серед економічних прав і свобод людини та громадянина.

З економічної точки зору важливими категоріями право власності є, на думку В.І. Борисова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького привласнення та володіння. Під привласненням розуміють той факт, що брати участь в обігу без попереднього привласнення майна неможливо, бо не може йтися про його відчуження, яке може бути тільки за умов наявності права власності у відчужувача. Щодо володіння, то воно не тотожне привласненню, адже є його передумовою і є його результатом [1, с. 406]. Тому з вищесказаного бачимо, що без привласнення не буде ані користування, ані розпорядження. Відтак, привласнення слід розглядати як вихідний елемент права власності, що зумовлює можливість виникнення та реалізації правомочностей володіння, користування й розпорядження.

У політекономії власність розглядається як система історично змінних об'єктивних відносин між людьми в процесі виробництва, розподілу, обміну і споживання, що відображає привласнення засобів виробництва та предметів споживання. При цьому такі відносини властиві будь-якому суспільству, будь-якому суспільно-економічному ладу. На відміну від цього, право (зокрема і право власності) виникає лише на певному ступені суспільного розвитку, тобто пізніше власності, яка історично передує праву [2].

Підхід до категорії «власність» в новій інституціональній теорії принципово інший, ніж у політекономії: відносини власності виходять не з економічних умов життя суспільства, а з обмеженості економічних ресурсів, вся увага зосереджується на правовому аспекті власності. Відповідно, власність трактується не як відносини суб'єкта з приводу засобів виробництва, а як право власності. Згідно з таким підходом власність – це не сам ресурс, а пучок прав з його використання **[**6**]**.

Необхідно також відзначити «теорію економічного аналізу права» (економіки права), що з'явилася в середині XX ст. в економічній науці, яка об'єднує різні школи і підходи. Названа теорія отримала науковий напрям і сформувалась в особливу дисципліну в США після виходу в 1972 р. першого видання книги судді апеляційного суду 7-го округу США Річарда Познера «Економічний аналіз права». У цій теорії взаємодія права та економіки розглядається в контексті двостороннього процесу: право повинно відповідати сучасним соціальним, зокрема економічним, реаліям, а економічні суб'єкти, визначаючи стратегії своєї поведінки, повинні враховувати обмеження, які накладає на них наявна правова система.

Підходи економічного аналізу права застосовуються і при вивченні конституцій держав у рамках науки конституційного (державного) права зарубіжних країн. У юридичній літературі під час дослідження названого напряму трапляються такі спеціальні терміни, як «економічна конституція» і «конституційна економіка».

Конституційна економіка є науковим напрямом, який вивчає принципи досягнення максимально можливого в рамках національної економічної системи задоволення економічних і соціальних прав особистості шляхом оптимального поєднання економічної доцільності з досягнутим рівнем конституційного розвитку, відображеним у нормах конституційного права, що регламентують економічну і політичну діяльність в державі **[**3-5**]**.

Як вказують дослідники державного права, основне питання конституційної економіки – це власність. Представники цього напряму вважають, що умови державного втручання і взагалі впливу держави на економічну сферу, його обсяг і форми повинні бути поставлені під контроль суспільства. Державі варто утримуватися від прямого втручання в ринковий процес, при цьому вона повинна гарантувати приватну власність, підтримання конкуренції, послідовність економічної політики.

З позиції соціології власність є соціальним феноменом. Відносини власності розглядаються як відносини саме між людьми щодо використання рідкісних благ, обмежених ресурсів. Приватна власність – це сукупність прав на живі та неживі об'єкти. Права на володіння, користування, розпорядження цими об'єктами закріплені законодавчо і визначаються соціально, оскільки їх характер залежить від конкретного суспільства, від стадії його розвитку. Тобто приватна власність – це соціальний інститут, який виник відповідно до потреб матеріального життєзабезпечення соціальної системи, виробництва і розподілу благ [6].

Конституція України містить у собі універсальні норми, які поєднують в собі підґрунтя економічних, соціальних, політичних, моральних, правових та інших суспільних відносин. Проте під час розкриття змісту деяких понять, які закріплені в Конституції, є невідповідність, яка пов'язана з переходом до нового конституційного ладу.

Серед таких понять особливе місце посідає поняття «форма власності». Під час його наукового аналізу дослідники стикаються з відсутністю єдиного підходу до термінології та критеріїв класифікації, а також зі змішуванням базових категорій, зокрема таких, як форма, тип і вид власності. Унаслідок цього в науковій літературі простежуються різні підходи: одні автори розмежовують загальнонародну, суспільну, державну та публічну форми власності, інші ж вважають ці поняття тотожними.

Водночас Конституцією України передбачені такі форми власності:

– виключна власність Українського народу;

– державна власність;

– власність територіальних громад села, селища, міста, тобто комунальна власність;

– приватна власність [7].

На думку І. Спасибо-Фатєєвої, не може існувати система права власності, до якої входили б такі її форми як приватна, колективна, державна та комунальна, оскільки для них не встановлено окремих правових режимів, а Конституція України закріплює принцип рівності всіх суб'єктів права власності [8, с.33]. Така ж точка зору і в Я. Шевченко, яка стверджує, що Цивільним Кодексом України не врегульовано форми власності, які є економічною, а не правовою категорією [8]. Крім того, непотрібний поділ на форми власності, і єдиною можливою формою для правових

відносин власності є саме право власності, яке виражається як індивідуальне, при наявності одного суб'єкта, та як загальне, коли множинність суб'єктів [8, с.33].

Якщо говорити про неприйнятність категорії форми власності відповідною групою сучасних науковців, то основною причиною такого явища є світоглядна належність підходів до просування тієї чи іншої правової концепції. Це проявляється, зокрема, у спробі усунення марксистських елементів із концепції форм власності, а саме – у визначенні пріоритетності соціально-економічної природи форм власності та визнанні впливу цієї природи на політичні відносини. Це твердження спростовується тим, що форми власності можуть впливати на процеси володіння економічною владою і на політичні фактори суспільного розвитку.

Для західних вчених в еволюції конституційного ладу важливим є не зміна форм власності, а перерозподіл влади у суспільстві [8, с.34]. А спираючись на конституційні положення про різноманітність форм власності, можливо встановлювати їх певну нерівність. Отож, нерівність вже існує. І вона існувала б і тоді, коли в Конституції нічого не значилось би про форми власності.

Висновок. Підводячи підсумки з вищевикладеного матеріалу, слід зазначити, що власність є складним і багатоаспектним соціально-правовим явищем, зміст якого формується під впливом різних теоретичних концепцій. Аналіз наукових підходів до визначення поняття власності дозволив встановити, що вони відображають еволюцію суспільних відносин та економічних процесів і безпосередньо впливають на формування та розвиток інституту власності. З'ясовано, що зміна економічних моделей, таких як колективна власність або децентралізація, впливають на сприйняття та управління власністю. Поява нових форм власності, потребує подальшого наукового осмислення та вдосконалення нормативно-правового забезпечення з урахуванням сучасних економічних і соціальних викликів. Таким чином, проведене дослідження підтверджує, що теоретичні концепції визначення власності відіграють важливу роль для розвитку інституту власності та ефективного правового регулювання майнових відносин у сучасному світі.

Список використаних джерел:

1. Потапчук Г. Ю. Роль дослідницьких традицій інституту власності у побудові ефективної економічної політики реформування відносин власності // *Ефективна економіка*. 2009. № 11. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=100.

2. Керея В. Суспільно-політичні погляди Джона Локка // *Студентський наукови вісник.* 2022. № 47. С.8-10. URL: https://library.tntu.edu.ua/student-scientific-bulletin/.

3. Цивільне право: підручник : у 2 т. Т. 1 / за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Харків: Право, 2011. 656с.

4. Дубина М.В. Теоретична основа інституціоналізму як наукового напряму економічної науки // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2017. Вип. 27(1). С. 8-11. URL: http://www.vestnik-econom.mgu.od.ua/.

5. Бентам І. Основні начала цивільного кодексу. URL:http://econlibrary.ru/books/98/93/bentham_principles%20of%20the%20civil%20code_pt1.html.

6. Маніла О. Р. Теоретичні підходи до визначення сутності приватної власності // *Науковий вісник НЛТУ України*. 2014. Вип. 24.6. С. 247-252.

7. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

8. Домашенко М. В. Про теоретичні погляди на власність // *Право України.* 2010. № 12. С. 32–38. URL: https://pravoua.com.ua/.

9. Цивільне право України: академічний курс: підручник: у 2 т. Т. 1 : Загальна частина / за заг. ред. Я.М. Шевченко. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 520 с.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.4

КАРАПИШ Б.В., ПУЗИРНИЙ В.Ф.

ПРАВОВІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЗЕМЕЛЬНИМИ ДІЛЯНКАМИ

LEGAL ASPECTS OF CONCLUDING TRANSACTIONS INVOLVING LAND PLOTS

У статті досліджуються особливості укладення правочинів щодо земельних ділянок у контексті сучасного розвитку земельних і цивільних правовідносин в Україні. Актуальність теми зумовлена підвищенням ролі земельних ресурсів у цивільному обороті, скасуванням мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та відкриттям ринку земель, а також зростанням кількості судових спорів, пов'язаних із порушенням встановленого законом порядку відчуження земельних ділянок. Обґрунтовується, що однією з ключових особливостей правочинів із земельними ділянками є спеціальний порядок їх укладення, який передбачає обов'язкове нотаріальне посвідчення більшості таких правочинів та подальшу державну реєстрацію речових прав.

У роботі проаналізовано правову природу правочинів щодо земельних ділянок, визначено співвідношення норм цивільного та земельного законодавства, а також розкрито значення нотаріального контролю як превентивного механізму захисту прав учасників земельного обороту. Окрему увагу приділено аналізу судової практики Верховного Суду, у якій сформульовано підходи до оцінки правових наслідків укладення правочинів з порушенням вимог щодо нотаріального посвідчення та державної реєстрації.

В статті звертається увага на відмінності у порядку укладення правочинів щодо земельних ділянок різних категорій, зокрема земель сільськогосподарського призначення, для яких законодавством встановлено особливий порядок обігу та додаткові обмеження. Зроблено висновок, що нотаріальне посвідчення та державна реєстрація не є взаємозамінними процедурами, а становлять взаємопов'язані елементи єдиного правового механізму виникнення та переходу речових прав на земельні ділянки.

Ключові слова: *правочин, земельна ділянка, нотаріальний процес, нотаріальне посвідчення, земельні правовідносини, договір, право власності, реєстрація, витяг з реєстру, речові права.*

The article examines the specific features of concluding transactions involving land plots in the context of the modern development of land and civil legal relations in Ukraine. The relevance of the topic is determined by the increasing role of land resources in civil turnover, the abolition of the moratorium on the sale of agricultural land and the opening of the land market, as well as the growing number of court disputes related to violations of the statutory procedure for the alienation of land plots. It is substantiated that one of the key characteristics of transactions involving land plots is the special procedure for their conclusion, which provides for mandatory notarization of most such transactions and subsequent state registration of real rights.

The paper analyzes the legal nature of transactions involving land plots, determines the correlation between the norms of civil and land legislation, and reveals the significance of notarial control as a preventive mechanism for protecting the rights of participants in

© КАРАПИШ Б.В. – доктор філософії в галузі права, старший викладач кафедри адміністративного та конституційного права ННІ права, правоохоронної діяльності та психології (Пенітенціарна академія України) https://orcid.org/0009-0002-9253-0334

© ПУЗИРНИЙ В.Ф. – доктор юридичних наук, професор, проректор (Пенітенціарна академія України) https://orcid.org/0000-0002-5692-2990

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

land turnover. Particular attention is paid to the analysis of the case law of the Supreme Court, which has formulated approaches to assessing the legal consequences of concluding transactions in violation of the requirements for notarization and state registration.

The article emphasizes the differences in the procedure for concluding transactions involving land plots of various categories, in particular agricultural land, for which legislation establishes a special circulation regime and additional restrictions. It is concluded that notarization and state registration are not interchangeable procedures but constitute interrelated elements of a single legal mechanism for the emergence and transfer of real rights to land plots.

Key words: *transaction, land plot, notarial process, notarization, land legal relations, contract, ownership right, registration, extract from the register, real rights.*

Вступ. Одним із ключових напрямів розвитку сучасних земельних і цивільних правовідносин є цивільно-правовий обіг земельних ділянок, що реалізується шляхом укладення правочинів. Земля, як особливий об'єкт права власності, поєднує в собі ознаки нерухомого майна та природного ресурсу, що зумовлює підвищений рівень публічного інтересу до порядку її відчуження та використання. Саме тому в чинному законодавстві закріплено спеціальні вимоги до форми, змісту та процедури укладення правочинів щодо земельних ділянок. Водночас, нехтування цими вимогами має наслідком збільшення судових спорів щодо правочинів із земельними ділянками, в тому числі і через порушення процедури їх укладення.

Теоретичною основою дослідження стали публікації українських вчених в галузі цивільного та земельного права, зокрема: О.В. Глотової, С.В. Гринька, О.І. Заєць, П.Ф. Кулинича, Р.А. Майданика, А.М. Мірошниченка, К.О. Настечко, В.В. Носіка, К.П. Пейчева, В.Ю. Уркевича, Є.І. Фурси, С.Я. Фурси, Т.Є. Харитонової, М.В. Шульги та ін.

Постановка завдання: визначити особливості укладення правочинів щодо земельних ділянок шляхом аналізу чинного законодавства, наукових джерел та судової практики.

Результати дослідження. Як слушно зазначає М.В. Шульга, нині чинне земельне законодавство України надає власникам земельних ділянок широкі повноваження щодо володіння, користування та розпорядження землею, включно з можливістю її відчуження, передачі в користування або обтяження іншими речовими правами шляхом укладення різноманітних правочинів, не заборонених законом [1, с. 273].

В законодавстві України визначення правочинів із земельними ділянками відсутнє, а в юридичній літературі під земельними правочинами пропонується розуміти активні правомірні дії суб'єктів, здійснювані під контролем держави, що спрямовані на встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків щодо земельних ділянок [2, с. 8].

Такі правочини мають специфічну природу, яка обумовлена подвійною правовою природою землі. Земельна ділянка, як об'єкт земельних відносин та предмет конкретного правочину, виступає невід'ємною й головною складовою довкілля, основним національним багатством та водночас нерухомим майном [1, 276], тобто одночасно виступає об'єктом цивільного обороту та основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави. Саме це поєднання приватноправових і публічно-правових засад зумовлює підвищені вимоги до змісту, суб'єктного складу, форми та порядку укладення земельних правочинів.

Особливостями законодавчого регулювання правочинів із земельними ділянками є те, що відповідно до ст. 131 ЗК України, набуття права власності на землю на підставі міни, дарування, ренти, спадкування та інших договорів здійснюється відповідно до положень Цивільного кодексу України з урахуванням вимог земельного законодавства. Тобто, у частині договірного регулювання відносин та порядку укладення зазначених правочинів пріоритет мають норми цивільного права, тоді як земельне законодавство встановлює спеціальні умови й обмеження щодо об'єкта правочину, зумовлені публічним інтересом. Як вірно наголошує А.М. Мірошниченко, правила про обмеження прав на землю складають значну частину земельно-правового регулювання, що обумовлено специфікою землі як об'єкта права [3, с. 272]. Види обмежень та обтяжень прав на землю визначаються Главою 18 ЗК України, проте не вичерпуються нею, та залежать від категорії земель, виду цільового призначення конкретної земельної ділянки, її територіального розміщення тощо. Так, для земель громадської та житлової забудови може бути встановлено «умова розпочати і завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків», для земель лісогосподарського призначення, водного фонду та інших категорій – «умови надавати право полювання, вилову риби, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому

порядку», для земель сільськогосподарського призначення – «обов'язок щодо утримання та збереження полезахисних лісових смуг» та ін. (ст. 111 ЗК України).

З урахуванням зазначеного та з огляду на специфіку правового регулювання в досліджуваній сфері правочини щодо земельних ділянок слід розглядати як різновид цивільно-правових угод, спрямованих на встановлення, зміну або припинення прав та обов'язків учасників земельних правовідносин, з урахуванням особливого правового режиму землі як об'єкта права.

Однією із визначальних ознак земельних правочинів є спеціальний порядок їх укладення. Так, відповідно до ст. 181 ЦК України правочини із земельною ділянкою як об'єктом нерухомості потребують належного юридичного оформлення, а порушення встановленого порядку укладення правочинів тягне істотні правові наслідки, що неодноразово підтверджувалося судовою практикою [4, с. 434-440].

Порядок укладення правочину щодо земельної ділянки має чітко визначену послідовність дій («алгоритм дій» [5]) і значною мірою залежить від категорії земель та їх цільового призначення. Загальною передумовою є досягнення згоди сторін щодо істотних умов договору, насамперед предмета, ціни або іншого майнового еквівалента, а також прав та обов'язків сторін. Такі правочини характеризуються встановленням підвищених вимог до визначеності предмета договору, оскільки земельна ділянка має бути індивідуалізована шляхом зазначення кадастрового номера, площі, місця розташування та цільового призначення. На підготовчій стадії здійснюється перевірка документів, що підтверджують право власності або інше речове право відчужувача, відсутність заборон та обтяжень, відповідність даних Державного земельного кадастру і Державного реєстру речових прав на нерухоме майно. Підготовка та перевірка документів здійснюються з урахуванням вимог законів України «Про Державний земельний кадастр» та «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», які регламентують отримання відомостей з державних реєстрів. Саме на цьому етапі формується основа правової визначеності майбутнього правочину.

Особливої уваги потребує вимога щодо нотаріальної форми правочинів про перехід права власності на земельні ділянки або встановлення обтяжень на них, зокрема договорів про встановлення земельного сервітуту, емфітевзису та суперфіцію. Так, відповідно до ст. 657 ЦК України та ст. 132 ЗК України договори купівлі-продажу, міни, дарування, іпотеки земельних ділянок укладаються у письмовій формі та підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню. Нотаріус при цьому здійснює правову експертизу договору, перевіряє правоздатність сторін, належність земельної ділянки відчужувачу, відсутність заборон і обтяжень, а також відповідність відомостей даним державних реєстрів.

При цьому конкретний зміст та обсяг повноважень нотаріуса залежить від категорії земель та їх цільового призначення, адже як зазначає М.В. Шульга, «специфіка земельних правочинів обумовлена цільовим призначенням земельних ділянок та належністю їх до тієї чи іншої конкретної категорії земель України» [1, с. 280]. Наприклад, для земель житлової та громадської забудови або земель промисловості спеціальні обмеження обігу є мінімальними і, як правило, зводяться до дотримання вимог щодо форми договору та державної реєстрації. Правочини щодо земель сільськогосподарського призначення характеризуються підвищеним рівнем правового регулювання, що зумовлено необхідністю збереження земельного фонду та забезпечення продовольчої безпеки держави. ЗК України встановлює низку обмежень щодо суб'єктного складу набувачів таких земель, граничних розмірів земельних ділянок, а також умов їх використання (статті 130–136 ЗК України).

Відповідно до Порядку здійснення перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 Земельного кодексу України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 16 червня 2021 р. № 637 [6], нотаріус здійснює перевірку набувача або власника земельної ділянки, що передбачає встановлення особи фізичної чи юридичної особи, з'ясування кінцевого бенефіціарного власника, перевірку громадянства, а також відсутності щодо набувача, його учасників чи бенефіціарів санкцій, зв'язків із державою-агресором або причетності до терористичної діяльності. Окремо з'ясовується, чи не перебуває юридична особа під контролем суб'єктів із юрисдикцій, що не дотримуються міжнародних стандартів фінансового моніторингу [7]. Перевірка відповідності набувача земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним ЗК України, не здійснюється у разі набуття у власність земельних ділянок сільськогосподарського призначення для ведення садівництва площею не більш як 0,25 га, а також для ведення особистого селянського господарства площею до 2 га, розташованих у межах населених пунктів.

Перевіряється походження коштів у разі оплатного набуття земельної ділянки, дотримання обмежень щодо максимальної площі земель у власності, а також специфічні характеристики самої ділянки (зокрема, її походження з земельної частки (паю) та розташування поблизу державного кордону). Для цього використовуються документи, що підтверджують громадянство, установчі та реєстраційні дані юридичних осіб, відомості державних реєстрів і офіційні джерела інформації, до яких має доступ нотаріус. Перевірка того, чи сформована земельна ділянка в результаті виділення земельної частки (паю), а також її розташування щодо державного кордону України здійснюється за даними Державного земельного кадастру. Якщо відповідна інформація в кадастрі відсутня, нотаріус звертається із запитом до Держгеокадастру, який, зокрема щодо ділянок, розташованих ближче ніж 50 км до державного кордону, надає відповідь у строк до трьох робочих днів [6].

За результатами всієї перевірки набувача нотаріус складає протокол, у якому фіксуються дані про особу набувача, характеристика земельної ділянки (зокрема її кадастровий номер), оцінка відповідності вимогам статті 130 ЗК України, а також інші істотні відомості. Протокол підписується нотаріусом і скріплюється його печаткою, що підтверджує завершення процедури перевірки.

Тобто, нотаріальне посвідчення правочинів щодо земельних ділянок виконує превентивну функцію захисту прав та законних інтересів сторін і третіх осіб. Роль нотаріуса не зводиться до простого засвідчення підписів, нотаріус здійснює правову експертизу договору, перевіряє дотримання вимог закону, відповідність волевиявлення сторін їх дійсним намірам, а також наявність усіх необхідних документів, запобігаючи дефектам правочинів щодо земельних ділянок.

У випадках, коли нотаріус посвідчив договір купівлі-продажу нерухомого майна, який від імені продавця підписаний сторонньою особою та при нотаріальному посвідченні якого використано викрадені документи, а особу продавця встановлено на підставі підробленого документа, у разі невстановлення факту зловживання з боку власника своїми правами, Велика Палата Верховного Суду у Справі № 204/8017/17 (Постанова Великої Палати ВС від 27.11.2024) [8] сформулювала новий підхід, відповідно до якого, непідписання правочину його стороною свідчить про неукладеність договору, а не просто його недійсність чи нікчемність. Оскільки волевиявлення було відсутнє, такий договір не створює жодних юридичних наслідків. Це дозволяє законному власнику витребувати земельну ділянку навіть у наступних покупців (віндикація), оскільки майно вибуло з його володіння поза його волею [9].

Наступним обов'язковим етапом є державна реєстрація прав на землю у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Відповідно до ст. 125 ЗК України та ст. 3 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [10] право власності на земельну ділянку, а також право постійного користування та право оренди земельної ділянки виникають з моменту державної реєстрації цих прав.

Особливістю державної реєстрації прав на земельні ділянки є те, що вона не виступає самостійною підставою виникнення права власності, а має похідний і підтверджувальний характер, оскільки засвідчує державою вже набуте особою право на підставі відповідного правочину чи іншої юридичної підстави. Як випливає із положень цивільного законодавства та Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», право власності виникає насамперед із правочину або іншої передбаченої законом підстави, тоді як державна реєстрація полягає у внесенні відповідного запису до Державного реєстру речових прав, що офіційно підтверджує факт набуття, переходу або припинення права. При цьому державний реєстратор під час проведення реєстраційної процедури здійснює правову експертизу поданих документів, зокрема перевіряє відповідність правочину вимогам закону, його нотаріальне посвідчення у передбачених випадках, повноваження сторін, відсутність суперечностей із уже зареєстрованими правами та наявність обтяжень. Водночас, як наголошено у постанові Верховного Суду від 15 липня 2024 року у справі № 621/3214/19, державна реєстрація не створює право власності, а лише підтверджує його існування, а тому при вирішенні спорів визначальне значення має встановлення саме правової підстави набуття земельної ділянки, тоді як запис у реєстрі створює лише спростовувану презумпцію належності права відповідній особі. Це означає, що навіть за наявності державної реєстрації правочин може бути визнаний недійсним, якщо встановлено порушення вимог закону під час його укладення, що підкреслює взаємозв'язок, але не тотожність правочину як підстави виникнення права та державної реєстрації як офіційного способу його підтвердження [11].

З 1 січня 2025 року набрали чинності зміни до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», які були внесені на підставі Закону України

«Про аграрні ноти» від 22 лютого 2024 р., якими закріплено нові вимоги до державної реєстрації земель сільськогосподарського призначення. Державні реєстратори зобов'язані використовувати дані Реєстру аграрних нот для перевірки, чи використовується земельна ділянка як місце вирощування заставленої сільськогосподарської продукції [12, с. 38].

З огляду на зазначене можна зробити висновок, що нотаріальне посвідчення та державна реєстрація правочинів щодо земельних ділянок як обов'язкові етапи укладення правочину мають різне функціональне призначення: нотаріальне посвідчення фіксує волю сторін і законність правочину, тоді як державна реєстрація забезпечує публічну достовірність і легітимацію речового права. Для земель сільськогосподарського призначення ця взаємодія набуває особливої ваги, оскільки будь-які порушення на будь-якому з етапів можуть призвести до втрати права або тривалих судових спорів.

Висновки. Таким чином, правочини щодо земельних ділянок в Україні характеризуються складною правовою природою та спеціальним порядком укладення. Особливості такого порядку зумовлені як загальними вимогами цивільного законодавства, так і спеціальними приписами земельного права, особливо щодо земель сільськогосподарського призначення. Дотримання нотаріальної форми та державної реєстрації є необхідною умовою стабільності земельного обігу та захисту речових прав. Подальший розвиток правового регулювання у цій сфері має бути спрямований на підвищення правової визначеності та мінімізацію ризиків недобросовісного обігу земельних ділянок.

Список використаних джерел:

1. Шульга М.В. Земельні правочини: сутність, класифікація та особливості. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/1804/1/ SHulga.pdf

2. Глотова О. В. Правове регулювання угод із земельними ділянками в Україні. Дис. канд. юрид. наук. Одеса, 2003. 199с.

3. Мірошниченко А.М. Земельне право України: Підручник. 2-ге видання, допов. і перероб. К.: Алерта; ЦУЛ, 2011. 678 с.

4. Фурса С.Я. Окремі аспекти нотаріального посвідчення правочинів, договорів з землею та державна реєстрація права власності і речових прав: нотаріальна та судова практика. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 06. 2025. частина 1. С. 434-440.

5. Швець О.М., Ліщинський А.Г., Ярошик О.А. Правовий механізм купівлі-продажу земельної ділянки як складова частина ринку земель в Україні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.* Випуск 78: частина 1. 2023. С. 364-371. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/08/61-1.pdf

6. Про затвердження Порядку здійснення перевірки відповідності набувача або власника земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 Земельного кодексу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 червня 2021 р. № 637. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637-2021-%D0%BF#Text

7. Інформаційний лист № 8/2024 щодо змін, пов'язаних з перевіркою відповідності набувача земельної ділянки сільськогосподарського призначення вимогам, визначеним статтею 130 Земельного Кодексу України, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 01 березня 2024 № 239. URL: https://npu.ua/wp-content/uploads/2024/03/239.pdf

8. Постанова ВП ВС від 27 листопада 2024 р. N 204/8017/17; провадження № 14-29цс23. URL: https://ips.ligazakon.net/document/C029316

9. Протопоп Ю. Цивільно-правові наслідки встановлення підроблення підпису в договорі. URL: https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/civilnopravovi-naslidki-vstanovlennya-pidroblennya-pidpisu-v-dogovori.html

10. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-15#Text

11. Державна реєстрація прав не є підставою набуття права власності. https://porady.org.ua/derzhavna-reyestratsiya-prav-ne-ye-pidstavoyu-nabuttya-prava-vlasnosti

12. Герасимчук С. С. Державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень у контексті рекодифікації цивільного законодавства. *Рекодифікація речового права : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.).* Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. 200 с. С. 36-39.

Дата першого надходження статті до видання: 14.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування:
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.5

КОТОВИЧ І.О., ВЕРБІЦЬКИЙ А.С.

ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК, ДІТЕЙ ТА ІНШИХ ВРАЗЛИВИХ ГРУП В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF WOMEN, CHILDREN AND OTHER VULNERABLE GROUPS UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE

У статті досліджується комплекс правових механізмів захисту цивільних прав жінок, дітей та інших вразливих груп населення, які опинилися у надзвичайно складних умовах через воєнний стан в Україні. Автори аналізують міжнародно-правові акти, такі як Женевську конвенцію, Конвенцію ООН про права дитини та Конвенцію з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, підкреслюючи їхнє значення для забезпечення правового захисту найуразливіших категорій населення. Важливе місце займає огляд Конституції України та законодавства про воєнний стан, які визначають правові рамки функціонування держави у період війни. Акцент зроблено на практичних аспектах реалізації норм міжнародного та національного права, а також на проблемах їхньої адаптації до сучасних викликів.

Особливу увагу в статті приділено діяльності державних органів та неурядових організацій, які забезпечують реалізацію соціальних програм і надають допомогу вразливим групам населення. Розглянуто роль гуманітарної допомоги та міжнародної підтримки, що забезпечує базові потреби постраждалих від війни, включаючи їжу, воду, медикаменти і житло. Автори аналізують складнощі, пов'язані з недостатністю ресурсів, логістичними викликами та труднощами координації зусиль між різними рівнями влади та міжнародними структурами. Увага також зосереджена на спеціалізованих програмах допомоги, які спрямовані на підтримку дітей, жінок, людей з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб, підкреслюючи їхню важливість для мінімізації наслідків війни для найуразливіших верств суспільства.

У підсумках акцентується на необхідності інтеграції міжнародного та національного підходів для забезпечення ефективного правового захисту у період війни. Автори виділяють ключові проблеми, такі як порушення прав людини, що залишаються безкарними, обмежений доступ до постраждалих регіонів і недостатність ресурсів для надання допомоги. Водночас запропоновано рекомендації для вдосконалення законодавства та розробки довгострокових стратегій захисту вразливих груп, спрямованих на посилення координації між державними органами, міжнародними організаціями та місцевими спільнотами. У статті наголошено на важливості дотримання прав людини як основи соціальної стабільності та відновлення справедливості в умовах війни.

Ключові слова: *захист прав людини, права жінок та дітей, вразливі групи, визначення місця проживання, батьки та діти, особисті права, міжнародна підтримка.*

This article explores the complex legal mechanisms for protecting the civil rights of women, children, and other vulnerable groups who have found themselves in extremely challenging circumstances due to martial law in Ukraine. The authors analyze international legal instruments such as the Geneva Conventions, the United Nations

© КОТОВИЧ І.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права та процесу (Державний податковий університет) https://orcid.org/0000-0003-0325-7218

© ВЕРБІЦЬКИЙ А.С. – здобувач вищої освіти першого (бакалаврського) рівня ННІ права (Державний податковий університет) https://orcid.org/0009-0006-6031-3473

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Convention on the Rights of the Child, and the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women, emphasizing their significance in ensuring the legal protection of the most vulnerable categories of the population. The article highlights the Ukrainian Constitution and martial law legislation, which establish the legal framework for state functioning during the conflict. Focus is placed on the practical aspects of implementing international and national legal norms and on the challenges of adapting these norms to contemporary realities.

Special attention in the article is given to the activities of government agencies and non-governmental organizations responsible for implementing social programs and providing assistance to vulnerable populations. The role of humanitarian aid and international support is examined, emphasizing the provision of basic needs such as food, water, medicine, and housing for those affected by the war. The authors discuss challenges such as resource shortages, logistical difficulties, and coordination issues between various levels of government and international organizations. The article also highlights specialized assistance programs targeting children, women, people with disabilities, and internally displaced persons, underlining their importance in mitigating the impact of war on society's most vulnerable groups.

The conclusions emphasize the necessity of integrating international and national approaches to ensure effective legal protection during the conflict period. The authors identify key issues, such as unpunished human rights violations, limited access to affected regions, and insufficient resources for aid. Recommendations are proposed for improving legislation and developing long-term strategies to protect vulnerable groups, including strengthening coordination between government agencies, international organizations, and local communities. The article underscores the importance of human rights as the foundation for social stability and the restoration of justice during wartime.

Key words: *human rights protection, women's and children's rights, vulnerable groups, determination of residence, parents and children, personal rights, international support.*

Вступ. Актуальність теми захисту цивільних прав жінок, дітей та інших вразливих груп населення в умовах воєнного стану в Україні має надзвичайне значення в контексті сучасних реалій. Війна суттєво порушує звичний життєвий уклад і створює критичні умови, які впливають на дотримання основоположних прав людини. Особливу увагу слід приділити вразливим категоріям населення, які зазнають найбільших утисків та потребують додаткового захисту. Наприклад, жінки стикаються з підвищеним ризиком насильства, зокрема сексуального, а також з дискримінацією та складнощами доступу до базових ресурсів. Діти, у свою чергу, втрачають доступ до якісної освіти, соціального захисту та навіть базової безпеки, що значно ускладнює їхнє становлення і розвиток. Рівень захисту цих груп є індикатором ефективності не лише державної політики, а й міжнародної підтримки, зокрема гуманітарних місій і програм.

Крім того, актуальність цієї теми зростає через зобов'язання України перед міжнародною спільнотою щодо дотримання прав людини навіть у найскладніших обставинах. Прийняті раніше міжнародні договори, такі як Конвенція ООН про права дитини чи Конвенція з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок, вимагають, щоб уряд забезпечував належні механізми захисту попри всі виклики. Враховуючи посилення масштабів воєнних дій і збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб, що належать до вразливих груп, виникає необхідність у розвитку додаткових правових інструментів та адаптації чинного законодавства до сучасних викликів. Це дозволить не лише забезпечити збереження прав цих категорій осіб, але й створити основу для ефективного відновлення соціального порядку після завершення бойових дій. Таким чином, дослідження цієї теми є важливим кроком до вдосконалення правової системи та захисту найуразливіших верств населення у воєнний період.

Постановка завдання. Метою цієї статті є аналіз та висвітлення сучасних правових механізмів захисту жінок, дітей та інших вразливих груп населення в умовах воєнного стану в Україні, а також виявлення проблемних аспектів і надання рекомендацій для вдосконалення системи захисту прав людини, враховуючи міжнародні стандарти та національне законодавство.

Результати дослідження. Воєнна агресія росії проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, спричинила масштабну гуманітарну катастрофу. Мільйони громадян були змушені залишити свої домівки, рятуючись від наслідків обстрілів та активних бойових дій. Тисячі мирних

жителів стали жертвами цього конфлікту, серед яких особливо постраждали ті, хто не має можливості самостійно захиститися, зокрема представники вразливих груп.

Вразливі групи населення, відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 № 2671-VIII, це особи/сім'ї, які мають найвищий ризик потрапляння у складні життєві обставини через вплив несприятливих зовнішніх та/або внутрішніх чинників; (або соціальні групи, що мають більшу, ніж інші ймовірність зазнати негативних впливів соціальних, політичних, екологічних факторів або ризиків дістати хвороби чи ушкодження) [1].

Захист прав людини в умовах воєнного стану потребує комплексного підходу, що включає гармонійне поєднання міжнародно-правових стандартів і національного законодавства. Вразливі групи населення, такі як жінки, діти та особи з особливими потребами, вимагають особливої уваги з боку держави та міжнародної спільноти. Для розуміння сучасної правової ситуації в Україні важливо проаналізувати основні міжнародно-правові акти, а також положення Конституції України та відповідного законодавства, яке регулює правовий режим воєнного стану [2].

Конституція України є основним правовим актом, що забезпечує захист прав і свобод людини навіть у періоди надзвичайних обставин, зокрема під час дії воєнного стану. Вона гарантує недоторканність прав на життя, свободу і особисту безпеку, навіть якщо окремі права можуть бути тимчасово обмежені. У статтях Конституції, що стосуються прав людини, закріплено принцип, що будь-які обмеження повинні відповідати міжнародним стандартам і бути виправданими лише необхідністю забезпечення національної безпеки або порядку. Це створює правову основу для збереження основоположних прав навіть за надзвичайних умов.

Закон України «Про правовий режим воєнного стану» деталізує порядок управління державою у цей період і встановлює спеціальні повноваження органів влади [3]. Водночас регламентує заходи щодо мобілізації ресурсів, забезпечення громадської безпеки та функціонування органів влади, а також визначає права і обов'язки громадян. Водночас у законі закріплено, що навіть у період воєнного стану держава зобов'язана захищати права найбільш уразливих груп, таких як жінки, діти, особи з інвалідністю та внутрішньо переміщені особи. Це підкреслює необхідність гармонізації національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями для забезпечення ефективного правового захисту.

Женевські конвенції є одним із ключових джерел міжнародного гуманітарного права, що регулюють правила ведення збройних конфліктів та захист цивільного населення, поранених і полонених [4]. Ці конвенції, включаючи додаткові протоколи, зобов'язують держави вживати всіх можливих заходів для захисту цивільних осіб, особливо вразливих груп, таких як жінки і діти. У цьому контексті важливо зазначити, що міжнародно-правові механізми не тільки забороняють напади на цивільне населення, а й зобов'язують сторони конфлікту створювати умови для гуманітарної допомоги і евакуації. Однак ефективність застосування цих норм залежить від політичної волі сторін конфлікту та підтримки міжнародної спільноти.

Конвенція ООН про права дитини та Конвенція з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок конкретизують основоположні права двох найвразливіших категорій населення. Перша з них гарантує дітям право на захист від насильства, експлуатації та забезпечення доступу до освіти і медичної допомоги навіть у найскладніших обставинах [5]. Друга, своєю чергою, встановлює зобов'язання держав знищувати дискримінацію жінок і гарантувати рівноправність в усіх сферах життя, зокрема в контексті воєнних дій [6]. Особливу увагу ці конвенції приділяють заходам запобігання насильству та захисту тих, хто постраждав. Таким чином, вони є важливим фундаментом для розробки національних програм допомоги та відновлення, зокрема в Україні, яка є учасником обох угод.

Міжнародні організації також відіграють ключову роль у захисті прав людини під час збройних конфліктів, забезпечуючи не лише моніторинг і фіксацію порушень, але й надаючи реальну допомогу тим, хто постраждав. Їхня діяльність охоплює широкий спектр ініціатив, спрямованих на підтримку найбільш уразливих категорій населення, що робить їх невід'ємним компонентом глобальної відповіді на гуманітарні виклики війни. Нижче детальніше розглянуто основні напрямки роботи міжнародних організацій, які допомагають мінімізувати наслідки конфліктів і сприяють відновленню справедливості.

На думку науковців, основні напрямки діяльності міжнародних організацій в умовах війни охоплюють моніторинг і документування порушень прав людини, гуманітарну допомогу, захист вразливих груп та підтримку демократичних інститутів. Такі організації, як ООН, ОБСЄ та Amnesty International, зосереджуються на зборі доказів грубих порушень, серед яких вбивства, катування, зґвалтування та примусове переміщення, що є важливим інструментом для

притягнення винних до відповідальності й запобігання подібним злочинам у майбутньому. Міжнародний Комітет Червоного Хреста та UNICEF активно надають гуманітарну допомогу, забезпечуючи постраждалих від війни їжею, водою, медикаментами, притулком та іншими життєво необхідними засобами [7, с. 7]. У той же час міжнародні організації приділяють особливу увагу захисту найуразливіших груп населення - дітей, людей похилого віку, осіб з інвалідністю та етнічних меншин, які під час війни стикаються з додатковими ризиками та загрозами. Крім того, вагомою є роль міжнародних структур у зміцненні демократії та верховенства права, що сприяє довгостроковому захисту прав людини. Наприклад, міжнародні місії консультують і підтримують Україну у вдосконаленні правових інститутів та демократичної системи, що є визначальним для стабільного розвитку країни.

Державні органи України відіграють важливу роль у захисті прав і свобод населення в умовах воєнного стану, впроваджуючи заходи, спрямовані на забезпечення громадської безпеки та підтримку вразливих категорій. Вони розробляють нормативно-правові акти, які врегульовують функціонування країни в умовах війни, наприклад, закони про мобілізацію, соціальну допомогу внутрішньо переміщеним особам та захист цивільного населення. Важливу роль виконують місцеві адміністрації, які координують евакуацію населення, забезпечення гуманітарною допомогою та відновлення критичної інфраструктури в постраждалих регіонах. Ці заходи спрямовані на пом'якшення негативного впливу війни на життя цивільного населення та захист їхніх прав.

Неурядові організації активно співпрацюють із державними органами, надаючи підтримку найбільш уразливим групам. Вони організовують розподіл гуманітарної допомоги, забезпечують юридичні та психологічні консультації, а також реалізують проєкти з підтримки реабілітації постраждалих. Такі організації, як «Червоний Хрест України» [8], та міжнародні фонди, спільно з державними органами працюють над створенням тимчасових притулків для біженців, розподілом продуктів харчування, одягу та медикаментів. Їхня діяльність дозволяє заповнити прогалини в державній підтримці та посилити соціальний захист.

Міжнародна підтримка стала невід'ємною частиною подолання наслідків війни для України. Міжнародні організації, такі як ООН, UNICEF, та Всесвітня продовольча програма, надають фінансову, гуманітарну та технічну допомогу, спрямовану на забезпечення потреб населення. Їхня діяльність включає доставку продовольства, води, медикаментів, теплого одягу, а також забезпечення евакуації мирного населення з районів активних бойових дій. Завдяки цій допомозі вдається не лише задовольнити базові потреби людей, але й створити умови для відновлення інфраструктури та доступу до основних послуг.

Водночас міжнародна спільнота надає Україні значну фінансову підтримку через гранти, кредити та спеціальні програми розвитку. Європейський Союз, США та інші країни спрямовують кошти на відновлення зруйнованих регіонів, підтримку охорони здоров'я та освіти, а також розробку довгострокових стратегій післявоєнного відновлення. Крім того, міжнародні партнери проводять тренінги для українських спеціалістів, зокрема у сфері медицини, соціальної роботи та управління надзвичайними ситуаціями, що сприяє зміцненню інституційної спроможності держави.

Захист вразливих груп населення під час війни потребує впровадження спеціалізованих програм, які враховують їхні унікальні потреби. Для дітей впроваджуються програми, спрямовані на відновлення доступу до освіти, забезпечення психологічної підтримки та організацію тимчасових прихистків. Наприклад, UNICEF реалізує ініціативи зі створення мобільних освітніх центрів, які працюють навіть у зонах із обмеженим доступом, та програми психосоціальної допомоги для дітей, які пережили травматичні події .

Для жінок і осіб з інвалідністю створюються окремі програми, які зосереджуються на їхньому захисті та забезпеченні доступу до основних послуг. Це включає організацію тимчасових притулків для жінок, постраждалих від насильства, програми професійного навчання для підтримки економічної незалежності та реабілітаційні послуги для людей з інвалідністю. Важливу роль відіграють й ініціативи для внутрішньо переміщених осіб, які забезпечують їх житлом, медичною допомогою, а також сприяють соціальній інтеграції. Ці програми дозволяють забезпечити цільову допомогу тим, хто найбільше постраждав від війни, та сприяють їхньому поступовому відновленню.

Воєнний стан створює значний тиск на ресурси України, які часто є недостатніми для забезпечення потреб цивільного населення. Бюджетні кошти переважно спрямовуються на оборонну сферу, залишаючи соціальні програми та допомогу вразливим групам недостатньо фінансованими. До цього додається дефіцит кваліфікованого персоналу у сфері соціального захисту, медицини та логістики, що ускладнює реалізацію допомоги на місцях. Логістичні проблеми, такі як руйнування транспортної інфраструктури, бойові дії та складність доступу до окремих

територій, значно обмежують можливість доставки гуманітарної допомоги та проведення евакуації. Відсутність чіткої координації між державними та міжнародними структурами лише поглиблює ці виклики, перешкоджаючи ефективному реагуванню на потреби постраждалих.

Дотримання прав людини в умовах активних бойових дій ускладнюється фізичною небезпекою, яка обмежує свободу пересування та доступ до медичної допомоги, освіти та правової підтримки. Вразливі групи населення, такі як жінки, діти, люди похилого віку та особи з інвалідністю, стикаються з найвищим ризиком порушення своїх прав, оскільки вони часто не мають достатніх ресурсів для самостійного захисту. Крім того, порушення прав людини в зоні бойових дій або на окупованих територіях часто залишаються безкарними через складність збору доказів, обмежений доступ до постраждалих територій та неефективність розслідувань. Це створює атмосферу безкарності, підриваючи віру громадян у справедливість і законність.

Висновки. Підбиваючи підсумок, можна зауважити, що сучасні умови в Україні а саме воєнний стан, перешкоджає захисту прав людини, особливо жінок, дітей і представників інших вразливих груп. Війна створює масштабні виклики, які потребують адаптації як міжнародного, так і національного законодавства. Україна, як держава, що стикається з безпрецедентною гуманітарною кризою, несе відповідальність за збереження правового порядку і забезпечення громадян належною підтримкою навіть у найскладніших обставинах. Важливу роль у цьому відіграють міжнародні організації та їхня підтримка через гуманітарну допомогу, фіксацію порушень прав людини та створення програм для вразливих груп. Однак не менш значущими є зусилля державних органів і неурядових організацій, які забезпечують оперативне реагування на потреби громадян, надають соціальні послуги та працюють над зниженням негативних наслідків конфлікту. Лише інтеграція зусиль державних, міжнародних і громадських структур дозволить забезпечити належний рівень захисту і підтримки вразливих категорій населення.

Подальший розвиток правових механізмів та їхнє удосконалення має бути спрямований на підвищення доступності та ефективності підтримки для постраждалих. Національне законодавство повинне гармонізуватися з міжнародними стандартами, забезпечуючи захист прав не лише на папері, але й у реальному житті. Особливо важливими є спеціалізовані програми для дітей, жінок, осіб з інвалідністю та внутрішньо переміщених осіб, які допоможуть мінімізувати вплив війни на найуразливіших представників суспільства. Відтак обґрунтованою є необхідність мобілізувати всі можливі ресурси, від фінансових до кадрових, щоб забезпечити ефективну допомогу вразливим групам. Успіх цих ініціатив стане запорукою не лише збереження прав, але й відновлення соціальної стабільності, справедливості та людської гідності навіть у найскладніші часи.

Список використаних джерел:

1. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 № 2671-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19#Text

2. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text

3. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

4. Про захист цивільного населення під час війни: Женевська конвенція № 72/14-612-20689 від 23.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

5. Конвенція про права дитини: редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

6. Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок: Конвенція Організації Об'єднаних Націй редакція від 06.10.1999, підстава - 995_794. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_207#Text

7. Вербіцький А.С., Косілова О.І. Науковий часопис Державного університету ім. Михайла Драгоманова. Порушення прав і свобод вразливих груп населення в Україні в умовах воєнного стану. URL: https://www.chasopys.law.npu.kiev.ua/archive/42/3.pdf

8. Товариство Червоного Хреста України: офіц. сайт України. URL: https://redcross.org.ua/

9. UNICEF: офіц. сайт України. URL: https://www.unicef.org/ukraine/

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.6

ТКАЧУК А.О.

РІШЕННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЯК СПОСІБ УНІФІКАЦІЇ ПІДХОДІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

SUPREME COURT DECISION AS A WAY TO UNIFICATION OF APPROACHES IN CIVIL LITIGATION

У статті проаналізовано поняття «уніфікації судової практики» та роль Верховного Суду як найвищого суду у системі судоустрою України у її забезпеченні. З урахуванням даних судової статистики щодо кількості справ, що перебувають на розгляді у порядку цивільного судочинства, в тому числі, після скасування судового рішення судом апеляційної та касаційної інстанції, та вже розглянутих справ, матеріалів у 2024 році, зокрема, і у Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду, у співвідношенні до кількості скасованих судових рішень, ухвалених місцевими та апеляційними судами, встановлена потреба у подальшому вжитті заходів забезпечення єдності судової практики для утвердження правової визначеності, передбачуваності та однакового підходу у кожній справі. Визначено передбачені законодавством способи здійснення Верховним Судом уніфікації судової практики, а саме: 1) ухвалення Верховним Судом рішення, що є обов'язковим для всіх суб'єктів владних повноважень та судів; 2) затверджене рішенням Пленуму Верховного Суду узагальнення практики застосування матеріального та процесуального законів; 3) надання Пленумом Верховного Суду роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ. З причини відсутності випадків уніфікації судової практики Пленумом Верховного Суду у статті наведено приклади уніфікації судової практики у перший спосіб, зокрема, щодо тлумачення понять «обман», «поділ» та «виділ», шляхів встановлення батьківства. Автором запропоновано передбачити можливість ухвалення зразкових рішень у типових цивільних справах для вирішення однотипних справ за єдиним стандартом; обов'язкову предметну спеціалізацію суддів у судах всіх інстанцій за наявності достатнього кадрового резерву; узагальнення та надання Пленумом Верховного Суду роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при розгляді судових справ.

Ключові слова: *єдність судової практики, правова визначеність, правовий висновок, правова позиція, загальнообов'язкові судові рішення.*

The article analyzes the concept of "unification of judicial practice" and the role of the Supreme Court as the highest court of judicature in Ukraine in ensuring it. Taking into account judicial statistical data on the number of instant civil cases including cases after the cancellation of the court decision by an appellate and cassation court of, and heard cases, materials in 2024, in particular, in the Cassation Civil Court within the Supreme Court, in relation to the number of annulled decisions of local and appellate courts, the need for further measures to ensure the unity of judicial practice in order to establish legal certainty, predictability and the same approach in each case is established. The methods provided for the legislation for unification of judicial practice by the Supreme Court, namely, 1) the adoption of the Supreme Court of a decision which is mandatory for all subjects of authority and courts; 2) generalization of practice of application of substantive and procedural laws approved by the decision of the Plenum of the Supreme

© ТКАЧУК А.О. – доктор філософії в галузі права, доцент кафедри цивільного процесу (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) https://orcid.org/0000-0002-3380-2427
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Court; 3) the provision by the Plenum of the Supreme Court of advisory clarifications on the application of legislation in trial are determined. Due to the lack of cases of unification of judicial practice by the Plenum of the Supreme Court, the article provides examples of unification of judicial practice by the first method, in particular, regarding the interpretation of the concepts of "deception", "division" and "apportionment", ways to establish paternity. The author proposes to provide the possibility of adoption of the model court decisions in typical civil cases to decide similar court cases according to the uniform standard; mandatory subject specialization of judges in courts of all instances if there is a sufficient personnel reserve; generalization and provision by the Plenum of the Supreme Court of advisory clarifications on the application of legislation in trial.

Key words: *unification of judicial practice, legal certainty, legal opinion, legal position, generally binding court decision.*

Вступ. Правосуддя у сфері цивільного судочинства здійснюється задля ухвалення справедливого судового рішення. Таке рішення має бути постановлене за результатом неупередженого та швидкого судового розгляду і повинно забезпечити ефективний захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави (стаття 2 Цивільного процесуального кодексу України) [1]. «Ключове завдання усього Верховного Суду … полягає в тому, щоб діяльність судів була спрямована на реалізацію права кожного звернутися до суду з метою вирішення юридичного спору, або ж із метою оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, щоб така діяльність відповідала принципам верховенства права, правової визначеності як його необхідного компоненту.» [2, с. 59].

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» (стаття 36) визначає Верховний Суд є не тільки найвищим судом у системі судоустрою України, але й органом який забезпечує сталість та єдність судової практики [3]. Завдяки «єдності й послідовності судової практики стають передбачуваними судові рішення, зростає рівень довіри до суду, яка є критично необхідною. Якщо немає довіри до суду, його авторитету, то немає суду як такого.» [4].

За даними судової статистики у 2024 році на розгляді у місцевих загальних судах перебувало понад 1 млн 546 тис. позовних заяв, заяв, скарг, подань, клопотань, судових доручень та справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства, у тому числі, понад 8,9 тис. – після скасування судового рішення судом апеляційної чи касаційної інстанції. У порядку цивільного судочинства було розглянуто понад 1 млн 203 тис., або 77,8 % від загальної кількості справ і матеріалів, що перебували на розгляді. Із задоволенням позову (заяви, клопотання, подання, скарги) та виконанням судових доручень розглянуто 819,9 тис. справ, або 68,2 % від загальної кількості розглянутих справ і матеріалів. На розгляді у Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду знаходилося понад 25,3 тис. касаційних скарг і справ. Розглянуто 17,2 тис. справ, або 67,8 % від тих, що знаходились на розгляді. За результатами судового розгляду скасовано 2,3 тис. судових рішень, ухвалених місцевими чи апеляційними судами [5].

Судова діяльність, яка охоплює вирішення спорів в усіх сферах суспільного життя, тлумачення та застосування усієї маси законодавства, вимагає вжиття заходів забезпечення єдності судової практики для забезпечення правової визначеності, передбачуваності та однакового справедливого підходу у кожній справі. Зважаючи на це, метою статті є аналіз можливостей існуючого законодавства та роль Верховного Суду як ключового органу, що формує правові позиції в Україні. За результатами такого дослідження можуть бути сформульовані науково-обґрунтовані пропозиції до вдосконалення законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Застосовані при написанні цієї статті порівняльно-правовий аналіз, системний підхід, аналіз судової практики дозволили визначити теоретичні основи уніфікації судової практики в цивільному судочинстві та роль Верховного Суду у її забезпеченні.

Взагалі поняття «уніфікація» походить від лат. unus — один, facio — роблю; об'єднання і означає процес приведення до єдиної форми, системи чи стандарту. Про судову практику як про сукупність судових рішень, що формуються в процесі діяльності судів і проявляються в інтерпретації та застосуванні норм права маємо згадки як у законодавстві, так і численних наукових публікаціях. Повноваження щодо організації ведення та аналізу судової статистики, вивчення та узагальнення судової практики покладаються на суди апеляційної та касаційної інстанції, вищих спеціалізованих судів. Великої Палати Верховного Суду також вживає процесуальні заходи формування єдиної правозастосовчої практики.

О.О. Берназюк зазначає, що «судовий прецедент офіційно не визнається джерелом права в Україні, однак, як синонімічні до цієї категорії у законодавстві України застосовуються такі поняття, як «судова практика», «правовий висновок» та «правова позиція». Аналіз положень процесуального законодавства свідчить про те, що у ГПК України, КАС України, КПК України та ЦПК України превалює поняття «правовий висновок ВС» стосовно інших синонімічних категорій; «судова практика» визначається як сукупність правових висновків ВС з питання застосування певної норми права у конкретних правовідносинах, що характеризується відносною сталістю та узгодженістю; поняття «правова позиція» при буквальному тлумаченні стосується лише випадків висловлення ВП ВС висновків з питань юрисдикції спору у подібних правовідносинах, тобто правова позиція є окремим видом правового висновку.» [6, с. 409]. В.Я. Головатий пропонує таке визначення поняття «уніфікація судової практики»: діяльність спеціально уповноважених на це суб'єктів судової системи, що спрямована на створення типових моделей кваліфікації чи\та інтерпретації права, їх об'єктивацію в судових рішеннях та інших судових актах та об'єднання в єдину систему [7, с. 4].

Уніфікацію судової практики сучасне законодавство дозволяє здійснювати трьома шляхами:

1) ухвалення рішень Верховним Судом, адже його висновки щодо застосування норм права є обов'язковими для всіх суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, а також для усіх судів;

2) узагальнення практики застосування матеріального і процесуального законів, систематизації та оприлюднення правових позицій з посиланням на судові рішення, в яких вони були сформульовані (затвердження таких узагальнень рішенням Пленуму Верховного Суду);

3) надання Пленумом Верховного Суду роз'яснень рекомендаційного характеру з питань застосування законодавства при вирішенні судових справ.

Після судоустрійної реформи 2016 року Пленум Верховного Суду жодного разу не скористався своїми повноваженнями щодо уніфікації судової практики. Тому зупинимось на кількох прикладах забезпечення єдності і стабільності судової практики, що досягаються ухваленням рішень Верховним Судом у конкретних справах.

У справі № 755/3903/17 Верховний Суд визначив критерії визнання договорів недійсними через обман чи помилку. Позивач вимагав визнати договір купівлі-продажу недійсним через обман. Суди нижчих інстанцій по-різному тлумачили поняття «обман» (ст. 230 ЦК України). У своїй постанові від 14 березня 2019 року Верховний Суд зазначив, що під обманом розуміється умисне введення в оману сторони правочину його контрагентом щодо обставин, які мають істотне значення. Тобто при обмані завжди наявний умисел з боку другої сторони правочину, яка, напевно знаючи про наявність чи відсутність тих чи інших обставин і про те, що друга сторона, якби вона володіла цією інформацією, не вступила б у правовідносини, невигідні для неї, спрямовує свої дії для досягнення цілі - вчинити правочин. Обман може стосуватися тільки обставин, які мають істотне значення, тобто природи правочину, прав та обов'язків сторін, властивостей і якостей речі, які значно знижують її цінність або можливість використання за цільовим призначенням [8].

В іншій справі (справа № 357/3145/20) Велика Палата Верховного Суду розтлумачила поняття «поділ» та «виділ» майна. Касаційна інстанція визначила, що «поділ спільного майна відрізняється від виділу частки співвласника або припинення його права на частку в спільному майні тим, що у разі поділу майна кожному співвласнику виділяється майно в натурі і право спільної власності припиняється. Натомість у разі виділу частки зі спільного майна, право спільної часткової власності припиняється лише для того учасника, якому ця частка виділяється в натурі, а для інших співвласників режим спільної часткової власності на решту майна зберігається» [9].

Уніфікуючи практику судів у справах про встановлення батьківства, Велика Палата Верховного Суду у справі № 2-856/12 зазначила, що у подібних справах суди повинні встановлювати не лише факт проживання однією сім`єю матері позивача та особи, яку він вважає своїм батьком, а й дослідити інші докази, які могли б свідчити про наявність кровної спорідненості між позивачем та зазначеною вище особою, зокрема результати ДНК-експертизи [10].

Висновки. Протягом останніх п'ятнадцяти років судова система та процесуальне законодавство України зазнали численних реформ. Підходи до визначення ролі та завдань Верховного Суду також неодноразово змінювалися. Паралельно тривають дискусії щодо повноважень Пленуму Верховного Суду.

На нашу думку, забезпечення єдності, сталості та уніфікації судової практики у цивільному судочинстві може бути досягнуто кількома ключовими шляхами.

Першим і основним є *ухвалення Верховним Судом загальнообов'язкових судових рішень у конкретних справах*. Крім того, законодавцю варто розглянути можливість *ухвалення зразкових рішень у типових цивільних справах*. Такий механізм уніфікації видається особливо ефективним, оскільки дозволить вирішувати десятки тисяч однотипних справ за єдиним стандартом, встановленим касаційною інстанцією.

Другим важливим кроком є *запровадження обов'язкової предметної спеціалізації суддів* як у Касаційному цивільному суді у складі Верховного Суду, так і в судах першої та апеляційної інстанцій. Очевидно, що реалізація цієї ідеї можлива лише за наявності достатнього кадрового резерву і є неможливою в умовах критичного дефіциту суддівського корпусу, який наразі сягає п'ятдесяти відсотків.

Додатково, *узагальнення судової практики та надання Пленумом Верховного Суду роз'яснень рекомендаційного характеру* з питань застосування законодавства при розгляді судових справ також сприятиме більш широкій уніфікації.

Отже, уніфікація судової практики в Україні має базуватися як на *активному використанні наявних процесуальних та функціональних можливостей Верховного Суду*, так і на *впровадженні запропонованих законодавчих удосконалень*.

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 20.12.2025)

2. Ткачук О.С. Велика Палата Верховного Суду. Її роль у забезпеченні сталості та єдності судової практики. *Юридична Україна*. 2019. № 12. С. 59-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/urykr_2019_12_10.

3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 20.12.2025).

4. Забезпечення сталості та єдності судової практики повинно супроводжуватися її розвитком. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1374711/?fbclid=IwAR10hkZ7hGUeSw9V1Z6aGJFUzOvoYtYCkVQDb7fKwqXgKFBOKSZh07Cpgtw.

5. Аналітичний огляд стану здійснення цивільного судочинства у 2024 році. *Верховний Суд*. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/ogliady/ztv4D67.pdf.

6. Берназюк О.О. Судовий прецедент у правовій системі України: сучасні підходи до визначення поняття. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2023. С. 403-410. DOI : https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.60.

7. Головатий В.Я. Уніфікація судової практики: загальнотеоретична характеристика : дис. канд. юр. наук : 12.00.01. Львів, 2017. 201 с. URL: https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2016/02/dis-1.pdf.

8. Постанова Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 14.03.2019 р. у справі № 755/3903/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/80633515.

9. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.04.2025 р. у справі № 357/3145/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/127425384.

10. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 09.04.2025 р. у справі № 2-856/12. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/126803544.

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.62
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.7

ДОБРОВОЛЬСЬКА В.В.

ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

PROBLEMS OF LEGISLATIVE SUPPORT FOR CONTROL RELATIONS IN THE ECONOMIC SPHERE DURING MARTIAL LAW

Стаття присвячена проблемним аспектам правовідносин державного контролю в умовах воєнної економіки щодо сфери господарювання. Доведено, що саме господарсько-правовий підхід до вирішення проблем контрольних відносин має потенціал реалізації, що відсутній при спробі вирішити відповідні проблеми суто адміністративними способами, адже управлінський погляд на ефективність контролю позбавлений економічної складової, без урахування якої досягти зближення інтересів держави та бізнесу неможливо.

Запропоновано запровадження концепції «резильєнтного державного контролю», яка, на відміну від класичної регуляторної моделі, дозволяє підходити до контроль не як до механізму виявлення правопорушень, а як інструмента забезпечення економічної стійкості суб'єктів господарювання в умовах екстраординарних правових режимів, адже в умовах воєнного стану та поствоєнної відбудови пріоритет контролю зміщується з фіскальної результативності на безпековий супровід критичних господарських процесів.

Визначена теорія державного контролю щодо господарської діяльності потребує оновлення на підставі розщепленої відповідальності у «регуляторному партнерстві» та концепції «фідуціарного державного контролю», що базується на відмові від презумпції винуватості суб'єкта господарювання шляхом впровадження інституту «правової поблажливості» (Leniency policy) у господарських відносинах: суб'єкт, який добровільно надає доступ до своїх операційних даних у режимі реального часу, отримує статус «довіреного партнера», що передбачає повний імунітет від виїзних перевірок та заміну адміністративних санкцій на обов'язкові консультативні приписи.

Ключові слова: *державний контроль, резильєнтний державний контроль, фідуціарний державний контроль, суб'єкт господарювання, державні перевірки, сфера господарювання, воєнний стан.*

The article is devoted to the problematic aspects of legal relations of state control in the conditions of the war economy in the sphere of management. It is proved that it is the economic and legal approach to solving the problems of control relations that has the potential for implementation, which is absent when trying to solve the relevant problems by purely administrative means, because the managerial view of the effectiveness of control is devoid of the economic component, without which it is impossible to achieve convergence of the interests of the state and business.

The introduction of the concept of "resilient state control" is proposed, which, unlike the classical regulatory model, allows us to approach control not as a mechanism for

© ДОБРОВОЛЬСЬКА В.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права і процесу (Національний університет «Одеська юридична академія») https://orcid.org/0000-0002-9304-3792

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

detecting violations, but as a tool for ensuring the economic stability of business entities in conditions of extraordinary legal regimes, because in conditions of martial law and post-war reconstruction, the priority of control shifts from fiscal effectiveness to security support of critical economic processes.

The established theory of state control over economic activity requires updating on the basis of split responsibility in the "regulatory partnership" and the concept of "fiduciary state control", which is based on the rejection of the presumption of guilt of the business entity by introducing the institute of "legal leniency" (Leniency policy) in economic relations: an entity that voluntarily provides access to its operational data in real time receives the status of a "trusted partner", which provides full immunity from on-site inspections and the replacement of administrative sanctions with mandatory advisory regulations.

Key words: *state control, resilient state control, fiduciary state control, business entity, state inspections, economic sphere, martial law.*

Вступ. Держава щодо сфери господарювання здійснює певні дії-засоби, серед яких контроль є провідним та ключовим, адже саме завдяки йому держава має можливість попереджати та виявляти різноманітні правопорушення у зазначеній сфері та вдосконалювати його порядок та умови проведення за сучасними потребами й викликами.

Постановка завдання. Метою статті є теоретично-практичне обгрунтування господарсько-правових засад правовідносин державного контролю в умовах воєнної економіки щодо господарської діяльності.

Дослідженням державного контролю щодо сфери господарювання займалося чимало правників різних галузей права, в силу комплексного характеру зазначеного поняття, як то: О. М. Гончаренко, В. М. Прасюк, О.В. Серафин, В. С. Щербина та інші. Проблемою є визначення господарсько-правових засад правовідносин державного контролю в умовах воєнного стану, їх ознак та єдиної концепції.

Результати дослідження. Контроль щодо сфери господарювання представляє собою практично певні дії власного характеру або контролюючий вплив, який є невід'ємним чинником державної поточної економічної політики, у тому числі і в умовах воєнного господарювання, її програмування і планування. Від системного регулювання цих питань залежить не лише дисципліна виконання оборонних замовлень, планів будівництва оборонних споруд та відновлення зруйнованих об’єктів, але загалом господарський правопорядок. Адже підсумковим результатом контролю є точне та системне додержання правил господарювання, без яких функціонування такого складного суспільного організму, як економіка, не може бути й мови. Саме тому, втрати чинності ГК України, який мав понад 20-річну практику застосування, виступав стрижнем усього господарського законодавства» [1, с. 6] виступило дестабілізуючим чинником у цій відносини.

Особливо вразливими у цьому контексті виявилися відносини щодо використання державної власності. Адже, як слушно зазначає В. Щербина «ухвалений Верховною Радою Закон України від 05.04.2007 № 877-V Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», який визначає правові та організаційні засади здійснення державного нагляду (контролю), не містить жодної норми, яка б стосувалася контролю і нагляду за збереженням і ефективним використанням державного майна у сфері господарювання» [2, с. 6]. Зазначений законодавчий акт (надалі –Закон про контроль у сфері господарювання), який був призваний працювати у зв’язці із Господарським кодексом, залишився тепер без інституційного супроводу, позаяк поняття сфери господарювання, методів державного впливу на економіку, господарських зобов’язань суб’єктів господарювання державно сектору економіки, власне само поняття державних підприємств, залишаються тепер значною мірою неврегульованим. Це ставить питання про необхідність насичення Закону про контроль у сфері господарювання регуляторами, здатними не лише усунути наявні прогалини, але й пристосувати відносини контролю до потреб воєнної економіки. Не випадково, в літературі зазначається, що «враховуючи воєнний стан в державі, держава повинна регулювати господарську діяльність, при цьому не потрібно зменшувати державний нагляд за господарською діяльністю, але потрібно розробити додаткове стимулювання щоб залучити суб’єктів господарювання для ведення господарської діяльності. Це буде впливати на стабілізацію економічного розвитку держави» [3, с. 50].

Проблеми державного контролю у сфері господарювання під час воєнного стану мають комплексний характер, адже вони балансують між необхідністю підтримки бізнесу та обов'язком

держави запобігати критичним загрозам (мародерство, екологічні катастрофи, порушення оборонних замовлень). Як зазначає О.М. Гончаренко, «такий устрій передбачає більше втручання держави у економічну діяльність суб'єктів господарювання» [4, с. 19].

Фахівці висловлюють різноманітні думки з приводу ознак, процедури та умов державного контролю щодо різноманітних сфер господарювання. Зокрема, О.В. Серафин, досліджуючи контроль у сфері енергетики визначає певні стратегічні завдання державного контролю, серед яких він виділяє «забезпечення безпеки енергетичної інфраструктури», для вирішення якої важливо «розробити конкретні стратегії для захисту критично важливих об'єктів від військових загроз»; «оновлення законодавства», для чого пропонує «чітко визначити повноваження контрольних органів та запровадити прозорі процедури перевірок»; «впровадження цифрових інструментів шляхом створення електронних реєстрів і систем моніторингу в реальному часі для підвищення ефективності контролю»; співпрацю з бізнесом «шляхом налагодження діалогу з представниками енергетичного сектора та адаптувати європейські стандарти good governance» та оцінку ефективності контрольних заходів «шляхом визначення критеріїв для оцінки результативності контролю та підготовка кадрів» [5, с. 352]. До цих проблем воєнного часу додаються невирішені проблеми попередніх періодів. Зокрема, В. Прасюк, досліджуючи фінансовий контроль звертав увагу на те, що різні органи державного фінансового контролю мають однакові повноваження та підконтрольні об'єкти, це дає можливість стверджувати про необхідність уніфікації норм, які б чітко визначали правовий статус та аспекти діяльності всіх органів державного фінансового контролю в Україні[6, с. 181].

У період воєнного часу у сфері відносин контролю проявилися також інші проблеми. Проблема «правової роздвоєності» та мораторіїв, адже чинне законодавство (зокрема Постанова КМУ № 303) встановило мораторій на перевірки, але залишило широке поле для винятків, внаслідок чого виникла невизначеність підстав їх проведення. Наприклад, поняття «загроза життю та здоров'ю» або «захист навколишнього середовища» є занадто широкими, що дозволяє контролерам трактувати будь-яку дрібну невідповідність як підставу для позапланової перевірки та складність погодження, наприклад, отримання дозволу від профільного міністерства на перевірку часто перетворюється на непрозору бюрократичну процедуру, що створює корупційні ризики. Так, Верховний Суд вказав на те, що «на період дії воєнного стану та в межах застосування Постанови КМУ № 303 для проведення кожного позапланового заходу державного контролю територіальний орган Держпродспоживслужби зобов'язаний отримати окреме індивідуальне рішення (погодження) Міністерства аграрної політики та продовольства України. Повноваження представника суб'єкта господарювання під час перевірки можуть підтверджуватися не лише документально, а й фактичними діями (надання доступу до закритих зон, підписання актів); посилання підприємця на відсутність формального працевлаштування особи, яка фактично керувала закладом під час контролю, як недобросовісна поведінка [7].

Для вирішення цієї проблеми важливим стає конкретизація об'єкту контролю, в тому числі з урахуванням Директиви Європейського парламенту та Ради 2001/95/ЄС від 3 грудня 2001 року «Щодо загальної безпеки продукції» передбачено, зокрема, такі положення [8], яка встновлює: країни-члени повинні контролювати, щоб виробники й дистриб'ютори виконували свої обов'язки щодо забезпечення безпеки виробів, розміщених на ринку; країни-члени утворюють чи призначають органи, які здійснюють постійний контроль за тим, як виконується обов'язок постачати на ринок лише безпечні вироби, і надають таким органам необхідні повноваження вживати заходів, що вимагаються від них цією Директивою; країни-члени мають установити правила про накладення штрафів, що застосовуються до порушників національних положень, прийнятих відповідно до цієї Директиви, та прийняти усі необхідні заходи для забезпечення їх виконання; штрафи мають бути ефективними, пропорційними й застережувальними. Так, Н. Атаманчук наголошує «на необхідності подальшого вдосконалення правового забезпечення адміністративно-юрисдикційної діяльності суб'єктів державного фінансового контролю через формування єдиних концептуальних засад організації такої діяльності з урахуванням Євроінтеграційного шляху України, а також формування єдиного правового поля та законодавчого закріплення адміністративно-юрисдикційної діяльності органів державного фінансового контролю» [9, с. 49].

Наступною проблемою є - дефіцит «фізичного» контролю, що підвищує вимоги до якості та кількості дистанційного моніторингу, адже в умовах бойових дій та окупації територій виникає неможливість проведення традиційних виїзних перевірок. Внаслідок цього виникла проблема доказування у справах про застосування санкцій за порушення правил господарювання, важко встановити факт порушення (наприклад, нецільове використання майна або екологічне

забруднення) без виїзду на місце та цифровий розрив, адже не всі органи контролю мають доступ до супутникових даних або автоматизованих систем моніторингу, що робить контроль у прифронтових зонах або неможливим, або формальним. Не випадково, Наказом Державної Регуляторної служби України № 194 від 01.11.2022 року була введена в дію Інтегрована автоматизована система державного нагляду (контролю), а 27.12.2022 року був зареєстрований Наказ № 220 Державної регуляторної служби України «Про затвердження Порядку здійснення заходів з блокування та надання доступу до інтегрованої автоматизованої системи державного нагляду (контролю)» та слід внести зміни до Закону про контроль щодо створення та функціонування автоматизованої системи державного нагляду (контролю) та зобов'язальною нормою щодо обліку всіх діючих суб'єктів господарювання. Це дозволило закласти інституційний фундамент для переходу від розрізненого відомчого обліку до єдиного цифрового простору наглядової діяльності, що забезпечує транспарентність планування перевірок та мінімізує дублювання контрольних функцій різними органами. Проте говорити про вирішення проблеми дистанційного контролю зарано. Позаяк функціонування зазначеної системи наразі обмежене суто процесуальною реєстрацією актів та графіків перевірок (формальний аспект), у той час як змістовний аспект дистанційного моніторингу – безпосередній автоматизований аналіз операційних даних суб'єкта в режимі реального часу – залишається законодавчо та технічно неврегульованим. Більш того, існуюча модель не передбачає інтеграції з первинною бухгалтерською звітністю підприємств та системами індустріального інтернету речей (IoT), що змушує контролерів навіть за наявності IT-системи вдаватися до фізичного витребування паперових копій документів, нівелюючи ідею безконтактного нагляду. необхідність еволюції Інтегрованої системи від статусу «цифрового журналу реєстрації» до статусу «аналітичного ядра моніторингу. Це передбачає внесення змін до профільного Закону про контроль в частині легітимізації дистанційного зняття показників з автоматизованих систем суб'єкта господарювання як вичерпного доказу дотримання або порушення норм законодавства, що дозволить повністю виключити фізичну присутність інспектора на об'єкті у 80 % випадків.

Проблемою, що ускладнює належний контроль за законністю господарських операціє, є наявність «форс-мажору» та об'єктивна неможливість виконання підприємцями вимог законодавства, адже контролюючи органи продовжують вимагати документів, яких може фізично не існувати, а процедура їх відновлення в умовах війни часто не прописана у нормативному порядку. Крім того, не порядку денному стоїть вимога про модернізацію виробництв в умовах процесу підготовки до приєднання до ЄС, коли держава вимагає дотримання нових стандартів ЄС, але бізнесу не має капіталів, безпекових та організаційних можливостей для проведення комплексних експертиз виробництв та документації, використання належних добрив на землі, виконання стандартів будівництва, оновлення очисних споруд чи систем безпеки тощо. Підприємства намагаються вирішити проблеми» форс-мажору» у судових процесах. Разом із тим, «сам факт воєнних дій або запровадження обмежень воєнного часу не звільняє сторону від відповідальності, якщо такі обставини безпосередньо не перешкоджають особі фізично чи юридично виконати конкретне зобов'язання»[10]. За висновками, сформованими у судовій практиці «форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку. Сторона, яка посилається на форс-мажор, має довести причинно-наслідковий зв'язок між форс-можором та неможливістю виконати конкретне зобов'язання. Той факт, що ТПП України засвідчила форс-мажорні обставини - військову агресію рф проти України, сам по собі не є підставою для звільнення або зменшення відповідальності за невиконання/неналежне виконання договірних зобов'язань» [11]. Тому спроби використати посилання на «форс-мажор» не завжди є виправданим, особливо у випадках, коли масштаби розірвання господарських зв'язків та втрати документації є на стільки фатальними, що говорити про збір доказової бази, залучення юристів, експертів, часто-густо робить право на захист та належне доказування у відносинах контролю умовним. Тому маємо ставити питання про нормативно-правове послаблення процедур доказування фактів форс-мажору, про закладення у перемовному процесі щодо вступу України в ЄС таких запобіжників, які б врахували усі тяготи війни для українського бізнесу.

Саме господарсько-правовий підхід до вирішення проблем контрольних відносин має потенціал реалізації, що відсутній при спробі вирішити відповідні проблеми суто адміністративними способами. Саме тому, лише така організація контролю щодо сфери господарювання, яка підводить управлінські (адміністративно-правові) аспекти державного впливу під логіку та реалії економіко-правової (господарсько-правової) системи) на основі комплексного міжгалузевого

інституту державного регулювання, ґрунтується на пошуку балансу між публічним інтересом (безпека, законність, стабільність) та приватним інтересом суб'єкта господарювання (прибутковість, свобода підприємництва), найбільш повно відповідає потребам розвитку сучасного суспільства, особливо під час воєнного стану. Саме така «гібридна» природа контролю призводить до того, що останній стає здатним вбирати в себе різноспрямовані методи впливу на об'єкт контролю та будується на гнучкості відповідно до воєнно-економічної ситуації. Поєднання цих засад створює унікальний механізм, де адміністративна форма (перевірка, акт) наповнюється господарським змістом (аналіз ринку, аудит ресурсів) та у практичному сенсі означає: ризико-орієнтований підхід коли «управлінське» рішення (вибір об'єкта перевірки) на основі «господарських» критеріїв (ступінь ризику діяльності підприємства для економіки); господарські санкції, адже на відміну від чисто адміністративних штрафів, тут застосовуються заходи, що впливають на саму можливість господарювати (анулювання ліцензії, вилучення з реєстру, заборона експорту) та превентивність, тобто контроль зміщується від покарання (засади та принципи адміністративного права) до стимулювання (засоби та функції господарського права) – наприклад, через надання рекомендацій щодо усунення порушень без накладення стягнень.

Також, на підставі зазначених законодавчих ініціатив можливо говорити про стратегічно-важливий напрям державної економічної політики – концепцію «резильєнтного державного контролю», яка, на відміну від класичної регуляторної моделі, розглядає контроль не як механізм виявлення правопорушень, а як інструмент забезпечення економічної стійкості суб'єктів господарювання. Зокрема, досліджуючи розвиток місцевих громад вчені аналізують ознаки та принципи резильєнтності, які у повній мірі стосуються й державного контролю, наприклад, зазначається, що «особливу роль у забезпеченні резильєнтності відіграють фінансово-економічні важелі, що створюють підгрунтя для впровадження стратегічних ініціатив, розвитку інфраструктури та диверсифікації місцевої економіки» [12]. Водночас цифрова інфраструктура дедалі більше розглядається у працях сучасних науковців як драйвер модернізації системи управління, підвищення прозорості, оперативності управлінських рішень та ефективної комунікації з громадянами [13]. Не менш важливим аспектом є формування освітньо-наукових та аналітичних ресурсів, які слугують джерелом інновацій, забезпечують формування знаннєвої економіки, розвиток компетентнісного потенціалу громади та систематизацію найкращих практик адаптації до кризових впливів [14]. Як висновок, «синергія цих засад формує основу для побудови інституційно спроможної моделі публічного управління резильєнтністю територіальних громад» [15, с. 186].

Висновки. Потреби підвищення ефективності контрольних відносин у сфері господарювання потребують запровадження концепції «резильєнтного державного контролю», яка, на відміну від класичної регуляторної моделі, дозволяє підходити до контроль не як до механізму виявлення правопорушень, а як інструмента забезпечення економічної стійкості суб'єктів господарювання в умовах екстраординарних правових режимів, адже в умовах воєнного стану та поствоєнної відбудови пріоритет контролю зміщується з фіскальної результативності на безпековий супровід критичних господарських процесів.

Теорія державного контролю щодо господарської діяльності потребує оновлення на підставі розщепленої відповідальності у «регуляторному партнерстві» та концепції «фідуціарного державного контролю», що базується на відмові від презумпції винуватості суб'єкта господарювання. Доцільно впровадження інституту «правової поблажливості» (Leniency policy) у господарських відносинах: суб'єкт, який добровільно надає доступ до своїх операційних даних у режимі реального часу, отримує статус «довіреного партнера», що передбачає повний імунітет від виїзних перевірок та заміну адміністративних санкцій на обов'язкові консультативні приписи.

Список використаних джерел:

1. Господарське право : підручник / О. П. Подцерковний, В. Г. Олюха, О. О. Квасніцька [та ін.] ; за ред. О. П. Подцерковного. 4-те вид., доп. і перероб. Одеса: Фенікс, 2024. 584 с.

2. Гончаренко О.М. Приватне регулювання та саморегулювання господарської діяльності: зіставлення понять. *Економіка та право*. 2022. № 2. С. 13-24.

3. Щербина В. С. Правові форми здійснення контролю і нагляду за збереженням та ефективним використанням державного майна учасниками господарських відносин. *Економіка та право*. 2021, № 3 С. 3- 9.

4. Гриценко Г. М., Солодченко С. В. Динаміка нагляду (контролю) регулювання господарської діяльності з боку державних органів. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2023. № 1 (45). С. 41-54.

5. Серафин О.В. Державний контроль у сфері енергетики в умовах воєнного стану: адміністративно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2025. Серія ПРАВО. Випуск 92: частина 3. С. 349-355.

6. Прасюк В.М. Адміністративно-правове регулювання державного фінансового контролю за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук (доктора філософії). Запоріжжя, 2020. 227 с.

7. Постанова Верховного Суду від 26 листопада 2025 року у справі № 420/31220/24 (адміністративне провадження № К/990/22088/25). URL: https://reyestr.court.gov.ua/

8. Директива Європейського Парламенту і Ради 2001/95/ЄС від 3 грудня 2001 року про загальну безпечність продуктів № 2001/95/ЄС. URL: https://zakon.rada.gov.ua

9. Атаманчук Н.І. Органи державного фінансового контролю в Україні: особливості правового забезпечення адміністративно-юрисдикційної діяльності. *Нове українське право*. 2023. Вип. 4. С. 46-51.

10. Apalkova, I., Dobrovolska, V., Pavlova, Y., Yakymchuk, S., & Yarmaki, V. (2023). Force majeure as grounds for exemption from liability: International approach and Ukrainian experience in terms of the military conflict: La fuerza mayor como causal de exención de responsabilidad: enfoque internacional y experiencia ucraniana en materia de conflicto militar. *Cuestiones Políticas*, *41*(79), 433-452.

11. Постанови КГС ВС від 01.06.2021 у справі № 910/9258/20; від 14.06.2022 у справі № 922/2394/21; від 14.03.2023 у справі № 923/878/21; від 07.06.2023 у справі № 912/750/22.

12. Блажівська М.А. Особливості упровадження публічно-управлінських механізмів розвитку територіальних громад. *Теорія та практика державного управління*. 2020. Вип. 1. С. 180–189.

13. Бульба В.Г. GAP-аналіз у публічному управлінні розвитком безпечного середовища в сільських територіальних громадах України. *Вісник Національного технічного університету «ХПІ». Серія : Актуальні проблеми розвитку українського суспільства*. 2024. № 1. С. 55–60.

14. Орлова Н.С. Реалізація механізмів публічного управління на рівні регіонів та територіальних громад в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2023. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/

15. Орел О.В. Ключові елементи системи публічного управління резильєнтністю територіальних громад. *Економіка, управління та адміністрування.* 2025. № 1 (111). С. 184-189.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 346.62
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.8

ПЕТРОВ В.В.

ЩОДО ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТИМУЛЮЮЧОЇ ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА

REGARDING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS THROUGH THE PRISM OF THE STIMULATING FUNCTION OF COMMERCIAL LAW

Стаття присвячена характеристиці публічно-приватного партнерства через застосування стимулюючої функції господарського права. Доведено, що значний потенціал публічно-приватного партнерства у модернізації вітчизняної економіки не можна заперечувати, особливо підчас воєнного стану та повоєнного відновлення. Не викликає сумнівів і те, що саме правові засоби, уособлені у нормах господарського права як нормативної основи державної економічної політики, дозволяють стимулювати поширення та стабільне функціонування ППП. Запропоновано «стабілізаційне застереження» (stabilization clause), яке б гарантувало незмінність регуляторного та податкового режимів для конкретного проєкту ППП протягом усього строку його реалізації, що дозволить нівелювати ризики «непередбачуваної зміни законодавства», що є критичним для довгострокових інвестицій, у вигляді гарантії компенсації у разі настання «політичного ризику» або «ризику зміни обставин» (Hardship), тобто встановлення чіткого алгоритму та джерел відшкодування втрат приватного партнера, якщо зміна державного регулювання суттєво погіршує фінансову модель проєкту та механізму «мінімального гарантованого доходу» (Minimum Revenue Guarantee) у разі, коли публічний партнер бере на себе обов'язок компенсувати різницю між фактичним та прогнозованим доходом.

Визначені цілі ППП, як то: реалізація соціально значущих проектів, залучення приватних інвестицій в економіку України, підвищення якості товарів, робіт, послуг, що надаються споживачам, реалізація проектів, спрямованих на розвиток освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування населення транспортної та інженерної інфраструктур, інфраструктури зв'язку та телекомунікації, науки, культури, спорту тощо.

Ключові слова: *публічно-приватне партнерство, стимулювання, правові стимули, державна гарантія, концесія, господарський договір, угода про розподіл продукції, господарське законодавство.*

The article is devoted to the characteristics of public-private partnership through the application of the stimulating function of economic law. It is proved that the significant potential of public-private partnership in the modernization of the domestic economy cannot be denied, especially during martial law and post-war reconstruction. There is no doubt that it is the legal means embodied in the norms of economic law as the regulatory basis of state economic policy that allow stimulating the spread and stable functioning of PPP. A "stabilization clause" has been proposed, which would guarantee the immutability of the regulatory and tax regimes for a specific PPP project throughout its implementation period, which would allow to level the risks of "unforeseen changes in legislation", which is critical for long-term investments, in the form of a guarantee of compensation in the event of "political risk" or "risk of change in circumstances" (Hardship), i.e. establishing a clear algorithm and sources of compensation for the private

© ДОБРОВОЛЬСЬКА В.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права і процесу (Національний університет «Одеська юридична академія») https://orcid.org/0000-0002-9304-3792

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

partner's losses if a change in state regulation significantly worsens the financial model of the project and the "Minimum Revenue Guarantee" mechanism in the event that the public partner assumes the obligation to compensate for the difference between actual and forecasted income.

The objectives of PPP are defined, such as: implementation of socially significant projects, attraction of private investments into the economy of Ukraine, improvement of the quality of goods, works, services provided to consumers, implementation of projects aimed at the development of education, healthcare, social services for the population, transport and engineering infrastructure, communication and telecommunications infrastructure, science, culture, sports, etc.

Key words: *public-private partnership, incentives, legal incentives, state guarantee, concession, commercial contract, production sharing agreement, commercial legislation.*

Вступ. Державно-приватне партнерство є важливим чинником та різновидом господарської діяльності, обов'язковим елементом якого є наявність публічного суб'єкта в особі спеціально уповноважених органів влади. Виокремленням та ознакам публічно-приватного партнерства з позиції стимулювання здебільшого займалися вчені в світлі державно-приватного партнерства, як то: Л.Л. Гриценко, Н.Г. Дутко, І.В. Запатріна, О.В. Шаповалова та інші, однак є проблемою аналіз оновленого спеціального законодавчого акту, що обумовило актуальність дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є визначення, ознаки та договірне підгрунтя публічно-приватного партнерства як певного самостійного чинника економічного розвитку з позиції стимулюючої функції господарського права.

Результати дослідження. Роль публічно-приватного партнерства і економічний розвиток заслуговує на окрему увагу, адже в рамках публічно-приватного партнерства (далі – ППП) втілюються у життя великі інфраструктурні проекти, створюється сприятливе середовище для появи різноманітних форм новаторства та інновацій; здійснюється стимулювання підприємницького мислення у сфері пошуку нових і перспективних методів взаємодії тощо. Можна погодитись із С.Ф. Єрміловим, який відзначає, зокрема, такі переваги ППП як підвищення якості наданих послуг населенню, віднесених до компетенції держави; втілення в життя великих інфраструктурних проектів, які б не змогли бути реалізовані в найближчому майбутньому за тими чи іншими підставами; допомога в найбільш вигідній реалізації та розвитку об'єктів державного майна; зменшення податкового тягаря, надання пільг та преференцій для бізнесу; створення сприятливого середовища для появи різноманітних форм новаторства і інновацій; активізація бізнес-процесів у суспільстві, стимулювання підприємницького мислення у сфері пошуку нових і перспективних методів взаємодії тощо [1, с. 9].

Дійсно, значний потенціал ППП у модернізації вітчизняної економіки не можна заперечувати, особливо підчас воєнного стану та повоєнного відновлення. Не викликає сумнівів і те, що саме правові засоби, уособлені у нормах господарського права як нормативної основи державної економічної політики, дозволяють стимулювати поширення та стабільне функціонування ППП. Разом з цим, говорити про наявність стимулюючої дії права у сфері ППП у сучасних уомває правового регулювання економіки України важко. Не випадково, наприклад, Н.Г. Дутко серед найбільш суттєвих недоліків законодавства про ДПП в Україні назвала відсутність стимулювання цих відносин [2, с. 40]. З одного боку, така оцінка видається занадто критичною, оскільки прийняття Закону України «Про публічно-приватне партнерство» (далі за текстом – Закон 4510-IX) та низки підзаконних актів, ухвалених на його реалізацію протягом останнього часу, свідчать про намагання держави розвивати публічно-приватного партнерство та створювати нормативно-правові умови його функціонування. В цих законодавчих актах знайшла відображення низка правових стимулів, спрямованих на заохочення господарюючих суб'єктів до участі у проєктах ППП, створення належних умов для здійснення своєї діяльності приватним партнером. До таких засобів стимулювання можна віднести, наприклад грант для проектів публічно-приватного партнерства, який надається у вигляді грошових коштів (фінансових ресурсів), виплат (допомоги) у національній чи іноземній валюті, надані донорами для фінансування проекту публічно-приватного партнерства на безоплатній, безпроцентній і безповоротній основі, передбачений в ст. 1 Закону України «Про публічно-приватне партнерство». З іншого боку, «складність законодавства є однією за причин того, що в Україні досі не було впроваджено жодного проекту ППП за новим Законом про ППП, незважаючи на велику зацікавленість з боку приватного сектора» [3]. Причому може можемо говорити не просто про складність – остання могла б бути подолана

професійним тлумаченням. Але відповідне регулювання не лише насичене колізіями та прогалинами, які підвищують ризиків взаємодіє підприємців із державою, але не містить компенсаторних та забезпечувальних економіко-правових механізмів, які б могли зробили ППП привабливим у довгостроковій перспективі. Такі перспективи завжди пов'язані із середньо та довгостроковою стабільністю відносин ППП та гарантовану норму прибутку, яка не залежить від змін уряду, державної економічної політики чи судової практики. За відсутності таких умов не доводиться говорити про дієвість правового стимулювання у цій сфері.

Отже, завдання законодавця на даному етапі полягає у змістовному перегляді існуючих підходів до правового стимулювання ППП, хоча й не в його побудові «з нуля». Адресатами стимулюючої функції господарського права у сфері ППП насамперед виступають суб'єкти господарювання, що належать до приватного сектору економіки та мають потенціал до участі у проектах ДПП. У цьому контексті слід погодитись із І.В. Запатріною, яка звертає увагу на не реалістичність очікувань реалізації значущих проектів ППП без державної підтримки, зауважуючи таке: «в українському суспільстві та серед представників публічної влади все ще існує переконання, що державно-приватне партнерство може стати панацеєю від усіх наших «інфраструктурних негараздів», а також впевненість у можливості здійснити модернізацію та будівництво інфраструктурних об'єктів переважно за рахунок фінансових ресурсів приватного партнера. Вважається, що все, що вимагається у цій сфері від держави – це ідентифікувати проект та провести конкурс по відбору найкращої пропозиції майже ніде без державної допомоги неможливо будівництво потужних автомагістралей, тунелів, мостових переходів, аеропортів» [, с. 10]. У справедливості цього твердження переконує відверто невдалий досвід України у реалізації найбільш масштабних проектів ППП, зокрема, будівництва автодоріг міжнародного значення Львів – Краковець та Львів – Броди. В обох випадках основною причиною невдачі стала недостатність фінансових ресурсів приватного партнера. А ця проблема ніколи не виникає на порожньому місці. Зазвичай недостатнє фінансування, якщо йдеться про вигідний проект ППП, підтримується банківським кредитуванням та різними формами державної підтримки. Але умови відповідного кредитування та підтримки в Україні традиційно є поганими. Так, з рішення Львівського апеляційного господарського суду у справі про розірвання концесійного договору на будівництво та експлуатацію автомобільної дороги Львів-Броди від 26.12.2002 року та додаткової угоди від 16.03.2011 року № 1, укладених між Державною службою автомобільних доріг України та ВАТ "Виробничо-наукова компанія "Розточчя СТ", випливає таке: «Концесіонер - відповідач у даній справі, не тільки не завершив будівництво дороги, але навіть не забезпечив фінансування і проведення проектно-вишукувальних робіт об'єкту концесії… з усього проекту, що оцінювався в 875 млн. грн., концесіонером профінансовано лише 2.4 млн. грн. проектних робіт… виходячи з наявності ВАТ «ВНК «Розточчя СТ» боргових зобов'язань, лише по справі № 5015/2687/11 про банкрутство зазначеного підприємства, заборгованість складає 25 млн. євро, що на думку колегії суду, унеможливлює виконання умов оскаржуваних договорів». Не можна не відзначити, що за умовами Концесійного договору в редакції Додаткової угоди № 1 було передбачено 100 % фінансування проекту за рахунок концесіонера чи залучених ним коштів [5].

Таким чином, зміст стимулюючої функції господарського права у відносинах, що опосередковують ППП, полягає у створенні зваженої системи економіко-правових стимулів у вигляді пільг, дотацій, компенсацій, інших правостимулюючих засобів, які у сукупності мають забезпечувати сприятливий режим реалізації проектів ППП. Слід зауважити, що за логікою законодавця реалізація проектів ППП має здійснюватись виключно у формі договорів, про що свідчить, зокрема, ст. 5 Закону України «Про публічно-приватне партнерство» 19.06.2025 № 4510-IX. Така позиція не є безспірною з огляду на наявність інших, позадоговірних правових інститутів, що опосердковують реалізацію проектів ППП. Варто прислухатись до позиції О.М. Вінник, яка поряд із договірними формами взаємодії держави та бізнесу виділяє також її організаційно-правові форми, до яких відносить, зокрема, створення спільних підприємств [6, с. 46]. Такий механізм співпраці між державою та бізнесом є цілком придатним для ППП, про що свідчить світовий досвід. З огляду на це вбачається доречним у зазначених законодавчих актах передбачити можливість створення спільних підприємств, зокрема у формі акціонерних товариств, учасниками яких мають виступати державні органи та приватні інвестори, врегулювавши при цьому засади участі партнерів у поточній господарській, виробничій та інвестиційній діяльності.

Також варто мати на увазі, що участь держави у проєктах ППП не має обмежуватись укладенням та виконанням договорів, на основі яких здійснюється ППП, а розповсюджується також і на «зовнішні» договірні відносини приватного партнера. Тому об'єктом стимулюючої функції

господарського права у сфері ППП мають виступати не тільки правовідносини, які виникають у зв'язку з укладенням договорів, на основі яких здійснюється ППП, а також інші відносини, в яких державний та приватний партнери беруть участь для виконання проектів ППП.

У науковій літературі висловлений широкий спектр думок щодо форм здійснення ППП, у зв'язку з чим постає необхідність у більш чіткому визначенні природи відповідних договорів. У цьому контексті варто звернути увагу на думку О.А. Беляневич, яка слушно звертає увагу на необхідність розроблення загальних положень про договори публічної спрямованості, які визначали б особливості їх змісту, забезпечення виконання відповідних зобов'язань, принципів їх виконання, припинення та констатує «відсутність концептуально-цілісної нормативної основи правового режиму договорів у сфері державного регулювання» [7, с. 439]. Вирішенню цього завдання певною мірою мав би сприяти наведений Закон 4510-IX, оскільки, як випливає з преамбули, він покликаний визначати засади взаємодії державних партнерів з приватними партнерами та основні принципи публічно-приватного партнерства на договірній основі.

Утім, навряд чи цей нормативний акт може претендувати на роль системоутворюючого регулятора договірних відносин у сфері ППП, принаймні, в його чинній редакції. Так, серед форм здійснення ППП стаття 5 вказаного закону називає концесію та інші договори. Угода про розподіл продукції, що традиційно розглядається як одна з основних форм ППП, спеціально винесена за його рамки. В цілому, питома вага відсильних (банкетних) норм у тексті наведених законодавчих актів є значною, тому регулювання договорів, на основі яких здійснюється ППП, переважно відбувається за рахунок спеціальних законів та підзаконних актів. Як результат, суб'єкти господарювання вимушені працювати із досить заплутаним нормативним матеріалом, що негативно відбивається на загальному режимі договірних відносин, якими опосередковуються проекти ППП. Тому проблема належного упорядкування правового регулювання договорів за участю публічно-правових утворень та договорів ППП як одного з їх різновидів стає найпершим завданням держави у цій сфері.

Загальновизнаним є те, що дія функцій права насамперед обумовлена цілями та завданнями права. Не є виключенням і сфера публічно-приватного партнерства, тому важливою умовою якісного функціонування стимулюючої функції у цих відносинах є чітке визначення цілей правового впливу у сфері ППП. Усвідомлення останніх значно полегшується у випадку їх закріплення безпосередньо у тексті нормативно-правових актів. Поряд з цим, Закон 4510-IX, називаючи серед принципів ППП узгодження інтересів публічних та приватних партнерів з метою отримання взаємної вигоди, не визначає загальної мети впливу на регульовані ним відносини. Це має негативне значення для передбачуваності державної економічної політики у цій сфері. Вбачається, що в Законі 4510-IX слід закріпити принаймні такі цілі: реалізація соціально значущих проектів, залучення приватних інвестицій в економіку України, підвищення якості товарів, робіт, послуг, що надаються споживачам, реалізація проектів, спрямованих на розвиток освіти, охорони здоров'я, соціального обслуговування населення транспортної та інженерної інфраструктур, інфраструктури зв'язку та телекомунікації, науки, культури, спорту тощо.

Найбільш розвиненою, перспективною та комплексною формою партнерства в рамках ППП виступають концесійні договори. Концесійний механізм створює стимули для ефективної роботи суб'єкта підприємницької діяльності, оскільки останній несе повну систему відповідальність за обслуговування об'єкта, комерційну експлуатацію, відновлення і ремонт фондів, розширення асортименту і підвищення якості послуг. Концесійний механізм містить потенціал для використання передових технологій приватного менеджменту, технічної експертизи і залучення технологій «ноу-хау» у державний сектор, адже ефективність використання об'єкту концесії є одним з вирішальних факторів при визначенні переможця конкурсу. Зокрема, останній має забезпечити найкоротші строки будівництва або реконструкції об'єкта концесії, а також найкращі умови використання об'єкта концесії для надання послуг щодо задоволення громадських потреб. Н.Г. Дутко також називає і певні недоліки концесій, до яких відносить наступні: високий рівень фінансового ризику для приватного сектору; відсутність досвіду професійного управління на місцевому рівні; нестабільна ситуація у державі, що не сприяє розвитку бізнесу, перешкоджає зростанню довіри приватних партнерів до укладення тривалих угод та створює додаткові ризики для концесіонера; відсутній механізм надання державних гарантій відносно шкоди, заподіяної під час концесії; як результат економічних негараздів приватного партнера може виникнути ситуація, коли об'єкти, які були здані в концесію органами державної влади і органами місцевого самоврядування для будівництва, залишаються незавершеними; недостатність правового регулювання [8, с. 85 – 86].

Як вбачається, у наведеному переліку об'єднані досить різноманітні фактори, які у своїй сукупності заважають утворенню сприятливого режиму розвитку концесійних відносин в Україні. Такі фактори більш точно було б вважати не власними недоліками договору концесії, а вадами інституційно-правового середовища, в якому розвиваються концесійні відносини, тобто перешкодами, що діють у протиріччі з цілями та принципами концесійних відносин, негативно впливають на ступінь ефективності правових стимулів у цій сфері. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Л.Л. Гриценка, який назвав наступні причини, що стримують розвиток концесійної діяльності в Україні: «нестабільність макроекономічного середовища; недосконаліть нормативно-правової бази; відсутність достатніх стимулів та мотиваційних факторів стосовно залучення інвестиційного капіталу до фінансування концесійних інвестиційних проектів; відсутність чіткого механізму впровадження та реалізації системи концесійного інвестування; відсутність нормативно закріплених концесійних схем та повноважень усіх учасників концесійної діяльності; недостатній рівень підтримки державних та недержавних структур в організації системи концесійного інвестування; концентрація значних концесійних ризиків; регуляторні та правові обмеження здійснення концесійної діяльності відповідно до концесійного законодавства» [9, с. 153-162].

Висновки. Вважається за доцільне закріплення у законодавстві правових гарантій діяльності приватного партнера, спрямованих на запобігання виникненню ризиків останнього та відвернення їх негативних наслідків. Наприклад, одним із найбільш дієвих механізмів у цьому контексті може стати впровадження законодавчої норми про «стабілізаційне застереження» (stabilization clause), яка б гарантувала незмінність регуляторного та податкового режимів для конкретного проєкту ППП протягом усього строку його реалізації, що дозволить нівелювати ризики «непередбачуваної зміни законодавства», що є критичним для довгострокових інвестицій. До таких гарантій слід віднести: гарантію компенсації у разі настання «політичного ризику» або «ризику зміни обставин» (Hardship), тобто встановлення чіткого алгоритму та джерел відшкодування втрат приватного партнера, якщо зміна державного регулювання суттєво погіршує фінансову модель проєкту; механізм «мінімального гарантованого доходу» (Minimum Revenue Guarantee), так, у разі, коли публічний партнер бере на себе обов'язок компенсувати різницю між фактичним та прогнозованим доходом, якщо попит на послугу (наприклад, трафік на платній дорозі) виявився нижчим через незалежні від інвестора обставини та гарантію «прямої угоди» (Direct Agreement) або надання кредиторам приватного партнера права втручання (*step-in rights*) у разі загрози дефолту проєкту, що дозволяє фінансовим інституціям тимчасово замінити приватного партнера іншим оператором замість повної зупинки проєкту, що захищає і публічний інтерес, і капітал інвестора.

Список використаних джерел:

1. Єрмілов С.Ф. Механізм партнерства органів державної влади та суб'єктів підприємницької діяльності. *Держава та регіони. Серія: Державне управління*. 2011. № 3. С. 93-96.

2. Дутко Н. Г. Державно-приватне партнерство: можливості та перспективи для розвитку. *Управління сучасним містом*. 2008. № 1-12. С. 33-43.

3. Програма розвитку публічно-приватного партнерства (ПРП3). Діагностичний огляд законодавства про державно-приватне партнерство. URL: http://www.auc.org.ua/

4. Запатріна І. В. Розвиток державної підтримки публічно-приватного партнерства в Україні. *Економіка в умовах сучасних трансформацій*. 2011. С. 9 – 24.

5. Постанова ВГСУ від 01.06.2010 № 42/254-09. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/

6. Вінник О.М. Проблеми правового забезпечення публічно-приватного партнерства. Правові проблеми взаємодії держави і бізнесу. Матеріали І Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції, присвяченої 90-річчю СНУ ім. В. Даля (3-10 лютого 2010 року Луганськ). 2009. С. 44-47.

7. Беляневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія. Юрінком Інтер, 2006. 592 с.

8. Дутко Н. Г. Основні форми та переваги державно-приватного партнерства в Україні. *Управління сучасним містом.* 2009. № 1-12. С. 81-88.

9. Гриценко Л.Л. Проблеми та тенденції розвитку концесійного інвестування в Україні. *Вісник СумДУ. Серія Економіка*. 2010. № 1. С. 153-162.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО;
ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.41
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.9

МІЩУК І.В.

ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: СУДОВА ПРАКТИКА І ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

ABUSE OF RIGHTS IN LAND RELATIONS: JUDICIAL PRACTICE AND PROBLEMS OF LEGAL REGULATION

У статті здійснено комплексний аналіз зловживання правом у земельних правовідносинах через дослідження сучасної судової практики та актуальних проблем правового регулювання. Обґрунтовано, що зловживання правом у земельній сфері є особливою формою недобросовісної поведінки, яка формально здійснюється в межах наданих суб'єктивних прав, однак суперечить їх соціальному призначенню, публічним інтересам та принципам добросовісності, розумності й справедливості. Доведено, що сучасні трансформації земельного законодавства, цифровізація земельних реєстрів і підвищення прозорості процедур обмежили класичні форми зловживань, водночас сприяли появі нових, більш складних механізмів обходу імперативних земельних норм.

Особливу увагу приділено матеріальним формам зловживання, зокрема використанню цивільно-правових конструкцій для прихованого землекористування, укладенню удаваних, змішаних і фраудаторних договорів, підміні оренди іншими договірними моделями, а також зловживанню правом постійного користування земельними ділянками. Обґрунтовано, що такі практики підривають інституційний механізм оренди земель, порушують баланс між приватними та публічними інтересами і негативно впливають на правову стабільність у сфері користування землями, насамперед сільськогосподарського призначення.

Окремо проаналізовано процесуальні форми зловживання правом у земельних спорах. На підставі узагальнення практики Верховного Суду зроблено висновок про недостатню ефективність чинних механізмів процесуальної відповідальності.

У статті сформульовано підхід до розуміння зловживання правом у земельних правовідносинах як міжгалузевої категорії, що потребує поєднання матеріально-правових і процесуальних критеріїв оцінки поведінки учасників. Запропоновано напрями вдосконалення правового регулювання, спрямовані на обмеження ризикових цивільно-правових конструкцій, посилення судового контролю та забезпечення балансу між свободою договору й публічним інтересом у сфері землекористування.

Ключові слова: *зловживання правом; земельні правовідносини; оренда земель; судова практика; добросовісність; свобода договору; цивільно-правові конструкції; процесуальні зловживання; земля сільськогосподарського призначення; баланс публічних і приватних інтересів.*

The article provides a comprehensive analysis of the abuse of rights in land relations through the examination of contemporary judicial practice and current problems of legal

© МІЩУК І.В. – кандидат юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права та галузевих дисциплін (Національний університет водного господарства та природокористування) https://orcid.org/0000-0002-1491-161X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

regulation. It substantiates that abuse of rights in the land sphere constitutes a specific form of bad-faith conduct which, while formally carried out within the scope of granted subjective rights, contradicts their social purpose, public interests, and the principles of good faith, reasonableness, and fairness. It is demonstrated that recent transformations of land legislation, the digitalization of land registers, and increased procedural transparency have limited traditional forms of abuse, while simultaneously contributing to the emergence of new and more sophisticated mechanisms for circumventing mandatory land law requirements.

Particular attention is paid to substantive forms of abuse, including the use of civil-law constructions for concealed land use, the conclusion of sham, mixed, and fraudulent contracts, the substitution of land lease relations with alternative contractual models, as well as the abuse of the right of permanent land use. It is argued that such practices undermine the institutional mechanism of land lease, disrupt the balance between private and public interests, and negatively affect legal stability in the sphere of land use, especially with regard to agricultural land.

Procedural forms of abuse of rights in land disputes are examined separately. Based on a generalization of the case law of the Supreme Court, the article concludes that the existing mechanisms of procedural liability remain insufficiently effective.

The article formulates an approach to understanding abuse of rights in land relations as an intersectoral legal category that requires the integration of substantive and procedural criteria for assessing the conduct of participants in land relations. Directions for improving legal regulation are proposed, aimed at restricting risky civil-law constructions, strengthening judicial control, and ensuring a proper balance between freedom of contract and the public interest in the field of land use.

Key words: *abuse of rights; land relations; land lease; judicial practice; good faith; freedom of contract; civil-law constructions; procedural abuses; agricultural land; balance of public and private interests.*

Вступ. Зловживання правом у земельних правовідносинах традиційно розглядається як один із проявів недобросовісної поведінки учасників земельних відносин. Однак сучасні зміни земельного законодавства, цифровізація державних реєстрів, відкриття ринку сільськогосподарських земель та зростання публічності земельних рішень суттєво змінили природу цих зловживань. Якщо в цивільному та господарському праві науковці фіксують тенденцію до збільшення масштабів зловживань правами, то у сфері земельних відносин, навпаки, спостерігається поступове зменшення можливості для недобросовісних дій завдяки підвищенню прозорості, активній ролі прокуратури, контролю органів місцевого самоврядування.

Водночас зловживання у земельній сфері не зникають, вони лише змінюють форму. Масове використання цивільно-правових конструкцій для обходу імперативного земельного законодавства (договори спільної діяльності, удавані правочини, змішані та непоіменовані договори) засвідчує, що значна частина зловживань змістилася у площину матеріальних зобов'язальних прав, про що вказує й сучасна доктрина земельного права. Наявність правових прогалин дозволяє окремим суб'єктам використовувати право не відповідно до його значення, а передусім для ухилення від аукціонних процедур, незаконного розпорядження землями державної та комунальної власності або уникнення виконання земельних обов'язків.

Не менш гострою є проблема процесуальних форм зловживання, які, попри наявність у процесуальних кодексах загальної заборони, фактично намагаються негативно вплинути на судовий захист у земельних спорах. Зловживання відводами, безпідставні відкладення, подання заяв про роз'яснення рішення з єдиною метою затягування, укладення штучних мирових угод або оскарження рішень, що не підлягають оскарженню, призводять до блокування розгляду справ, вимушеного витребування матеріалів судами вищих інстанцій та зупинення проваджень. Такий стан свідчить про недостатню ефективність існуючих механізмів процесуальної відповідальності та про потребу у її нормативній зміні.

Таким чином, проблема зловживання правом у земельних правовідносинах сьогодні виявляється у двох ключових вимірах:

1. матеріальному – через використання цивільно-правових інструментів для обходу земельних норм, недобросовісну поведінку орендарів та орендодавців, штучні договори, подвійні моделі регулювання, зловживання правом постійного користування тощо;

2. процесуальному – через недоліки системи судового контролю, які дозволяють недобросовісним учасникам затягувати розгляд справ, блокувати виконання судових рішень.

У поєднанні ці фактори формують комплексну дослідницьку проблему, яка потребує системного аналізу: яким чином слід визначати, виявляти та запобігати зловживанню правом у земельних правовідносинах у сучасних умовах, та які інституційні, нормативні й процесуальні механізми здатні ефективно зменшити такі прояви.

Оренда земель, зокрема оренда земель сільськогосподарського призначення, функціонує в межах складного інституційного механізму, що поєднує норми земельного законодавства, договір оренди як інструмент приватноправового регулювання та публічні елементи контролю за використанням землі. Порушення збалансованості цього механізму призводить до виникнення зловживань, порушення прав учасників орендних відносин та підриву правової стабільності у сфері користування землею, насамперед у сільському господарстві.

Аналіз останніх досліджень свідчить, що питання зловживання правом у правовій доктрині традиційно розглядалося у працях представників цивілістичної та загальнотеоретичної науки. Найбільш ґрунтовні концепції щодо природи зловживання правом розроблені у працях О. Клипи, яка акцентує на тому, що зловживання правом полягає не у виході за межі дозволеної поведінки, а у використанні суб'єктивного права не відповідно до його функціонального призначення та мети, що узгоджується з принципом добросовісності [1]. Т. Хохлова доповнює загальнотеоретичний підхід, наголошуючи на необхідності врахування європейських стандартів, зокрема принципу заборони зловживання правами, закріпленого у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також відзначає тенденцію до зростання проявів зловживання у приватноправових відносинах [2].

У сфері процесуального права ґрунтовний аналіз здійснено у публікації К. Гуртової, яка на основі практики Великої Палати Верховного Суду систематизувала найпоширеніші форми процесуальних зловживань: безпідставні відводи, нецензурні або образливі висловлювання, подання численних ідентичних клопотань, штучні мирові угоди, навмисні неявки в судові засідання тощо. Дослідниця підкреслює, що на законодавчому рівні відсутні чіткі критерії та механізми реагування на такі дії, що дозволяє учасникам процесу системно затягувати розгляд справ [3].

У контексті цивільно-правового захисту прав важливими є висновки С. Деледивки, яка розмежовує категорії "належного" та "ефективного" способів захисту та звертає увагу на небезпеку маніпулювання способом захисту як форми зловживання правом. Автор обґрунтовує, що відмова у позові з мотивів "неефективності" обраного способу захисту є сумнівною з позиції Конвенції та може перетворити суд на активного суб'єкта, який фактично ускладнює доступ до правосуддя [4].

У земельному праві проблема зловживання правом досліджувалася фрагментарно. Ю.В.Корнєєв, В.А.Мартинюк, М.Шульга, С.І.Марченко, В.В.Стрельник, І.В.Дрозд та інші науковці вивчали окремі аспекти земельних правовідносин, а саме гарантії захисту прав землекористувачів, принцип свободи договору, класифікацію прав на землю, особливості орендних відносин, правовий статус землі в умовах воєнного стану. Попри важливість цих робіт, увага дослідників здебільшого зосереджувалася на питаннях реалізації та захисту земельних прав, але не на виявленні зловживань, які виникають у таких правовідносинах.

Особливо актуальним у контексті зловживання правом є аналіз зобов'язальних прав на землю, запропонований І. Дроздом, який визначає специфіку договорів спільної діяльності, державно-приватного партнерства та інших цивільно-правових конструкцій у сфері землекористування [5]. Саме ці форми, як показує практика, часто використовуються для обходу імперативних вимог земельного законодавства, зокрема щодо обов'язковості аукціонів. Проте наукових робіт, що комплексно аналізують такі практики саме як зловживання правом, практично немає.

Договір оренди землі у таких правовідносинах нерідко використовується не як інструмент належного землекористування, а як формальний засіб легітимації фактичного користування землею поза межами вимог земельного законодавства. Подібна практика спотворює сутність оренди земель, підриває принцип правової стабільності та створює ситуації, за яких захист прав орендаря або власника землі стає залежним не від змісту правовідносин, а від формальних договірних конструкцій.

Низка досліджень присвячена окремим проблемам договірного регулювання, зокрема працям С. Марченко, яка розглядає свободу договору в земельних правовідносинах і допускає можливість укладення змішаних та непоіменованих договорів [6]. Проте у цих дослідженнях недостатньо враховується ризик, що використання таких цивільно-правових конструкцій може

створювати умови для удаваних правочинів, прихованої оренди або уникнення законодавчих обмежень.

У науковій площині відсутня єдина доктринальна модель визначення поняття "зловживання правом у земельних правовідносинах". Існуючі підходи не охоплюють комплексно, дослідження проводяться галузево.

Таким чином, хоча окремі аспекти зловживання правом отримували висвітлення в цивільному та процесуальному праві, однак міждисциплінарного дослідження, яке б поєднувало загальнотеоретичні підходи та в свою чергу земельну специфіку, на сьогодні не існує.

Постановка завдання. Комплексне теоретико-правове обґрунтування природи, ознак та форм зловживання правом у земельних правовідносинах, а також розроблення критеріїв і підходів, які дозволяють: виявляти зловживання на матеріальному та процесуальному рівнях; розмежовувати добросовісне та недобросовісне використання земельних прав і повноважень; ідентифікувати типові механізми обходу земельного законодавства через цивільно-правові конструкції; оцінювати добросовісність поведінки учасників земельних правовідносин у судовому процесі.

Викладена мета спрямована на заповнення існуючої наукової прогалини та створення узагальненої доктринальної моделі, яка відображає специфіку сучасних земельних відносин і забезпечує їх належне правове регулювання.

Результати дослідження. Проблематика зловживання правом посідає особливе місце у світовій та українській правовій доктрині, оскільки вона стосується меж здійснення суб'єктивних прав. У класичному розумінні зловживання правом розглядається як особлива форма негативної поведінки, яка, хоч і вчиняється в межах формально наданого суб'єктивного права, однак суперечить його соціальному призначенню, меті та базовим принципам правового регулювання.

Одним із найґрунтовніших підходів до визначення зловживання правом є позиція О.П. Клипи, яка наголошує, що ключовою ознакою зловживання є не вихід за межі дозволеної поведінки, а використання права не відповідно до тієї мети, для якої воно надане [1]. Такий підхід дозволяє розглядати зловживання не лише як формальне порушення межі права, а як зміну його сутності, коли суб'єкт використовує право для досягнення неправомірних цілей, а саме отримання необґрунтованої вигоди, завдання шкоди іншій особі або ухилення від виконання передбачених законом обов'язків.

Загальнотеоретичний підхід Т.С. Хохлової поглиблює розуміння цього явища, звертаючи увагу на принципи Ради Європи та норм Європейської конвенції з прав людини, яка містить пряме положення про заборону зловживання правами [2]. Це положення має фундаментальне значення для правової системи, оскільки визначає загальну презумпцію того, що права, свободи та повноваження не можуть здійснюватися у спосіб, який суперечить їхній природі або спрямований на обмеження прав інших осіб. Авторка також підкреслює тенденцію до зростання випадків зловживань у приватноправових відносинах, що зумовлено розширенням диспозитивного регулювання та збільшенням кількості правових інструментів, доступних приватним суб'єктам.

У процесуальній площині особливий внесок у дослідження зловживання правом здійснила К.М. Гуртова, яка систематизувала підходи Великої Палати Верховного Суду до кваліфікації процесуальних зловживань [3]. Авторка встановила, що Верховний Суд не дає чіткого універсального визначення поняття "зловживання процесуальними правами", але послідовно виділяє негативні прояви такої поведінки: безпідставне заявлення відводів, подання ідентичних клопотань, образливі висловлювання на адресу суду, навмисні неявки, використання апеляційних чи касаційних скарг для блокування розгляду справи тощо. Ці прояви демонструють, що процесуальні зловживання є одним із найбільш поширених і руйнівних видів недобросовісності, оскільки вони спрямовані на зниження ефективності правосуддя та порушення принципів розумних строків.

Судовий розгляд земельних спорів у сфері оренди має ґрунтуватися на дотриманні принципу пропорційності втручання в право власності, з урахуванням характеру користування землею, мети укладення договору оренди та наслідків обраного способу судового захисту. Ігнорування цього принципу призводить до надмірного або необґрунтованого втручання у сферу оренди земель сільськогосподарського призначення та порушення балансу між приватними й публічними інтересами.

У цивілістичній та господарській науці висловлюється думка, що зловживання правом може бути проміжною формою між правомірністю та неправомірністю, де юридично допустима поведінка перетворюється на неналежну через наявність завідомо недобросовісних намірів. Така конструкція дозволяє оцінювати поведінку не лише з позиції формального дотримання норм, а й з огляду на добросовісність, розумність і справедливість. У цьому контексті концепції Клипи

та Хохлової є надзвичайно важливими для розроблення інструментарію оцінки поведінки учасників земельних відносин, у яких поєднані приватні інтереси та публічні функції.

Загальний висновок наукових досліджень вказує, що зловживання правом має свої ознаки: формальна правомірність поведінки, фактична протиправність мети або результату, що суперечить призначенню права, наявність недобросовісного наміру, спрямованого на порушення прав інших осіб, ухилення від обов'язків або отримання неправомірної переваги.

Саме ці елементи можуть бути основою для створення нової концепції зловживання правом у земельних правовідносинах, яка враховує особливості публічно-правового режиму землі, її соціальну функцію, обмеження свободи договору та посилену відповідальність за використання цього ресурсу.

Проблематика меж здійснення суб'єктивних прав нерозривно пов'язана із принципами добросовісності, розумності та справедливості, які в сучасній науці стосуються поведінки учасників будь-яких правовідносин. Їх нормативне закріплення міститься в статті 13 Цивільного кодексу України, яка встановлює, що при здійсненні своїх прав особа зобов'язана утримуватися від дій, спрямованих на завдання шкоди іншим особам, а також забороняє будь-які форми зловживання правом [7]. Ця норма є фундаментальною для сучасної доктрини, оскільки визначає, що суб'єктивне право не є абсолютним і повинно реалізовуватися відповідно до його соціального призначення та з урахуванням інтересів інших учасників правовідносин.

У сфері земельного права значення цих принципів є ще важливішим, оскільки земля виконує економічні, екологічні й соціальні функції та не може розглядатися виключно як об'єкт цивільного обороту. Саме тому здійснення прав на землю завжди передбачає баланс приватного та публічного інтересів, а межі такого здійснення значною мірою визначаються тим, наскільки добросовісно учасники правовідносин реалізують належні їм правомочності.

О.П. Клипа підкреслює, що основою зловживання є не вихід за межі дозволеного, а саме використання права не відповідно до тієї мети, для якої воно надане [1]. Такий підхід переводить оцінку поведінки з площини формального дотримання закону у площину її узгодженості із соціальним призначенням права. Водночас Т.С. Хохлова звертає увагу на те, що вимога добросовісності має міжнародне підґрунтя, оскільки закріплена у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка забороняє зловживання правами [2]. Таким чином, добросовісність виступає імперативним елементом правозастосування і є критерієм, що дозволяє відмежувати належну реалізацію прав від поведінки, яка за своєю суттю є недобросовісною.

У земельних правовідносинах ці принципи відіграють вирішальну роль при оцінці дій власників та землекористувачів. Формальна правомірність ще не свідчить про належне здійснення права, оскільки власник або користувач земельної ділянки може використовувати її у спосіб, що порушує баланс інтересів, блокує доступ інших осіб до землі, створює економічно необґрунтовані переваги або дозволяє ухилятися від виконання встановлених законом обов'язків. Саме тому питання добросовісності у земельних правовідносинах тісно пов'язане з принципом цільового використання землі, імперативністю вимог щодо передачі земельних ділянок на конкурентних засадах. Так звані зобов'язальні права на землю, які виділені у науковій праці І.В. Дрозд [5] створюють найбільше підстав для маніпуляцій, оскільки вони дозволяють суб'єктам обходити спеціальні норми земельного законодавства шляхом використання договорів спільної діяльності, виробничих угод або інших моделей, що фактично маскують орендні правовідносини. Вказане прослідковується з кількості судових рішень у ЄДРСР.

Не менш важливо, що принцип добросовісності поширюється і на діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування. Рішення про передачу земельних ділянок, відмову у поновленні договорів, визначення умов користування або припинення орендних прав мають оцінюватися з точки зору відповідності не лише букві закону, а й загальним критеріям розумності та справедливості. Ця необхідність обумовлюється тим, що органи влади реалізують повноваження щодо управління землями від імені народу України, а тому їх дії повинні відповідати публічному інтересу, бути виваженими та пропорційними.

Таким чином, добросовісність, розумність і справедливість слугують комплексним критерієм, який дозволяє виявити випадки зловживання правом у земельних правовідносинах незалежно від того, чи йдеться про матеріальні дії власників і користувачів, чи про процесуальну поведінку учасників судового процесу. Ці принципи формують підґрунтя для сучасного розуміння меж здійснення земельних прав і слугують основою для подальшого аналізу форм зловживань.

Процесуальні форми зловживання правом становлять один із найбільш поширених способів недобросовісної поведінки у земельних спорах, оскільки через судовий процес суб'єкти

отримують можливість впливати на врегулювання земельних правовідносин, затягувати розгляд справ, перешкоджати реалізації прав іншої сторони або уникати правових наслідків власних порушень. Незважаючи на те, що процесуальні кодекси містять загальну заборону зловживання процесуальними правами, правозастосовна практика свідчить про недостатність існуючих механізмів реагування та відповідальності, що дозволяє недобросовісним учасникам фактично перетворювати судовий процес на інструмент впливу.

У дослідженні К.М. Гуртової, присвяченому аналізу позицій Великої Палати Верховного Суду, виділено найтиповіші види процесуальних зловживань: безпідставне заявлення відводів суддям, подання множинних ідентичних клопотань, використання нецензурних чи образливих висловлювань у процесуальних документах, навмисні неявки у судові засідання, а також подання апеляційних чи касаційних скарг з очевидною метою перешкодити розгляду справи судом нижчої інстанції. Гуртова слушно підкреслює, що Верховний Суд попри відсутність універсального визначення зловживання процесуальними правами фактично формує стандарти належної поведінки сторін, орієнтуючись на принципи добросовісності та ефективності судового захисту [3].

Однією з існуючих форм процесуальних зловживань у земельних спорах є оскарження рішень, які законом не підлягають апеляційному чи касаційному перегляду. Попри те що процесуальні кодекси прямо забороняють такі скарги приймати до розгляду, фактичний механізм реагування є неефективним: суди апеляційної та касаційної інстанцій змушені витребовувати матеріали справи для вирішення питання про відкриття провадження, що, своєю чергою, призводить до автоматичного зупинення розгляду справи судом першої інстанції. Таким чином, навіть завідомо неприйнятна скарга забезпечує недобросовісному учаснику можливість штучно зупинити рух справи і ця проблема часто проявляється у земельних спорах, де затягування часто використовується для уникнення припинення договору оренди або звільнення земельної ділянки, зокрема у спорах щодо земель сільськогосподарського призначення, оскільки учасники намагаються продовжити строк до можливості збору врожаю.

Предметно це простежується у судовій практиці, зокрема у справі №902/1605/23 [8], у якій сторони уклали мирову угоду на стадії касаційного розгляду, незважаючи на те, що зміст мирової угоди не охоплював частину первісних позовних вимог, зокрема вимогу про повернення земельної ділянки. Верховний Суд, затверджуючи таку угоду, фактично припинив провадження без вирішення ключового питання спору по суті. Така ситуація демонструє потенційну небезпеку використання мирових угод як інструменту уникнення необхідності застосування наслідків порушення земельного законодавства, насамперед коли сама природа спору потребує вирішення у публічному інтересі. Мирова угода у касаційній інстанції, будучи формально допустимою, може виконувати функцію процесуального маневру, спрямованого на нівелювання позовної вимоги, яка має значення для захисту інтересів громади або держави, яку фактично представляє прокурор, а не орган місцевого самоврядування.

Інший аспект процесуального зловживання проявляється у ситуаціях, коли учасники спору використовують процесуальні механізми для уникнення небажаних наслідків після подання позову прокурором. Це вбачається, зокрема з постанови Великої Палати Верховного Суду у справі №918/391/23 [9], у якій суд наголосив, що погашення заборгованості після відкриття провадження не позбавляє прокурора права на звернення до суду, але водночас позиція органу місцевого самоврядування як власника землі є визначальною при оцінці необхідності розірвання договору. Цей підхід демонструє, що процесуальна поведінка сторін має оцінюватися через призму добросовісності та відповідності інтересам територіальної громади. Сама по собі сплата боргу не усуває факт порушення, однак її часовий період і мотиви можуть свідчити про існування процесуальних маніпуляцій, спрямованих на уникнення розірвання договору.

Окремо слід зазначити постанову Верховного Суду у справі №924/1191/23 [10], яке зауважено демонструє заборону зловживання правом у земельних правовідносинах. Так, актуальна судова практика, як правило, не допускає визнання недійсним договору без застосування наслідків його недійсності. Разом з тим, у цій справі суд визнав удаваний договір недійсним, а вимога про звільнення земельної ділянки була визнана "безпредметною" (судом залишена без реагування) у зв'язку з укладенням сторонами додаткової угоди про розірвання. Такий розвиток подій свідчить, що процесуальна динаміка спору може стати полем для маніпуляцій, коли учасники змінюють поведінку лише після того, як втрачають перспективу виграти спір по суті.

Таким чином, процесуальний аспект зловживання правом у земельних правовідносинах проявляється не тільки у традиційних формах недобросовісної поведінки (затягуванні, безпідставних відводах, неявках), а й у складніших механізмах, які стосуються стратегічної поведінки

сторін: подання безпідставних, укладення мирових угод без фактичного врегулювання спору, укладення правочину задля перешкоджання ефективності способу захисту, тощо. Це вимагає посилення процесуальної відповідальності та чіткіших нормативних механізмів, які б унеможливлювали використання судового процесу як інструменту обходу земельного законодавства або уникнення обов'язку повернути земельну ділянку.

Зловживання правом у земельних правовідносинах має особливу матеріальну природу, оскільки здійснення прав на землю пов'язане не лише з економічними інтересами учасників, а й із соціальною функцією землі, її екологічним значенням та публічно-правовими обмеженнями. Земля як об'єкт не може бути прирівняна до звичайного майна, а тому будь-яка поведінка власника чи користувача має оцінюватися не тільки через призму цивільного права, а й з урахуванням принципів цільового, раціонального та справедливого використання.

Одним з ключових методів таких зловживань є застосування цивільно-правових конструкцій для фактичного користування земельними ділянками поза процедурою оренди, що прямо суперечить імперативним вимогам земельного законодавства, про які пише І.В. Дрозд [5], найбільше можливостей для маніпуляцій створюють саме зобов'язальні форми, зокрема договори спільної діяльності та інші моделі, які формально не встановлюють речового права, але на практиці дозволяють одному зі суб'єктів обробляти або розпоряджатися земельною ділянкою. Особливо небезпечною є ситуація, коли такі договори використовуються щодо земель державної чи комунальної власності, адже це прямо підміняє конкурентний порядок передачі ділянок в оренду. Саме тому пропонується нормативно обмежити застосування статті 1130 Цивільного кодексу України [7] у земельних правовідносинах, зокрема, щодо сільськогосподарських ділянок, які перебувають у державній або комунальній власності. Це повинно зменшити приховане чи удаване користування земельними ділянками.

Подібну небезпеку становить і використання непоіменованих та змішаних договорів, на можливість укладення яких звертає увагу С.І. Марченко [6]. Попри те що цивільне право визнає свободу договору, у земельній сфері ця свобода має суттєві обмеження: за її допомогою не можна уникнути земельних торгів, приховувати оренду під угоду про співпрацю чи формувати приховані речові права. Змішані договори, особливо ті, що поєднують елементи послуг, підряду чи управління майном, нерідко мають удаваний характер і використовуються з метою уникнення встановлених законом заборон. Тому до таких договорів має застосовуватися посилений контроль на предмет їх відповідності не лише положенням ЦК України, а й спеціальним нормам ЗК України.

Окремою проблемою, що створює значні можливості для зловживань, є право постійного користування, яке збереглося як пережиток радянської моделі земельного права. Невизначеність строку існування цього права та відсутність обов'язковості приведення титулу у відповідність до сучасних форм землекористування фактично дозволяють окремим суб'єктам користуватися землею без оновлення правового статусу протягом десятиліть. Це створює передумови як для пасивних порушень (нецільове використання, занедбання земель), так і для активних (передача земель «у володіння» через договори, не передбачені законодавством.

Певні ризики виникають і у зв'язку з дією спеціальних воєнних режимів користування землями. Спрощення процедур, запроваджене у період воєнного стану, було необхідним для забезпечення продовольчої безпеки, проте воно створило потенційну можливість для використання тимчасових правових конструкцій не за призначенням. Л.Д. Нечипорук слушно відзначає, що окремі суб'єкти намагалися використати воєнні процедури для уникнення торгів або продовження строків користування, що потребує подальшого нормативного уточнення для запобігання новим формам недобросовісності [11].

Попри зазначені проблеми, у сфері матеріальних земельних правовідносин простежується й позитивна тенденція, а саме зменшується кількість прихованих схем завдяки цифровізації земельних реєстрів, відкритості кадастру, запровадженню електронних аукціонів та активній діяльності прокуратури. Сучасні механізми прозорості значно ускладнюють приховування реального характеру земельних правовідносин, а тому навіть незначні відхилення в документах або договорі стають помітними.

У земельному праві свобода договору не є абсолютною і має суворі межі: будь-який договір, який фактично створює режим користування землею, повинен відповідати вимогам земельного законодавства, навіть якщо його форма та назва спираються на цивільні конструкції.

Поширеними формами договірних зловживань є укладення удаваних правочинів, які маскують фактичні орендні відносини або навмисне формування умов, що створюють перевагу одній зі сторін. У практиці трапляються ситуації, коли орендарі ініціюють укладення додаткових

угод лише після того, як орган місцевого самоврядування втрачає юридичну можливість ефективно вплинути на долю договору, або коли землекористувач намагається штучно продовжити строк оренди через посилання на договори, що не передбачають речового права. Подібні маніпуляції стали предметом наукового аналізу й у працях В.В. Стрельника, який звертає увагу на спроби підмінити договір оренди угодами про співпрацю чи виробничу діяльність [12]. Фактично такі дії зводяться до отримання земельної ділянки поза процедурою аукціону або без згоди власника, що є класичним прикладом використання права не за призначенням.

Зловживання виникають і у зв'язку з реалізацією переважного права орендаря на поновлення договору, коли орендарі штучно затягують оформлення документів, подають повідомлення із порушенням строків або намагаються нав'язати орендодавцю умови, що виходять за межі звичайного господарського ризику. Натомість органи місцевого самоврядування інколи зловживають власними повноваженнями, відмовляючи в поновленні договору без достатніх правових підстав або створюючи перешкоди для добросовісних орендарів.

Окремим різновидом договірних зловживань є фраудаторні договори, тобто правочини, спрямовані на уникнення виконання обов'язків або створення перешкод для відновлення порушених прав власника чи громади. У земельних спорах такі договори часто укладаються після пред'явлення позову або в період, коли орендодавець уже вчиняє дії щодо припинення договору. У таких ситуаціях Верховний Суд наголошує на необхідності оцінювати не лише форму договору, а й поведінку сторін, їх мотиви та часовий контекст укладення правочину. Це повністю узгоджується із загальною цивілістичною доктриною, зокрема позицією О.П. Клипи, який визначає сутність зловживання саме через невідповідність використання права його цільовому призначенню.

Усі зазначені зловживання свідчать про те, що договірні відносини у земельній сфері не можуть розглядатися лише через цивільно-правове бачення. Їхня природа визначається імперативністю земельного законодавства, прозорістю процедур, публічним інтересом та соціальною функцією землі. Саме тому сучасний підхід до протидії договірним зловживанням має ґрунтуватися на пріоритеті земельних норм, обмеженні можливості використання нестандартних договорів та посиленому контролі змісту правочинів, які хоч і формально не є орендою, але фактично створюють режим користування ділянкою. Така поведінка забезпечує баланс між свободою договору та необхідністю запобігати прихованим формам недобросовісної поведінки, що є ключовою умовою ефективного функціонування ринку землі.

Проблема зловживань способом судового захисту у земельних спорах пов'язана з тим, що учасники процесу нерідко обирають не той спосіб, який здатен реально відновити порушене право, а той, який створює вигідні процесуальні наслідки, а саме зупинення провадження, зміщення процесуальних строків чи унеможливлення негайного виконання рішень органів влади. Як слушно зазначає С.Г. Деледивка, неефективність способу захисту не може бути підставою для відмови в позові [4] і з цим варто погодитись, адже Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод покладає на державу, а не на позивача, обов'язок забезпечити доступність і практичну дієвість засобів правового захисту. Проте недобросовісні учасники нерідко використовують складність вибору способу захисту як інструмент зловживання.

Водночас судова практика не демонструє тенденцію до звуження можливостей для таких маніпуляцій. Верховний Суд часто наголошує, що оцінка належності способу захисту у кожній справі специфічна. Проте невизначеність, яка досі існує між належним і неналежним способом захисту, створює простір для маніпуляцій, що підсилює потребу в законодавчому уточненні підходів до захисту земельних прав.

Проблема правової визначеності особливо гостро проявляється у земельних спорах, де зміна поведінки сторін після подання позову нерідко зумовлює трансформацію предмета спору. У справі №911/906/23 [13] Верховний Суд наголосив, що спосіб захисту не може визнаватися неналежним лише через зміну обставин, яка відбулася після відкриття провадження. Водночас у справі №918/391/23 [9] Велика Палата підкреслила, що позиція власника землі має ключове значення для вибору ефективного способу відновлення порушених прав, і прокурор не може нав'язувати штучні моделі захисту без урахування волевиявлення громади.

Ці підходи демонструють, що невизначеність способу захисту часто виникає не через поведінку позивача, а через продумані дії відповідачів, які після подання позову намагаються штучно нівелювати предмет спору і шляхом укладення додаткових угод, фраудаторних правочинів. Верховний Суд у таких ситуаціях акцентує, що саме поведінка сторони, а не формальна конструкція позову, має визначати належність способу захисту, що є важливим інструментом протидії зловживанням у земельних правовідносинах.

Висновки. Зловживання правом у сфері оренди земель сільськогосподарського призначення є наслідком порушення належного функціонування механізму регулювання орендних відносин, який охоплює землю як об'єкт прав, договір оренди, контроль за використанням землі та судову оцінку дотримання принципу пропорційності втручання в право власності. Саме ці критерії дозволяють виявляти випадки, коли цивільно-правові конструкції такі як спільна діяльність, змішані договори чи непоіменовані угоди використовуються для нівелювання імперативних вимог земельного законодавства.

У договірних земельних відносинах поширеними залишаються удавані та фраудаторні правочини, маніпуляції з поновленням договорів, підміна оренди іншими правовими формами, що потребує пріоритетного застосування спеціальних земельних норм над диспозитивністю цивільного права. Процесуальні зловживання, а саме подання скарг, що не підлягають оскарженню, безпідставні відводи, мирові угоди з маніпулятивною метою, залишаються способом затягування спорів і вимагають посилення процесуальної відповідальності.

Таким чином, ефективна протидія зловживанням потребує поєднання прозорих земельних процедур, обмеження використання ризикових цивільних конструкцій та послідовної судової практики, що орієнтується на поведінковий підхід і забезпечує баланс між приватними правами та публічними інтересами.

Список використаних джерел:

1. Клипа О.П. Зловживання правом у цивільних правовідносинах: теорія і практика URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/332962/321897

2. Хохлова Т.С. Форми зловживання правом: теоретико-правовий аспект URL : https://journals.uran.ua/sr_law/article/view/216734/220772

3. Гуртова К.М. Розуміння зловживання правом в правових позиціях Великої Палати Верховного Суду URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/308073/299537

4. Деледивка С.Г. Належність та ефективність способів захисту цивільних прав URL : https://irback.e-u.edu.ua/server/api/core/bitstreams/cb503ec2-9e13-4a38-83d2-620681b9c064/content

5. Дрозд І.В. Види прав на землю як об'єкти оформлення URL : http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324853/314880

6. Марченко С.І. Принцип свободи договору в земельних орендних правовідносинах URL : http://visnyk-pravo.uzhnu.edu.ua/article/view/324853/314880

7. Цивільний кодекс України : Закон України від 13 берез. 2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text (дата звернення: 28.11.2025)

8. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Ухвала від 18.11.2025, справа №902/1605/23. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/132083782

9. Верховний Суд, Велика Палата. Постанова від 20.11.2024, справа №918/391/23. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/123602976

10. Верховний Суд, Касаційний господарський суд. Постанова від 24.09.2024, справа №924/1191/23. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/121922035

11. Нечипорук Л.Д. Правовий статус землі в Україні під час воєнного стану: особливості правового регулювання URL : http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/338419/326791

12. Стрельник В.В. Земельно-майнові права та законні інтереси учасників земельно-орендних правовідносин і їх судовий захист URL : http://nvppp.in.ua/vip/2024/4/10.pdf

13. Верховний Суд, Велика Палата. Постанова від 03.09.2025, справа №911/906/23. URL : https://reyestr.court.gov.ua/Review/131648971

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 349.42 :341.231.14
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.10

САРКІСОВА Т.Б.

ПРАКТИКА ЄСПЛ В СПРАВАХ ЩОДО АГРОРЕЙДЕРСТВА

ECHR PRACTICE IN CASES CONCERNING AGRO-RAIDING

Стаття присвячена дослідженню особливостей розгляду Європейським судом з прав людини справ щодо захисту порушених в процесі рейдерської атаки прав. Підкреслюється, що звернення до ЄСПЛ в багатьох випадках по суті є чи не єдиним механізмом захисту, зважаючи на широку залученість посадових осіб органів державної влади або судових органів в їх реалізації. Звернення до ЄСПЛ є конституційним правом як фізичної, так і юридичної особи, коли національні засоби захисту були вичерпані або визнані неефективними.

В процесі проведеного дослідження визначено релевантні рішення ЄСПЛ, на підставі вивчення яких аналізуються правові позиції Суду щодо умов прийнятності звернення, особливостей розгляду та прийнятих в результаті рішень. Зокрема, Суд оцінює наявність або відсутність в діях держави-відповідача порушень позитивних зобов'язань створювати умови для реалізації та захисту права на майно, адже в справах про рейдерство держава не є безпосереднім рейдером. Розуміючи специфіку цієї категорії спорів, ЄСПЛ, як правило, здійснює розгляд щодо порушень двох конвенційних норм: ст. 6 «Право на справедливий суд» та статті 1 Протоколу № 1.

Зроблено висновок про неможливість прогнозування як перспективи відшкодування заподіяної шкоди внаслідок рейдерських атак, так і її форми та розміру, зважаючи на існуючу дискрецію повноважень Суду в цій частині. В той же час, практика ЄСПЛ свідчить про можливість отримання відшкодування майнової та моральної шкоди, як фізичними так і юридичними особами. Аналіз всіх зазначених правових позицій дозволяє оцінити ефективність застосування такого способу захисту порушених в процесі рейдерської атаки прав як звернення до ЄСПЛ.

Ключові слова: *агрорейдерство, рейдерство, право на майно, право на справедливий суд, Європейський суд з прав людини, ефективний спосіб захисту.*

The article is devoted to the study of the peculiarities of the consideration by the European Court of Human Rights of cases concerning the protection of rights violated by a raider attack. It is emphasized that in many cases, an appeal to the ECHR is essentially the only effective remedy, that is explained by the extensive involvement of officials of state authorities or judicial bodies in raider attack. Appealing to the ECHR is a constitutional right of both an individual and a legal entity when national remedies have been exhausted or found ineffective.

In the course of the research, relevant ECHR decisions were identified, based on which the legal positions of the Court regarding the conditions for the admissibility of the application, the features of the consideration, and the decisions made as a result are analyzed. In particular, the Court assesses the presence or absence of violations of positive obligations in the actions of the respondent state to create conditions for the implementation and protection of the right to property, since in cases of raiding the state is not a direct raider. Understanding the specifics of this category of disputes, the ECHR, as a rule, reviews violations of two convention norms: Article 6 "Right to a fair trial" and Article 1 of Protocol No. 1.

© САРКІСОВА Т.Б. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри земельного та аграрного права (Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка) http://orcid.org/0000-0001-7850-0484

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

It was stated the impossibility to predict both the prospects for compensation for damage caused by raider attacks and its form and size due to the existing discretionary powers of the Court in this regard (art. 41 of the Convention). At the same time, the practice of the ECHR indicates the possibility of obtaining compensation for property and moral damage, both by individuals and legal entities. Analysis of all the above legal positions allows us to assess the effectiveness of applying such a method of protecting rights violated in the course of a raider attack as an appeal to the ECHR.

Key words: *agro-raiding, raiding attack, protection of property, right to a fair trial, European Court for Human Rights, effective remedy.*

Агрорейдерство як антисуспільне явище, попри правовий режим воєнного стану, не втрачає своєї актуальності. За даними електронного ресурсу Опендатабот за період з 2020 по 2024 рр. всього зафіксовано 10710 скарг про рейдерство, а за 8 місяців 2025 р. - 168 справ про рейдерство було зафіксовано в Україні за даними Генпрокуратури [1]. Зважаючи на специфіку даного явища та залученість посадових осіб органів державної влади, звернення до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ або Суд) по суті є чи не єдиним механізмом захисту прав, на які здійснюється посягання в процесі рейдерської атаки, коли національні засоби захисту були вичерпані або визнані неефективними. **Мета статті** – визначити релевантні рішення ЄСПЛ, що розглядались за фактами рейдерських атак, визначити основні підходи ЄСПЛ в частині аналізу прийнятності заяви при зверненні до суду, а також сформулювати тенденції вирішення питання про задоволення заявлених вимог щодо відшкодування матеріальної та моральної шкоди з метою оцінки ефективності застосування такого способу захисту як звернення до ЄСПЛ за фактом агрорейдерства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій Проблематика питання рейдерства в аграрному секторі належить до числа активно досліджуваних у доктрині права України. Помітним внеском у її розроблення є праці таких науковців як В. Безчасного [2], Я. Борки [3], Ю. Біляка [4], Д. Панфілової [5] та інші. В Україні захищено і низку дисертацій щодо кримінально-правових аспектів заявленої проблематики [6].

Однак звернення до ЄСПЛ за захистом прав, на які здійснюється посягання в процесі рейдерської атаки, як спосіб захисту залишається не дослідженим.

Виклад основного матеріалу. Розпочинаючи аналіз практики ЄСПЛ в справах щодо рейдерського захоплення підприємств одразу слід зазначити, що Суд безпосередньо не оперує такими поняттями як «рейдерство», «рейдерська атака», «рейдерське захоплення» («raiding», «raider seizure», «raider capture», «raider attack») і похідними від них. Розгляд відповідної категорії справ здійснюється в рамках порушення ст. 1 Протоколу першого до Конвенції або ст. 6 Конвенції внаслідок незаконного захоплення підприємства (fraudulent takeover) (див., наприклад, Рішення ЄСПЛ "Совтрансавто-Холдинг" проти України» [7]), захоплення майна, в тому числі земель, врожаю і тд. (seizure/illegal seizure/unlawful takeover of assets, harvest, land) (Рішення ЄСПЛ у справі Санду та інші проти Республіки Молдова та Російської Федерації [8]), позбавлення майна підприємства за участю правоохоронних органів (Рішення ЄСПЛ у справі «EAST/WEST ALLIANCE LIMITED» проти України [9]).

Наступна характерна ознака зазначеної категорії справ пов'язана з особливою формою участі Держави в зазначеній категорії справ: Держава-відповідач як такого фактичного позбавлення права володіння майном не здійснює. Однак неналежне виконання нею покладених зобов'язань створює умови, що дозволяють рейдерам успішно реалізувати протиправні наміри. Як показує аналіз судової практики для справ цієї категорії характерним є захоплення майна заявників не внаслідок одноразового акту, а завдяки послідовному ланцюжку шахрайських дій приватних осіб, які систематично легалізовуються судовими органами та органами державної влади. Суди та влада, з одного боку, по суті толерують або санкціонують дії рейдерів, а напротивагу - численні скарги, які подаються заявниками для захисту своєї власності до державних та правоохоронних органів, не отримують оперативного реагування.

В подібних справах Суд комплексно оцінює всі обставини, беручи до уваги що, як правило, важко встановити основні та другорядні причини, що призвели до порушення права власності заявників. Крім того, зважаючи на те, що рейдерами виступають приватні особи, за які держава відповідальності не несе, умовою прийнятності (admissibility) ЄСПЛ справи до свого розгляду є: по-перше, наявність факту порушення права, передбаченого Конвенцією (так званий victim status у заявника), по-друге, безпосередня або опосередкована участь органів публічної влади, що враховується Судом при оцінюванні ролі держави-відповідача на предмет виконання однієї із її

основних функцій та взятих на себе зобов'язань – гарантування захисту права мирного володіння майном, та по-третє, чи використано національні засоби захисту.

Показовим прикладом справи про рейдерську атаку на підприємство є Рішення ЄСПЛ «Шести Май Інженіринг та інші проти Болгарії» [10]. Детальний розгляд обставин цієї справи дозволяє проілюструвати класичний розвиток подій при здійсненні рейдерського захоплення підприємства, оскільки показує ключову роль судових та інших державних органів влади, поступову паралізацію «жертви» рейдерської атаки та основні концепції, які були застосовані ЄСПЛ.

В 2004 р. до Суду із заявою звернулись акціонери компанії МТФУ, які станом на липень 1999 р. сумарно володіли 49, 83 % капіталу МТФУ або 2 990 акціями. В липні 1999 р. дехто пан Б.С., діючи від імені компанії «Мінстрой», звернувся із заявою до Софійського міського суду щодо внесення в реєстр компаній запису про обрання «Мінстроя» новим головою правління МТФУ як було «вирішено» правлінням МТФУ 20 липня 1995 р. В 1999 р. суддя Софійського міського суду одноосібно за власною ініціативою прийняла спочатку рішення, в результаті якого в реєстр компаній було внесено п'ять членів нового правління, які не мали жодного відношення до МТФУ, а згодом, на підставі резолюції новоствореного шахрайським шляхом правління, внесла записи до реєстру компаній щодо заміни законного виконавчого директора МТФУ іншою юридичною особою - «Мінстрой». Таким чином, рейдерська атака отримала початкову легалізацію. Після зазначених дій, в тому ж році рейдери взяли під контроль приміщення компанії та примусово видворили попередній законний менеджмент.

Новий менеджмент скликав та провів загальні збори акціонерів МТФУ, 30 вересня та 15 листопада 1999 р., на які заявникам по справі було відмовлено в доступі, натомість обрано нових членів правління та нового виконавчого директора. Загальні збори 30 вересня 1999 р. також прийняли рішення про скасування всіх акцій та випуск нового реєстру акцій МТФУ, з якого були викреслені всі заявники. В 2001 р. керівництво МТФУ збільшило капітал компанії в 3 рази шляхом випуску нових акцій, на які ніхто з заявників не мав змоги підписатись. З 2006 по 2008 рр. капітал МТФУ втретє було збільшено шляхом випуску нових акцій, які жоден із заявників теж не зміг придбати.

Як наслідок дій рейдерів, станом на 2008 р. три компанії МТФУ – серед яких не було жодного із заявників – разом володіли 99,1 % акцій.

Розглядаючи дану справу, ЄСПЛ встановив «ланцюжок» рейдерських дій, провів оцінку ролі судових органів в ньому та детально проаналізував прийняті заявниками ряд спроб для зупинення протиправних дій рейдерів.

В результаті застосованого підходу звертає на себе увагу висновок, до якого прийшов Суд: констатуючи ознаки порушення права на справедливий суд, зазначено, що справа має розглядатись виключно в розрізі порушення першого речення ст. 1 Протоколу 1, оскільки саме факт неналежного урядування держави призвів до втрати пакетів акцій заявників.

Розглядаючи роль національних судових органів, ЄСПЛ зазначив: «прийнявши рішення № 9 та 10 як і інші пов'язані рішення, якими по суті були легалізовані рішення «незаконного» правління МТФУ та загальних зборів акціонерів нею скликаних, та відмовою у реєстрації резолюцій «альтернативних» загальних зборів, проведених заявниками та іншими акціонерами 15 листопада 1999 р., міський суд Софії діяв в порушення ст. 6 пар. 1 «Право на справедливий суд». Таким чином суд діяв в незаконний спосіб та дозволив особам, які не мали жодного відношення до компанії взяти контроль над нею, знищити її та розмити пакети акцій заявників. Це в свою чергу призвело до порушення їх права на мирне володіння майном. Відсутність ефективної та вчасної реакції на ситуацію з боку державних органів дозволило їй тривати декілька років» (пар. 63 Рішення).

Суд, не взяв до уваги твердження Уряду, що влада реагувала адекватно, тому що судові рішення, на підставі яких були внесені записи в реєстр, були анульовані, спір щодо акцій розглядався за звичайною тривалістю для розгляду справи в трьох інстанціях, а до судді, яка прийняла незаконне рішення було застосовано дисциплінарне стягнення.

Навпаки, Суд підкреслив, що всі порушення почались з офіційного акту – рішення №9 – в якому міський суд Софії діючи за власною ініціативою, грубо порушуючи процедуру, вніс в реєстр компаній нових членів ради директорів МТФУ. Це судове рішення зробило можливим змінити контроль МТФУ, а новому шахрайському правлінню збільшити в 20 разів статутний капітал, не допустивши заявників до їх купівлі.

Варто зауважити, що ЄСПЛ особливо підкреслив, що рішення суду не базувалось на підробних документах, а міський суд Софії допустив серію порушень процедури як держатель

реєстру компаній. Тому Суд, зважаючи що факт розмивання пакетів акцій заявників пов'язаний з діями держави**,** витлумачив це як втручання держави в право володіння заявників, зауваживши, що це втручання не є позбавленням власності, а є скоріше актом, який по суті створив ситуацію, в якій третя сторона отримала можливість втрутитись у володіння заявника (пар. 83 Рішення).

Щодо прийнятих заявниками ряду спроб з метою зупинити протиправні дії рейдерів, ЄСПЛ досліджуючи обставини справи прийшов до висновку про їх абсолютну неефективність. Мова йшла про накладення тимчасової судової заборони, проведення «паралельних» загальних зборів, численні скарги до правоохоронних органів, Міністерства юстиції та економіки, інші державні органи з вимогою захистити акціонерів МТФУ.

На думку Суду, незахищеність та явна незаконність ситуації, породжена рішенням суду, потребувала можливості, по-перше, швидких заходів попередження від заподіяння шкоди заявникам та, по-друге, оперативні процедури, що дозволяють заявникам вирішити питання. Досліджуючи обставини справи Суд констатував, що процедури передбачені болгарським законодавством, не забезпечили ефективну компенсацію заявникам та не надали адекватного захисту від наслідків незаконного судового рішення, що по суті і ілюструє порушення з боку Болгарії свого позитивного зобов'язання, що випливає зі змісту ст. 1 Протоколу 1.

Особливо цікавими у даній справі є висновки Суду щодо відшкодування заподіяних заявникам збитків в рамках справедливої компенсації, передбаченої ст. 41 Конвенції. Хоча порушення прав заявників з боку держави носило суто процесуальний характер, ЄСПЛ розглянув можливість компенсації вартості втрачених активів: заявники вказали, що шкода їх пакету акцій в МТФУ та бізнесу компанії є невідновними, але в якості відшкодування матеріальної шкоди сукупно були оцінені у 5 963 202 євро пропорційно долі заявників в майні МТФУ.

З цього приводу варто зазначити про основні підходи, які були застосовані ЄСПЛ в цій частині. Так, в параграфі 102-103 Рішення Суд зазначив, що оскільки в даному випадку немає як такого позбавлення майна заявників з боку держави, тому компенсація не зобов'язана відповідати ідеї повної ліквідації всіх наслідків порушення, а отже і повного відшкодування збитків. Крім того, Суд зауважив, що не може ігнорувати факт, що першочерговою діючою особою у шахрайському захопленні компанії заявників була не влада, а приватні особи, і ніхто із заявників не спробував отримати компенсацію за шкоду спричинену рейдерами і таким чином зменшити втрати. Крім того, звернув увагу, що підрахунок втрат, які зазнали заявники, неминуче містить певну частину спекуляції.

В результаті, визначаючи розмір відшкодування кожному із заявників, Суд прийшов до висновку, що слід виходити з принципу рівності і відповідної кількості акцій кожного та призначив суми, що коливались в середньому від 500 євро до 2 400 євро, та 12 100 євро – голові правлінню (пану Євтімову).

Крім матеріальних збитків, Суд розглянув і питання моральної шкоди: загалом було заявлено сукупно всіма заявниками 25 565 євро, та трьома окремо: «Шести Май Інженірінг» заявив про 102 258 євро, пан Євтімов – 153 388 євро, пані Стоїчева (юрист компанії та дружина пана Євтімова) – 46 016 євро.

Суд констатував що заявники фізичні особи напевно зазнали страждань як результат порушення їх права на мирне володіння майном та виходячи з принципу рівності присудив по 4 000 євро кожному. Щодо п. Стоїчевої суд зазначив, що її професія не є підставою для виділення її з поміж інших, а також не бачить причинневий зв'язок між порушеннями та стресом п. Стоїчевої, тому присудив як і іншим 4 000 євро. Щодо п. Євтімова Суд не побачив причинневого зв'язку між порушенням та розчаруванням, яке зазнав заявник через втрату своєї посади виконавчого директора, або погіршенням його здоров'я, однак, взяв до уваги його страждання та розчарування як акціонера в МТФУ, маючи найбільший вклад в компанії ніж інші акціонери, та його постійні намагання виправити ситуацію, Суд присудив йому 6 000 євро.

Щодо компаній-заявників Суд зазначив, що не слід відкидати в цілому можливість призначення відшкодування за моральну шкоду, однак зауважив, що в даній справі відсутні ознаки того, що події негативно вплинули особливим чином на репутацію, планування та менеджмент «Моторінженіринг» та «Вітекс», для яких володіння акціями в МТФУ не були основними в їх бізнесі. Щодо «Шести Май Інжиніринг» та «Нов Бряг» – компаній, якими повністю володіли пан Євтімов та пані Стоїчева - Суд не вважає, що вони зазнали моральної шкоди додатково від їх власників.

Констатація порушення права, на думку Суду, вже є достатньою сатисфакцією для будь-якої моральної шкоди заподіяної чотирьом компаніям. Крім того, Суд присудив відшкодування судових витрат у розмірі 5 904 євро.

Схожий підхід до вирішення спору щодо порушення права власності заявників внаслідок рейдерського захоплення підприємства має місце і в справі ЄСПЛ "Совтрансавто-Холдинг" проти України» [7].

Хоча в даному кейсі і використана інша форма рейдерського захоплення у вигляді розмивання пакету акцій заявника, однак «ланцюжок» рейдерських дій схожий на попередню справу: легалізація рейдерської атаки рішенням органу державної виконавчої влади та, в кінцевому результаті, відчуження активів компанії.

Так, в 1999 р. до ЄСПЛ звернулось російське ЗАТ «Совтрансавто-Холдинг», яке в період 1993 по 1997 рік володіло 49% акціями українського ЗАТ «Совтрансавто-Луганськ».

Шляхом ухвалення в 1996 р. зборами акціонерів «Совтрансавто-Луганськ» (без участі і без згоди представників заявника) рішення про внесення змін до установчих документів підприємства, реорганізацію на відкрите акціонерне товариство, та рішень про збільшення статутного фонду підприємства, частка заявника зменшилася із 49 до 20,7 %. Згадані рішення були зареєстровані Луганським міським виконавчим комітетом.

Крім того, внаслідок проведених змін директор «Совтрансавто-Луганськ» дістав змогу самостійно контролювати управління компанією та її активами. В 1999 р. загальні збори прийняли рішення про початок процедури ліквідації товариства. Заявник стверджував, що за такої ситуації «Совтрансавто-Луганськ» могло реалізувати частину свого майна різним організаціям, які перебували під контролем його директора.

Оцінюючи всі обставини справа, ЄСПЛ констатував порушення ч. 1 ст. 6 Конвенції щодо права на справедливий розгляд справи незалежним і безстороннім судом, до якого заявник звернувся за захистом порушеного права власності, через суттєві порушення судової процедури та підрив гарантій незалежності суду (порушення відкритості судового розгляду, втручання органів державної виконавчої влади у судовий розгляд, різні та часто суперечливі підходи судових органів до застосування та тлумачення внутрішнього законодавства українськими судовими органами).

Крім того, за усталеною практикою, ЄСПЛ ще раз підкреслив, що акції, власником яких був заявник, є майном у сенсі ст. 1 Протоколу першого, а отже констатував порушення права власності в світлі загальної норми ст. 1 Протоколу першого. Зокрема, Суд зазначив в параграфі 98 Рішення: «хоча в цьому випадку не було ані прямого позбавлення заявника його майна з боку національних органів державної влади, ані іншого втручання, прирівняного до такого позбавлення власності, однак несправедливий характер, який мало провадження у справах, безпосередньо вплинуло на право заявника мирно володіти своїм майном та створило ситуацію невизначеності та непевності, якої зазнав заявник, порушили "справедливу рівновагу" між вимогами суспільного інтересу та потребою захищати право заявника на мирне володіння майном».

Як наслідок, Суд констатував, що держава і в цьому випадку не забезпечила виконання свого зобов'язання гарантувати заявнику ефективне користування своїм правом власності, передбаченим статтею 1 Протоколу першого.

Розглянувши справу по суті порушень норм Конвенціїї, Суд відклав розгляд питання щодо справедливої сатисфакції та згодом прийняв окреме рішення: Рішення у Справі “Совтрансавто-Холдинг” проти України (Заява № 48553/99) (Справедлива сатисфакція) [11]. В результаті із загальної сума заявленого матеріального збитку 14 921 674 доларів США, а також 1 388 000 доларів США в якості відшкодування дивідендів, які могли бути отримані заявником за період з 1997 по 2000 рік як власником 49 % акцій та 1 300 000 доларів США в якості відшкодування моральної шкоди і 153 470 доларів США за витрати, яких заявник зазнав у національних судах та ЄСПЛ, Суд зобов’язав державу виплатити заявнику 500 000 євро як відшкодування за матеріальну шкоду; 75 000 євро (сімдесят п’ять тисяч євро) як відшкодування за моральну шкоду; 50 000 євро (п’ятдесят тисяч євро) як відшкодування судових витрат.

Певний інтерес для аналізу судової практики ЄСПЛ в справах про рейдерство має рішення ЄСПЛ у справі Санду та інші проти Республіки Молдова та Російської Федерації [8].

Дана справа не є «класичною» для досліджуваній категорії справ, оскільки рейдером, який фактично здійснив незаконне захоплення земельних ділянок та врожаю фізичних і юридичних осіб, виступила самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (далі – самопроголошена ПМР). Однак в умовах воєнного часу безперечно становить для України інтерес.

До суду звернулось 1 646 громадян Молдови та 3 агрокомпанії у зв’язку з відмовою їм у доступі до земельних ділянок, права на які були належним чином оформлені згідно законодавства Молдови, вимаганні сплати несанкціонованих платежів за їх використання, конфіскації врожаю та сільськогосподарської техніки.

Відповідно до обставин справи заявники жили у селах, підконтрольних Молдові, а частина земельних ділянок, які їм належали, знаходилась поряд з цими селами через дорогу, яка в свою чергу контролювалась владою самопроголошеної ПМР. Заявники набули прав на вищезазначені ділянки в порядку приватизації за законодавством Молдови, а агрокомпанії почали їх орендувати у власників. В період з 1992 р. по 1998 р. заявники використовували землю без будь-яких втручань з боку самопроголошеної ПМР.

Починаючи з 1998 р. самопроголошена ПМР, встановивши блокпости для моніторингу руху сільськогосподарської продукції через «кордон», що межував з зазначеною вище дорогою, зобов'язала сплачувати податки та платежі владі самопроголошеної ПМР. А в 2004 р. самопроголошена ПМР проголосила земельні ділянки, які вже були у власності або оренді заявників, своєю власністю.

Відповідно до нововстановлених правил з боку самопроголошеної ПМР, заявники могли продовжувати обробляти свої земельні ділянки за умови сплати орендної плати місцевим органам ПМР, а врожай, зібраний агропідприємствами відбирався з надуманих підстав. Після відмови заявників підписувати орендні договори у зв'язку з тим, що вони вже є законними власниками та/або орендарями земельних ділянок, доступ до цих земельних ділянок було заблоковано, а врожай втрачено. Крім того, було незаконно вилучено сільськогосподарську техніку, яка належала тим хто намагався обробляти землі. Протягом 2 років поспіль землі не оброблялись.

Досліджуючи наявність порушень ст. 1 Протоколу першого Конвенції ЄСПЛ, як і в інших аналогічних справах, констатував факт втручання у право мирного володіння майном, що передбачене першим реченням параграфу першого ст.1 Протоколу першого «Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном».

Суд пояснив свою позицію тим, що хоча самопроголошена ПРМ формально не позбавила належних заявників правових титулів, самовільно без будь-яких правових підстав назвавши себе власником земельних ділянок, на які вже існувало зареєстроване право власності або оренди у заявників, в той же час, зобов'язуючи заявників укладати договори оренди з владою ПМР щодо цих земельних ділянок та отримуючи відмову заявників від їх підписання, блокувало доступ до них в період з 2004 по 2006 рр. Таким чином, мало місце втручання у право володіння заявників. Хоча по суті це і не призводило до позбавлення власності або втрати контролю щодо порядку використання, Суд вважає що неможливість заявників обробляти їх землі підпадає під перше правило загальних принципів мирного володіння майном.

Висновки. Проведений аналіз практики ЄСПЛ щодо розгляду рейдерських захоплень підприємств дозволяє виділити певні особливості.

По-перше, юрисдикція ЄСПЛ поширюється виключно на заяви про порушення Конвенції, допущені з боку Держави-учасниці. Держава не лише зобов'язана утримуватись від незаконного втручання у право мирного володіння майном, але й створювати умови для реалізації та захисту права на майно. Таким чином, Суд оцінює виконання Державою зазначеного позитивного зобов'язання, адже в справах про рейдерство держава не є безпосереднім рейдером.

По-друге, ЄСПЛ, розуміючи специфіку цієї категорії спорів, не обмежується констатацією порушення ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції, коли порушення права «жертви» рейдерства є результатом незаконних рішень судової влади або недосконалої судової процедури. Суд оцінює незабезпечення державою заходів захисту, внаслідок чого рейдер отримує можливість втрутитись у володіння особи, як порушення ст. 1 Протоколу № 1.

По-третє, перспектива відшкодування заподіяної шкоди внаслідок рейдерських атак, як і її форма та розмір є важко прогнозованими, зважаючи на існуючу дискрецію повноважень Суду в цій частині Суд може прийти до висновку, що встановлення порушення само по собі являє собою достатню справедливу сатисфакцію за будь-яку завдану заявнику шкоду.

Щодо компенсації моральної шкоди фізичним особам ЄСПЛ особливо прискіпливо досліджує причинневий зв'язок між порушенням та моральними стражданнями заявника. Щодо юридичних осіб ЄСПЛ притримується позиції, що не можна виключати можливість присудження матеріальної компенсації за заподіяну моральну шкоду юридичній особі. Більше того, моральна шкода, заподіяна компаніям-жертвам рейдерства, може ранжуватись залежно від репутації компанії, заподіяного рівня невизначеності при прийнятті рішень та дестабілізації управління компанією та в кінцевому рахунку, хоча і меншою мірою, невпевненість та тривога, які можуть відчувати члени керівних органів управління.

Згідно з усталеною судовою практикою щодо компенсації судових витрат, присудження судових витрат на підставі ст. 41 передбачає встановлення їхньої дійсності та розумності їхнього розміру.

По-четверте, оцінюючи перспективи звернення до ЄСПЛ за захистом порушеного права власності слід враховувати і два негативні моменти: надзвичайно тривалий процес розгляду справ, який в середньому займає 8-10 років з моменту звернення до Суду та існування проблеми виконання Україною прийнятих рішень.

Список використаних джерел:

1. Рейдерство 2023: кількість справ стрімко росте, проте все ще не сягла показників до великої війни. URL: https://opendatabot.ua/analytics/raiders-2023. На 11 % поменшало справ про рейдерство за рік. URL: https://opendatabot.ua/analytics/raiders-2024-12. На 36% поменшало справ про рейдерство у 2025 році. URL: https://opendatabot.ua/analytics/raiders-2025 (дата звернення 20.12.2025 р.)

2. Victor Beschastnyi. Ensuring State-Legal Regulation On The Prevention of Agrarian Raids as a Form of Counteraction to the Offense and as a Mechanism for the Implementation of International Agricultural Cooperation. *European Journal of Sustainable Development*. 2019. Vol. 8, 3, 455-474. Doi: 10.14207/ejsd.2019.v8n3p455.

3. Борка Я. О. Як захистити агробізнес від рейдерства. *Науковий вісник Львівського національного університету внутрішніх справ.* 2018. Вип.1. С. 312-315.

4. Біляк Ю. В. Рейдерство в агросекторі: причини та наслідки. *Агросвіт.* 2019. Вип. 5. с. 3-10. URL. http://www.agrosvit.info/pdf/5_2019/2.pdf DOI: 10.32702/2306-6792.2019.5.3.

5. Дар'я Панфілова. Світовий досвід протидії рейдерству в аграрному бізнесі в умовах пандемії. URL: https://unba.org.ua/publications/7040-svitovij-dosvid-protidii-rejderstvu-v-agrarnomu-biznesi-v-umovah-pandemii.html (дата звернення 20.12.2025 р.)

6. Титаренко С.С. Кримінальна відповідальність за протиправне захоплення суб'єктів господарювання : дис. … канд. юрид. наук (доктора філософії) : 12.00.08. Запоріжжя, 2018. 262 с.; Бахуринський В.С. Кримінально-правова відповідальність за вчинення рейдерства в Україні: дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2021. 200 с.

7. Рішення ЄСПЛ "Совтрансавто-Холдинг" проти України», 25.07. 2002 р. (CASE OF SOVTRANSAVTO HOLDING v. UKRAINE. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22sovtransavto%22],%22itemid%22:[%22001-60634%22]}

8. Рішення ЄСПЛ у справі Санду та інші проти Республіки Молдова та Російської Федерації, 17.07. 2018 р. (CASE OF SANDU AND OTHERS v. THE REPUBLIC OF MOLDOVA AND RUSSIA. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22Sandu%20v.%20Moldova%22],%22itemid%22:[%22001-184651%22]}

9. Рішення ЄСПЛ у справі «EAST/WEST ALLIANCE LIMITED» проти України, 23.01.2014 р. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22east%20west%22],%22itemid%22:[%22001-140489%22]}

10. Рішення ЄСПЛ «Шести Май Інженіринг та інші проти Болгарії» , 20.09. 2011 р. (CASE OF SHESTI MAI ENGINEERING OOD AND O

THERS v. BULGARIA, 20 September 2011. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-106250).

11.Рішення у Справі "Совтрансавто-Холдинг" проти України (Заява № 48553/99) (Справедлива сатисфакція), 2.10. 2003 року. URL*: https://khpg.org/107528819*

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.11

КАЛЬЧУК О.М.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕАЛІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ

METHODOLOGY FOR RESEARCHING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTING PERSONNEL POLICY IN PROSECUTOR'S OFFICES

Стаття присвячена розкриттю методології дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Підкреслено, що доктринальні положення філософії права щодо рівнів методології правового пізнання (концептуального та інструментального) є основою формування методологічного підходу до розкриття сутності і змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Така основа характеризується поліаспектністю обраного концептуального підходу та об'єктивно пов'язаного із ними категоріально-понятійного апарату, в якому відтворюються, відображаються сутнісні ознаки та характерні особливості досліджуваного правового явища. Зазначено, що вказаний філософсько-правовий зв'язок дозволяє об'єднати в одне ціле концептуальний та інструментальний рівні методології правового пізнання досліджуваного правового явища. Концептуальний рівень представлений аксіологічним підходом, а інструментальний – належним понятійно-категоріальним апаратом. Застосування аксіологічного підходу до наукового аналізу дозволив вказати про те, що сутність адміністративно-правового регулювання, яка іманентна публічно-правовим відносинам адміністративного неюрисдикційного та юрисдикційного змісту, виявляється через теоретико-правову модель, висхідним началом якої є принцип верховенства права. Доктринальні підходи щодо визначення онтології та гносеології є основою формування погляду щодо комплексного онтолого-гносеологічного підходу до розкриття змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури, який передбачає процес правопізнання цього явища з точки зору об'єктивної правової реальності, яка іманентна існуючим соціальним, у тому числі – політичним – процесам, що відбуваються у суспільстві і державі та визначають необхідність врахування соціальних запитів щодо законності процесу реалізації кадрової політики та конституційного призначення прокуратури. Такий комплексний підхід відповідає діалектичному характеру наукового пошуку і дозволяє розглянути виділені філософські методи у їх єдності та взаємозв'язку, гарантуючи, тим самим, цілісність та усебічність наукового аналізу.

Ключові слова: *кадрова політика, прокуратура, адміністративно-правові засади, методологія, правове пізнання.*

The article is devoted to the disclosure of the methodology for studying the administrative-legal principles of implementing personnel policy in prosecutor's offices. It is emphasized that the doctrinal provisions of the philosophy of law regarding the

© КАЛЬЧУК О.М. – кандидат юридичних наук, докторант (Київський університет інтелектуальної власності та права) https://orcid.org/0009-0002-0582-8168

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

levels of the methodology of legal cognition (conceptual and instrumental) are the basis for the formation of a methodological approach to revealing the essence and content of the administrative-legal principles of implementing personnel policy in prosecutor's offices. Such a basis is characterized by the multifaceted nature of the chosen conceptual approach and the objectively related categorical-conceptual apparatus, in which the essential features and characteristic features of the legal phenomenon under study are reproduced and reflected. It is noted that the indicated philosophical-legal connection allows combining the conceptual and instrumental levels of the methodology of legal cognition of the legal phenomenon under study into one whole. The conceptual level is represented by an axiological approach, and the instrumental level is represented by the appropriate conceptual-categorical apparatus. The application of the axiological approach to scientific analysis allowed us to indicate that the essence of administrative and legal regulation, which is inherent in public legal relations of administrative non-jurisdictional and jurisdictional content, is revealed through a theoretical and legal model, the ascending principle of which is the principle of the rule of law. Doctrinal approaches to the definition of ontology and epistemology are the basis for forming a view on a complex ontological and epistemological approach to revealing the content of administrative and legal principles of the implementation of personnel policy in prosecutor's offices, which involves the process of legal knowledge of this phenomenon from the point of view of objective legal reality, which is inherent in existing social, including political, processes taking place in society and the state and determines the need to take into account social requests regarding the legality of the process of implementing personnel policy and the constitutional purpose of the prosecutor's office. Such a comprehensive approach corresponds to the dialectical nature of scientific research and allows us to consider the selected philosophical methods in their unity and interconnection, thereby guaranteeing the integrity and comprehensiveness of scientific analysis.

Key words: *personnel policy, prosecutor's office, administrative and legal principles, methodology, legal knowledge.*

Вступ. Безпрецедентні виклики національній безпеці України у зв'язку із збройною агресією росії визначили необхідність забезпечення оперативності, адекватності реагування на них, формування та впровадження відповідних заходів, які стосуються не тільки військової, а й правоохоронної та правозахисної сфер діяльності державних інституцій, мобілізації їх зусиль у нівелюванні та подоланні викликів. Безпекова спрямованість таких заходів та пріоритет їх застосування визначає особливе значення правоохоронної складової у охороні і захисті конституційних прав громадян в екстраординарних умовах воєнного стану, що потребує принципового перегляду організації виконання правоохоронної та правозахисної функцій держави.

Комплексним стратегічним планом реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки, схваленим Указом Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023 наголошено на комплексному характері змін у системі органів правопорядку, які мають стосуватись, у тому числі кадрової роботи, гарантування високопрофесійного кадрового забезпечення, мінімізації корупційних ризиків, вирішення низки проблемних питань, серед яких – неефективність органів досудового розслідування та прокуратури. Слід вернути увагу на ту обставину, що у названому нормативно-правовому акті стратегія реформування визначається стосовно органів правопорядку та прокуратури із віднесенням їх до сектору безпеки і оборони як невід'ємної складової. Такий підхід уможливлює напрямки удосконалення системи управління ними із закріплення вимог «раціональної побудови й спроможності ефективно виконувати свої функції шляхом оптимізації ресурсів відповідно до визначених законом повноважень» (п.п. 4.1. п. 4. Розділ ІІ). У напрямку кадрової роботи – впровадження ключових показників ефективності (KPI) як основи оцінки визначення професійної спроможності виконання органами правопорядку та прокуратури функцій, згідно чинного законодавства (п.п. 4.3. п. 4. Розділ ІІ), що означає принципову зміну підходу до оцінки якості роботи із виключенням статистичних показників [1]. Окремим пунктом виділено антикорупційну превенцію, у тому числі – постійний моніторинг «застосування єдиних критеріїв і стандартів доброчесності» (п.п. 4.5. п. 4. Розділ ІІ). Вказано про професійну компетентність, заслуги та доброчесність як основу добору та службової кар'єри органів правопорядку та прокуратури, прозорість управління та дотримання принципу гендерної рівності (п.п. 4.6. п. 4. Розділ ІІ) [2]. Планові заходи щодо реформування органів

правопорядку та прокуратури стосуються розробки стратегії роботи з кадрами (Human Resources Management Strategy) [1]. Тобто фактично мова йде про стратегію управління персоналом, яка побудована на якісній підтримці кожного члену колективу та досягненні мети – забезпечення комфортного середовища у колективі та оптимізації усіх робочих процесів [3].

Зазначені вище стратегічні напрямки інституційної реорганізації у системі органів прокуратури, її кадрового забезпечення у взаємозв'язку із процесами реформування органів правопорядку визначають необхідність наукового, методологічно обґрунтованого супроводження, що має стати основою формування оптимальної, гнучкої, адаптивної до плинних умов суспільно-політичних процесів моделі системи прокуратури. При цьому окремої уваги потребує проблема ефективності кадрової політики в органах прокуратури, вирішення якої безпосередньо впливає на результативність виконання органами прокуратури конституційно визначених функцій. Ефективна кадрова політика в органах прокуратури та її належна реалізація є одним з елементів конституційно закріпленого механізму держави, що забезпечує і здійснює захист незалежності, суверенітету, територіальної цілісності України від військової агресії росії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Методологія правового пізнання проблеми сутності і змісту кадрової політики в органах прокуратури грунтується на роботах з філософії права, наукових напрацюваннях з теорії права, окремих галузевих юридичних наук, зокрема – конституційного та адміністративного права. Так, можна вказати наукові аналітичні роботи В. Б. Авер'янова, О. О. Бандури, Л. Р. Білої-Тіунової, О. В. Зайчука, Ю. М. Оборотова, Н. М. Оніщенко та інших. Існуючі наукові напрацювання є тією основою, на якій грунтується поглиблений науковий пошук методології дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури із врахуванням їх галузевого характеру.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті сутності методології дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури.

Результати дослідження. Праворозуміння методології корелюється із визначенням методології правового пізнання як системи засобів, прийомів та інструментів осмислення права або окремих правових явищ. Вона включає і себе методологічні засоби та інші конструкції, які є логічно розподіленими за концептуальним та інструментальним рівнями. Концептуальний рівень містить парадигми, методологічні принципи та концептуальні підходи, теорії і концепції, які визначають загальний стан та спрямованість правового пізнання, виконують функцію наукового позиціонування дослідження. Інструментальний рівень охоплює методи, концепти, категорії, поняття, тобто ті інструменти, які виконують евристичну функцію [4, с.460].

Наведені положення доктрини філософії права містять юридичну формулу наукового аналізу сутності методології правового пізнання змісту кадрової політики в органах прокуратури у адміністративно-правовому аспекті її реалізації. Принагідно можна було би вказати про доцільність формування концепцій, принципів та концептуальних підходів, які дозволяють розкрити місце виконуваного дослідження у структурі наукових знань. Разом з тим, галузевий характер наукового пошуку, обумовлений адміністративно-правовим характером дослідницької розвідки визначає потребу пріоритету розкриття концептуального підходу до вивчення виділеної проблеми, залишаючи поза уваги парадигми, принципи та концепції, розкриття яких характерне для досліджень філософсько-правового та загально теоретичного змісту стосовно осмислення правових явищ.

Так, парадигми правового пізнання – це сукупність світоглядних, філософсько-правових, загальнотеоретичних основ юриспуденції, які визначають домінування тих чи інших принципів мисленні про права, осягнення його як соціального феномену. Концепції та теорії у методології правового пізнання є сполучною ланкою між концептуальним та інструментальним рівнями методології. Методологічні принципи – пізнавальні установки імперативного характеру, які визначають загальну спрямованість сприйняття природи права [4, с.460-461].

Якщо ж розкривати зміст концептуального підходу у системі методології правового пізнання, то з позицій філософії права його визначають як загальну стратегію дослідження, що спрямована на представлення права з позицій деякої, насамперед, сформованої, фундаментальної ідеї або аксіоматичної засади [4, с.461]. Таке праворозуміння змісту концептуального підходу дозволяє виділити його як основну структурну складову у системі методології правового пізнання, зважаючи на наступне. Обрання та застосування концептуального підходу дозволяє дослідити кадрову політику в органах прокуратури у адміністративно-правовому вимірі її реалізації як правового явища, що характеризується цілісністю, відносною відокремленістю від інших правових явищ (завдяки специфічному предмету, характерному тільки для нього) та, водночас,

зв'язком із іншими правовими явищами, насамперед, системою організації державної влади, зв'язком прокуратури і судів, місцем прокуратури у судовій системі та інш.

У юриспруденції найпоширенішими та найчастіше використовуваними виділяють такі концептуальні підходи: а) аксіологічний – загальна стратегія дослідження, яка спрямована на представлення та сприйняття права з точки зору його відповідності цінностям, що мають забезпечуватися правом або виступати його змістом (А. О. Фальковський); б) антропологічний – заснований на досягненнях та ідеях соціальної антропології стратегія дослідження, в якому право розглядається з позицій культурного різноманіття (Д. А. Гудима); в) герменевтичний – пов'язаний із концепцією текстуально-символьної, комунікативної природи права стратегія дослідження, що спрямована на розкриття інтерпретаційних аспектів правової реальності (В. В. Дудченко) та ін. [4, с.461].

Серед перелічених концептуальних підходів привертає увагу, насамперед, аксіологічний підхід, завдяки використання якого можливий науковий аналіз кадрової політики в органах прокуратури у адміністративно-правовому аспекті її реалізації, виходячи з її відповідності тим цінностям, які забезпечуються правом або виступають його змістом (за А. О. Фальковським).

При цьому про цінності як основу концептуального підходу у методології дослідження виділеної проблеми зазначаємо у значенні з'ясування механізмів реалізації загальнолюдських цінностей юридичними методами. Цінності права визначаються у значенні загальнолюдських цінностей, які впроваджуються правом у життя суспільства [5, с.14 – 17].

Методологія правового пізнання проблеми сутності і змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури характеризується неупередженим, об'єктивно обумовленим підходом до відтворення тенденцій і закономірностей виникнення, зміни і припинення адміністративно-правових відносин у виділеній сфері, особливостей запровадження, формального закріплення та застосування заходів і засобів адміністративно-правового регулювання кадрового забезпечення органів прокуратури. Разом з тим, необхідно виділити та охарактеризувати кадрову політику з позицій соціально-правових, уводячи її до правового поля, що передбачає проведення теоретико-правового аналізу сутності, змісту та особливостей адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики у взаємозв'язку із соціальними і політичними процесами, що відбуваються, тенденціями та пріоритетами державної правової політики щодо місця прокуратури у механізмі держави.

Сутність усієї сукупності виділених методологічно значимих наукових завдань характеризується поліструктурністю, а дослідження правових явищ за таким підходом відповідає загальному завданню науки щодо неупередженого висвітлення реальності, виявлення та формулювання закономірностей розвитку процесів, які охоплює аналізоване явище. Зазначене безпосередньо відноситься до адміністративно-правового явища кадрового забезпечення, яке, будучи у зв'язку із соціально-політичними процесами, що відбуваються у суспільстві і державі, набуває характер кадрової політики. При цьому юридичний зміст кадрової політики відтворюється у нормах права, що регулюють правовідносини з приводу визначення стратегій і процедур формування кадрового потенціалу, службової кар'єри та її завершення, гарантій законності процедур кадрового забезпечення.

Вказана теоретична формула, що розкриває зміст кадрової політики у її юридичному значенні, спираючись на методологію правопізнання, будучи конкретизована предметно та застосована до проблеми кадрової політики в органах прокуратури, дозволяє «звузити» предмет наукового аналізу, відповідно сутності належного правового впливу. Разом з тим, загальнометодологічний підхід до дослідження виділеного правового явища також потребує належної предметної конкретизації із використанням наукового підходу «від загального до конкретного», межі якого визначаються сутністю аналізованого явища.

Логіка дослідження виділеної проблеми адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури визначає аналіз діалектичного методу, який в юриспруденції визначається як метод пізнання правової реальності у її цілісності, розвитку та суперечливості. Діалектичний метод базується на раціональному пізнанні предмета в єдності його протилежностей та в розвитку [6, с.216-217]. Діалектичний метод правового пізнання адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури є основою розкриття зазначених засад, насамперед, у єдності їх соціального та управлінського змісту й юридичної форми. Соціальний зміст виявляється у пізнанні зазначених засад як соціальних феноменів, в основі якого лежать теоретичні та світоглядні проблеми впливу соціальних процесів, які відбуваються у суспільстві, державі на генезис адміністративно-правового регулювання відносин, пов'язаних

із формуванням, розвитком, трансформацією процесів комплектування та використання персоналу в органах прокуратури. Управлінський зміст вказаних засад виявляється у цілеспрямованому, організуючому, упорядковуючому характері виконуваних функцій та компетенцій суб'єкта реалізації кадрової політики на об'єкт реалізації. Юридична форма адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики означає зовнішній вияв норм адміністративного права, які регулюють визначені вище відносини у формі нормативних актів (насамперед, законодавчих актів). Слід вказати і на вплив генезису юридичної форми на межі, характер соціальних виявів вказаних засад, а також характер управлінського впливу.

Зазначена теоретична конструкція підтверджується історією розвитку інституту прокуратури та динамікою підходів до формування персоналу, включно із професійними вимогами. Останній приклад трансформацій підходів до процедур комплектування органів прокуратури – розробка та впровадження професійного стандарту «Прокурор» від 26 грудня 2024 року. Прийняття такого стандарту спрямоване на уніфікацію та офіційне затвердження вимог щодо професійної діяльності прокурорів, дозволяє забезпечити прозорість процедур кадрового забезпечення органів прокуратури фахівцями на посадах прокурорів.

Застосування діалектичного методу у дослідженнях проблеми розкриття юридичного змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури передбачає виявлення та характеристику об'єктивно існуючих суперечностей у динаміці їх розвитку, причинами яких виступають протиріччя у нормативній регламентації, а також між закріпленими правовими вимогами та практикою застосування чинного законодавства. Наявність таких протиріч не завжди пов'язана із настанням негативних наслідків, але є джерелом пошуку шляхів вдосконалення, оптимізації, забезпечення відповідності існуючим процесам, що відбуваються у системі права України. Як приклади, можна навести наступні:

– співвідношення норм ст. 131-1 Конституції України, де визначено функції прокуратури та відповідних норм ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» щодо: представництва інтересів громадянина (передбачено п. 2 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» [7]); нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (передбачено п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру»). Поряд із цим ч. 3 ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» встановлено заборону покладання на прокуратуру функцій, не передбачених Конституцією України;

– вимоги п. 5 ч. 1 ст. 3 Закону України «Про прокуратуру» щодо незалежності прокурорів та дієвістю гарантій забезпечення реалізації цієї вимоги;

– щодо сучасного стану інституційної побудови системи прокуратури та необхідністю запровадження військової прокуратури, що гарантує відповідність умовам воєнного стану та інш.

Адекватне врахування існуючих протиріч у діяльності органів прокуратури та їх кадровому забезпеченні у межах визначених та закріплених нормативно засад кадрової політики передбачає застосування компаративного методу як основи порівняльно-правового аналізу.

Його першою, найважливішою особливістю є те, що він спрямований на дослідження не тільки не одного об'єкта або не одного стану об'єкта, а на «одне, друге та інше», а результатом його застосування є загальне і різне, універсальне й унікальне. Компаративний метод спрямований на встановлення як загального у різному (універсальність), так і відсутності загального (унікальність). Третьою особливістю компаративного методу є його прояв у тому, що первинним є встановлення, виокремлення, описування розходжень, що існують у реальності, а не у свідомості дослідника. Четверта особливість – встановлення не тільки наявності розходжень, а й їх відсутності, що бере свій початок у методі протиставлення, а результатом – інтерпретація доцільності вивчення відсутності певних властивостей. П'ята особливість компаративного методу полягає у реалізмі компаративістики, визначення різниці у правовій реальності [8, с. 238-240].

Для дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури застосування компаративного методу формує науковий підхід щодо визначення спільного і різниці між службою в органах прокуратури, державною службою (насамперед, у її вузькому розумінні, відповідно Закону України «Про державну службу») та публічною службою. Крім того, важливим є питання про порівняння засад дисциплінарної відповідальності прокурорів із відповідними міжнародними стандартами гарантування законності їх діяльності.

Застосування діалектичного методу дозволяє сприймати кадрову політику як динамічний процес, який постійно розвивається, постійно звертаючись до вимог міжнародних стандартів функціонування прокуратури, враховуючи стан забезпечення національної безпеки,

політико-правові процеси, які відбуваються у державі, стан розвитку євроінтеграції та, відповідну імплементацію у чинне законодавство матеріальних і процедурно-процесуальних стандартів реалізації прокурорами компетенцій тощо. Зазначене передбачає дослідження особливостей процесу комплектування персоналом на різних етапах історичного розвитку інституту прокуратури; трансформацію вимог до професійних компетентностей прокурорів, стан їх унормування та оцінювання; генезис дисциплінарної відповідальності прокурорів; рівень впровадження та дієвості антикорупційних вимог; динаміка гарантій незалежності прокурорів.

По суті, застосування діалектичного методу дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури гарантує відповідність наукового пошуку та отриманих висновків і рекомендацій реальності, врахування причинно-наслідкових зв'язків між існуючою ситуацією у різних аспектах реалізації кадрової політики та витоків її виникнення та існування. Діалектичний метод є основою розкриття адміністративно-правових засад у системному зв'язку зовнішніх і внутрішніх чинників, які на них впливають, дозволяє виявити існуючі суперечності та запропонувати обґрунтовані шляхи їх подолання через пропозиції організаційного та правового змісту, а, у разі потреби – сформувати концептуально значимі підходи та програми на перспективу.

Онтологія як філософський метод правового пізнання досліджуваної проблеми є методологічною основою вивчення різних фактів, тенденцій, закономірностей, які характерні для процесів реалізації кадрової політики в органах прокуратури та, набуваючи правове значення, трансформуються у правову реальність.

Такий зміст онтології як методологічної основи правопізнання адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури ґрунтується на праворозумінні онтології права (від грецького ontos – суще, буття і logos – слово, вчення). Онтологія права – вчення про буття права; розділ філософії права, що досліджує питання про структуру, сутність та умови існування права, про те, що є правом і як воно можливе, або питання про специфіку правової реальності. По суті, онтологія права вивчає питання про буття права, про правову реальність, належності права до певного типу реальності [9, с.539].

У дослідженні адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури онтологія дозволяє сформулювати понятійно-категоріальний апарат, а саме – визначення адміністративно-правових засад, кадрової політики в цілому та її окремих елементів, встановити місце і значення кадрової політики для функціонування системи органів прокуратури, дослідити сутність служби в органах прокуратури, процедури розробки й прийняття нормативних актів та актів індивідуальної дії у сфері кадрової політики та її реалізації. Гносеологія дослідження адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики передбачає розкриття їх змісту у правовій дійсності, що передбачає належну нормативну регламентацію, врахування специфіки інституційної побудови системи органів прокуратури, процедури реалізації кадрової політики, критичний аналіз існуючого стану справ щодо реалізації кадрової політики, дієвості гарантій законності реалізації, дотримання вимоги доброчесності при комплектуванні кадрів прокуратури.

Висновки. Доктринальні положення філософії права щодо рівнів методології правового пізнання (концептуального та інструментального) є основою формування методологічного підходу до розкриття сутності і змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури. Така основа характеризується поліаспектністю обраного концептуального підходу та об'єктивно пов'язаного із ними категоріально-понятійного апарату, в якому відтворюються, відображаються сутнісні ознаки та характерні особливості досліджуваного правового явища. Вказаний філософсько-правовий зв'язок дозволяє об'єднати в одне ціле концептуальний та інструментальний рівні методології правового пізнання досліджуваного правового явища. Концептуальний рівень представлений обраним концептуальним підходом – аксіологічним, а інструментальний – належним понятійно-категоріальним апаратом. Застосування аксіологічного підходу до наукового аналізу дозволяє попередньо вказати про те, що сутність адміністративно-правового регулювання, що іманентна публічно-правовим відносинам адміністративного неюрисдикційного та юрисдикційного змісту, виявляється через теоретико-правову модель, висхідним началом якої є принцип верховенства права.

Доктринальні підходи щодо визначення онтології та гносеології є основою формування погляду щодо комплексного онтолого-гносеологічного підходу до розкриття змісту адміністративно-правових засад реалізації кадрової політики в органах прокуратури, який передбачає процес правопізнання цього явища з точки зору об'єктивної правової реальності, яка іманентна існуючим соціальним, у тому числі – політичним – процесам, що відбуваються у суспільстві

і державі та визначають необхідність врахування соціальних запитів щодо законності процесу реалізації кадрової політики та конституційного призначення прокуратури. Такий комплексний підхід відповідає діалектичному характеру наукового пошуку і дозволяє розглянути виділені філософські методи у їх єдності та взаємозв'язку, гарантуючи, тим самим, цілісність та усебічність наукового аналізу.

Список використаних джерел:

1. Крапивин Євген. Уряд схвалив План заходів з реформи органів правопорядку на 2023-2027 роки: куди рухається реформа органів правопорядку та прокуратури. Центр політико-правових реформ. 29.08.2024: https://pravo.org.ua/blogs/uryad-shvalyv-plan-zahodiv-z-reformy-organiv-pravoporyadku-na-2023-2027-roky-kudy-ruhayetsya-reforma-organiv-pravoporyadku-ta-prokuratury/ (дата звернення 01.10.2024).

2. Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023-2027 роки: Указ Президента України від 11 травня 2023 року № 273/2023. Офіційний вісник України від 31.05.2023. № 51. Стор. 9. Стаття 2823: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023#Text (дата звернення 20.10.2024).

3. Задачі та виклика HRM: все, про що вам варто знати. Офіційний сайт HURMA. 2 березня 2023. https://hurma.work/blog/zadachi-ta-vyklyky-hrm-vse-pro-shho-vam-varto-znaty/ (дата звернення 10.10.2024).

4. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.

5. Бандура О. О. Аксіологія права, правова аксіологія. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.

6. Костицький М. В. Діалектичний метод в юриспруденції. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.

7. Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 №1697-VII. ВВР. 2015. № 2-3. Ст.12 (зі змінами відповідно Закону України № 4560-IX від 31.07.2025). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення 09.08.2025).

8. Правова доктрина України : у 5 т. Х. : Право, 2013. Т. 1 : Загальнотеоретична та історична юриспруденція/ В. Я. Тацій, О. Д. Святоцький, С. І. Максимов та ін. ; за заг. Ред. О. В. Петришина. 976 с.

9. Максимов С. І. Онтологія права, правова онтологія. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Х. : Право, 2016. Т. 2 : Філософія права / редкол.: С. І. Максимов (голова) та ін. ; Нац. Акад. прав. Наук України; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. Юрид. Ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. 1128 с.

Дата першого надходження статті до видання: 14.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.12

КОРЕНЕВ А.О.

СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

STRATEGIC DIRECTIONS FOR IMPROVING INSTITUTIONAL AND LEGAL SUPPORT OF REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE

Актуальність статті полягає в тому, що законодавство у сфері регіонального розвитку характеризується фрагментарністю, недостатньою узгодженістю дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також відсутністю спеціальних правових інструментів реагування на кризові явища на регіональному рівні. За таких умов зростає потреба у науковому аналізі стратегічних напрямів удосконалення інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку України. Йдеться про необхідність перегляду підходів до нормативного регулювання, уточнення компетенції суб'єктів публічної влади, адаптації правових механізмів до умов воєнного стану та післявоєнного відновлення країни, а також підвищення ефективності адміністративно-правових засобів реалізації державної регіональної політики. Метою статті є з'ясування сутності, змісту й особливостей стратегічних напрямів удосконалення інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку України як важливого елементу реалізації державної регіональної політики. У статті здійснено аналіз стратегічних напрямів інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку України в умовах воєнного стану. Обґрунтовано, що ефективна реалізація державної регіональної політики значною мірою залежить від системності нормативно-правової бази, чіткого розмежування повноважень між органами публічної влади та наявності дієвих адміністративно-правових механізмів стратегічного планування. Проаналізовано еволюцію правового регулювання регіонального розвитку, зокрема роль стратегічних і програмних актів у формуванні державної регіональної політики. Запропоновано класифікацію нормативно-правових актів за етапами планування, реалізації, моніторингу та контролю регіонального розвитку, що дозволяє систематизувати чинне законодавство та виявити його прогалини. Встановлено, що чинна інституційно-правова модель характеризується фрагментарністю та недостатньою адаптованістю до сучасних безпекових і соціально-економічних викликів, зокрема пов'язаних із воєнними діями, відновленням постраждалих територій і зміною пріоритетів державної регіональної політики. Обґрунтовано необхідність удосконалення стратегічного планування регіонального розвитку шляхом оновлення нормативно-правової бази, посилення ролі регіональних органів влади та впровадження спеціальних адміністративно-правових режимів для територій з підвищеним рівнем ризиків. Зроблено висновок, що формування цілісної системи інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку є необхідною умовою підвищення ефективності державної регіональної політики та забезпечення відновлення і розвитку територій України.

Ключові слова: *адміністративно-правове забезпечення, регіональний розвиток, регіональна політика, воєнні виклики, стратегія, концепція, план, децентралізація, державна політика, регіональний розвиток.*

© КОРЕНЕВ А.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін та публічного управління (Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0001-8611-8998

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The relevance of the article lies in the fact that the legislation in the field of regional development is characterized by fragmentation, insufficient coordination of actions of state authorities and local self-government bodies, as well as the absence of special legal instruments for responding to crisis phenomena at the regional level. Under such conditions, there is a growing need for scientific analysis of strategic directions for improving the institutional and legal support of regional development of Ukraine. This concerns the need to revise approaches to regulatory regulation, clarify the competence of public authorities, adapt legal mechanisms to the conditions of martial law and post-war reconstruction of the country, as well as increase the efficiency of administrative and legal means of implementing state regional policy. The purpose of the article is to clarify the essence, content and features of strategic directions for improving the institutional and legal support of regional development of Ukraine as an important element of the implementation of state regional policy. The article analyzes the strategic directions of institutional and legal support for regional development in Ukraine under martial law. It is substantiated that the effective implementation of state regional policy largely depends on the consistency of the regulatory and legal framework, a clear division of powers between public authorities and the availability of effective administrative and legal mechanisms for strategic planning. The evolution of legal regulation of regional development is analyzed, in particular the role of strategic and program acts in the formation of state regional policy. A classification of regulatory and legal acts is proposed according to the stages of planning, implementation, monitoring and control of regional development, which allows systematizing current legislation and identifying its gaps. It is established that the current institutional and legal model is characterized by fragmentation and insufficient adaptability to modern security and socio-economic challenges, in particular those related to military operations, the restoration of affected territories and changes in the priorities of state regional policy. The need to improve strategic planning of regional development by updating the regulatory framework, strengthening the role of regional authorities and introducing special administrative and legal regimes for territories with an increased level of risks is substantiated. It is concluded that the formation of a holistic and adaptive system of institutional and legal support for regional development is a necessary condition for increasing the effectiveness of state regional policy and ensuring the restoration and development of the territories of Ukraine.

Key words: *administrative and legal support, regional development, regional policy, military challenges, strategy, concept, plan, decentralization, state policy, regional development.*

Актуальність теми. Регіональний розвиток є одним із ключових напрямів внутрішньої політики України, оскільки від рівня соціально-економічного розвитку територій залежить забезпечення прав і законних інтересів громадян, належне функціонування публічної влади на місцях та цілісність системи державного управління. У сучасних умовах питання регіонального розвитку набувають особливої актуальності з огляду на наслідки воєнної агресії, руйнування об'єктів інфраструктури, демографічні втрати, значні міграційні процеси та ускладнення соціально-економічного становища окремих територій.

Чинна система інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку країни сформувалася переважно у мирний період і була зорієнтована на реалізацію довгострокових програм соціально-економічного зростання регіонів. Водночас запровадження правового режиму воєнного стану, поява нових безпекових викликів, а також потреба у подальшому післявоєнному відновленні країни зумовили зміну пріоритетів державної регіональної політики та виявили обмеженість існуючих правових і організаційних механізмів її реалізації. Зокрема, законодавство у сфері регіонального розвитку характеризується фрагментарністю, недостатньою узгодженістю дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також відсутністю спеціальних правових інструментів реагування на кризові явища на регіональному рівні. За таких умов зростає потреба у науковому аналізі стратегічних напрямів удосконалення інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку України. Йдеться про необхідність перегляду підходів до нормативного регулювання, уточнення компетенції суб'єктів публічної влади, адаптації правових механізмів до умов воєнного стану та післявоєнного відновлення країни, а також підвищення ефективності адміністративно-правових засобів реалізації державної регіональної політики.

Стан дослідження проблеми. Попри те, що проблематика регіонального розвитку та реалізації державної регіональної політики вже стала предметом наукових досліджень багатьох учених-правників, питання інституційно-правових інструментів її забезпечення досі залишаються недостатньо систематизованими. Зокрема, фрагментарний характер наукових напрацювань щодо стратегічного планування, програмного забезпечення та прогнозування регіонального розвитку не дозволяє сформувати цілісне уявлення про механізми підвищення ефективності державної регіональної політики. Наявність неоднозначних підходів до тлумачення окремих правових категорій і норм у цій сфері зумовлює труднощі у правозастосовній практиці, що, своєю чергою, актуалізує потребу у подальшому науковому аналізі та зумовлює **мету цієї статті** – з'ясування сутності, змісту й особливостей стратегічних напрямів удосконалення інституційно-правового забезпечення регіонального розвитку України як важливого елементу реалізації державної регіональної політики.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасної системи публічного управління в Україні свідчить про те, що вона значною мірою зберігає риси, успадковані від централізованої моделі радянської епохи, з мінімальними трансформаціями в інституційних механізмах. Регіональні органи влади, як правило, схильні до репродукування традиційних командно-адміністративних підходів, що обмежує впровадження інноваційних інструментів та організаційних форм адміністрування. На рівні регіонів спостерігається дефіцит сучасних управлінських практик, зокрема тих, що базуються на стратегічному плануванні, а в окремих випадках їх відсутність намагаються компенсувати шляхом імітації зарубіжних моделей, переважно європейських, без достатньої адаптації до національних реалій у рамках реформ децентралізації. Це призводить до формального впровадження змін, які не завжди враховують специфіку українського адміністративно-територіального устрою та соціально-економічні диспропорції між регіонами.

У правовому вимірі інституційне забезпечення стратегічного планування регіонального розвитку в Україні ґрунтується на ієрархічній системі нормативних актів, що включає Конституцію України, кодекси, спеціальні закони, постанови Верховної Ради України, укази Президента України, розпорядження Кабінету Міністрів України, а також акти центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування. Однак, конституційні норми не забезпечують вичерпного регулювання правових, економічних та організаційних основ стратегічного планування. Зокрема, в Основному Законі поняття стратегічного планування фігурує опосередковано під термінами «прогнозування та програмування» у статтях 85 (щодо повноважень парламенту з затвердження загальнодержавних програм) та 116 (щодо компетенції уряду в розробці та виконанні таких програм), що акцентує увагу на забезпеченні збалансованого розвитку держави через програмно-цільовий метод [1]. Водночас, ці положення не деталізують механізми інтеграції регіональних інтересів у загальнонаціональну стратегію, що створює прогалини в правовому полі для ефективної децентралізації влади.

Історичний огляд еволюції правового регулювання досліджуваної сфери свідчить про поступове формування системи стратегічного планування регіональної політики держави. Зокрема, Указ Президента України від 1999 року «Про впровадження системи стратегічного планування і прогнозування» [2] заклав основу для поетапної інтеграції таких механізмів, підкреслюючи необхідність консолідації зусиль державних і недержавних інституцій для посилення науково-аналітичної підтримки виконавчої влади. Надалі, з ухваленням Концепції державної регіональної політики, затвердженої Указом Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001 [3] та Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року [4], відбулося нормативне закріплення стратегічного планування на державному та регіональному рівнях. Ці документи встановили правові зв'язки між аналізом економічного стану країни, прогнозуванням тенденцій, визначенням стратегічних цілей та напрямів політики, сприяючи подоланню регіональних асиметрій через диференційовані заходи підтримки.

Крім Конституції України Законодавство з питань державної регіональної політики складається із законів України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про транскордонне співробітництво», «Про регулювання містобудівної діяльності», «Про державні цільові програми», «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», «Про Генеральну схему планування території України» тощо.

У контексті сучасних трансформацій, оновлена Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695 (з подальшими змінами, зокрема постановою № 940 від 13 серпня 2024 року та

доповненнями 2025 року) [5], інтегрує безпековий компонент у регіональну політику, враховуючи виклики воєнного стану та необхідність відновлення територій. Це правове оновлення акцентує увагу на диференційованому підході до прифронтових, деокупованих та відновлювальних зон, посилюючи стійкість регіонів через адаптацію механізмів планування.

Значну роль у формуванні стратегічних орієнтирів розвитку регіонів відіграють також Щорічні послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України» [6], які, відповідно до законодавства, готуються щорічно та визначають пріоритети державної політики, включаючи соціально-економічний розвиток. Ці акти, маючи конституційний статус, слугують правовим орієнтиром для гармонізації національних і регіональних інтересів. Крім того, протягом років незалежності видавалися позачергові послання Президента, що фіксували довгострокові вектори реформ, сприяючи інституційному вдосконаленню регіонального управління.

Серед ознак, які притаманні стратегічним актам, варто виділити наступні: це особливі, нетипові і нетрадиційні правові акти; є взаємопов'язаними і взаємозалежними між собою; детермінують розроблення й ухвалення нових як стратегічних, так і «класичних» нормативно-правових актів; комплексне їх ухвалення, тобто ухвалюються найбільш загальні документи, де визначаються основні мета, завдання, напрями державного та суспільного розвитку (основи державної політики, доктрини, щорічні послання) й далі документи конкретизують стратегічні аспекти певних суспільних відносин, де містяться норми про механізм, процедуру та строки реалізації цілей та завдань, визначених у найбільш загальних стратегічних документах (це можуть бути стратегії, плани дій тощо); не існує єдиної уніфікованої ієрархії стратегічних актів, тобто первинним може бути стратегія, концепція, доктрина тощо; такі документи не передбачають виникнення суб'єктивних прав, не накладають юридичних обов'язків і не визначають заходів юридичної відповідальності, їх норми не змінюють правового статусу суб'єктів, не є підставою для виникнення, зміни або припинення правовідносин; такі акти у правовій науці та у законотворчій практиці мають різні назви (доктринальні акти, програмні документи, стратегічні правові акти, стратегічні акти тощо) [7, с. 180–181].

Нормативно-правове забезпечення державної регіональної політики в Україні є системою взаємопов'язаних правових актів, що регулюють різні стадії формування, реалізації та оцінювання управлінських рішень у сфері регіонального розвитку. З метою впорядкування зазначеного масиву законодавства та забезпечення його наукового аналізу доцільним є здійснення класифікації нормативно-правових актів відповідно до етапів державної регіональної політики, а саме:

1) нормативно-правові акти етапу планування державної регіональної політики: Закони України від 07 лютого 2002 р. «Про Генеральну схему планування території України», від 23 березня 2000 р. «Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України», Указ Президента України від 25 травня 2001 р. № 341/2001 «Про схвалення Концепції державної регіональної політики», постанова Верховної Ради України від 24 грудня 1999 р. № 1359-XIV «Про Концепцію сталого розвитку населених пунктів», постанови Кабінету Міністрів України від 04 жовтня 2006 р. № 504-р. «Про схвалення Концепції вдосконалення системи прогнозних і програмних документів з питань соціально-економічного розвитку України», від 06 серпня 2014 р. № 385 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2020 року», від 05 серпня 2015 р. № 558 «Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2016 рік та основних макропоказників економічного і соціального розвитку України на 2017–2019 роки», від 31 травня 2017 р. № 411 «Про схвалення Прогнозу економічного і соціального розвитку України на 2018–2020 роки»;

2) нормативно-правові акти етапу реалізації державної регіональної політики: Закони України від 08 вересня 2005 р. «Про стимулювання розвитку регіонів», від 18 березня 2004 р. «Про державні цільові програми», від 21 травня 1997 р. «Про місцеве самоврядування в Україні», від 09 квітня 1999 р. «Про місцеві державні адміністрації», Бюджетний кодекс України, Господарський кодекс України, Указ Президента України від 02 квітня 2009 р. «Про утворення Ради з питань регіонального розвитку та місцевого самоврядування», постанова Кабінету Міністрів України від 26 квітня 2003 р. № 621 «Про розроблення прогнозних і програмних документів економічного і соціального розвитку та складання проекту державного бюджету»;

3) нормативно-правові акти етапу моніторингу та контролю реалізації заходів державної регіональної політики: постанова Кабінету Міністрів України від 11 листопада 2015 р. № 932 «Про затвердження Порядку розроблення регіональних стратегій розвитку і планів заходів з їх реалізації, а також проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації зазначених

регіональних стратегій і планів заходів», наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 31 березня 2016 р. № 79 «Про затвердження Методики розроблення, проведення моніторингу та оцінки результативності реалізації регіональних стратегій розвитку та планів заходів з їх реалізації», наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 30 березня 2016 р. № 75 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо формування і реалізації прогнозних та програмних документів соціально-економічного розвитку об'єднаної територіальної громади».

Позитивно оцінюючи започаткування практики стратегічного планування в Україні, необхідно відмітити, що вище наведені документи не містить шляхів досягнення зазначеної мети регіонального розвитку, а терміни її досягнення не відповідають необхідним ресурсам. Чинна інституційно-правова база у сфері регіонального розвитку, незважаючи на наявні позитивні напрацювання, залишається недостатньо системною та не повною мірою відповідає сучасним суспільним і безпековим викликам. Зокрема, вона не забезпечує належної адаптації до умов геополітичної нестабільності та процесів післявоєнного відновлення країни. За таких обставин виникає об'єктивна потреба у визначенні та реалізації стратегічних напрямів удосконалення нормативно-правового регулювання регіонального розвитку, спрямованих на підвищення ефективності адміністративно-правових механізмів, наближення національного законодавства до європейських стандартів та забезпечення сталого розвитку регіонів України.

Інституційна роль державних цільових програм розвитку окремих територій залишається обмеженою, що проявляється як у незначній кількості таких програм, так і в недостатній результативності їх правового та організаційного забезпечення. За цих умов актуалізується низка концептуальних і прикладних питань, зокрема щодо можливості подолання регіональних диспропорцій без цілеспрямованої та системної державної регіональної політики, а також щодо стратегічної спрямованості й правових механізмів її реалізації. Відсутність чітких відповідей на ці питання негативно впливає на формування ефективної системи державного управління територіальним розвитком і може розглядатися як фактор ризику для соціально-економічної стабільності та національної безпеки держави.

Державна регіональна політика посідає центральне місце у загальній стратегії соціально-економічного розвитку країни та виступає самостійним об'єктом адміністративно-правового регулювання. У правовому вимірі її доцільно визначати як цілісну систему норм, управлінських рішень і організаційно-правових заходів, що реалізуються органами публічної влади з метою забезпечення збалансованого розвитку територій, створення належних умов життєдіяльності населення, дотримання принципу територіальної справедливості та підвищення ефективності використання регіонального потенціалу.

Зміст і спрямованість державної регіональної політики визначаються комплексною оцінкою соціально-економічного стану регіонів, виявленням територіальних проблем, положеннями стратегічних документів розвитку, а також впливом політичної й економічної кон'юнктури. Відповідно, її цілі та завдання мають динамічний характер і змінюються залежно від етапу розвитку держави, що зумовлює необхідність постійного вдосконалення адміністративно-правових механізмів регіонального управління, а відтак і стратегічного планування.

В умовах воєнного стану стратегічне планування регіонального розвитку набуває критичного значення як інструмент забезпечення стійкості територій, відновлення постраждалих регіонів та гарантування територіальної цілісності держави. Відсутність адаптованого стратегічного планування призводить до неефективного розподілу ресурсів. Необхідність посилення стратегічного планування зумовлена трансформацією пріоритетів державної регіональної політики: інтеграцією безпекового компонента, диференційованим підходом до прифронтових, деокупованих і відновлювальних територій, а також оперативним коригуванням стратегій відповідно до динаміки безпекових загроз, що вимагає нормативного вдосконалення інституційно-правового механізму, у тому числі шляхом створення спеціальних адміністративно-правових режимів для зон з високим рівнем ризиків.

Висновок. Таким чином, відсутність досі чітко сформульованого концептуального бачення регіонального розвитку, а також стратегічних підходів до формування та впровадження державної регіональної політики свідчить про нагальну потребу в доктринальному обґрунтуванні пріоритетності забезпечення єдності та цілісності національного територіального простору як ключового елемента національної безпеки України. Це вимагає розроблення стратегічно-концептуальної моделі вдосконалення адміністративно-правового механізму, орієнтованого на подолання регіональних диспропорцій, зменшення міжрегіональних асиметрій у соціально-економічному

та інфраструктурному розвитку, а також на протидію деструктивним тенденціям, що загрожують територіальній цілісності та стійкості держави. У цьому контексті доцільним є прийняття Національної доктрини регіонального розвитку України як системного документа, що міститиме сукупність цільових орієнтирів, базових принципів і фундаментальних поглядів на формування та реалізацію національних пріоритетів у сфері збалансованого територіального зростання, децентралізації влади та забезпечення рівних умов життєдіяльності населення на всій території країни.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Прийнята на п’ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про впровадження системи стратегічного планування і прогнозування : Указ Президента України від 1999 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/460/99/ed20040830#Text

3. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001 URL: https://ips.ligazakon.net/document/U341_01?an=349

4. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року: постанова Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 URL: https://online.budstandart.com/ua/catalog/doc-page.html?id_doc=53323

5. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 роки, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 5 серпня 2020 року № 695 (з подальшими змінами, зокрема постановою № 940 від 13 серпня 2024 року та доповненнями 2025 року) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text

6. Про щорічне Послання Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України : постанова Верховної Ради України від 11 травня 2007 року № 1011-V URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1011-16#Text

7. Харченко Н.П. Види стратегічних правових актів: загальнотеоретичні аспекти. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук*. пр. 2020. Вип. 87. С. 179–183.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.7:342.95:35.077
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.13

КРАСНОГОР О.В.

ВИДИ ТА ПРАВОВІ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

TYPES AND LEGAL FORMS OF ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE IN THE FIELD OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS

У статті представлено комплексне, системне дослідження видів і правових форм діяльності Міністерства юстиції України як ключового суб'єкта публічного адміністрування, що забезпечує реалізацію та захист прав людини в умовах сучасних суспільно-правових трансформацій. Актуальність теми обумовлена зростанням ролі адміністративно-правових механізмів у забезпеченні верховенства права, євроінтеграційним курсом України, необхідністю адаптації національного законодавства до стандартів ЄС та практики Європейського суду з прав людини, розвитком цифрового врядування, а також підвищенням суспільного запиту на ефективні та прозорі інституції, що виконують функції гарантування прав і свобод особи.

Зазначено, що Міністерство юстиції України виконує комплексну інституційну роль у сфері прав людини, оскільки поєднує нормотворчі, регуляторні, контрольно-наглядові, сервісні та охоронні елементи державної політики. У статті підкреслюється, що належна організація діяльності Міністерства та ефективне використання ним адміністративно-правових форм є не лише складовою системи державного управління, але й важливим чинником забезпечення реального доступу до правосуддя, виконання судових рішень, захисту публічних і приватних інтересів, забезпечення юридичної визначеності та стабільності правового середовища.

Розкрито зміст основних видів діяльності Міністерства юстиції. Нормотворча діяльність розглядається як інструмент формування державної політики у сфері юстиції, запобігання правовим прогалинам, удосконалення законодавчого забезпечення прав і свобод людини. Особливу увагу приділено експертним процедурам – правовій, антикорупційній та гендерно-правовій експертизі нормативно-правових актів, які виступають превентивними механізмами захисту прав людини на етапі розроблення та ухвалення нормативних рішень. Проаналізовано діяльність Мін'юсту щодо адаптації українського законодавства до права ЄС, імплементації актів вторинного права ЄС та практики ЄСПЛ, що формує європейську модель правозастосування.

Правозастосовна діяльність визначена як важлива площина реалізації повноважень Мін'юсту, що охоплює прийняття індивідуальних адміністративних актів, організацію та ведення державних реєстрів, діяльність у сфері виконання покарань, пробації, державної реєстрації актів цивільного стану, а також функціонування системи державної виконавчої служби та приватних виконавців. Особливо актуалізовано проблематику цифровізації реєстраційних процедур, зокрема використання інструменту «Дія.Підпис» для автентифікації користувачів, що підвищує рівень безпеки, прозорості та довіри громадян до діяльності органів юстиції.

У статті детально розкрито значення контрольно-наглядових повноважень Міністерства, що спрямовані на забезпечення законності та дисципліни у діяльності нотаріусів, арбітражних керуючих, державних і приватних виконавців, установ виконання покарань та інших суб'єктів, які впливають на реалізацію прав людини. Зазначено, що дієвий контроль сприяє мінімізації порушень, уніфікації правозастосовної практики та забезпеченню високих стандартів професійної діяльності.

© КРАСНОГОР О.В. – кандидат юридичних наук, приватний нотаріус м. Чернігів, https://orcid.org/0009-0004-0901-7033

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Окремо охарактеризовано дозвільно-реєстраційні процедури як важливий інструмент державного регулювання, що поєднує сервісну та охоронну функції. Визначено роль організаційно-управлінської діяльності Міністерства юстиції, що включає кадрову політику, стратегічне планування, цифрову трансформацію, модернізацію управлінських процесів, удосконалення підходів до надання адміністративних послуг та створення умов для відкритості і підзвітності.

Узагальнюючи результати дослідження, підкреслено, що підвищення ефективності діяльності Міністерства юстиції України потребує системного інституційного оновлення, посилення нормативно-процедурної бази, впровадження інноваційних цифрових рішень, зміцнення контрольно-наглядових механізмів та подальшої гармонізації національного правопорядку з європейськими стандартами захисту прав людини.

Ключові слова: *Міністерство юстиції України, адміністративно-правовий механізм, права людини, правозастосування, державна реєстрація, електронна автентифікація, цифрова ідентифікація, нормотворча діяльність, контрольно-наглядова діяльність, правова експертиза, державні реєстри, виконання судових рішень, державна політика у сфері юстиції, інформаційна безпека, євроінтеграція, захист прав людини, цифровізація публічного управління.*

The article presents a comprehensive, systematic study of the types and legal forms of activity of the Ministry of Justice of Ukraine as a key subject of public administration, ensuring the implementation and protection of human rights in the conditions of modern socio-legal transformations. The relevance of the topic is due to the growing role of administrative and legal mechanisms in ensuring the rule of law, the European integration course of Ukraine, the need to adapt national legislation to EU standards and the practice of the European Court of Human Rights, the development of digital governance, as well as the increasing public demand for effective and transparent institutions that perform the functions of guaranteeing individual rights and freedoms.

It is noted that the Ministry of Justice of Ukraine performs a complex institutional role in the field of human rights, as it combines norm-setting, regulatory, control and supervision, service and security elements of state policy. The article emphasizes that the proper organization of the Ministry's activities and its effective use of administrative and legal forms are not only a component of the public administration system, but also an important factor in ensuring real access to justice, the execution of court decisions, the protection of public and private interests, and ensuring legal certainty and stability of the legal environment.

The content of the main activities of the Ministry of Justice is disclosed. Normative activity is considered as a tool for forming state policy in the field of justice, preventing legal gaps, improving the legislative provision of human rights and freedoms. Particular attention is paid to expert procedures - legal, anti-corruption and gender-legal expertise of regulatory legal acts, which act as preventive mechanisms for protecting human rights at the stage of developing and adopting regulatory decisions. The activities of the Ministry of Justice in adapting Ukrainian legislation to EU law, implementing acts of secondary EU law and the practice of the ECHR, which forms the European model of law enforcement, are analyzed.

Law enforcement activities are defined as an important area of implementation of the powers of the Ministry of Justice, which includes the adoption of individual administrative acts, the organization and maintenance of state registers, activities in the field of execution of sentences, probation, state registration of civil status acts, as well as the functioning of the system of state enforcement services and private enforcement agents. The issue of digitalization of registration procedures is particularly relevant, in particular the use of the “Action.Signature” tool for user authentication, which increases the level of security, transparency and trust of citizens in the activities of justice bodies.

The article reveals in detail the significance of the Ministry's control and supervisory powers aimed at ensuring legality and discipline in the activities of notaries, arbitration managers, state and private executors, penal institutions and other entities that affect the implementation of human rights. It is noted that effective control contributes to

minimizing violations, unifying law enforcement practice and ensuring high standards of professional activity.

The author separately characterizes the licensing and registration procedures as an important tool of state regulation, combining service and security functions. The role of the organizational and managerial activities of the Ministry of Justice is determined, which includes personnel policy, strategic planning, digital transformation, modernization of management processes, improvement of approaches to the provision of administrative services, and creation of conditions for openness and accountability.

Summarizing the results of the study, it is emphasized that increasing the efficiency of the Ministry of Justice of Ukraine requires systemic institutional renewal, strengthening the regulatory and procedural framework, implementing innovative digital solutions, strengthening control and supervision mechanisms and further harmonization of the national legal order with European standards for the protection of human rights.

Key words: *Ministry of Justice of Ukraine, administrative and legal mechanism, human rights, law enforcement, state registration, electronic authentication, digital identification, regulatory activities, control and supervision activities, legal expertise, state registers, execution of court decisions, state policy in the field of justice, information security, European integration, protection of human rights, digitalization of public administration.*

Актуальність теми. Захист прав і свобод людини є фундаментальним обов'язком демократичної, правової та соціальної держави та виступає одним із ключових критеріїв оцінки ефективності її діяльності. Реалізація цього завдання передбачає створення дієвого механізму гарантування та захисту прав людини, який охоплює як належне нормативно-правове регулювання, так і ефективну правозастосовну та організаційно-управлінську діяльність уповноважених органів публічної влади. В умовах євроінтеграційних процесів, гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу, реформування системи публічного управління та впровадження стандартів належного врядування особливого значення набуває діяльність центральних органів виконавчої влади, на які покладено функції формування й реалізації державної політики у сфері прав людини. Саме від якості їх нормативної, правозастосовної та контрольно-наглядової діяльності залежить рівень реального забезпечення прав і свобод людини та громадянина. Провідне місце у цій системі належить Міністерству юстиції України, діяльність якого безпосередньо або опосередковано пов'язана з гарантуванням прав і свобод людини, забезпеченням доступу до правосуддя, виконанням судових рішень, а також приведенням національного законодавства у відповідність до міжнародних і європейських правових стандартів.

Стан дослідження. Питання діяльності органів юстиції, їх правових форм та ролі у забезпеченні прав і свобод людини є предметом наукової уваги багатьох фахівців у галузі адміністративного та конституційного права. Окремі аспекти функціонування Міністерства юстиції України, його місця у системі органів виконавчої влади, механізмів реалізації державної правової політики та інструментів захисту прав людини аналізувалися у працях таких учених, як О. Бандурка, Д. Бараненко, Д. Бахрах, О. Безпалова, Ю. Битяк, О. Брода, В. Гуменюк, О. Джафарова, О. Запотоцька, Т. Коломоєць, Т. Колотілова, А. Комзюк, О. Красногор, В. Мартиновський, І. Наконечна, А. Присяжнюк, О. Предместніков, С. Шатрава, О.Юнін та ін.

Метою статті є визначення та характеристика основних видів і правових форм діяльності Міністерства юстиції України у сфері захисту прав і свобод людини, а також з'ясування їх ролі у механізмі публічного адміністрування прав людини.

Виклад основного матеріалу. За своїм правовим статусом Міністерство юстиції України є юридичною особою публічного права, центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України. Міністерство юстиції України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику [1]. У межах визначеної компетенції Міністерство юстиції України виконує функції, які безпосередньо або опосередковано пов'язані з утвердженням принципу верховенства права, забезпеченням правової визначеності, а також гарантуванням доступу особи до ефективних засобів правового захисту. Нормативні засади діяльності Міністерства юстиції України закріплені в Конституції України, законах України, актах Президента України та Кабінету Міністрів України, а також у власних нормативно-правових актах, що визначають його компетенцію, організаційну структуру та основні напрями діяльності.

Захист прав і свобод людини у діяльності Міністерства юстиції України має системний та комплексний характер і не обмежується реалізацією окремих повноважень. Він охоплює різні сфери суспільних відносин, зокрема забезпечення доступу до правосуддя, реалізацію судових рішень, функціонування системи виконання кримінальних покарань, здійснення державної реєстрації актів цивільного стану, реєстрації речових прав на нерухоме майно та бізнесу, регулювання діяльності нотаріату і системи примусового виконання рішень. У цьому контексті Міністерство юстиції виступає не лише як адміністративний орган, а як суб'єкт, від ефективності діяльності якого залежить реальність, а не формальність правового захисту особи.

Важливим напрямом діяльності Міністерства юстиції України у сфері захисту прав і свобод людини є нормотворча діяльність. Саме через участь у формуванні та вдосконаленні нормативно-правової бази Міністерство забезпечує інтеграцію принципів верховенства права, правової визначеності та дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини до національного законодавства. Реалізація нормотворчих повноважень Міністерства юстиції України здійснюється у тісному взаємозв'язку з його координаційною, експертною та контрольною функціями, що дозволяє забезпечити системний і узгоджений характер правового регулювання суспільних відносин.

Нормотворча діяльність Міністерства юстиції України охоплює розроблення проєктів законів та інших нормативно-правових актів за дорученням Президента України та Кабінету Міністрів України, а також з власної ініціативи, підготовку пропозицій щодо вдосконалення законодавства й подання їх у встановленому порядку на розгляд Кабінету Міністрів України. Вагоме значення у цьому процесі має здійснення правової, антикорупційної та гендерно-правової експертизи проєктів актів законодавства, що дозволяє на етапі їх підготовки виявляти потенційні ризики порушення прав і свобод людини та забезпечувати відповідність нормативних приписів конституційним і міжнародно-правовим стандартам.

Водночас Міністерство юстиції України здійснює державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, організовує планування законопроєктної роботи, координує нормотворчу діяльність органів виконавчої влади та здійснює контроль за її реалізацією. Завершальним елементом нормотворчого циклу є ведення Єдиного державного реєстру нормативно-правових актів і здійснення їх офіційного опублікування, що забезпечує відкритість законодавства та реалізацію права особи на доступ до правової інформації [3].

У межах цього напряму Міністерство бере участь у формуванні та реалізації державної правової політики шляхом розроблення проєктів законів, актів Президента України та Кабінету Міністрів України, що стосуються забезпечення прав людини, реформування судової та пенітенціарної систем, удосконалення процедур державної реєстрації й виконання рішень судів. Особливе значення має діяльність Міністерства щодо адаптації національного законодавства до права Європейського Союзу та імплементації міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практики Європейського суду з прав людини. Така діяльність сприяє формуванню єдиної правової політики, орієнтованої на пріоритет прав і свобод людини [3].

Правозастосовна діяльність Міністерства юстиції України є ключовим елементом реалізації норм права у сфері захисту прав і свобод людини. Правозастосовна діяльність полягає в індивідуалізації правових норм щодо конкретних суб'єктів і конкретних випадків, тобто в установленні фактичних обставин справи і підборі правових норм, які відповідають цим обставинам; пошук та аналіз таких норм з метою їх застосування до конкретного випадку є складовою правозастосування [4]. Такий підхід забезпечує перехід від абстрактних правових приписів до їх практичного втілення у конкретних правовідносинах.

У діяльності Міністерства юстиції України правозастосування проявляється у прийнятті індивідуальних адміністративних актів, здійсненні реєстраційних процедур, організації та забезпеченні примусового виконання судових рішень, а також у функціонуванні органів і установ, що перебувають у сфері його управління. Зазначені форми правозастосовної діяльності безпосередньо впливають на обсяг і реалізацію суб'єктивних прав осіб, а відтак вимагають дотримання принципів законності, обґрунтованості, пропорційності та поваги до прав людини [4].

Наказом Міністерства юстиції України № 78/5 було внесено зміни до Порядку забезпечення доступу осіб, уповноважених на здійснення реєстраційних дій, до Єдиних і Державних реєстрів та інформаційно-комунікаційних систем. Вказані зміни передбачають доповнення Порядку положеннями, що дозволяють застосовувати механізми додаткової електронної автентифікації через «Дія.Підпис» або мобільний застосунок «Дія» [6].

По суті, наказ № 78/5 є техніко-юридичним уточненням, спрямованим на усунення дублювання та колізій між чинним Порядком і регламентами, що стосуються ведення Державного реєстру речових прав.

Ключовими новелами оновленого Порядку є:

1. Надання адміністратору державних реєстрів повноважень впроваджувати механізми додаткової автентифікації або електронної ідентифікації користувачів у системах, що забезпечують проведення реєстраційних дій.

2. Запровадження можливості підтвердження реєстраційної дії за допомогою: віддаленого кваліфікованого електронного підпису «Дія.Підпис» («Дія ID»); підтвердження повідомлень через Портал або мобільний застосунок «Дія» [6].

Наказ набирає чинності з дня розміщення на офіційному вебсайті Міністерства юстиції України інформації про запровадження технічної можливості підтвердження реєстраційних дій у Державному реєстрі прав із використанням «Дія.Підпис», але не раніше дня його офіційного опублікування. У Мін'юсті зазначили, що відповідну інформацію буде оприлюднено 17 листопада 2025 року.

Позитивними наслідками внесених змін є: спрощення нормативної бази та зменшення дублювання регламентів; підвищення рівня інформаційної безпеки та прозорості процедур; підготовка до повноцінного впровадження систем цифрової ідентифікації через «Дія.Підпис».

Потенційні ризики включають: необхідність своєчасного оновлення підзаконних актів, що регламентують доступ до Реєстру речових прав, з метою запобігання прогалинам; потребу у технічній готовності всіх суб'єктів реєстраційних дій до використання нових форм автентифікації [6].

У цілому, внесені зміни спрямовані на підвищення ефективності й безпеки реєстраційних процедур, що є важливою складовою якісного правозастосування в діяльності Міністерства юстиції України.

Контрольно-наглядова діяльність Міністерства юстиції України відіграє ключову роль у забезпеченні законності та запобіганні порушенням прав і свобод людини. Вона спрямована на перевірку діяльності підпорядкованих органів і установ, а також інших суб'єктів у визначених законом сферах, зокрема органів державної реєстрації, нотаріату, державних і приватних виконавців, установ виконання покарань, органів пробації та інших інституцій, діяльність яких безпосередньо впливає на реалізацію прав людини. Такий вид діяльності має не лише контрольно-репресивний, а й превентивний характер, оскільки сприяє своєчасному виявленню порушень, усуненню їх причин і умов, а також формуванню єдиної правозастосовної практики, зорієнтованої на повагу до прав людини та принципу верховенства права.

З урахуванням законодавчо окресленої компетенції Міністерства юстиції України, значна частина адміністративних і дозвільних процедур, що ним реалізуються, має реєстраційний характер. Результатом таких процедур є виникнення, підтвердження або зміна правового статусу суб'єкта звернення, а також набуття ним нових суб'єктивних прав і обов'язків. До основних видів дозвільно-реєстраційних процедур Міністерства юстиції України у сфері захисту прав людини належать державна реєстрація суб'єктів господарювання та громадських об'єднань, у тому числі правозахисного спрямування; видача дозволів на провадження нотаріальної діяльності; формування та функціонування системи суб'єктів надання безоплатної правової допомоги як складової права на доступ до правосуддя; реєстрація приватних виконавців у межах організації примусового виконання судових рішень; здійснення процедур у сфері банкрутства; державна реєстрація актів цивільного стану, речових прав та обтяжень рухомого і нерухомого майна.

Аналіз зазначених дозвільно-реєстраційних процедур дозволяє визначити їх значення для охорони прав і свобод людини Міністерством юстиції України. По-перше, вони забезпечують гарантію правового порядку шляхом приведення діяльності відповідних суб'єктів у відповідність до вимог національного та міжнародного законодавства у сфері прав людини. По-друге, такі процедури спрямовані на захист суспільного інтересу, оскільки запобігають можливим порушенням прав інших осіб або зловживанню наданими правами та повноваженнями. По-третє, через механізм видачі дозволів і здійснення реєстрацій держава реалізує функції моніторингу та нагляду за дотриманням установлених стандартів у сферах, безпосередньо пов'язаних із забезпеченням прав людини, зокрема у сфері надання правової допомоги, нотаріальної діяльності та функціонування громадських об'єднань. По-четверте, зазначені процедури виступають інструментом реалізації міжнародних зобов'язань України, забезпечуючи імплементацію положень міжнародно-правових актів у сфері прав людини, зокрема Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та рекомендацій міжнародних організацій [2].

Організаційно-управлінська діяльність Міністерства юстиції України створює необхідні інституційні та процедурні умови для ефективної реалізації його повноважень у сфері захисту прав і свобод людини. Вона охоплює координацію діяльності територіальних органів юстиції, організацію роботи підпорядкованих установ, формування та розвиток належного кадрового потенціалу, підготовку і підвищення кваліфікації працівників, а також упровадження сучасних управлінських підходів і цифрових технологій у сфері публічного управління.

Управлінська виконавчо-розпорядча діяльність органів юстиції ґрунтується на засадах обов'язковості управлінських рішень і правових актів органів юстиції та їх посадових осіб, їх відповідності вимогам чинного законодавства, а також спрямованості адміністративного впливу на забезпечення правореалізації, належне виконання рішень і актів вищих органів державної влади. Важливою складовою такої діяльності є керівництво та організація роботи підпорядкованих органів, установ і служб, що забезпечує узгодженість і системність функціонування всієї системи органів юстиції [5].

Особливого значення у межах організаційно-управлінської діяльності набуває розвиток електронного урядування у сфері юстиції. Цифровізація управлінських процесів і публічних послуг сприяє спрощенню адміністративних процедур, підвищенню відкритості й прозорості діяльності органів державної влади, мінімізації корупційних ризиків та забезпеченню рівного доступу громадян до юридично значущих сервісів, що є невід'ємною складовою гарантування прав і свобод людини [5].

У контексті теоретичного осмислення виконавчо-розпорядчої діяльності органів юстиції вбачається доцільним висловити застереження щодо позиції І. І. Микульці, який розглядає виконання правових актів, здійснення виконавчо-розпорядчої діяльності та можливість самостійного встановлення підзаконних загальнообов'язкових правил поведінки як окремі, хоча й взаємопов'язані, ознаки органів виконавчої влади. На нашу думку, підзаконність, нормотворчість і правозастосування не становлять самостійних ознак органів виконавчої влади, зокрема органів юстиції України, а є невід'ємними змістовними елементами їх виконавчо-розпорядчого впливу на суспільні відносини та правові процеси [5].

Так само вторинність і похідний характер діяльності органів виконавчої влади щодо діяльності законодавчого органу не можуть розглядатися як окрема ознака органів юстиції. Вони є проявом виконавчо-розпорядчої природи їх діяльності, яка визначається, спрямовується та впорядковується законотворчою діяльністю Верховної Ради України та реалізується у межах і на підставі законодавчих приписів.

Зазначені види діяльності Міністерства юстиції України реалізуються через відповідні правові форми, які надають управлінським рішенням юридичної сили та забезпечують їх обов'язковість. До основних правових форм належать нормативно-правові акти Міністерства юстиції України, індивідуальні адміністративні акти, адміністративні процедури з розгляду звернень і скарг громадян, контрольно-наглядові акти, а також договірні форми взаємодії з іншими суб'єктами публічної влади та інститутами громадянського суспільства. Використання цих форм має ґрунтуватися на принципах законності, пропорційності, обґрунтованості, правової визначеності та поваги до гідності людини, що відповідає вимогам сучасної європейської правової доктрини.

Висновки. Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що діяльність Міністерства юстиції України у сфері захисту прав і свобод людини має системний, комплексний і багатовимірний характер, охоплюючи нормотворчу, правозастосовну, контрольно-наглядову, дозвільно-реєстраційну та організаційно-управлінську складові. Кожен із цих видів діяльності відіграє самостійну роль у формуванні ефективного механізму реалізації прав людини, однак сучасні виклики, зумовлені цифровізацією, євроінтеграційними процесами та оновленням стандартів публічного адміністрування, потребують їх подальшого вдосконалення. Пріоритетним напрямом розвитку є підвищення якості нормотворчої діяльності шляхом уніфікації процедур експертизи, систематизації нормативно-правових актів та впровадження електронних інструментів правотворення, що забезпечить оперативність і прозорість процесу формування правової політики. У сфері правозастосування важливими є цифрова модернізація реєстраційних процедур, запровадження безпечних механізмів електронної ідентифікації, таких як «Дія.Підпис», та розширення практики прийняття індивідуальних адміністративних актів із дотриманням європейських стандартів пропорційності та належного врядування.

Удосконалення контрольно-наглядової діяльності має ґрунтуватися на розвиткові ризик-орієнтованих підходів, прозорості моніторингових механізмів і цифрових інструментів аудиту, що дозволить забезпечити своєчасне виявлення порушень і зміцнити правові гарантії особи.

У межах дозвільно-реєстраційних процедур доцільним є розширення електронних послуг, забезпечення сумісності державних реєстрів, удосконалення стандартів взаємодії з громадянами та суб'єктами господарювання. Особливої уваги потребує модернізація організаційно-управлінської діяльності, включно з підвищенням професійної компетентності працівників, впровадженням систем електронного документообігу, удосконаленням механізмів стратегічного планування та поглибленням взаємодії з громадянським суспільством.

Отже, підвищення ефективності видів і правових форм діяльності Міністерства юстиції України має базуватися на поєднанні правової модернізації, цифрової трансформації та інституційної спроможності. Реалізація запропонованих напрямів удосконалення сприятиме формуванню сучасної моделі публічного адміністрування, орієнтованої на пріоритет прав людини, верховенство права та відповідність європейським стандартам належного врядування. Це, у свою чергу, забезпечить підвищення реального, а не декларативного рівня захисту прав і свобод людини в Україні.

Список використаних джерел:

1. Брода А. Ю., Присяжнюк А. Г. Правовий статус Міністерства юстиції України у сфері експертного забезпечення правосуддя. *Електронний науково-практичний журнал. Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2023. №8. URL: https://reicst.com.ua/pmtl/article/view/2023-8-01-16/2023-8-01-16

2. Красногор О.В. Дозвільні процедури охорони прав людини Міністерством юстиції України: зміст, значення, та особливості реалізації. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Випуск № 05. частина 2. С. 191-196. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/10/30-1.pdf

3. Бараненко Д. Поняття та сутність нормотворчої діяльності центральних органів виконавчої влади. Юридичний вісник. 2020. №6. С. 68-75. URL: http://yurvisnyk.in.ua/v6_2020/10.pdf

4. Консультації з питань правозастосування. URL: https://ccu.gov.ua/storinka-knygy/43-konsultaciyi-z-pytan-pravozastosuvannya-0

5. Предместніков О. Поняття та ознаки органів юстиції України як органів виконавчої влади. *Вісник Національної академії правових наук України. 2015. № 3 (82).* С. 967-106. URL: https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-97-106.pdf

6. Оновлено порядок доступу до державних реєстрів. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/239909_onovleno-poryadok-dostupu-do-derzhavnikh-restrv

7. Альманах права. Роль правової доктрини у забезпеченні прав людини. Випуск 11. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2020. 368 с. URL: https://almanahprava.org/assets/images/issues/11/almanah-prava-11-2020.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.14

КУШНІРЕНКО Р.О.

ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРЕВЕНТИВНУ ПОЛІЦЕЙСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ

PROSPECTS FOR INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO PREVENTIVE POLICING

У статті досліджуються потенціал, виклики та ризики широкого запровадження технологій штучного інтелекту (далі – ШІ) у службову та службово-бойову діяльність Національної поліції України (далі – НПУ). Визначено зміст їх застосування в практичній діяльності на прикладі напрямів роботи підрозділів превентивної діяльності НПУ.

Проаналізовано перспективи та нормативно-правовий контекст інтеграції ШІ в діяльність поліції для підвищення ефективності запобігання та протидії правопорушенням, оптимізації та автоматизації адміністративно-управлінських процесів з урахуванням сучасних викликів і міжнародного досвіду.

Розглянуто перспективні напрямки та критичні проблеми інтеграції інноваційних технологій в діяльність НПУ, спрямованих на підвищення її ефективності та оптимізацію, зокрема у контексті реалізації додаткових повноважень поліції.

Ключові слова: *штучний інтелект, Національна поліція України, кіберзлочини, воєнний стан, превентивна діяльність, ризики застосування.*

The article is devote the potential, challenges and risks of the widespread introduction of artificial intelligence technologies (hereinafter - AI) into the service and service-combat activities of the National Police of Ukraine (hereinafter - NPU). The content of their application in practical activity is determined on the example of the areas of work of the units of preventive activities of the NPU.

The prospects and regulatory context of the integration of AI into police activities to increase the effectiveness of crime prevention and countermeasures, optimization and automation of administrative and management processes, taking into account modern challenges and international experience, were analyzed.

Prospective directions and critical problems of the integration of innovative technologies into the activities of the NPU, aimed at increasing its efficiency and optimization, in particular in the context of the implementation of additional powers of the police, were considered.

Key words: *artificial intelligence, National Police of Ukraine, cybercrimes, martial law, preventive activity, risks of application.*

Постановка проблеми. Загальновідомо, що стрімкий розвиток технологій XXI століття призвів до значного прогресу обчислювальних систем та їх програмного забезпечення, що здатні поляризувати наявну в світовому «павутинні» інформацію в уяву реального світу. ШІ виконує складні логістичні задачі та швидко самовдосконалюється, а його використання дедалі свідчить про значно вищу ефективність у вирішенні завдань порівняно з людиною, тож його активно використовують у різних сферах публічного життя та адміністрування.

Через масштаб, складність і динамічність криміногенної ситуації в Україні, особливо в сучасних умовах кризової ситуації, що загрожує національній безпеці, в тому числі, у контексті

© КУШНІРЕНКО Р.О. – кандидат юридичних наук, доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки ННІ ПФППД НПУ (Дніпровський державний університет внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0003-3190-5964

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

пов'язаних зі вступом в ЄС та НАТО реформ, гібридної війни і військової агресії рф в Україну, ШІ став важливим інструментом підвищення ефективності, оперативності та якості діяльності сил безпеки та оборони. Безумовно потрібними для України ці інноваційні технології стали внаслідок боротьби з кібератаками та масовими військовими злочинами, що до теперішнього часу потребують фіксації, аналізу й обробки величезної кількості контенту доказової інформації [1; 2].

Аналіз поліцейської практики та наукових джерел свідчить, що суттєвого поширення набуло так зване «кібершахрайство» з використанням технологій ШІ [3]. Наприклад, наприкінці листопаду 2025 року Головним слідчим управлінням НПУ під процесуальним керівництвом Офісу генерального прокурора та за допомогою оперативного супроводу Служби безпеки України і технічною підтримкою Міністерства цифрової трансформації й банківських установ викрили організовану групу осіб, яка за допомогою ШІ отримувала персональні дані користувачів онлайн-банкінгу та оформлювала шахрайські мільйонні кредити на громадян України під виглядом агробізнесменів. Їм повідомлено про підозру у шахрайстві, вчиненому організованою групою в умовах воєнного стану, шляхом незаконних операцій з використання електронно-обчислювальної техніки, у великих розмірах (ч. 5 ст. 190 КК України) та у несанкціонованому втручанні в роботу інформаційно-комунікаційних систем, що призвело до підробки та спотворення процесу обробки інформації, під час дії воєнного стану, організованою групою (ч. 3 ст. 28, ч. 5 ст. 361 КК України) [4].

Зважаючи на зростання попиту на ШІ в транснаціональних масштабах, питання інтеграції його технологій в діяльність НПУ набуває особливого значення для запобігання злочинності в цілому, особливо – у превентивній діяльності. Технології ШІ автоматизують чимало процесів у вирішенні поліцейських завдань, що викликає занепокоєння на ринку праці та щодо потенційної втрати певних професійних навичок особовим складом. Також Інститут відкритих даних у 2020 році оприлюднив обгрунтовані дані про те, що ШІ здатен досить точно та надійно обробити складні дані в галузі кримінального переслідування та правосуддя, що значно зменшує навантаження на відповідних працівників. Водночас, існує велика ймовірність генерації на перший погляд переконливих, але не завжди точних тлумачень тексту чи зображень в непередбачуваний і непослідовний для програмного забезпечення спосіб. Це знижує рівень фахового контролю за законністю, етичністю та прозорістю правоохоронних процедур, тож утворює високий ризик порушення прав і свобод людини [5].

Отже, критика фахівців спрямована на такі ризики застосування ШІ як можливі помилки, упередження чи машинної «процедурної несправедливості», необ'єктивність, дискримінацію щодо різних груп населення, що призводять до порушення прав і свобод людини, яке неприпустимо в діяльності державних органів, тим більше правоохоронних. Будапештська конвенція Ради Європи «Про кіберзлочинність» (2001 р.) концептуально визнає такі події злочинами у цифровому середовищі [6], а в національному контексті – й відповідний Закон України «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [7] та Розділ XVI «Злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку» Кримінального кодексу України [8]. Останнім передбачена відповідальність спеціальних суб'єктів у ст.ст. 361-2, 362, 363 КК України [9].

Мета дослідження – з'ясувати перспективи та ризики впровадження ШІ у виконанні поліцейських функцій на сучасному етапі з урахуванням потреб підрозділів превентивній діяльності поліції.

Аналіз останніх вітчизняних теоретичних і практичних наукових досліджень показує, що фахівці активно просувають проблематику інтеграції ШІ у діяльність сил безпеки та оборони, спираючись на зарубіжний позитивний досвід. Тематика правової природи кіберзлочинів давно стала предметом наукового обговорення Р. Бараненка, О. Кравцової, О. Манжая, Д. Пашнєва, А. Потильчака, О. Передерія, В. Сокуренка, К.Черевка та ін.

Окремі здобутки технологій ШІ в аналізі та обробці даних у кримінальних розслідуваннях і судочинстві, а також як сучасного інструменту забезпечення національної безпеки досліджуються наукових в роботах Г. Авдєєва, О. Бугера , О. Ващука, В. Гусєва, О. Дуфенюка, В. Журавля, І. Когутича, В. Коновалової, Є. Лук'янчикова, В. Мисливого, А. Мовчана, М. Степанюка, В. Тіщенко, Ю. Чорноус, Д. Цехан, В. Шевчука, В. Шепітько, К. Юртаєвої, В. Юсупова та ін.

Однак, проблематика нормативно-правового регулювання застосування ШІ правоохоронними органами й досі не отримала комплексного вирішення і наразі залишається відкритою, а цифровізація превентивної діяльності поліції взагалі залишилась поза увагою, не зважаючи на важливість поліцейських превентивних та примусових заходів у протидії злочинності в цілому.

Виклад основного матеріалу. Як і будь-яке видатне явище науково-технічного прогресу, ШІ став популярним в усіх сферах життя, в тому числі, в злочинному світі. Значний інтерес широкого кола суспільства до технологій штучного інтелекту, значення його організаційного, правового та морального аспектів використання безумовно торкається й проблематики безпекової ситуації в державах, а разом із тим – прав і свобод кожного громадянина.

В умовах реалій військового вторгнення рф в Україну, коли відомчі бюджети скорочуються задля фінансування обороноздатності країни, поліцейські повноваження розширені до службово-бойових завдань, але внаслідок бойових дій особовий склад поліції вичерпується і знайти кваліфікованих новобранців дуже важко, у той час як злочинна діяльність стає високотехнологічною, підвищується потреба використання в діяльності НПУ інноваційних інтелектуальних цифрових технологій. Зарубіжні фахівці обґрунтовано дискутують з питання чи можуть передові технології ШІ заповнити зазначені прогалини [10].

Дуалізм поширення технологій ШІ в правоохоронній сфері пов'язаний з тим, що їх потенціал придатний і для вчинення злочинів, і навпаки, для їх запобігання. В іноземній літературі зазначається, що поліція різних країн світу вже понад 20 років використовує ШІ для: оцінки викликів служби та онлайн обробки повідомлень; збирання та аналізу великих масивів інформації; прогнозування злочинності та інших загроз; аналізу журналів єдиного обліку та написання звітів; вивчення відеозаписів з поліцейських боді-камер; керуванням графіків патрулюванням поліції; контролю расових і гендерних упереджень під час кримінальних процедур, зокрема, допиту [11; 12].

Наприклад, Інноваційна лабораторія Європолу використовує ChatGPT для виявлення тенденцій і закономірностей під час розслідування злочинів, зокрема, аналізу даркнет-ринків і автоматичної класифікації зображень у справах про торгівлю людьми [13].

Бельгійська поліція розробила цифрову платформу, яка дозволяє слідчим перехресно посилатися на понад 50 окремих внутрішніх баз даних і отримувати результати за лічені секунди. В Сінгапурі інструменти ШІ допомагають слідчим вилучати потенційно непристойні матеріали з конфіскованих електронних пристроїв. Поліцейська програмна система система PredPol в США на основі статистичних моделей визначає адміністративні території з високою ймовірністю вчинення злочинів. Прогнозування злочинності онлайн із залученням ШІ широко використовуються в США та Японії тощо [14; 15]. Інші департаменти та агентства використовують штучний інтелект для перевірки записів натільних камер, стандартизації написання звітів, аналізу ДНК, вилучення зображень із відео, виявлення доказів на фотографіях місця злочину та багато іншого [10]. Як правило, технології ШІ в поліції використовуються для автоматизації розшуку, а саме: швидко виявляти зв'язки між підозрюваними, локаціями та подіями; прогнозувати злочинну активність за допомогою аналітичних моделей; створювати системи автоматизованої перевірки баз даних, що зменшують ризик суб'єктивної помилки та потребу в людському ресурсі; здатні виявляти неправдиві повідомлення чи дезінформацію завдяки алгоритмам детекції контенту.

Незважаючи на безліч існуючих проблем, правоохоронні органи України поступово впроваджують інтелектуальні цифрові системи для оптимізації своєї діяльності. Як стверджують фахівці, основними напрямами запровадження технологій ШІ у сфері запобігання та боротьби зі злочинністю є: 1) інформаційно-аналітичне та довідкове забезпечення; 2) інтелектуальні системи відеоспостереження та охорони об'єктів; 3) відомче інтелектуальне програмне забезпечення для оперативного розшуку та інформаційно-телекомунікаційна система досудового призначення [16, с. 135–140]. Найпростіші застосунки «чат-бот» протидіють інтернет-злочинності, адже допомагають виявляти ресурси, що сприяють реалізації злочинних намірів, веб-наркотрафік [17].

На наш погляд, інтелектуальні цифрові технології не лише доцільно, а неминуче мають бути впровадженні як в штатному режимі, так і в посиленому варіанті діяльності підрозділів превентивної діяльності НПУ, адже саме вони першими реагують на заяви та повідомлення, потрапляють на місце події та постійно безпосередньо працюють із населенням.

На охоронюваних інфраструктурних об'єктах впроваджуються інтелектуальні системи відеоспостереження, які дозволяють фіксувати та зберігати в архіві події на території, здійснювати автоматизований допуск осіб, не допускати сторонній автотранспорт [18], що дозволяє оптимізувати розстановку поліцейських сил і засобів під час несення служби.

Традиційним стало виявлення та фіксування порушень правил дорожнього руху в автоматичному режимі у галузі забезпечення безпеки дорожнього руху [19]. Прогресивний безпековий проєкт «Vezha» з можливостями нейронних мереж використовують в роботі підрозділи НПУ та Ситуаційного центру Вінницької області [20].

Аналітика відеоспостереження ШІ дозволяє виявити та ідентифікувати об'єкт будь якої складності в режимі реального часу (людину, авто, предмети, тварин) з точністю майже 95%. Система розпізнає та фіксує номери транспортних засобів майже 70 країн світу, осіб зниклих або тих, що знаходяться у розшуку, та реагує на дитину, що з'являється у фокусі камер, здатна посилати тривожні оповіщення в режимі реального часу, що дозволяє оперативно реагувати на правопорушення та сприяє створенню безпекової ситуації. Беззаперечно інтелектуальна технологія в розглядуваному проекті дозволяє оптимізувати поліцейське піклування щодо виявлених у публічному місці дітей без нагляду.

Нажаль, інші проекти «Безпечне місто» наразі припускають особистий перегляд особою отриманих камерами відео та передачу оперативної інформації стосовно правопорушників поліцейським нарядам, зокрема, отриманих із бази даних інформацію стосовно власників транспортних засобів за їх державними номерами. Видається, що це досить виснажливий процес, який потребує сильної уваги та концентрації оператора, з яким швидко впорається цифрова програма. Це саме стосується і багатогодинних відеозаписів із бодікамер поліцейських, що зберігаються на серверах і переглядаються інспекторами лише за заявою громадян [21]. До прикладу, спеціальне програмне забезпечення в поліції США в аналогічних ситуаціях легко генерує аналітичні звіти щодо використання ненормативної лексики або застосування надмірної сили під час затримання особи [22].

Використанням інтелектуальних систем безпеки з різними пристроями (датчиками) збирання інформації та ідентифікація правопорушників завдяки розпізнаванню облич із записів камер відеоспостереження є найбільш затребуваним у попередженні правопорушень. Особливої ролі вони набувають для несення поліцейськими служби на блокпостах, оскільки забезпечують потребу миттєвої ідентифікації членів ворожих диверсійно-розвідувальних груп і незаконних збройних формувань, а також так званих «ухилянтів» і військових, що самовільно залишили частину. Наразі цей процес забезпечується використанням планшетів та відомчих чат-ботів, який вимагає притягнення до несення служби на блок-пості додаткового особового складу.

Для збору інформації останнім часом НПУ часто використовує безпілотні системи (дрони) для протидії незаконному обігу вогнепальної зброї й наркотиків, виявлення вибухонебезпечних предметів, документування воєнних злочинів тощо. Ці безпілотні засоби забезпечують безпечне виконання таких додаткових повноважень поліції як примусова евакуація цивільного населення з прифронтових територій. У цей час, у країнах зарубіжжя для збору інформації використовується велика кількість камер і пристроїв зчитування, біометричних датчиків, дрони, системи зіставлення цифрових відбитків пальців [10]. Поліція Дубая рік тому продемонструвала безпілотні патрульні поліцейські автомобілі з 360-градусними камерами, пристроями для зчитування номерних знаків, бортовим дроном і технологією розпізнавання облич [22].

Для оптимізації роботи дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громади, особливо молодих фахівців без досвіду роботи, з точки зору профілактичної роботи на закріпленій дільниці/території в нагоді є використання ШІ у прогнозуванні правопорушень методом так званого картографування злочинності, за допомогою якого прогнозують місцеву злочинність та індивідуальну злочинну поведінку [23, с. 66–72].

Під час роботи поліцейських підрозділів превентивної діяльності в нагоді стала би така технологія ШІ, якою користуються поліцейські підрозділи в США [24], що допомагає винайти та проаналізувати в системі електронного документообігу, рапортах, протоколах та постановах про адміністративні правопорушення поширені помилки з використання правничої термінології і, навіть, недостатнє законодавче обґрунтування застосування поліцейського заходу чи підстав притягнення особи до відповідальності.

Нажаль, діяльність практичних поліцейських обтяжує бюрократична система рутинного складання численної звітності заради так званих «показників». Відповідальні співробітники майже по кілька разів на день звітують відповідному Управлінню про результати роботи «мобільних груп», які виявляють осіб, які порушують вимоги законодавства про мобілізацію. Наприклад, несвоєчасно оновили інформацію в застосунку «Резерв+». Завантажені в програмне середовище поліцейські звіти легко можуть бути розпізнані та проаналізовані ШІ з подальшим складанням відповідного звіту.

Слід констатувати, що широке впровадження інноваційних технологій пов'язане зі станом фінансування таких проектів, а матеріальне забезпечення поліції в Україні як бюджетної складової перебуває не в кращому стані, особливо наразі, в період війни. Водночас, реалізація може здійснюватися за рахунок удосконалення моделі правового механізму відповідального, ефективного та

інноваційного використання ШІ фахівцями відповідного профілю, зокрема, закладів вищої освіти системи МВС України. Принагідно зауважити на доцільності використання існуючих нормативно-правових засад і позитивного зарубіжного досвіду. Під час моделювання правил користування НПУ технологій ШІ доцільно враховувати зміст Угоди про використання штучного інтелекту в поліцейській діяльності, розробленої Національною радою керівників поліції Великої Британії (NPCC) у 2023 році, що містить шість принципів, яких повинні дотримуватися поліцейські служби під час користування ШІ (законність; максимальна прозорість; пояснюваність; відповідальність; контрольованість; надійність), а також Акт про штучний інтелект (AI Act), заснованому на оцінці ризиків, який було ухвалено Європейським парламентом у 2024 році [11].

Незважаючи на значний потенціал, існує низка суттєвих викликів:

1. Проблеми з правовим регулюванням і етикою: законодавство у сфері застосування ШІ у правоохоронній діяльності ще не повністю сформоване та залишається фрагментарним, також потребують удосконалення питання відповідальності спеціальних суб'єктів за порушення прав людини.

2. Ризики порушення приватності і захисту персональних даних: масове збирання й обробка даних – це потенційна загроза конфіденційності громадян, особливо за відсутності надійних гарантій та прозорості використання ШІ. Великий ризик пов'язаний із масовим збором даних, доступом до приватної інформації, розпізнаванням облич та поведінки громадян.

3. Помилки алгоритмів програмного забезпечення, що спричиняють соціальні або структурні упередження і призводять до несправедливих рішень (наприклад, ризик фальшивих звинувачень, дискримінація меншин тощо).

3. Недостатня прозорість і відсутність механізмів оскарження, що спричиняють низький рівень довіри громадянами до технологій ШІ. Закриті алгоритмічні моделі не дозволяють оцінити, чому система ухвалила певне рішення, що суперечить принципам прозорості в діяльності поліції.

4. Технічні та ресурсні обмеження: для адекватного впровадження потрібні відповідні інфраструктура, кошти і технічна підтримка, кваліфіковані кадри з ІТ-компетенціями, ресурси для навчання, підтримки та супроводу систем, рекомендації та дорожня карта впровадження.

До перспективних напрямів використання технологій ШІ в превентивній діяльності НПУ слід віднести:

1. Аналіз великого масиву даних та цифрова обробка інформації (відеозаписи, дані соціальних мереж, телефонні з'єднання, цифрові сліди), яку людськими ресурсами опрацювати складно. Алгоритми ШІ здатні швидко сортувати, класифікувати та знаходити кореляції, що значно прискорює процедуру розгляду та притягнення до відповідальності за правопорушення.

2. Predictive policing (аналітика та прогнозування злочинності).

ШІ-системи можуть бути задіяні для аналізу криміногенної ситуації, виявлення та прогнозування зон і часу підвищеної злочинної активності, що може підвищити ефективність превентивної діяльності. Використання алгоритмів аналізу даних з метою профілактики є доповненням штатної поліцейської роботи. Наразі така практика ще не реалізована у масштабі, проте має значний потенціал для підвищення ефективності превентивних поліцейських заходів.

3. Автоматизація адміністративних і процедурних завдань: автоматична обробка звернень громадян; заповнення або попередня підготовка службових документів; розподіл викликів різних служб на місце події. Це зменшує навантаження на працівників поліції та дозволяє переорієнтувати сили і засоби на оперативне реагування на реальні правопорушення.

4. Відеоаналітика та системи розпізнавання. Системи відеоспостереження, інтегровані з ШІ, здатні автоматично виявляти підозрілі об'єкти, поведінку, транспорт, порушення правил дорожнього руху тощо. Такі технології особливо корисні для попередження правопорушень і оперативного реагування на їх вчиинення.

5. Алгоритми підтримки прийняття рішень. Системи ШІ можуть аналізувати інформацію про підозрюваних, ризики та загрози для публічної безпеки. Подібні інструменти можуть бути корисними як рекомендаційні системи.

Висновки. Узагальнюючи вищевикладене, можна сказати, що розвиток технологій ШІ за останнє десятиліття відкрив нові можливості для реформування правоохоронної системи різних країн світу. У світі дослідження ШІ в контексті правоохоронної діяльності зосереджуються на таких напрямах: використання алгоритмів прогнозування злочинності, автоматизоване відеоспостереження, інтелектуальні системи аналізу великих даних, розпізнавання облич, системи підтримки прийняття рішень і цифрові криміналістичні технології. Поліція отримує доступ до

інструментів обробки великих обсягів інформації, прогнозування криміногенної ситуації, оптимізації оперативно-службових процесів, автоматизації рутинних завдань і підвищення якості управлінських рішень.

В умовах глобалізації ШІ в умовах зростання фізичних і кіберзагроз, застосування цифрових інноваційних технологій у сфері правоохоронної діяльності, особливо підрозділів НПУ, є життєво необхідним і перспективним напрямом розвитку для забезпечення особистої безпеки кожного громадянина та національної безпеки держави. Потрібно досягнути більш високого рівня інформатизації НПУ і в перспективі створити єдине цифрове середовища, що забезпечує ефективну і негайну взаємодію всіх служб і підрозділів у забезпеченні правопорядку. Безперечно це пов'язано як із вирішенням матеріально-технічних, так і науково-теоретичних і організаційних питань.

Однак успішне впровадження нових технологій можливе лише за умови комплексного підходу: чітке правове регулювання, увага до прав людини, відкритість, підготовка кадрів, громадський контроль і етична відповідальність. Без цього ризики (порушення приватності, дискримінація, помилки) можуть переважити позитивний ефект. Важливо впроваджувати публічні звіти, відкриті аудити та механізми громадського контролю для підвищення довіри.

Отже, ШІ є не заміною, а доповненням професійної поліцейської діяльності, інструментом, який за належної регламентації і відповідального використання сприятиме безпеці та правопорядку в Україні.

Список використаних джерел:

1. Dufenyuk O. M. Investigation of war crimes in Ukraine: challenges, standards, innovations. Baltic Journal of Legal and Social Sciences. 2022. № 1. Pp. 46–56.

2. Shevchuk V. Criminalistic means, methods and technologies of combating crimes in the field of national security in the context of european integration. Legal support of European integration: general legal and sectoral aspect: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2024. 712 p. Pp. 582–604.

3. Shevchuk V.M. Development trends in criminalistics in the era of digitalization. Modern knowledge: research and discoveries: I International Scientific and Practical Conference (May 19–20, 2023; Vancouver), 2023. Pp. 198–219.

4. Поліція викрила шахраїв, які за допомогою штучного інтелекту оформлювали кредити на українців. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/4047106-policia-vikrila-sahraiv-aki-za-dopomogou-stucnogo-intelektu-oformluvali-krediti-na-ukrainciv.html.

5. Myeongjun Erik Jang, Thomas Lukasiewicz Consistency Analysis of ChatGPT. URL:https://arxiv.org/abs/2303.06273.

6. Конвенція про кіберзлочинність: Міжнародний документ. Конвенція Ради Європи від 23.11.2001 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_575.

7. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України : Закон України від 05.10.2017 р. No 2163-VIII.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19#Text.

8. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III (із наст. змін. та доп.). Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131.

9. Галушко П.П. Кіберзлочинність: поняття та соціально-правова природа. Вісник кримінологічної асоціації України. 2025. No1 (34). URL: https://vca.univd.edu.ua/index.php/vca/article/view/516/554.

10. Paul Goldenberg, Michael Gips. AI is set to revolutionize policing: Are we ready? URL: https://www.police1.com/tech-pulse/ai-is-set-to-revolutionize-policing-are-we-ready.

11. Eric Halford. The Transformer Led Policing model: a framework for applying generative artificial intelligence in policing. Policing: A Journal of Policy and Practice, Volume 19, 2025. URL: https://doi.org/10.1093/police/paaf027.

12. P.Gottschalk (2006). Stages of Knowledge Management Systems in Police Investigations. Knowledge-Based Systems, 19: 381–7. URL: https://doi.org/10.1016/j.knosys.2006.04.002

13. Данілова Філіпа. Як ШІ допомагає поліції: новітні технології в боротьбі зі злочинністю. URL: https://ai360.com.ua/yak-shi-dopomahaie-politsii-novitni-tekhnolohii-v-borotbi-zi-zlochynnistiu/

14. Илюхин Олег. В США втайне от граждан испытали технологию предсказания преступлений. URL:https://hitech.vesti.ru/article/781523/

15. Японская полиция будет использовать искусственный интеллект для предсказания преступлений. URL: http://tass.ru/obschestvo/4910175.

16. Шевчук В.М. Роль технологій штучного інтелекту у правоохороній діяльності та забезпеченні безпеки та обороноздатності України. URL: http://lsej.org.ua/6_2024/90.pdf/

17. Чечель А.О., Рижкова С.А. Досвід використання чат- ботів у протидії злочинності. Використання сучасних інформаційних технологій в діяльності Національної поліції України: матеріали Всеукр. наук.-практ. семінару (м. Дніпро, 28 листопада 2019 р.). – Дніпро: ДДУВС, 2019. – 140 с.

18. Мирошниченко В.О. Відеоспостереження: можливості та перспективи. Використання сучасних інформаційних технологій в діяльності Національної поліції України: матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару (28 листопада 2019 р., м. Дніпро). - Дніпро: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2019. - 140 с.

19. Мисливий В. А. Штучний інтелект як фактор запобігання дорожньо-транспортної злочинності. Використання технологій штучного інтелекту у протидії злочинності: мат-ли наук.-практ. онлайн-семінару (Харків, 05.11.2020). Харків, 2020. С. 55–60.

20. Вінницька поліція презентувала перший в Україні інноваційний безпековий IT-проект, який впроваджуватиме у свою діяльність URL: https://mvs.gov.ua/uk/press-center/news/Vinnicka_policiya_prezentuvala_pershiy_v_Ukraini_innovaciyniy_bezpekoviy_IT_prokt_yakiy_vprovadzhuvatime_u_svoyu_diyalnist_39164#:~:text=Головне%20управління%20Національної%20поліції%20у,аналітики%20відеопотоку%20з%20камер%20відеоспостереження.

21. Мамедова Е. А., Войтушенко І. О. Новий рубіж поліцейської діяльності. засади використання штучного інтелекту національної поліції україни. міжнародний досвід. Центральноукраїнський вісник права та публічного управління № 4 (2024). URL: https://doi.org/10.32782/cuj-2024-4-7

22. AI is set to revolutionize policing: Are we ready? Police 1. 2024 URL: URL: https://www.police1.com/tech-pulse/ai-is-set-to-revolutionize-policing-are-we-ready.

23. Манжай О. В., Потильчак А. О. Особливості картографування злочинних проявів. Право і безпека. 2020. № 4 (79). С. 66–72.

24. Казанчук І. Д. Правові засади використання штучного інтелекту в діяльності правоохоронних органів (поліції) та органів суду під час здійснення адміністративного провадження (аналіз зарубіж-ного та українського досвіду). Право.ua. 2023. No 4. С. 63–69. URL: https://dspace.univd.edu.ua/items/e911b080-60a7-442f-87ab-67a1bf2d7b0e.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 378.015:355.48(477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.15

ЛИТВИН І.І.

ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

FEATURES OF EDUCATIONAL SERVICES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE IN UKRAINE

Автор статті вказує, що освіта має велику роль у житті людини, будучи інструментом майбутнього успіху та наявності широких можливостей. Вона є основним чинником інтелектуального, особистісного та суспільного розвитку. У умовах збройного конфлікту та надзвичайних обставин освіта стає важливою дією, що захищає життя, і її слід розглядати як пріоритет. Війна за короткий проміжок часу знищує обставини для безпечного існування, піклування та навчання, викликає перебої, відмови й ускладнення здійснення фундаментального права на освіту. Стаття має на меті дослідження суті та особливостей надання освітніх послуг у умовах воєнного стану в Україні. Ключовим завданням є опис основних факторів підвищення якості надання освітніх послуг під час війни, щоб мінімізувати освітні втрати та зберегти людський капітал держави. Автор зазначає, що освітні послуги в період воєнного стану набувають низки специфічних особливостей, такі як динамічна адаптивність форм, технологічні виклики, які виникають перед освітою, особливості психоемоційного фактору, особливості діяльності переміщених закладів освіти, а також виникнення кримінально-правових ризиків. Для удосконалення якості та забезпечення безперервності освіти в умовах воєнного стану автор пропонує шляхи вирішення проблем та зазначає, що подальше дослідження має бути зосереджене на вивченні корупційних ризиків у сфері надання освітніх послуг, що є необхідним для забезпечення прозорості та ефективного використання обмежених ресурсів на відновлення.

Ключові слова: *освіта, право на освіту, освітні послуги, надання освітніх послуг, види освітніх послуг.*

The author of the article notes that education is of great significance in human life, acting as the gateway to future success and the access to broad opportunities. It is an essential element in intellectual, personal, and social development. In conditions of armed aggression and crises, education becomes a crucial lifesaving response and must be prioritized. War quickly dismantles the conditions for safe living, care, and schooling, causing interruptions, refusals, and barriers to the exercise of the basic right to education. The article aims at examining the essence and characteristics of providing educational services under martial law in Ukraine. The primary objective is to describe the key factors for improving the quality of educational services in wartime conditions in order to reduce educational losses and preserve the country's human capital. The author observes that educational services under martial law develop several specific characteristics, such as flexible adaptation of formats, technological challenges that emerge for education, psychological-emotional aspects, peculiarities of displaced schools' operations, as well as the emergence of criminal and legal risks. To raise quality and guarantee continuity of education under martial law, the author proposes solutions and notes that further study should examine corruption risks in the provision of educational services, which is essential for ensuring transparency and the efficient use of scarce resources for reconstruction.

Key words: *education, right to education, educational services, provision of educational services, types of educational services.*

© ЛИТВИН І.І. – доктор юридичних наук, професор, директор (Кропивницький інститут державного та муніципального управління) https://orcid.org/0000-0001-7553-9711

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Постановка проблеми. Дійсно, освіта має колосальне значення у житті людини, виступаючи критичним чинником майбутнього успіху та розширення життєвих можливостей. Освіта виконує низку фундаментальних функцій, а саме:

1) Інтелектуальне збагачення - вона «освітлює розум» та мислення, допомагаючи індивіду планувати свою діяльність та ефективно структурувати роботу. Набуття знань у певній галузі формує здатність мислити, відчувати та поводитись у спосіб, що сприяє не лише особистому задоволенню, але й покращенню спільноти в цілому;

2) Соціалізація та статус – освіта цілком розвиває людську особистість, діє на думки, створює стосунки з іншими та підготовлює індивіда до життєвих переживань. Вона надає особі особливе становище у суспільстві, оскільки право на освіту є універсальним – «від колиски до могили»;

3) Кар'єрні перспективи та впевненість – серед практичних переваг, освіта забезпечує шанс на успішну кар'єру. Вона шліфує розум, зміцнює думки, зміцнює характер та поведінку. Навчання надає необхідну інформацію як у різних загальних сферах, так і в обраній спеціалізації, що є обов'язковою умовою для опанування професії. Без освіти гідне існування та нормальне виживання у сучасному світі є значно ускладненим.

Таким чином, освіта є невід'ємною основою для самореалізації, впевненості у собі та здобуття хорошого статусу у суспільстві [14, с. 197-204].

У контексті ключової ролі освіти держава має забезпечити функціонування результативної системи надання освітніх послуг. Однак війна викрила освітній процес в Україні, створивши серйозні виклики. Незважаючи на небезпечні наслідки, освіта в кризових ситуаціях є терміновою реакцією, що запобігає смертям, і має розглядатися як пріоритет. Вона підтримує функціонування навіть у умовах збройних зіткнень, катастроф, викликаних небезпечними природними явищами, або пандемій. Ці кризові ситуації за короткий проміжок руйнують умови безпечного існування, догляду і навчання; спричиняють перебої, відмови та ускладнюють забезпечення фундаментального права на освіту. Саме тому безперервність освітнього процесу в умовах кризи є не лише педагогічним, а й гуманітарним імперативом, що підтримує соціальну стійкість та ментальне здоров'я нації [12]. Так, в екстрених умовах, спричинених війною, катастрофами чи пандеміями, мета освіти набуває подвійного, критично важливого значення:

1. Захист дітей (безпековий аспект) – освітні заклади та процеси слугують захисним механізмом, надаючи дітям безпечний простір, психосоціальну підтримку та відчуття стабільності.
2. Забезпечення права на освіту (правовий та розвитковий аспект) – освіта продовжує функціонувати, щоб не допустити переривання навчального процесу та гарантувати реалізацію фундаментального права кожної дитини на навчання, що є запорукою її майбутнього розвитку та відновлення людського капіталу країни.

Таким чином, освіта в кризових умовах є не просто академічним процесом, а життєво необхідною гуманітарною реакцією.

Аналіз останніх досліджень і наукових праць. Питання сутності, видів та особливостей надання освітніх послуг є важливим та багатоаспектним об'єктом наукового інтересу. Ця проблематика ґрунтовно досліджувалася багатьма українськими вченими. Серед науковців, які приділяли увагу цій темі та зробили значний внесок у її розкриття, варто відзначити: О. Вишнякова, Т. М. Власюк, І. М. Грищенко, В. Гура, І. С. Каленюк, О. Компанієць, Т. Макаренко, Т. В. Матюк, Т. Несторенко, С. Ніколєнко та інших. Їхні праці формують теоретичну базу для розуміння правових, економічних та управлінських аспектів освітніх послуг.

Швидкий розвиток законодавства, викликаний воєнним станом в Україні, та виключні особливості надання освітніх послуг у цих надзвичайних умовах, сформували новий суттєвий виклик як для застосування права, так і для наукової спільноти. Ці обставини вимагають детального наукового дослідження для усвідомлення й ефективного регулювання освітньої сфери.

Мета статті. Стаття цілеспрямовано присвячена вивченню сутності та характеристик надавання освітніх послуг у випадку, коли освітній процес працює в умовах кризової ситуації та постійної небезпеки.

Виклад основного матеріалу. Для ґрунтовної характеристики будь-якого правового поняття традиційно використовують два аспекти: легальний (законодавчий) та доктринальний (науковий). Хоча дискусії щодо їх пріоритетності є не обґрунтованими, оскільки юридична доктрина беззаперечно володіє вищим юридичним пріоритетом, дослідження доктринальних поглядів є надзвичайно важливим для аналізу змісту, об'єктивності та обґрунтованості терміну. Насамперед, звернемося до правового тлумачення. Відповідно до Закону України «Про освіту»,

освітня послуга визначається як комплекс, передбачений законодавством, освітньою програмою та/або договором дій суб'єкта освітньої діяльності, що мають визначену вартість та спрямовані на досягнення здобувачем освіти очікуваних результатів навчання. Це законодавче визначення фокусується на процесуальних елементах (дії суб'єкта, регулювання програмою/договором, вартість) та цільовій спрямованості (досягнення очікуваних результатів), закладаючи основу для адміністративно-правового регулювання цієї діяльності [4].

Поняття «послуга» має глибоке історичне підґрунтя, будучи відомим ще з біблійних часів. Його початкове походження та семантичні характеристики були тісно пов'язані з поняттями «служіння», «слуга» та «обслуговувати». У контексті античної філософії тлумачення служіння набуло додаткових моральних нюансів, висвітлюючи його тісний зв'язок з поняттям «милосердя». У той історичний період ці терміни часто мали синонімічне значення, підкреслюючи, що надання послуги було не просто дією, а актом допомоги, турботи та морального обов'язку. Ця історична спадщина закладає соціально-етичну основу для сучасного розуміння послуги, включаючи й освітню [2].

Щодо доктринальних визначень, наукова література надає численну кількість тлумачень поняття «освітня послуга», що відображає його різноманітність. Зокрема, Zaid Yaseen Saud AL Dulaimi розглядає освітні послуги як необхідну складову функціонування вищої освіти. Він вважає, що освітні послуги – це такі послуги, які університети та науково-дослідні інститути мають надавати задля підвищення якості у формуванні університетської освіти. Вони слугують базою та підтримкою для реалізації освітньої політики, здійснення стратегічних цілей університетів та зростання загальної ефективності освітньої системи [14, с. 197-204]. Автор виокремлює шість ключових цілей, які мають реалізовувати освітні послуги: програмний розвиток – створення, оцінювання та постійне вдосконалення освітніх програм; кадровий потенціал – покращення навчального процесу та розвиток навичок науково-педагогічних працівників; значущість досвіду – перетворення навчального досвіду на значущий і релевантний для здобувачів освіти; фінансова ефективність – перетворення освітнього процесу в рентабельний процес (забезпечення економічної стійкості); безперервне навчання – сприяння безперервній освіті (Lifelong Learning); інноваційність – орієнтація на створення та просування інновацій у всіх видах діяльності та освітніх процесах.

Цей доктринальний підхід підкреслює, що освітня послуга є не просто актом передачі знань, а комплексною системою підтримки та розвитку, орієнтованою на якість та інновації [13].

Трактування, запропоноване попереднім вченим (Zaid Yaseen Saud AL Dulaimi), хоч і є ґрунтовним, обмежує розуміння освітньої послуги, розглядаючи її виключно крізь призму вищої освіти. Це не дозволяє розкрити поняття у його повній широті, включаючи загальну, професійно-технічну та післядипломну освіту.

На противагу спеціалізованій методиці, В. Гура, Т. Несторенко та Т. Макаренко пропонують ширше доктринальне визначення, стверджуючи, що освітня послуга - це цільова діяльність фізичних і юридичних осіб, яка побудована на підготовці для задоволення різноманітних інтелектуальних потреб людини та суспільства у нових знаннях, уміннях, навичках і розвитку здібностей особистості; при цьому вона беззаперечно має ціннісний аспект. Це визначення підкреслює кілька важливих аспектів: суб'єкти (включає як індивідуальних, так і інституційних надавачів (фізичних та юридичних осіб); мета (фокусується на задоволенні інтелектуальних потреб суспільства та особистості, що є ширшим, ніж просто отримання диплома); результат (крім традиційних знань, умінь і навичок, акцент робиться на розвитку здібностей особистості); цінність (освітня послуга має не лише економічний, а й ціннісний вимір, підкреслюючи її соціальну значимість) [3, с. 91-104].

Враховуючи думки В. Г. Кремень, В. І. Лугового та П. Ю. Сауха, освітній результат сприймається як освітній продукт, який може бути представлений у двох основних формах: матеріально-словесній формі (товар) – до якої можуть входити підручники, методичні матеріали, сертифікати тощо, та нематеріальній формі (послуга) – непосередня діяльність з навчання і виховання. До загального поняття освітніх продуктів навчальних закладів вчені відносять: освітні послуги (сама діяльність), засоби для їх надання (інфраструктура, технології), певні вміння, які набувають студенти. Ключовим результатом освіти він називає «систему знань, умінь і навичок, які передаються учасникам навчального процесу». Таким чином, Каленюк акцентує увагу на кінцевому, конкретному наборі надбань особистості як головному вимірі ефективності освітньої діяльності [6, с. 1-5].

На думку Н. Г. Ничкало, освітня послуга є не стільки матеріальним, скільки соціальним благом. Він визначає її як систему знань, інформації, умінь і практичних навичок, яка спрямована

на задоволення різноманітних освітніх потреб споживача (здобувача освіти) та реалізацію його особистих здібностей. Таким чином, автор підкреслює нематеріальну природу освітньої послуги та її ключову роль у соціальному розвитку та особистісній самореалізації [10, с. 2-5].

Специфіка освітніх послуг полягає у їхньому подвійному статусі, який часто призводить до дискусій у науковій спільноті. Більшість дослідників схиляються до думки, що освітні послуги належать до категорії «суспільні блага». Це підкреслює їхню значущість для всього суспільства, а не лише для окремого споживача. Проте, важливо чітко розуміти економічну природу суспільного блага:

1) Сутність – у понятті суспільного блага вважають товари, роботу або послуги, які є необхідними для задоволення колективних потреб;

2) Характеристика – ці блага, як правило, не мають грошового вираження у чистому вигляді (або їхнє споживання однією особою не зменшує можливості споживання іншою), а відтак не можуть ефективно забезпечуватися виключно ринково через механізми попиту та пропозиції. Вони потребують державного фінансування та регулювання для забезпечення загального доступу.

Таким чином, освітні послуги, незважаючи на наявність платної форми, функціонально виконують роль суспільного блага, що вимагає їхньої державної підтримки та контролю [10, с. 2-5].

Дійсно, існує широкий спектр підстав для класифікації освітніх послуг, які дослідники використовують для більш точного визначення та структурування категорії «освітня послуга»:

1. Щодо компонентів системи освіти (ступінь навчання) – даний критерій виявляє ієрархічну структуру державної системи: дошкільна освіта, повна загальна середня освіта, позашкільна освіта, спеціальна освіта, професійна (технічна) підготовка, передвища фахова підготовка, вища освіта, освіта дорослих (в тому числі післядипломна);

2. Щодо форм здобуття освіти (організаційний підхід) – цей показник визначає спосіб організації навчального процесу: інституційна (очна (денна, вечірня), заочна, дистанційна, мережева); індивідуальна (екстернатна, сімейна (домашня), педагогічний патронат, у виробничих умовах); дуальна форма;

3. За освітнім ступенем (у вищій освіті) – класифікація послуг, що надаються у вищій освіті: перший (бакалаврський) ступінь, другий (магістерський) ступінь та третій (доктора філософії) ступінь;

4. За формою оплати (джерело фінансування) – цей критерій означає фінансову основу надання послуги: на підставі державного бюджету (державне замовлення), на підставі місцевого бюджету (регіональне замовлення), на підставі фізичних чи юридичних осіб (за контрактною формою), на підставі спеціальних пільгових державних кредитів;

5. Згідно з термінами (тривалістю) надання – класифікація, важлива для післядипломної освіти та курсів: довгострокові, середньострокові, короткострокові;

6. За суб'єктами надання освітніх послуг – заклади освіти різних типів і форм власності (юридичні особи) та фізичні особи-підприємці, що мають ліцензію;

7. За суб'єктами одержання освітніх послуг – діти дошкільного віку, учні/студенти, дорослі (у системі неформальної та післядипломної освіти).

Варто зазначити, що в умовах воєнного стану особливого значення набуває класифікація за формами здобуття освіти, зокрема дистанційна та мережева, оскільки вони є критично важливими для забезпечення безперервності освітнього процесу в умовах безпекових загроз [5].

Безперечно, війна та запровадження воєнного стану неминуче трансформували всі аспекти життя українців, і сфера освіти зазнала особливо значних змін у способі надання освітніх послуг. Хоча під час карантинних обмежень, спричинених пандемією COVID-19, освітня система вже набула досвіду роботи в онлайн та змішаному форматах, умови повномасштабної війни поставили нові, більш критичні перешкоди як технологічні збої – відсутність електропостачання та проблеми з якістю інтернету (особливо в прифронтових та постраждалих регіонах) зумовили суттєве зниження якості надання освітніх послуг. Вплив цих викликів виявився неоднорідним для різних рівнів освітньої системи:

– Вища освіта (ЗВО) – якість послуг для здобувачів вищої освіти була певною мірою нівельована завдяки двом ключовим факторам: вмотивованість здобувачів (висока внутрішня мотивація студентів, як дорослих суб'єктів навчання, дозволила їм адаптуватися), асинхронний режим (можливість навчатися в асинхронному режимі (самостійна робота з матеріалами у зручний час) значно зменшила залежність від постійного доступу до мережі);

– Дошкільна, загальна середня та позашкільна освіта – натомість, якість надання освітніх послуг у цих системах суттєво знизилася, що пов'язано з критичною необхідністю безпосередньої взаємодії з дітьми, складнощами організації безпечного фізичного простору та обмеженою здатністю дітей до повноцінної самостійної роботи.

Таким чином, воєнний стан виявив уразливість освітньої системи, змусивши її адаптуватися під тиском обставин, а якість освітньої послуги стала прямо залежати від рівня освіти та організаційної форми навчання.

Загалом, Міністерство освіти і науки України (МОН) для забезпечення безперервності та адаптивності освітнього процесу під час повномасштабної війни пропонує закладам освіти чотири ключові моделі організації навчання. Ці моделі дозволяють гнучко реагувати на безпекову ситуацію в різних регіонах країни:

1. Очне навчання – традиційна форма роботи, яка можлива виключно в закладах, де гарантовано дотримано всіх безпекових умов (наявність обладнаних укриттів);

2. Дистанційне навчання – повністю реалізується за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ). Ця форма стала домінуючою у регіонах, де ведуться активні бойові дії або є високий ризик обстрілів.

3. Змішане навчання – поєднує елементи очної та дистанційної форм. Наприклад, теоретичні заняття проводяться онлайн, а практичні та лабораторні роботи – очно (з дотриманням безпекових норм).

4. Індивідуальна форма роботи - передбачає два варіанти, які обираються здобувачами освіти для максимальної гнучкості: екстернат (самостійне засвоєння освітньої програми з подальшою річною або підсумковою атестацією) та сімейна (домашня) форма навчання (організація освітнього процесу батьками, з періодичним контролем з боку закладу освіти).

Ці моделі дозволяють максимально адаптувати надання освітніх послуг до викликів воєнного стану, зберігаючи при цьому право на освіту.

На ранньому етапі активної фази повномасштабного вторгнення Міністерство освіти і науки України (МОН) оперативно надало рекомендації щодо організації освітнього процесу, виходячи з безпеки здобувачів освіти. Враховуючи специфічну безпекову ситуацію в регіоні, навчальним закладам рекомендовано на короткий термін зупинити освітній процес або запровадити навчання у дистанційному або змішаному форматі (обов'язково після узгодження з відповідною військово-цивільною адміністрацією). Для учнів, які були тимчасово переміщені до інших регіонів України, МОН надало гнучкі підходи для продовження навчання: вони могли записатися до школи за місцем тимчасового проживання (з урахуванням заяви одного з батьків), була доступна індивідуальна форма навчання у будь-якому форматі: екстернатна, домашня (сімейна) або ж учні могли тимчасово відвідувати навчальні заклади загальної середньої освіти. Ці заходи були спрямовані на забезпечення безперервності освіти та забезпечення реалізації права на навчання в умовах внутрішньої міграції та безпекових загроз [9, с. 29-35].

В умовах воєнного стану особлива увага має приділятися дітям з особливими освітніми потребами (ООП). Безперервне надання якісних освітніх та корекційних послуг для цієї категорії є життєво необхідним для підтримки їхнього розвитку та психосоціальної стабільності. Надання корекційних послуг має здійснюватися диференційовано, залежно від рівня підтримки, за яким розподілені діти. У спеціальних навчальних закладах педагоги та фахівці – зокрема, вихователі, спеціальні педагоги (вчителі-дефектологи, логопеди) – адаптують засоби комунікації для забезпечення індивідуалізованого підходу. Для підтримки освітнього процесу та надання корекційних послуг дистанційно використовуються такі адаптовані засоби комунікації:

– Публікація ресурсів – регулярне оновлення та публікація завдань, методичних рекомендацій та навчальних матеріалів на сайті закладу освіти;

– Соціальні мережі та месенджери – створення оперативних груп з батьками та учнями у популярних соціальних мережах і месенджерах (Viber, Telegram тощо) для швидкого зв'язку, консультацій та обміну інформацією;

– Електронні платформи – використання спеціалізованих електронних платформ (ZOOM, Google Classroom тощо) та скайп-конференцій для проведення індивідуальних та групових онлайн-занять, корекційно-розвиткових занять і консультацій;

– Традиційні канали зв'язку – збереження можливості зв'язку телефоном та листування електронною поштою для тих, хто має обмежений доступ до широкосмугового інтернету або цифрових технологій.

Така гнучкість і багатоканальність комунікації є вирішальною для підтримки якості надання освітніх послуг для дітей з ООП в умовах нестабільності та частих перебоїв, спричинених воєнним станом [1; 13].

Організація освітнього процесу та забезпечення якісних освітніх послуг в умовах воєнного стану вимагає всеохопного підходу, де головним є безпека та психологічна підтримка, а не лише учбові досягнення. Ми думаємо, що існує низка важливих факторів для успішної реалізації цієї місії. Головним фактором під час надання освітніх послуг є створення безпечного середовища для всіх учасників освітнього процесу. Освітні знання, хоч і мають великий значення, не є пріоритетнішими, ніж життя і здоров'я. Тому адміністративно-правове регулювання має строго вимагати гарантування безпеки та зведення належних укриттів, а також запобігання проведенню занять під час оголошення повітряних тривог. Успішна освіта під час війни вимагає широкої та скоординованої співпраці між ключовими стейкхолдерами:

1) Міжсекторальна взаємодія – важлива спільна робота між державними інституціями, благодійними організаціями та глобальними спільнотами для забезпечення найширших можливостей у сфері освіти та захисту;

2) Залучення місцевих партнерів – важливо енергійно співпрацювати з місцевими організаціями, соціальними працівниками та незалежними експертами, щоб гарантувати адаптовані й доступні освітні можливості для всіх учасників;

3) Фінансово-інфраструктурна база – потрібно підготувати необхідні фінансові ресурси, а також інфраструктуру й обладнання (зокрема, засоби зв'язку та електропостачання) для забезпечення стабільної доступності освіти в умовах війни.

Освіта в умовах війни не повинна обмежуватись лише читанням книжки. Учням потрібні різноманітні варіанти навчання, що охоплюють ширший спектр розвитку:

– соціальна та емоційна підтримка (надання психосоціальної та емоційної підтримки є критично важливим для мінімізації травматичного впливу війни),

– культурний та медіа простір (доступ до культурних заходів та медіа й технологій (навіть у дистанційному форматі) сприяє збереженню соціальної зв'язності та нормальності),

– навички життєвої витривалості (для осіб старшого віку важливою складовою становить патріотичне виховання, розвиток навичок швидко реагувати у стресових ситуаціях і надання першої швидкої допомоги).

Такий підхід гарантує, що освітня послуга в умовах воєнного стану не тільки передає знання, а й зберігає та розвиває людський капітал України, забезпечуючи його стійкість та готовність до відновлення [8].

Необхідність переміщення навчальних закладів із зон бойових дій стала однією з найзначніших системних проблем, що ускладнює забезпечення якісних освітніх послуг у закладах вищої освіти (ЗВО) в умовах воєнного стану. Переміщені університети зіткнулися з низкою гострих викликів:

1. Недостатність нормативно-правової бази – виникла нагальна потреба у створенні спеціалізованої нормативної бази, яка б повноцінно регулювала особливості діяльності переміщених ЗВО, включаючи питання майнового забезпечення, фінансування та акредитації в нових умовах;

2. Високий рівень конкуренції – переміщення в більш безпечні регіони призвело до значного рівня конкуренції на локальному ринці освітніх послуг. Переміщені ЗВО змушені конкурувати за контингент здобувачів та ресурси з місцевими, вже усталеними університетами;

3. Фінансові обмеження – гострою проблемою є відсутність достатніх фінансових ресурсів для повноцінного функціонування та забезпечення життєдіяльності. Кошти необхідні як для відновлення матеріально-технічної бази, так і для соціальної підтримки колективу;

4. Соціальна інтеграція та адаптація – виникають суттєві труднощі з інтеграцією та соціальною адаптацією як науково-педагогічних працівників, так і здобувачів освіти. Це включає забезпечення житлом, психосоціальну підтримку та створення сприятливих умов для продовження освітньої та наукової діяльності на новому місці.

Подолання цих проблем є критично важливим для збереження людського та інтелектуального капіталу України [7].

На превеликий жаль, в умовах повномасштабної війни в Україні відбулося посилення співпраці окремих вчителів та викладачів із державою-агресором. Ця обставина є прямим посяганням на національну безпеку та освітній простір.

Як юридична реакція на цей виклик, до Кримінального кодексу України (ККУ) була внесена нова норма – «Колабораційна діяльність» (стаття 111-1). Об'єктивна складова даного

кримінально-протиправного діяння є доволі різноманітною, проте окремі її пункти безпосередньо стосуються осіб, яким доручено надання освітніх послуг:

1. Публічне заперечення агресії та окупації – відкрите заперечення громадянином України здійснення військової агресії проти України; відкрите заперечення створення і затвердження тимчасової окупації частини території України; відкриті заклики громадянином України до підтримки рішень і/або дій держави-агресора, військових формувань та/або окупаційної адміністрації держави-агресора; заклики до співпраці з державою-агресором; заклики до непризнання розширення державного суверенітету України на тимчасово окуповані території.

2. Пропаганда в освітніх закладах – здійснення громадянином України пропаганди у навчальних закладах, незалежно від типу та форми власності, з відкритою метою сприяння здійсненню озброєного нападання проти України.

Таким чином, українське законодавство чітко криміналізує не лише пряму співпрацю, але й ідеологічну діяльність та публічні заяви в освітній сфері, спрямовані на підрив суверенітету та викривлення історичної правди в очах здобувачів освіти [7].

Безперечно, якість подання навчального матеріалу та можливість його засвоєння критично залежать від психоемоційного стану обох ключових учасників освітнього процесу: як здобувачів освіти, так і педагогічних (науково-педагогічних) працівників. В умовах воєнного стану, коли всі суб'єкти освітнього процесу перебувають під постійним стресом, загрозою та переживають травматичний досвід, психоемоційний чинник набуває пріоритетного значення. Напруга, тривожність і відчуття незахищеності безпосередньо впливають на когнітивні здібності здобувачів (здатність до концентрації уваги, критичного мислення та довготривалого запам'ятовування значно знижується), ефективність викладання (здатність викладачів до емпатії, креативного подання матеріалу та підтримки дисципліни може бути ослаблена через професійне вигорання та особистий стрес). Таким чином, забезпечення психосоціальної підтримки та стабілізація емоційного клімату є необхідною умовою для відновлення та підтримання якісного надання освітніх послуг.

В умовах воєнного стану ключовим викликом для освітніх закладів є динамічна зміна форми навчання. Ця форма може дуже швидко переключатися між очною, дистанційною та змішаною навіть на рівні окремої громади, школи чи класу. Система освіти мусить «навчитися» адаптивності, що означає формування інституційної спроможності швидко реагувати на непередбачувані безпекові зміни. Це вимагає забезпечення відповідної безпеки (швидка готовність укриттів та протоколів евакуації), компетентності персоналу (здатність педагогічних та науково-педагогічних працівників оперативно переходити на різні формати роботи). Тільки за такими умовами вдасться мінімізувати освітні втрати. Саме в таких надзвичайно складних умовах, коли просте залучення до навчального процесу є вже значним досягненням, необхідно не зупинятися, а робити акцент на якості освітніх послуг. Необхідність адаптивності повинна спонукати ЗВО та інші заклади ще більше зосереджуватися на кінцевому результаті навчання, а не лише на процесі. Це вимагає чіткої структуризації навчального контенту для асинхронного засвоєння та використання інструментів оцінювання, які можуть об'єктивно виміряти набуті компетенції, незалежно від того, як часто змінювалася форма навчання. Таким чином, адаптивність має стати не лише механізмом виживання, а й каталізатором для підвищення фокусу на ефективності та якості освіти.

Висновок. Таким чином, освітня послуга передусім розглядається як сервіс у її традиційному розумінні: вона є свого роду товаром, що має нематеріальний характер. Хоча вона має зовнішній вигляд вираження – документ про освітній ступінь. На теоретико-правових основах освітні послуги можуть бути розподілені за різноманітними критеріями. За умов повномасштабної війни якість освітніх послуг зазнала суттєвих втрат. Це було зумовлено комплексом чинників, включаючи активні бойові дії та руйнування інфраструктури, відсутність електропостачання та Інтернету, що ускладнює дистанційне навчання, складний психологічний стан педагогічних (науково-педагогічних) працівників та здобувачів, необхідність вимушеного переміщення окремих закладів освіти. Водночас, суспільство не може допустити відсутності освітніх послуг, оскільки це критично важливо для збереження людського капіталу. Тому в умовах кризи активно виникають нові механізми, технології навчання та викладання. Визначено низку ключових факторів, які мають бути реалізовані для «пристосування» освітніх послуг до вимог воєнного стану забезпечення безпечного середовища (пріоритет життя та здоров'я над навчальним процесом, включаючи обладнання та використання укриттів), забезпечення психологічної підтримки (підтримка ментального здоров’я всіх учасників освітнього процесу), адаптивність (інституційна спроможність швидко перемикатися між очною, дистанційною та змішаною формами навчання), використання новітніх

технологій (широке використання дистанційних інструментів та асинхронних режимів для мінімізації освітніх втрат).

Подальші наукові дослідження, необхідні для підвищення стійкості та прозорості освітньої сфери, вбачаються у вивченні основних корупційних ризиків у сфері надання освітніх послуг в умовах воєнного стану. Це має забезпечити ефективне та справедливе використання ресурсів, спрямованих на відновлення та підтримку освітньої системи.

Список використаних джерел:

1. Вишнякова О. Освіта під час війни : що змінилося і як це вплине на майбутнє дітей. URL : https://lb.ua/blog/olena_vyshniakova/543064_osvita_pid_chas_viyni_shcho_zminilosya_i_yak.html

2. Власюк Т. М. Теоретичні аспекти поняття «освітня послуга». URL : https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/18883/1/PIONBUG_2021_P040-041.pdf

3. Гура В., Несторенко Т., Макаренко Т. Дослідження категорії «освітня послуга» : міждисциплінарний підхід. *Наукові записки Бердянського державного педагогічного університету. Педагогічні науки.* 2022. Вип. 2. С. 91 – 104.

4. Дистанційні школи та навчальні платформи надають безкоштовний доступ для здобувачів освіти. Міністерство освіти і науки : офіційний сайт. URL : https://mon.gov.ua/ua/news/distancijni-shkoli-ta-navchalni-platformi-nadayutbezkoshtovnij-dostup-dlya-zdobuvachiv-osviti

5. Компанієць О. Якісна освіта у час війни : чи варто про це говорити зараз? URL : https://novadoba.com.ua/392838-oksana-kompaniyets-yakisna-osvita-uchas-vijny-chy-varto-pro-tse-govoryty-zaraz.html

6. Кремень В. Г., Луговий В. І., Саух П. Ю. Вища освіта України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення: виклики і відповіді : за матеріалами загальних зборів Національної академії педагогічних наук України, 17 листопада, 2023 р. Вісник Національної академії педагогічних наук України. 2023. Том 5. №2. С. 1 – 5.

7. Кримінальний кодекс України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III ; ред. станом на 12 вер. 2020 р. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2001. № 25 – 26. Ст. 131.

8. Лист МОН України від 06.03.2022 № 1/3371-22 «Про організацію освітнього процесу». URL : https://hoippo.km.ua/wpcontent/uploads/2022/03/LaterMON_06_03_22_org_osvit_procesu.pdf

9. Оршанський Л., Нищак І., Матвісів Я., Юрків М. Вища освіта України в умовах воєнного стану : виклики та шляхи подолання. Молодь і ринок. 2024. №1 (221). С.29 – 35.

10. Ничкало Н. Г. Українська педагогіка праці у гірку добу війни. Професійна освіта. 2022. № 1(94). С. 2 – 5.

11. Про освіту : Закон України від 5 верес. 2017 р. № 2145-VIII. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2017. № 38-39. Ст. 380.

12. Українська освіта в умовах війни : монографія : за наук. ред. С. О. Терепищого. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. 234 с

13. Abdulghani Al-Shuaibi. The Importance of Education. URL: https://www.researchgate.net/publication/260075970_The_Importan

14. Lavrysh, Yu., Lytovchenko, I., Lukianenko, V., Golub, T. Teaching during the wartime : Experience from Ukraine. Educational Philosophy and Theory. 2025. Vol. 57(3). Pp. 197 – 204. DOI: https://doi.org/10.1080/00131857.2022.2098714

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.92
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.16

МАРКІН С.І.

ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ УМОВИ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ: ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ

PREREQUISITES AND PROCEDURAL CONDITIONS FOR INITIATING PROCEEDINGS IN AN ADMINISTRATIVE CASE: GUARANTEES FOR THE EXERCISE OF THE RIGHT TO APPEAL TO COURT

У статті досліджено передумови та процесуальні умови відкриття провадження в адміністративній справі як ключові гарантії реалізації конституційного права особи на звернення до суду. Використано системний аналіз положень Конституції України, Кодексу адміністративного судочинства України та узагальнено практику адміністративних судів щодо застосування процесуальних механізмів на стадії вирішення питання про відкриття провадження. Визначено, що ефективність доступу до адміністративного правосуддя залежить від чіткого розмежування передумов права на звернення з адміністративним позовом і процесуальних умов належного здійснення цього права, оскільки різні порушення спричиняють різні процесуальні наслідки (залишення позовної заяви без руху, повернення позовної заяви або відмова у відкритті провадження). Вивчено порядок перевірки суддею відповідності позовної заяви вимогам статей 160–161 КАС України, а також обґрунтовано значення судового контролю за додержанням таких умов, як належна процесуальна дієздатність суб'єкта звернення, підтвердження повноважень представника, виконання вимог досудового врегулювання у випадках його обов'язковості, відсутність тотожних позовів, дотримання правил об'єднання позовних вимог, наявність законних підстав звернення в інтересах інших осіб, дотримання строків звернення та спеціальних строків для суб'єктів владних повноважень у спорах про стягнення коштів. Обґрунтовано, що зазначені процесуальні «фільтри» мають легітимну мету забезпечення процесуальної економії та юридичної визначеності, однак їх застосування повинно бути пропорційним і не підривати сутність права на доступ до суду. Зроблено висновок, що поєднання передумов і процесуальних умов утворює нормативну основу виникнення та розвитку адміністративного судочинства, а також визначає межі допустимості повторного звернення до суду залежно від виду ухвали, постановленої на початковій стадії процесу.

Ключові слова: *адміністративне судочинство; відкриття провадження; передумови звернення до суду; процесуальні умови; позовна заява; повернення позову; доступ до правосуддя.*

The article examines the prerequisites and procedural conditions for initiating proceedings in an administrative case as key guarantees for the exercise of a person's constitutional right to appeal to court. A systematic analysis of the provisions of the Constitution of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine was used, and the practice of administrative courts regarding the application of procedural mechanisms at the stage of resolving the issue of initiating proceedings was summarized. It was determined that the effectiveness of access to administrative justice depends on a clear distinction between the prerequisites for the right to file an administrative claim and

© МАРКІН С.І. – кандидат юридичних наук, доцент, адвокат https://orcid.org/0009-0008-0410-1702
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

the procedural conditions for the proper exercise of this right, since different violations cause different procedural consequences (leaving the statement of claim without action, returning the statement of claim, or refusing to initiate proceedings). The procedure for verifying by a judge the compliance of a statement of claim with the requirements of Articles 160–161 of the Code of Administrative Procedure of Ukraine is studied, and the importance of judicial control over compliance with such conditions as the proper procedural capacity of the subject of the appeal, confirmation of the powers of the representative, fulfillment of the requirements of pre-trial settlement in cases of its mandatory nature, the absence of identical claims, compliance with the rules for the consolidation of claims, the presence of legal grounds for the appeal in the interests of other persons, compliance with the deadlines for appeals and special deadlines for subjects of public authority in disputes about the recovery of funds is substantiated. It is substantiated that the aforementioned procedural "filters" have a legitimate goal of ensuring procedural economy and legal certainty, however, their application must be proportionate and not undermine the essence of the right to access to court. It is concluded that the combination of prerequisites and procedural conditions forms the normative basis for the emergence and development of administrative proceedings, and also determines the limits of admissibility of a second appeal to the court depending on the type of decision issued at the initial stage of the process.

Key words: *administrative proceedings; initiation of proceedings; prerequisites for applying to court; procedural conditions; statement of claim; return of claim; access to justice.*

Постановка проблеми. Право на звернення до адміністративного суду є однією з ключових конституційних гарантій захисту прав, свобод і законних інтересів особи у сфері публічно-правових відносин. Водночас ефективність реалізації цього права безпосередньо залежить від чіткості та передбачуваності процесуальних механізмів, що регламентують передумови й умови відкриття провадження в адміністративній справі. Саме на стадії вирішення питання про відкриття провадження формується процесуальний баланс між доступом до правосуддя та необхідністю запобігання зловживанню правом на судовий захист. У практиці адміністративних судів нерідко виникають труднощі, пов'язані з розмежуванням передумов і умов звернення до суду, а також із правильним застосуванням процесуальних наслідків у вигляді залишення позовної заяви без руху, її повернення або відмови у відкритті провадження.

Актуальність дослідження зумовлена також тим, що недотримання єдності підходів до тлумачення відповідних норм КАС України може призводити до необґрунтованого обмеження доступу особи до суду, що суперечить як Конституції України, так і стандартам Європейського суду з прав людини. Відтак виникає потреба у комплексному теоретико-прикладному осмисленні процесуальної природи передумов і умов відкриття провадження в адміністративній справі як гарантій реалізації права на звернення до суду.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика адміністративного позову, доступу до правосуддя та процесуальних форм захисту прав у публічно-правових відносинах знайшла відображення у працях провідних українських учених, зокрема С. В. Ківалова, В. М. Бевзенка, Ю. П. Битяка, О. І. Харитонової, А. Ю. Осадчого, І. Б. Коліушка, Р. О. Куйбіди, Т. О. Коломоєць, М. І. Смоковича, О. В. Кузьменко, О. П. Рябченко та інших. У їхніх наукових дослідженнях розкрито загальні засади адміністративного судочинства, питання адміністративної юрисдикції, доступу до суду, процесуальної дієздатності та представництва.

Водночас у науковій літературі недостатньо системно досліджено саме співвідношення передумов і процесуальних умов відкриття провадження в адміністративній справі, а також їх вплив на реалізацію права на звернення до суду. Наявні напрацювання мають фрагментарний характер і не завжди враховують сучасні тенденції судової практики та оновлені підходи Верховного Суду, що зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення зазначеної проблематики з метою формування цілісної концепції процесуальних гарантій доступу до адміністративного правосуддя.

Слід зауважити, що перевірка зазначених процесуальних обставин здійснюється суддею шляхом аналізу змісту позовної заяви та доданих до неї документів. У разі подання позовної заяви з порушенням вимог, установлених статтями 160 і 161 КАС України, суддя протягом п'яти днів із дня її надходження постановляє ухвалу про залишення позовної заяви без руху, в якій

обов'язково зазначаються виявлені недоліки, спосіб їх усунення та строк для їх виправлення, що не може перевищувати десяти днів з моменту вручення відповідної ухвали.

Метою наукової статті є вивчення передумов та процесуальних умов відкриття провадження в адміністративній справі, гарантій реалізації права на звернення до суду.

Виклад основного матеріалу. Практика адміністративних судів підтверджує дієвість цього процесуального механізму. Так, у справі № 810/1116/18 суддя, встановивши невиконання позивачем вимог п. 11 ч. 5 ст. 160 та ч. 1 ст. 161 КАС України, ухвалою від 19 березня 2018 р. залишив позовну заяву без руху, надавши позивачу десятиденний строк для усунення виявлених недоліків з дня отримання копії ухвали [1].

Водночас у разі, якщо позивач не усуне недоліки позовної заяви у строк, встановлений судом, суддя відповідно до п. 1 ч. 4 ст. 169 КАС України постановляє ухвалу про повернення позовної заяви. Так, у справі № 810/318/18 суддя ухвалою від 12 лютого 2018 р., керуючись приписами п. 1 ч. 4 ст. 169 КАС України, повернув позовну заяву позивачеві, оскільки недоліки не були усунуті у визначений строк, а клопотання про його продовження до суду не надходило [2; 3].

Другою важливою процесуальною умовою реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом є наявність у особи, яка подала позов, адміністративної процесуальної дієздатності, а у разі звернення через представника – належним чином оформлених представницьких повноважень. З аналізу частин 2 і 3 ст. 43 КАС України випливає, що адміністративна процесуальна дієздатність фізичних та юридичних осіб полягає у здатності особисто здійснювати свої адміністративні процесуальні права та обов'язки, у тому числі доручати ведення справи представникові.

У науковій літературі обґрунтовується, що адміністративна процесуальна дієздатність належить фізичним особам, які досягли повноліття та не визнані судом недієздатними. Водночас вона може належати і неповнолітнім особам у справах, що виникають з публічно-правових відносин, у яких відповідно до законодавства вони вправі самостійно брати участь.

Отже, після одержання позовної заяви суддя зобов'язаний перевірити, чи подана вона особою, яка має адміністративну процесуальну дієздатність. Відповідно до п. 3 ч. 4 ст. 169 КАС України встановлення судом факту подання позову особою, яка не має адміністративної процесуальної дієздатності, є самостійною підставою для повернення позовної заяви позивачеві.

Таким чином, дотримання вимог щодо процесуальної дієздатності суб'єкта звернення та належного оформлення представництва виступає обов'язковою умовою належної реалізації права на звернення до адміністративного суду і гарантією легітимності подальшого судового провадження.

Якщо адміністративний позов подається представником, разом із позовною заявою обов'язково повинні бути подані документи, що підтверджують його представницькі повноваження. Зміст статей 55–59 КАС України визначає коло осіб, які можуть виступати представниками, а також перелік документів, що посвідчують відповідні повноваження. Крім того, відповідно до ст. 60 КАС України повноваження представника в суді, так само як і можливі обмеження щодо вчинення ним окремих процесуальних дій, мають бути прямо застережені у довіреності або ордері.

У цьому аспекті слід ураховувати правову позицію Вищого адміністративного суду України, викладену в Довідці до постанови Пленуму від 29 вересня 2016 р. № 14, відповідно до якої у довіреності повинні бути чітко визначені та конкретизовані процесуальні права представника, зокрема право звернення до судів України в інтересах довірителя, у тому числі право підписувати та подавати позовні заяви [4].

Недотримання вимог КАС України щодо належного оформлення повноважень представника тягне за собою процесуальні наслідки у вигляді повернення позовної заяви. Так, згідно з п. 3 ч. 4 ст. 169 КАС України позовна заява повертається позивачеві, якщо вона не підписана або підписана особою, яка не має права її підписувати, або якщо не зазначено посадове становище особи, що її підписала. Прикладом реалізації цієї норми є ухвала Київського окружного адміністративного суду від 15 лютого 2018 р. у справі № 810/737/18, якою позовну заяву було повернуто позивачеві у зв'язку з тим, що надана довіреність не містила повноважень представника на підписання позовної заяви [5].

Третьою важливою процесуальною умовою реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом є дотримання вимог досудового врегулювання спору. На наш погляд, передбачене положеннями ст. 17 КАС України досудове врегулювання спору являє собою систему заходів, спрямованих, по-перше, на ініціювання громадянином захисту своїх прав, свобод

і законних інтересів, які, на його переконання, порушені рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень, а по-друге, на реагування самого суб'єкта владних повноважень з метою добровільного та безпосереднього врегулювання спору у сфері публічно-правових відносин до звернення до адміністративного суду.

Таке врегулювання охоплює не лише пред'явлення вимог суб'єкту владних повноважень, а й можливість їх розгляду та добровільного задоволення у разі обґрунтованості й законності. Відповідна процесуальна умова має на меті сприяти примиренню сторін, оперативному відновленню порушених прав громадянина та зменшенню навантаження на адміністративні суди у справах незначної складності. Невиконання вимог щодо обов'язкового досудового врегулювання спору тягне за собою повернення позовної заяви відповідно до п. 4 ч. 4 ст. 169 КАС України.

Четвертою процесуальною умовою є відсутність у провадженні цього самого суду іншого адміністративного позову до того самого відповідача (відповідачів) з тим самим предметом та з однакових підстав, щодо якого на момент вирішення питання про відкриття провадження не постановлено ухвалу про відкриття або відмову у відкритті провадження, повернення позовної заяви чи залишення позову без розгляду. Такі позови визнаються тотожними, оскільки в них збігаються сторони, предмет і підстава.

КАС України не допускає багаторазового одночасного звернення особи з тотожним адміністративним позовом до одного й того самого суду першої інстанції. Перевірка цієї умови на стадії відкриття провадження спрямована на забезпечення процесуальної економії та запобігання паралельному розгляду ідентичних спорів. Вирішуючи це питання, суд може використовувати дані Єдиного державного реєстру судових рішень, функціонування якого регламентується Законом України «Про доступ до судових рішень» [6], що істотно спрощує перевірку наявності ухвал у тотожних справах.

П'ятою процесуальною умовою є дотримання правил об'єднання позовних вимог. Із системного аналізу статей 5, 21 та 172 КАС України випливає, що позивач має право об'єднати в одній позовній заяві кілька вимог до відповідача за умови, що вони є взаємопов'язаними. Відповідно до ч. 1 ст. 172 КАС України допускається об'єднання вимог, пов'язаних між собою підставами виникнення або доказами, а також основних і похідних позовних вимог. При цьому п. 23 ч. 1 ст. 4 КАС України визначає похідну позовну вимогу як таку, задоволення якої залежить від задоволення основної вимоги.

Отже, об'єднані вимоги повинні випливати з одних і тих самих спірних публічно-правових відносин і ґрунтуватися на спільній доказовій базі. Розгляд кількох взаємопов'язаних вимог у межах одного провадження створює більш сприятливі умови для повного та всебічного з'ясування обставин справи і забезпечує процесуальну економію.

Згідно з ч. 2 ст. 21 КАС України, якщо справа щодо пов'язаних вимог територіально підсудна різним місцевим адміністративним судам, вона розглядається одним із цих судів за вибором позивача. У науковій літературі обґрунтовано зазначається, що йдеться про підсудність виключно місцевим загальним судам як адміністративним судам або окружним адміністративним судам [7, с. 109]. Таким чином, зазначена норма фактично розширює межі альтернативної територіальної підсудності, надаючи позивачеві можливість обрати той суд, до якого він вважає за доцільне звернутися з об'єднаними взаємопов'язаними вимогами.

З урахуванням наведеного вважаємо, що позовні вимоги можуть бути об'єднані в одній позовній заяві за умови одночасної наявності таких критеріїв:

вимоги є взаємопов'язаними між собою;

вони належать до категорії справ, що підпадають під юрисдикцію адміністративних судів відповідно до ч. 1 ст. 19 КАС України;

такі вимоги є підсудними одному й тому самому адміністративному суду за правилами, встановленими КАС України.

Отже, дотримання правил об'єднання позовних вимог є можливим лише за наявності сукупності всіх трьох зазначених умов.

Порушення правил об'єднання позовних вимог (за винятком випадків, коли можуть бути застосовані положення ст. 172 КАС України) тягне за собою процесуальний наслідок у вигляді повернення позовної заяви позивачеві. Так, ухвалою Окружного адміністративного суду міста Києва від 6 лютого 2018 р. у справі № 826/1770/18, постановленою на підставі п. 6 ч. 4 ст. 169 КАС України, позовну заяву було повернуто позивачеві у зв'язку з тим, що в ній були об'єднані позовні вимоги, які підлягали розгляду в порядку різного судочинства [8].

Шостою процесуальною умовою реалізації права на звернення до адміністративного суду є наявність належних підстав для подання позову органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Аналіз положень частин 1 і 2 ст. 53 КАС України у взаємозв'язку з приписами ст. 13 Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» дає підстави стверджувати, що право Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на звернення до адміністративного суду в інтересах іншої особи виникає за умови належного обґрунтування визначених законом підстав такого звернення. До них належать, зокрема, неможливість особи самостійно здійснювати захист своїх прав, свобод та законних інтересів у спірних публічно-правових відносинах з огляду на фізичний стан, недосягнення повноліття, похилий вік, недієздатність або обмежену дієздатність. Невиконання вимог щодо надання такого обґрунтування зумовлює застосування положень п. 7 ч. 4 ст. 169 КАС України, відповідно до яких позовна заява повертається позивачеві у разі відсутності підстав для звернення до суду особи, якій законом надано право діяти в інтересах іншої особи.

Сьомою процесуальною умовою є дотримання спеціальних вимог щодо строків звернення суб'єкта владних повноважень із позовом про стягнення грошових коштів, який ґрунтується на його рішенні. Із приписів ч. 2 ст. 122 КАС України випливає, що з дня, коли фізична або юридична особа дізналася чи повинна була дізнатися про порушення своїх прав унаслідок прийняття рішення про застосування штрафних санкцій, починається перебіг шестимісячного строку для його оскарження в адміністративному суді. Лише після спливу цього строку у суб'єкта владних повноважень виникає право звернення до суду з вимогою про стягнення грошових коштів у межах тримісячного строку, встановленого ч. 2 ст. 122 КАС України. Відтак, подання такого позову до закінчення шестимісячного строку на оскарження рішення є підставою для повернення позовної заяви відповідно до п. 8 ч. 4 ст. 169 КАС України.

Восьмою процесуальною умовою є дотримання строків звернення до адміністративного суду. У Рішенні Конституційного Суду України від 22 лютого 2012 р. № 4-рп/2012 зазначено, що строки звернення до суду як елемент механізму реалізації права на судовий захист є однією з процесуальних гарантій забезпечення прав і свобод учасників правовідносин [9]. Таким чином, реалізація конституційного права на судовий захист органічно пов'язана зі строками звернення до адміністративного суду, встановленими ст. 122 КАС України.

Аналіз цієї норми свідчить, що з метою забезпечення ефективного захисту прав, свобод та законних інтересів особи законодавець допускає можливість пріоритетного застосування спеціальних норм інших законів, якщо ними враховано особливості окремих категорій публічно-правових спорів. Установлені КАС України та іншими законами строки звернення до адміністративного суду спрямовані на забезпечення своєчасної реалізації права на судовий захист і водночас обмежують період, у межах якого публічно-правові відносини можуть вважатися спірними. У разі пропуску таких строків без поважних причин відповідні правовідносини набувають ознак стабільності, що істотно впливає на можливість їх судового перегляду.

Аналіз положень ст. 123 КАС України, яка регламентує наслідки пропуску строків звернення до адміністративного суду, свідчить про наділення суду повноваженнями залишити адміністративний позов без руху у разі подання його після спливу встановлених законом строків без заяви про поновлення такого строку або у випадку, коли підстави, наведені у відповідній заяві, визнаються судом неповажними.

На стадії вирішення питання про відкриття провадження в адміністративній справі зазначені процесуальні дії суду кореспондують приписам п. 5 ч. 1 ст. 171 КАС України, відповідно до яких суддя після надходження позовної заяви з'ясовує, чи подано позов у межах установленого законом строку, а у разі його пропуску – чи є достатні підстави для визнання причин такого пропуску поважними.

У правовій позиції Верховного Суду, викладеній у постанові від 21 лютого 2018 р. в адміністративній справі № 346/3696/17, зазначено, що поважними причинами пропуску строку звернення до суду можуть визнаватися лише ті обставини, які є об'єктивно непереборними, не залежать від волевиявлення особи, пов'язані з істотними перешкодами чи труднощами для своєчасного вчинення процесуальних дій та підтверджені належними доказами [10].

На наш погляд, вирішуючи питання про відкриття провадження в адміністративній справі, суддя, оцінюючи наведені заявником обставини, які перешкоджали своєчасному зверненню до суду, повинен виходити з комплексної оцінки всіх доводів, викладених у позовній заяві та доданих до неї матеріалах, а також з'ясувати, чи мав суб'єкт звернення за конкретних умов реальну можливість своєчасно реалізувати своє конституційне право на судовий захист шляхом подання позовної заяви до суду першої інстанції.

Водночас відповідно до п. 9 ч. 4 ст. 169 КАС України позовна заява підлягає поверненню позивачеві у випадках, передбачених ч. 2 ст. 123 КАС України. Прикладом застосування цієї норми є ухвала Київського окружного адміністративного суду від 12 лютого 2018 р. у справі № 810/233/18, якою позовну заяву було повернуто позивачеві з огляду на те, що суд дійшов висновку про наявність у позивача можливості бути обізнаним щодо предмета спору, а тому визнав наведені ним підстави для поновлення строку звернення до адміністративного суду неповажними [11].

Висновки. Таким чином, інститут строків звернення до адміністративного суду та механізм їх поновлення виступають важливими процесуальними гарантіями балансу між правом особи на доступ до правосуддя та принципом правової визначеності у публічно-правових відносинах.

Підсумовуючи викладене, слід наголосити, що недодержання суб'єктом звернення встановленого КАС України процесуального порядку (умов) реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом, виявлене судом на стадії вирішення питання про відкриття провадження в адміністративній справі, зумовлює настання визначених законом правових наслідків, які процесуально оформлюються ухвалами про залишення позовної заяви без руху або про її повернення (частини 1, 4 ст. 169 КАС України). Водночас право громадянина на звернення до суду з адміністративним позовом за захистом свого порушеного права гарантується процесуальною можливістю апеляційного оскарження ухвали про повернення позовної заяви, а також її скасування судом апеляційної інстанції з покладенням на суд першої інстанції обов'язку прийняти позовну заяву до провадження. При цьому у разі скасування відповідної ухвали суд першої інстанції позбавлений права повторно повертати позовну заяву (ч. 7 ст. 169 КАС України).

Окремої уваги заслуговують інші процесуальні особливості реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом, які враховуються судом під час вирішення питання про відкриття провадження. Зокрема, відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 169 КАС України самостійною підставою для повернення позовної заяви є заява позивача про її відкликання, подана до відкриття провадження в адміністративній справі, що фактично свідчить про добровільну відмову особи від використання судової форми захисту своїх прав, свобод та законних інтересів у публічно-правових відносинах. Так, ухвалою Київського окружного адміністративного суду від 12 лютого 2018 р. у справі № 810/453/18 позовну заяву було повернуто позивачеві у зв'язку з поданням представником заяви про відкликання позову до відкриття провадження у справі [12]. Водночас відповідно до ч. 8 ст. 169 КАС України повернення позовної заяви не позбавляє особу права повторного звернення до адміністративного суду в порядку, встановленому законом.

Крім того, ч. 9 ст. 169 КАС України передбачає окремі процесуальні особливості щодо повернення судового збору, зокрема у випадку повернення позовної заяви з підстав, визначених п. 5 ч. 4 цієї статті, сплачений судовий збір позивачеві не повертається.

Отже, норми КАС України встановлюють чіткий і вичерпний перелік передумов належної реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом, недотримання яких відповідно до вимог ст. 170 КАС України є підставою для відмови у відкритті провадження в адміністративній справі, а також визначають вичерпний перелік процесуальних умов реалізації цього права, недодержання яких згідно зі ст. 169 КАС України тягне залишення позовної заяви без руху або її повернення.

Принципова відмінність процесуальних наслідків зазначених рішень полягає в тому, що у випадку відмови у відкритті провадження повторне звернення тієї самої особи до адміністративного суду з тотожним адміністративним позовом не допускається, тоді як у разі повернення позовної заяви після усунення обставин, що зумовили таке повернення, позивач зберігає право на повторне звернення до суду з адміністративним позовом у порядку, встановленому законом.

Відкриття провадження в адміністративній справі, відповідно до приписів ч. 8 ст. 171 КАС України, повинно бути здійснене не пізніше п'яти днів з дня надходження до адміністративного суду позовної заяви, заяви про усунення недоліків позовної заяви у разі її залишення без руху, або з дня отримання судом у порядку, визначеному частинами 3–6 ст. 171 КАС України, інформації про місце проживання (перебування) фізичної особи. Так, у адміністративній справі № 802/739/18-а ухвалою від 16 березня 2018 р. суддя Вінницького окружного адміністративного суду, перевіривши позовну заяву та додані до неї матеріали, дійшов висновку про її підсудність цьому суду та відповідність вимогам статей 160, 161 КАС України, що стало підставою для прийняття позовної заяви до розгляду і відкриття провадження у справі [13].

З урахуванням викладеного можна дійти висновку, що гарантоване Конституцією України та конкретизоване нормами КАС України право на судовий захист забезпечує громадянину чітко визначену процесуальну можливість ефективного захисту своїх прав, свобод і законних інтересів

у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень шляхом реалізації права на звернення до суду з адміністративним позовом. Водночас системний аналіз відповідних положень КАС України свідчить, що законодавець у межах процесуальної форми адміністративного судочинства встановив нормативно врегульовану послідовність дій, спрямованих на практичну реалізацію права на судовий захист від протиправних рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень.

Обов'язок адміністративного суду щодо здійснення справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення публічно-правового спору виникає за умови дотримання суб'єктом звернення визначеного КАС України вичерпного переліку передумов права на звернення до суду з адміністративним позовом, а також установлених процесуальних умов належної реалізації цього права. Саме поєднання зазначених передумов і умов формує процесуальну основу для виникнення та розвитку адміністративного судочинства як форми реалізації конституційного права громадянина на судовий захист.

Список використаних джерел:

1. Тимченко Г. П. Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2002. 20 с.

2. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 12 лютого 2018 р. у адміністративній справі № 810/318/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72274134

3. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 19 березня 2018 р. у адміністративній справі № 810/1116/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72796203

4. Про узагальнення практики застосування адміністративними судами першої інстанції глав 1–4 розділу III Кодексу адміністративного судочинства України під час розгляду та вирішення адміністративних справ: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України від 29.09.2016 р. № 14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014760-16

5. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 15 лютого 2018 р. у адміністративній справі № 810/737/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72324979

6. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22 грудня 2005 року № 3262-IV. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15

7. Науково-практичний коментар Кодексу адміністративного судочинства України / за заг. ред. І. Х. Темкіжева (кер. авт. кол.). 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 720 с.

8. Ухвала Окружного адміністративного суду міста Києва від 6 лютого 2018 р. у адміністративній справі № 826/1770/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72027552

9. Рішення Конституційного Суду України від 22 лютого 2012 р. № 4-рп/2012 у справі за конституційним зверненням громадянина Стріхаря Володимира Васильовича щодо офіційного тлумачення положень статті 233 Кодексу законів про працю України у взаємозв'язку з положеннями статей 117, 237-1 цього кодексу. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-12

10. Постанова Верховного Суду від 28 березня 2018 р. у адміністративній справі № 569/7556/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73044276

11. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 12 лютого 2018 р. у адміністративній справі № 810/233/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72274128

12. Ухвала Київського окружного адміністративного суду від 12 лютого 2018 р. у адміністративній справі № 810/453/18. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72273960

13. Ухвала Вінницького окружного адміністративного суду від 16 березня 2018 р. у адміністративній справі № 802/739/18-а. URL: http://reyestr.court.gov.ua/ Review/72768451

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.17

МОГИЛА О.В., КАПЕЛЮХА А.В.

ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З МВС УКРАЇНИ ЩОДО МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

PROCEDURE FOR INTERACTION BETWEEN THE NATIONAL POLICE AND THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE REGARDING LOGISTICAL SUPPORT

Адміністративно-правовий механізм матеріального-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану має забезпечувати довершеність суспільно-правових відносин, що виникають між уповноваженими суб'єктами публічної влади, а також іншими учасниками таких відносин (за наявності), за якої кожен з них усвідомлює свої права, обов'язки, правові можливості і діє виключно в їх межах. Матеріально-технічне забезпечення Національної поліції потребує налагодженої взаємодії останньої з Міністерством внутрішніх справ України. Метою цієї статті є дослідження поняття та порядку взаємодії Національної поліції з Міністерством внутрішніх справ України. Доведено, що взаємодія Національної поліції з Міністерством внутрішніх справ України щодо матеріально-технічного забезпечення становить врегульовану нормами адміністративного права спільну, взаємоузгоджену діяльність вказаних суб'єктів, яка спрямована на планування, забезпечення, використання та контроль за ресурсами, які необхідні поліції для належного виконання її функціональних завдань, що здійснюється в межах визначених компетенції та повноважень. Наголошено, що ключовими ознаками взаємодії Національної поліції України з Міністерством внутрішніх справ України щодо матеріально-технічного забезпечення є такі: вона чітко врегульована нормативно-правовими актами різної юридичної сили, які забезпечують діяльність МВС загалом, а також Національної поліції зокрема; мета взаємодії полягає в ефективному забезпеченні поліції технікою, обладнанням, озброєнням, транспортними засобами, засобами зв'язку, форменим одягом, а також іншими спеціальними засобами, необхідними для здійснення нею своєї діяльності; відповідна спільна діяльність реалізується за заздалегідь визначеним планом, який може коригуватись з огляду на сучасні потреби та реалії; охоплює весь цикл забезпечення: від виявлення потреб до поставки, обліку, експлуатації та списання матеріальних ресурсів; для такої взаємодії характерною є інституційна підпорядкованість НПУ Міністерству внутрішніх справ, адже у відповідних правовідносин МВС є замовником і координатором, а поліція – безпосереднім користувачем і виконавцем; передбачає обмін даними, звітністю, а також здійснення внутрішнього та зовнішнього контролю. Акцентовано увагу на тому, що порядок взаємодії Національної поліції з МВС щодо матеріально-технічного забезпечення становить сукупність визначених нормами чинного законодавства послідовність дій організаційного, управлінського, економічного характеру тощо, які мають здійснити вказані суб'єкти задля забезпечення поліції всіма необхідними ресурсами.

Ключові слова: *взаємодія, ознаки взаємодії, мета взаємодії, Національна поліція, Міністерство внутрішніх справ України, матеріально-технічне забезпечення.*

© МОГИЛА О.В. – кандидат юридичних наук https://orcid.org/0009-0006-1098-0032
© КАПЕЛЮХА А.В. – доктор філософії в галузі права https://orcid.org/0009-0007-9867-5311
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The administrative and legal mechanism for the material and technical support of the National Police under martial law must ensure the perfection of socio-legal relations arising between authorized public authorities and other participants in such relations (if any), in which each of them is aware of their rights, obligations, legal capabilities, and acts exclusively within their limits. The material and technical support of the National Police requires well-established cooperation between the latter and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. The purpose of this article is to study the concept and procedure for cooperation between the National Police and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. It has been proven that the interaction between the National Police and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine regarding material and technical support constitutes a joint, coordinated activity of these entities, regulated by the norms of administrative law, which is aimed at planning, providing, using, and controlling the resources necessary for the police to properly perform their functional tasks, which is carried out within the limits of their defined competences and powers. It is emphasized that the key features of the interaction between the National Police of Ukraine and the Ministry of Internal Affairs of Ukraine regarding material and technical support are as follows: it is clearly regulated by normative and legal acts of various legal force, which ensure the activities of the Ministry of Internal Affairs in general, as well as the National Police in particular; the purpose of the interaction is to effectively provide the police with technology, equipment, weapons, vehicles, means of communication, uniforms, and other special means necessary for it to carry out its activities; the relevant joint activities are implemented according to a predetermined plan, which can be adjusted in view of current needs and realities; covers the entire supply cycle: from identifying needs to delivery, accounting, operation, and disposal of material resources; such cooperation is characterized by the institutional subordination of the NPU to the Ministry of Internal Affairs, since in the relevant legal relations, the MIA is the customer and coordinator, and the police are the direct users and executors; provides for the exchange of data, reporting, and internal and external control. Emphasis is placed on the fact that the procedure for interaction between the National Police and the Ministry of Internal Affairs regarding material and technical support is a set of actions of an organizational, managerial, economic, etc. nature, defined by the norms of current legislation, which must be carried out by the specified entities in order to provide the police with all the necessary resources.

Key words: *interaction, signs of interaction, purpose of interaction, National Police, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, material and technical support.*

Вступ. Адміністративно-правовий механізм матеріального-технічного забезпечення Національної поліції в умовах режиму воєнного стану має забезпечувати довершеність суспільно-правових відносин, що виникають між уповноваженими суб'єктами публічної влади, а також іншими учасниками таких відносин (за наявності), за якої кожен з них усвідомлює свої права, обов'язки, правові можливості і діє виключно в їх межах. Матеріально-технічне забезпечення Національної поліції потребує налагодженої взаємодії останньої з Міністерством внутрішніх справ України.

Метою цієї статті є дослідження поняття та порядку взаємодії Національної поліції з Міністерством внутрішніх справ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі проблемні питання, пов'язані із забезпеченням діяльності Національної поліції України, у своїх наукових працях розглядали: О. М. Бортник, С. В. Васюк, З. Р. Кісіль, М. В. Кочеров, Я. А. Пащенко, В. В. Середа, В. С. Шапіро, Х. П. Ярмакі та багато інших. Водночас, попри значний теоретичний доробок, у науковій літературі питання адміністративно-правових засад матеріально-технічного забезпечення Національної поліції саме в умовах правового режиму воєнного стану залишається недостатньо опрацьованим.

Виклад основного матеріалу. Взаємодія – філософська категорія, що відображає процеси впливу різних об'єктів один на одного, їх взаємну обумовленість і зміну стану або взаємний перехід, а також породження одним об'єктом іншого; взаємодія становить вид безпосереднього або опосередкованого, зовнішнього або внутрішнього відношення, зв'язків [85]. Характеризуючи взаємодію як філософську категорію, В. М. Олійник формулює такі висновки: «1) взаємодія існує лише за наявності двох і більше співіснуючих систем із суміжними функціями; 2) взаємодія

наявна тоді, коли системи функціонують одночасно; 3) наявність у взаємодіючих елементів схожих властивостей; 4) під час взаємодії змінюються якісні характеристики об'єктів взаємодії; 5) здатність кожного об'єкта взаємодії бути її ініціатором; 6) можливість настання негативних і позитивних наслідків взаємодії; 7) спільність мети, засобів та діяльності відокремлених взаємодіючих об'єктів» [1, с. 512].

Аналізуючи низку наукових поглядів учених, В. В. Ковальська виокремила низку характерних особливостей поняття «взаємодія». По-перше, вона вказує на узгодженість дій як необхідну умову взаємодії між елементами системи. Така узгодженість передбачає взаємопов'язані дії, реалізовані через спільні або взаємодоповнюючі форми й методи. По-друге, взаємодія передбачає участь щонайменше двох суб'єктів, кожен з яких може бути представлений кількома учасниками. По-третє, важливою рисою є об'єднання зусиль учасників, що ґрунтується на спільності інтересів і цілей та свідчить про кооперативний характер відносин. На основі цього вчені виокремлюють дві ключові концепції взаємодії. Перша трактує її як узгоджену діяльність, а друга – як процес, що базується на доповненні можливостей учасників і передбачає взаємовигоду. Саме друга концепція, на думку дослідниці, більш об'єктивно відображає характер взаємозв'язків, адже передбачає ініціативу принаймні з одного боку та наявність зустрічних дій або пропозицій з боку іншого. Четверта особливість – це партнерський формат відносин, який ґрунтується на рівності й автономності сторін. Зрештою п'ятим визначальним елементом є законність, що забезпечує правову основу застосування форм, методів, засобів і дій у процесі взаємодії [2, с. 151–152].

А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та інші вчені розглядають взаємодію у вузькому та широкому значенні. Так, у вузькому значенні взаємодія під час виявлення, розслідування та попередження злочинів усвідомлюється як сумісна діяльність спеціалізованих суб'єктів, для яких характерним є виконання одних і тих самих завдань, але з використанням різних засобів і методів. Причому до спеціалізованих суб'єктів, на думку вчених, мають бути віднесені передусім слідчі й оперативно-розшукові підрозділи правоохоронних органів, для яких виявлення, розслідування та попередження злочинів є головним завданням. У широкому значенні взаємодія під час виявлення, розслідування та попередження злочинів – це сумісна діяльність правоохоронних органів і неспеціалізованих суб'єктів, де до останніх належать державні та недержавні структури, для яких боротьба зі злочинністю не є основним завданням [3, с. 20–21].

Таким чином, взаємодія Національної поліції України з Міністерством внутрішніх справ України щодо матеріально-технічного забезпечення становить урегульовану нормами адміністративного права спільну, взаємоузгоджену діяльність вказаних суб'єктів, спрямовану на планування, забезпечення, використання та контроль за ресурсами, які необхідні поліції для належного виконання її функціональних завдань, що здійснюється в межах визначених компетенції та повноважень.

Ключовими ознаками вказаної взаємодії є такі:

– чітко врегульована нормативно-правовими актами різної юридичної сили, які забезпечують діяльність МВС України, зокрема Національної поліції;

– мета взаємодії полягає в ефективному забезпеченні поліції технікою, обладнанням, озброєнням, транспортними засобами, засобами зв'язку, форменим одягом, а також іншими спеціальними засобами, необхідними для здійснення нею своєї діяльності;

– відповідна спільна діяльність реалізується за заздалегідь визначеним планом, який може коригуватись з огляду на сучасні потреби та реалії;

– охоплює весь цикл забезпечення – від виявлення потреб до поставки, обліку, експлуатації та списання матеріальних ресурсів;

– для такої взаємодії характерною є інституційна підпорядкованість НПУ Міністерству внутрішніх справ, адже у відповідних правовідносинах МВС є замовником і координатором, а поліція – безпосереднім користувачем і виконавцем;

– передбачає обмін даними, звітністю, а також здійснення внутрішнього та зовнішнього контролю за використанням матеріальних ресурсів.

Слід зауважити, що взаємодія Національної поліції з МВС щодо матеріально-технічного забезпечення реалізується в чітко визначеному порядку. Загалом порядок – це певна послідовність дій, які необхідно здійснити на шляху до досягнення певної мети. В. О. Навроцький пише, що порядок - це правильний, налагоджений стан, розташування чого-небудь; стан, при якому все іде, як належить, благополучно; коли не вчиняються неправильні дії, режим чого-небудь». Далі автор розкриває суспільні відносини, які складаються з приводу управління, називаючи їх структурні елементи [4].

Таким чином, порядок взаємодії Національної поліції з МВС щодо матеріально-технічного забезпечення становить сукупність визначених нормами чинного законодавства послідовність дій організаційного, управлінського, економічного характеру тощо, які мають здійснити вказані суб'єкти задля забезпечення поліції всіма необхідними ресурсами. Вказаний порядок передбачає такі послідовні етапи:

1) визначення потреб поліції в матеріально-технічних засобах, у процесі якого органи та підрозділи НПУ подають заявки на необхідне озброєння, техніку, форму, обладнання тощо;

2) планування забезпечення. МВС аналізує подані потреби, формує зведені плани та проєкти державного замовлення, визначає обсяги фінансування, джерела та строки постачання;

3) здійснення всіх необхідних закупівель згідно з чинним законодавством, зокрема відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі»;

4) приймання, розподіл, облік і передача майна до «кінцевого» споживача;

5) взаємний контроль і звітність. У межах цього етапу сторони взаємодії здійснюють спільний моніторинг та перевірку використання і збереження ресурсів, на основі чого приймають відповідні нормативні акти.

Останній, факультативний, етап передбачає коригування заходів матеріально-технічного забезпечення в разі зміни потреб або ж виникнення надзвичайних ситуацій і подій. Розглянемо більш детально кожний етап зазначеного порядку.

Так, визначення потреб поліції в матеріально-технічних засобах передусім здійснюється з урахуванням штатної чисельності органів і підрозділів НПУ. Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію», у складі поліції функціонують: 1) кримінальна поліція; 2) патрульна поліція; 3) органи досудового розслідування; 4) поліція охорони; 5) спеціальна поліція; 6) поліція особливого призначення; 7) інші підрозділи, діяльність яких спрямована на виконання завдань поліції або на забезпечення її функціонування, рішення про створення яких приймається керівником поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ. Загальна чисельність поліції, що утримується за рахунок коштів Державного бюджету України, до 1 січня 2018 року не може перевищувати 140 тисяч осіб [5].

Відповідно до постанови КМУ від 5 квітня 2014 року № 85 «Деякі питання затвердження граничної чисельності працівників апарату та територіальних органів центральних органів виконавчої влади, інших державних органів», чисельність працівників територіальних органів становить 138 330 осіб, з яких 4000 держслужбовців [6]. Саме чисельність поліцейських обумовлює кількість зброї, транспорту, а також інших засобів, необхідних для виконання поліцією покладених на неї завдань і функцій.

Отже, визначення потреб поліції в матеріально-технічних засобах – це процес виявлення, аналізу й обґрунтування необхідного обсягу ресурсів, які забезпечують ефективне виконання завдань, покладених на Національну поліцію України. Цей процес передбачає оцінку наявних ресурсів, урахування поточних і перспективних загроз безпеці, а також відповідність технічних засобів сучасним стандартам і технологіям. Крім того, саме на цьому етапі визначають, наскільки наявні ресурси дозволяють підтримувати належний рівень оперативного реагування, проведення слідчих дій, патрулювання, охорони громадського порядку й інших функцій поліції. Слід зауважити, що процес оцінки потреб Національної поліції в матеріально-технічному забезпеченні має постійний і водночас динамічний характер, адже залежить від багатьох чинників: соціальної та економічної стабільності; криміногенної ситуації, геополітичної стабільності; технологічного прогресу тощо.

Наступним етапом є планування. Категорію планування в теорії та практиці соціального управління вчені розглядають у різноманітних аспектах, стверджуючи, що це – одна із загальних функцій управління, змістом якої є визначення завдань діяльності конкретних структур управління на основі загальної мети системи, складання відповідної системи взаємодії та порядку і термінів виконання комплексних або окремих заходів; частина процесу управління, етап управлінського циклу, зміст якого полягає в виробленні та прийнятті конкретного управлінського рішення у формі плану тощо [7, с. 244].

Досліджуючи сутність планування, С. К. Гречанюк переконує, що йдеться про процес реалізації стратегії, який передбачає прийняття та впровадження конкретних рішень, спрямованих на забезпечення ефективної діяльності та сталого розвитку організації або установи в майбутньому. Такі рішення можуть охоплювати формулювання цілей і завдань, розробку стратегії, розподіл та перерозподіл ресурсів, а також встановлення стандартів функціонування на певний період. У широкому значенні планування – це комплексний процес прийняття таких рішень. У вузькому

значенні плануванням вважають створення спеціальних документів – планів, що визначають конкретні дії організації для досягнення поставлених цілей. У цих планах відображаються прогнози розвитку установи, цілі та завдання як закладу загалом, так і його окремих підрозділів, механізми координації поточних дій і розподілу ресурсів, а також стратегії реагування на надзвичайні ситуації [8]. Л. Б. Круп'як акцентує увагу на тому, що планування – це процес попереднього визначення завдань, які належить виконувати в наступних періодах часу, їхньої черговості, строків та якості виконання. Автор також наголошує, що планування – вид діяльності, що спрямований на визначення перспективного стану об'єкта управління та сприяє формуванню орієнтирів його діяльності в майбутньому. Планування, відмічає науковець, – це також процес, за допомогою якого система пристосовує свої ресурси до зміни зовнішніх і внутрішніх умов. План є не кінцевою метою, а лише частиною процесу. Планування має здійснюватися безперервно, плани доцільно переглядати (коригувати), щоб вони погоджувалися з реальністю та були ефективними [9, с. 113].

Планування закупівель здійснюється на підставі наявної потреби в закупівлі товарів, робіт і послуг. Заплановані закупівлі включаються до річного плану закупівель (далі – річний план). Річний план і зміни до нього безоплатно оприлюднюються замовником в електронній системі закупівель протягом п'яти робочих днів з дня затвердження річного плану та змін до нього. Закупівля здійснюється відповідно до річного плану, у якому має міститися така інформація: «1) найменування, місцезнаходження та ідентифікаційний код замовника в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, його категорія; 2) назва предмета закупівлі із зазначенням коду за Єдиним закупівельним словником (у разі поділу на лоти такі відомості повинні зазначатися стосовно кожного лота) та назви відповідних класифікаторів предмета закупівлі і частин предмета закупівлі (лотів) (за наявності); 3) розмір бюджетного призначення та/або очікувана вартість предмета закупівлі; 4) код економічної класифікації видатків бюджету (для бюджетних коштів); 5) вид закупівлі та орієнтовний початок проведення» [10].

Отже, з огляду на зазначене вище, можемо дійти висновку, що планування є важливим етапом взаємодії Національної поліції з Міністерством внутрішніх справ у сфері матеріально-технічного забезпечення. Саме на цьому етапі узгоджуються потреби поліції з можливостями та пріоритетами державної політики у сфері безпеки. Планування передбачає оцінку майбутніх викликів, а також подальше прогнозування необхідного рівня ресурсів і формування конкретних пропозицій щодо їх обсягів та напрямів використання. У процесі взаємодії з МВС поліція подає обґрунтовані дані щодо необхідного оснащення, техніки, засобів зв'язку, озброєння, спеціального транспорту тощо з урахуванням оперативної обстановки, змін у законодавстві, стратегічних документів і планів розвитку. Водночас МВС здійснює координацію та пріоритизацію запитів, погодження фінансових і логістичних можливостей, а також інтеграцію потреб поліції в загальнодержавні програми. Таким чином, планування є не лише адміністративною процедурою, а стратегічним інструментом, що забезпечує раціональне та цільове використання ресурсів для досягнення максимальної ефективності у виконанні функцій поліції.

Наступним етапом є здійснення публічних закупівель. Публічні закупівлі МВС для потреб Національної поліції України здійснюються відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» із дотриманням чітких процедур і правил, спрямованих на забезпечення прозорості, ефективності й раціонального використання державних коштів. Так, МВС як головний розпорядник бюджетних коштів проводить закупівлі централізовано або делегує повноваження окремим підрозділам, зокрема структурним підрозділам Національної поліції, які є замовниками. Закупівлі можуть стосуватися постачання транспорту, спецобладнання, форми, засобів зв'язку, зброї, техніки, будівельних робіт тощо.

В особливих умовах (воєнний стан, надзвичайна ситуація) закупівлі можуть проводитися за спрощеними або закритими процедурами, відповідно до спеціальних норм, що надають змогу швидше і без розголошення деталей забезпечити першочергові потреби поліції. Контроль за дотриманням законодавства здійснюється як внутрішніми аудиторами МВС і поліції, так і зовнішніми органами – Держаудитслужбою, Рахунковою палатою, а також громадськістю через відкритість системи Prozorro (у разі відкритих закупівель). Відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі», центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів, вживає таких заходів: «1) до здійснення оплати за договором про закупівлю перевіряє наявність річного плану, договору про закупівлю та звіту про результати проведення закупівлі з використанням електронної системи закупівель, що підтверджують проведення процедури закупівлі/спрощеної закупівлі та за результатами якої

укладено договір про закупівлю; 2) не допускає здійснення платежів з рахунка замовника згідно з узятим фінансовим зобов'язанням за договором про закупівлю у випадках: відсутності або невідповідності встановленим законодавством вимогам необхідних документів, передбачених пунктом 1 цієї частини; відміни процедури закупівлі/спрощеної закупівлі; набрання законної сили рішенням суду про визнання результатів процедури закупівлі/спрощеної закупівлі недійсною та/або договору про закупівлю нікчемним; оскарження відповідно до ст. 18 цього Закону на період призупинення процедури закупівлі; наявності відповідного рішення органу оскарження відповідно до статті 18 цього Закону» [10].

Особливості здійснення закупівель, визначених цим Законом, для гарантованого забезпечення потреб оборони (крім товарів, робіт і послуг, що підлягають закупівлі відповідно до угод у порядку, визначеному п. 6 ч. 5 цієї статті) Міністерством оборони України та його розвідувальним органом, Міністерством внутрішніх справ України, Службою безпеки України, Національною гвардією України, Національною поліцією України, Державною прикордонною службою України, Службою зовнішньої розвідки України, Державною службою спеціального зв'язку та захисту інформації України, Державною спеціальною службою транспорту, Державною службою України з надзвичайних ситуацій, Управлінням державної охорони України та іншими військовими формуваннями та/або частинами в особливий період, у період проведення операції об'єднаних сил, антитерористичної операції, у період введення надзвичайного стану встановлюються окремим законом [10].

Наступним етапом є приймання, розподіл, облік і передача майна до «кінцевого» споживача, тобто до органів та підрозділів Національної поліції України. Так, наприклад, отримання транспортних засобів, обладнання, запасних частин від підприємств, установ, організацій та/або їх передача між органами поліції (розпорядниками бюджетних коштів) здійснюються відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 21 вересня 1998 року № 1482 «Про передачу об'єктів права державної та комунальної власності». Передача транспортних засобів у тимчасове користування між органами поліції здійснюється відповідними керівниками органів поліції – розпорядниками бюджетних коштів на підставі укладених договорів оренди. Самостійне комплектування органів поліції транспортними засобами здійснюється шляхом отримання транспортних засобів, придбаних за рахунок субвенцій і безоплатно переданих органам поліції органами місцевого самоврядування на виконання програм регіонального розвитку або у вигляді інших визначених законодавством незаборонених джерел фінансування поліції [11]. Реєстрація транспортних засобів здійснюється відповідно до вимог постанови Кабінету Міністрів України від 7 вересня 1998 року № 1388 «Про затвердження Порядку державної реєстрації (перереєстрації), зняття з обліку автомобілів, автобусів, а також самохідних машин, сконструйованих на шасі автомобілів, мотоциклів усіх типів, марок і моделей, причепів, напівпричепів, мотоколясок, інших прирівняних до них транспортних засобів та мопедів». Свідоцтва про реєстрацію транспортних засобів, дозволи на встановлення та використання спеціальних світлових і гучномовних пристроїв, а також страхові поліси видаються штатним та позаштатним водіям з обов'язковою фіксацією їх видачі в акті закріплення (передачі) транспортного засобу [11].

Іншим прикладом є запровадження телекомунікаційних мереж (далі – ТЗТ), призначених для організації зв'язку та обміну інформацією. Так, надходження ТЗТ оформлюється у встановленому законодавством порядку структурним підрозділом органу поліції, на який покладено функції щодо експлуатації та обслуговування ТЗТ, шляхом оформлення акта приймання-передачі основних засобів за формою, затвердженою наказом Міністерства фінансів України від 13 вересня 2016 року № 818 «Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів суб'єктами державного сектору та порядку їх складання» (далі – наказ Мінфіну № 818). Акт передається до підрозділу фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку. Передання ТЗТ з одного органу поліції до іншого здійснюється відповідно до Положення про порядок передачі об'єктів права державної власності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 21 вересня 1998 року № 1482. Розподіл ТЗТ між підрозділами органів поліції здійснюється за наказом керівника органу поліції з дотриманням вимог законодавства України. ТЗТ, які не потребують монтажу та налагоджувальних робіт (послуг), вважаються введеними в експлуатацію з дати затвердження акта введення в експлуатацію основних засобів за формою, затвердженою наказом Мінфіну № 818 (далі – акт введення в експлуатацію основних засобів). Після оформлення акт введення в експлуатацію основних засобів разом з технічною документацією щодо ТЗТ передається до підрозділу фінансового забезпечення та бухгалтерського обліку [12].

Передання озброєння між органами поліції, установами, які належать до сфери управління Національної поліції України, здійснюється за рішенням керівництва Національної поліції

України відповідно до вимог чинного законодавства, з відображенням у бухгалтерському обліку таких операцій шляхом заповнення типових форм у сфері бухгалтерського обліку та фінансової звітності, установлених відповідними нормативно-правовими актами (далі – типові форми бухгалтерського обліку). Заборонено передавати озброєння до інших органів, установ, що належать до сфери управління Національної поліції України, у порядку, не передбаченому чинним законодавством. Під час внутрішнього переміщення озброєння в межах одного ТО (МТО, УП) видачу в користування до їх територіальних (відокремлених) підрозділів озброєння зі складу та прийом озброєння на склад здійснюють за листом (заявкою) керівника територіального (відокремленого) підрозділу з кутовим штампом і реєстраційним номером на підставі видаткового документа й наряду [13].

Важливим елементом обліку є те, що для підвищення ефективності використання транспортних засобів, забезпечення раціонального використання коштів на їх утримання та недопущення перевитрат ПММ в органах поліції застосовуються річні норми експлуатації (через дріб указана норма пробігу на місяць), які є максимально допустимим показником під час регулювання пробігу транспортних засобів упродовж року, що не повинен бути перевищений: 1) для оперативних транспортних засобів: з однозмінним режимом роботи – 31 680 км / 2640 км; із двозмінним режимом роботи – 39 600 км / 3300 км; з двозмінним режимом роботи для груп реагування – 96 000 км / 8000 км; з тризмінним режимом роботи – 120 000 км/10 000 км; із тризмінним режимом роботи для супроводження осіб, щодо яких здійснюється державна охорона, та груп реагування – 300 000 км/25 000 км; підрозділів поліції особливого призначення – 72 000 км / 6000 км; патрульної і дорожньо-патрульної поліції – 300 000 км / 25 000 км; перевезення затриманих та ув'язнених осіб – 52 800 км / 4400 км; груп безпеки руху – 50 000 км / 4166 км; 2) для оперативного мототранспорту – 15 000 км / 1250 км; 3) для господарчих (спеціальних та спеціалізованих) транспортних засобів – 30 000 км / 2500 км [11].

Забезпечення належного розподілу ресурсів вимагає здійснення ефективного документообігу в системі ОВС. Документообіг в ОВС – це проходження документів у системі МВС з моменту їх створення або одержання до завершення виконання або відправлення. Документи незалежно від способу фіксації та відтворення інформації проходять і опрацьовуються у МВС на єдиних організаційних та правових засадах організації документообігу [14]. Ефективна організація документообігу передбачає: проходження документів у системі МВС найкоротшим шляхом; скорочення кількості інстанцій, до яких повинні надходити документи (наприклад, під час погодження); одноразовість операцій з опрацювання документів, уникнення дублювання під час роботи з ними; централізацію, зосередження здійснення однотипних операцій з документами в одному місці; раціональне розташування у МВС структурних підрозділів і робочих місць [14].

Порядок документообігу регламентується Інструкцією з діловодства в системі Міністерства внутрішніх справ України, регламентом МВС, положеннями про структурні підрозділи тощо. Особливості організації електронного документообігу визначаються відповідними інструкціями, розробленими підрозділами документального забезпечення спільно з іншими зацікавленими підрозділами органів та підрозділів внутрішніх справ, у яких використовуються такі технології організації діловодства з урахуванням вимог нормативно-правових актів у цій сфері, що мають вищу юридичну силу, а також характеристик технічних і програмних засобів, що функціонують в установі [14].

Останнім етапом є здійснення взаємного контролю Нацполіції та МВС. З точки зору управління, контроль – це процес забезпечення досягнень організацією своїх цілей. Цей процес складається з встановлення стандартів, вимірів фактично досягнутих результатів і проведення коректувань у тому випадку, якщо досягнуті результати істотно відрізняються від встановлених стандартів [25, с. 13]. Як зазначає Н. В. Дикань, контроль – це процес досягнення організацією цілей. Процес контролю полягає у визначенні стандартів, фактично досягнутих результатів та здійсненні корегувань, якщо досягнуті результати суттєво відрізняються від визначених стандартів. Контроль дуже важливий, для успішного функціонування організації. Без контролю починається хаос і об'єднати діяльність будь-яких груп вже неможливо. Важливо й те, що самі по собі цілі, плани та структури організації визначають напрям її діяльності, розподіляючи її зусилля тим чи іншим чином і спрямовуючи виконання робіт [16].

У сфері матеріально-технічного забезпечення Національної поліції в умовах воєнного стану контроль активно використовується для перевірки норм належності отримуваних органами та підрозділами НПУ ресурсів і майна, процесу їх використання, дотримання уповноваженими посадовими особами обов'язків у сфері обслуговування відповідних об'єктів, законності джерел

забезпечення тощо. Наприклад, у положеннях вже згаданого наказу МВС України від 7 вересня 2017 року №757 «Про затвердження Порядку використання і зберігання транспортних засобів Національної поліції України» встановлено, що контроль за правильним і раціональним використанням транспортних засобів, паливно-мастильних матеріалів, запасних частин, іншого автомобільного майна за призначенням, у межах виконання службових завдань та відповідно до установлених норм (лімітів) покладається на керівництво органів поліції [11].

Іншим прикладом є контроль за збереженням і порядком обліку озброєння, який, відповідно до наказу МВС України від 11 жовтня 2018 року № 828 «Про затвердження Інструкції з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України», мають право реалізовувати: 1) Голова Національної поліції України, його перший заступник та заступники (у всіх без винятку органах (підрозділах) поліції); 2) керівники територіальних органів поліції та їх заступники – не рідше одного разу на рік; 3) керівники управління поліції та їх заступники (у підпорядкованих їм підрозділах) – не рідше одного разу на рік. Здійснювати перевірку організації зберігання та обліку озброєння в органах (підрозділах) поліції можуть посадові особи інших державних органів, які відповідно до чинного законодавства мають право на здійснення таких перевірок [13].

Висновок. Таким чином, взаємний контроль як етап взаємодії Національної поліції з Міністерством внутрішніх справ України у сфері матеріально-технічного забезпечення є важливим елементом забезпечення прозорості, ефективності та відповідності спільних дій обох структур. У цьому контексті взаємний контроль передбачає не лише перевірку фактичного стану постачання, зберігання та використання матеріальних ресурсів, а й узгодження управлінських рішень, що впливають на забезпечення потреб поліції в техніці, обладнанні, спорядженні та інших матеріальних засобах. Він реалізується як у формі регулярного звітування та моніторингу, так і шляхом службових перевірок, аудитів. Такий контроль дозволяє виявляти неефективність, недоліки або зловживання в системі МТЗ, а також сприяє оперативному усуненню порушень і вдосконаленню процедур.

Підбиваючи підсумки представленого підрозділу дисертаційного дослідження, слід зазначити, що взаємодія Національної поліції з МВС щодо матеріально-технічного забезпечення має надважливе значення з точки зору забезпечення ефективного здійснення останнього. Таким чином, важливим і необхідним кроком, який має здійснити законодавець, є забезпечення належної реалізації окресленого вище порядку, а також створення гарантій діяльності суб'єктів взаємодії в цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Олійник В. М. Поняття та принципи взаємодії при виявленні та розкритті злочинів у сфері господарської діяльності. *Форум права.* 2012. № 2. С. 511–518.

2. Ковальська В. В. Міліція в системі правоохоронних органів держави (адміністративно-правові аспекти) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2008. 422 с.

3. Взаємодія при розслідуванні економічних злочинів : монографія / А. Ф. Волобуєв, І. М. Осика, Р. Л. Степанюк та ін. ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. Харків : Курсор, 2009. 320 с.

4. Навроцький В. О. Кримінальне право України. Особлива частина : курс лекцій. Київ : Знання, КОО, 2000. 771 с. (Вища освіта XXI століття).

5. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 40–41. Ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19/conv#Text.

6. Деякі питання затвердження граничної чисельності працівників апарату та територіальних органів центральних органів виконавчої влади, інших державних органів : Постанова Кабінету Міністрів України від 05.04.2014 р. № 85. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85-2014-п/conv#Text

7. Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ : монографічне дослідження / В. Д. Сущенко, А. М. Смирнов, О. І. Коваленко, А. А. Смирнов. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 1999. 352 с.

8. Гречанюк С. К. Організаційно-правові засади взаємодії кримінально-виконавчих установ з державними органами та недержавними організаціями : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь, 2006. 253 с.

9. Круп'як Л. Б. Організація діяльності державного службовця : навч. посіб. Тернопіль : Крок, 2015. 243 с.

10. Про публічні закупівлі : Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 9. Ст. 89. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19/conv#Text.

11. Про затвердження Порядку використання і зберігання транспортних засобів Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 07.09.2017 р. № 757. Офіційний вісник України. 2017. № 115. Ст. 2707.

12. Про затвердження Інструкції з організації експлуатації, зберігання технічних засобів телекомунікацій Національної поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24.09.2018 р. № 780. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0280-19/conv#Text.

13. Про затвердження Інструкції з організації забезпечення, зберігання та експлуатації озброєння в Національній поліції України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 11.10.2018 р. № 828. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1249-18#Text.

14. Про затвердження Інструкції з діловодства в системі Міністерства внутрішніх справ України : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 23.08.2012 р. № 747. *Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0747320-12/conv#Text.

15. Духневич А. В. Правове становище кредитних спілок в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Харків, 2005. 20 с.

16. Дикань Н. В., Борисенко І. І. Менеджмент : навч. посіб. Київ : Знання, 2008. 389 с.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.18

МУРАВЙОВА І.А.

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ДІЇ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ»

ON THE PROBLEM OF DEFINING THE CONCEPT «STATE POLICY IN THE CONDITIONS OF A STATE OF EMERGENCY»

Актуальність статті полягає в тому, що сучасний етап розвитку державності характеризується зростанням частоти й масштабів кризових явищ, що ставлять під сумнів сталість традиційних управлінських моделей. У ситуаціях, коли держава змушена діяти в режимі надзвичайного стану, відбувається не лише зміна інструментів та процедур управління, а й трансформація самої логіки вироблення та реалізації публічних рішень. Це зумовлює потребу в переосмисленні базових категорій теорії державного управління, передусім поняття державної політики. Проблематика набуває особливого значення з огляду на те, що надзвичайний стан поєднує у собі підвищені вимоги до оперативності, концентрації повноважень і результативності дій із необхідністю збереження правових меж та інституційної легітимності. Метою статті полягає у необхідності визначити поняття «державна політика в умовах дії надзвичайного стану». У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, аргументовано, що взагалі державну політику доцільно тлумачити як специфічний прояв легітимної та легальної суспільної діяльності, що здійснюється суб'єктами публічної влади у межах їх законодавчо визначеної компетенції, виникає як відповідь на суспільні потреби та запити і спрямовується на досягнення суспільного спокою та благополуччя, має загальнообов'язковий характер та забезпечується силою державного впливу аж до примусу. Зроблено висновок, що державна політика в умовах дії правового режиму надзвичайного стану являє собою врегульовану засобами права владну діяльність органів держави та їх посадових осіб, спрямовану на визначення пріоритетних цілей і завдань, напрямків та форм, методів і засобів діяльності державних та муніципальних інститутів в умовах запровадження зазначеного правового стану з метою ефективної протидії чинникам і факторам, внаслідок яких був введений зазначений правовий режим, забезпечення охорони та захисту соціальних цінностей від відповідних небезпек і загроз, стабілізації та підтримки нормального функціонування суспільного життя у відповідному регіоні (регіонах) чи державі в цілому.

Ключові слова: *політика, державна політики, правовий режим, надзвичайний стан.*

The relevance of the article lies in the fact that the current stage of statehood development is characterized by an increase in the frequency and scale of crisis phenomena that call into question the sustainability of traditional management models. In situations where the state is forced to act in a state of emergency, not only does the management tools and procedures change, but also the very logic of making and implementing public decisions is transformed. This necessitates a rethinking of the basic categories of the theory of public administration, primarily the concept of public policy. The issue is of particular importance given that a state of emergency combines increased requirements for efficiency, concentration of powers and effectiveness of actions with the

© МУРАВЙОВА І.А. – кандидат юридичних наук, доцент, декан (Навчально-науковий інститут права імені князя Володимира Великого) https://orcid.org/0000-0001-8206-2640

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

need to preserve legal boundaries and institutional legitimacy. The purpose of the article is to define the concept of "public policy in the conditions of a state of emergency". The article, based on the analysis of the scientific views of scientists, argues that in general, state policy should be interpreted as a specific manifestation of legitimate and legal social activity, carried out by subjects of public authority within the limits of their legislatively defined competence, arises as a response to social needs and requests and is aimed at achieving social peace and well-being, has a generally binding nature and is ensured by the power of state influence up to coercion. It is concluded that state policy under the legal regime of a state of emergency is a legally regulated power activity of state bodies and their officials aimed at determining priority goals and objectives, directions and forms, methods and means of activity of state and municipal institutions under the conditions of the introduction of the specified legal regime in order to effectively counteract the factors and factors that resulted in the introduction of the specified legal regime, ensure the protection and defense of social values from relevant dangers and threats, stabilize and support the normal functioning of public life in the relevant region (regions) or the state as a whole.

Key words: *politics, state policy, legal regime, state of emergency.*

Актуальність теми. Сучасний етап розвитку державності характеризується зростанням частоти й масштабів кризових явищ, що ставлять під сумнів сталість традиційних управлінських моделей. У ситуаціях, коли держава змушена діяти в режимі надзвичайного стану, відбувається не лише зміна інструментів та процедур управління, а й трансформація самої логіки вироблення та реалізації публічних рішень. Це зумовлює потребу в переосмисленні базових категорій теорії державного управління, передусім поняття державної політики. Проблематика набуває особливого значення з огляду на те, що надзвичайний стан поєднує у собі підвищені вимоги до оперативності, концентрації повноважень і результативності дій із необхідністю збереження правових меж та інституційної легітимності. У такому контексті постає питання: чи може державна політика в умовах правового режиму надзвичайного стану розглядатися як продовження звичайної політики в особливих умовах, чи йдеться про якісно інший феномен публічного управління. Відсутність концептуальної визначеності у цьому питанні обмежує можливості як теоретичного осмислення кризових управлінських процесів, так і формування цілісної нормативної бази їх реалізації.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, присвячені реалізації державної політики у різних сферах суспільного життя, у своїх наукових працях розглядали: А.В. Антонов, С.С. Волинець, О.П. Дем'янчук, О.С. Заржицький, А.О. Зубко, А.Є. Коссе, Б.А. Кормич, В.М. Рижих, В.Є. Романов та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі недостатньо опрацьованою є низка теоретичних питань у цій сфері.

Саме тому метою статті є: визначити поняття «державна політика в умовах дії надзвичайного стану».

Виклад основного матеріалу. Висвітлюючи проблематику реалізації державної політики в умовах надзвичайного стану слід з'ясувати, що власне являє собою державна політика як така, який сутнісний зміст цього явища у розрізі правової теорії. Термін «політика» (грец. πολιτική – самоуправління в полісі, державні та суспільні справи, мистецтво управління державою) має давньогрецьке походження, де тлумачився як діяльність держави, яка спрямована на забезпечення її могутності. Політику розуміли як узагальнення проблем розвитку давньогрецьких правлінь і урядів, а також як одну зі сфер діяльності, що визначає статус індивіда в державі [1]. Як відносно самостійна сфера суспільного життя, політика виникла водночас із соціальною, етнічною та релігійною диференціацією суспільства. Покликали її до життя ускладнення механізмів матеріального виробництва, культурний прогрес, зростання соціальної мобільності суспільства. Внаслідок цих об´єктивних процесів виокремилися групи людей з підвищеною конфліктністю, непримиренністю. А механізми обміну й розподілу в сфері суспільного виробництва, догмати й ідеали релігійної віри, звичаї, традиції та інші регулятори людських відносин виявилися неспроможними ефективно усувати суперечності, що перманентно виникали в суспільстві. З огляду на це виникла нагальна потреба в соціальній силі, здатній забезпечити реалізацію особистих, групових, суспільних інтересів, регулювання відносин між людьми для збереження цілісності суспільства. Тому політика заявила про себе як мистецтво суспільного існування, необхідний чинник збереження цілісності диференційованого суспільства [2]. О.В. Бабкіна та В.П. Горбатенко

відмічають, що «політика» є одним з найбільш неоднозначних термінів. Це виявляється насамперед у повсякденному житті, коли політикою називають будь-яку цілеспрямовану діяльність: мистецтво управління суспільством, громадську активність, сферу задоволення амбіційних і користолюбних прагнень людей тощо. Фахівці цілком справедливо акцентують увагу на тому, що неоднозначність побутових уявлень про політику пов´язана зі складністю й багатогранністю її виявів [2]. О.В. Бабкіна та ін. проаналізувавши численні дослідницькі позиції, відмічають, що у різних наукових тлумаченнях політика постає як одна зі сфер життєдіяльності суспільства; система певних суспільних відносин, взаємодія класів, націй, держав між собою і з владою; сукупність дій, заходів, установ, за допомогою яких узгоджуються інтереси різних верств населення; прагнення здобуття і використання державної влади, цілеспрямованого впливу на неї; участь у справах держави, у визначенні форм, завдань, змісту її діяльності; наміри, мета і способи дій правлячої еліти та її оточення; прояви хитрощів, обережності, таємничості, ухилянь, обачності [2]. Очевидно, що навіть така варіативність інтерпретації політики не є вичерпною і не охоплює всю багатоманітності її визначень, а лише відображають найважливіші з них. Втім, враховуючи наведені авторські позиції, О. В. Бабкіна та В. П. Горбатенко пропонують розуміти політику як одну з найважливіших сфер життєдіяльності суспільства, взаємин різних соціальних груп та індивідів щодо утримання й реалізації влади задля здійснення своїх суспільно значущих інтересів і потреб, вироблення обов´язкових для всього суспільства рішень [2].

О. І. Крюков, аналізуючи сутність та зміст поняття «політика» наводить такі його розуміння: 1) цілеспрямована діяльність у галузі взаємовідносин між різними суспільними групами, державами й народами, яка пов’язана із боротьбою за здобуття або утримання державної влади як знаряддя регулювання і формування цих взаємовідносин; певна частина, програма або напрям такої діяльності; 2) сукупність засобів (інструментів) та методів (технік) для реалізації певних інтересів, тобто для досягнення певних цілей (звичайно, в певному соціальному середовищі); 3) сфера боротьби за владу з метою реалізації певних інтересів та цілей. Дослідник відмічає, що в сучасних умовах політика – це багатогранне і складне явище в суспільному житті. Сучасне розуміння політики формується в процесі розвитку, існування і зіткнення кількох підходів або позицій. Суть одного з підходів до визначення політики зводиться до ідентифікації останньої із соціальним явищем влади. Найчастіше політику у такому разі визначають як відносини з приводу державної влади, її організації, напрямів діяльності. Окремі філософи розуміють політику як сукупність думок і теорій, що протиборствують і стосуються основних принципів уряду або різних адміністративних систем, які змагаються одна з одною за важелі влади, заради найбільшого блага нації [3, с.531-532].

Отже, політика, як видно із наведеного, є досить складним і багатоаспектним явищем, розуміння якого варіюється залежно від контексту та сфери застосування, однак у будь-якому випадку, вона характеризується як явище, що напряму пов’язане із управлінням суспільним справами у різних масштабах та сферах, із узгодженням суспільних інтересів та розподілом можливостей владного впливу. Попри багатозначність та широту змісту такого явища як політика, найчастіше її розглядають саме у розрізі державної діяльності та здійсненням публічного (державного і муніципального) управління. Вище згаданий О. І. Крюков з цього приводу відмічає, що низка правознавців, політологів вважають найістотнішим у політиці саме будову, устрій державної влади. Визначення політики через державну владу, наголошує фахівець, відрізняється предметністю з орієнтацією на інструментальну особливість політики і на різні характеристики через інститути, структури політичної влади, використання державної влади для реалізації певної мети [3, с.532]. Втім, зауважує дослідник, з поділом влади в державі, децентралізацією владних повноважень, розвитком партійних систем, засобів масової інформації, численних і різноманітних соціальних спільнот, груп, об’єднаних спільними інтересами, потребами, змістом, політикою, політичне життя уже не зводиться до державної влади. Сфера політики охоплює не тільки владні структури, а все, що відображає ставлення до них і володіння ними. Отже, політика – особлива діяльність з управління державою, суспільством, організаційна і регулятивно-контролююча сфера суспільства, що здійснює управління економічною, правовою, соціальною, культурною, релігійною сферами, та ін. [3, с.532]. В. С. Лісовий також зазначає, що як правило політику визначають, ґрунтуючись на понятті держави чи участі в державному управлінні, домагання такої участі та здійснення впливу на державу. Але, зауважує науковець, держава є тільки одним із типів політичних установ і, отже, поняття політики має бути підставовим (базовим) щодо поняття держави, а не навпаки [4, с.494]. В. Є. Романов, О. М. Рудік, Т. М.Брус визначають державну політику як відносно стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність уряду щодо певної проблеми або

предмета розгляду, яка здійснюється ним безпосередньо або опосередковано через уповноважених агентів і впливає на життя суспільства [5, с.7]. Державна політика, відмічають дослідники, має складний та інтерорганізаційний характер. В. Є. Романов та інші підкреслюють, що небагато рішень щодо тієї чи іншої державної політики приймаються й здійснюються однією організацією або навіть на одному урядовому рівні. Державна політика (як вплив на повсякденне життя суспільства) є підсумком великої кількості програм, законодавчих дій та організаційних взаємодій [5, с.8]. І.В. Розпутенко стверджує, що державна політика – це дії системи органів державної влади згідно з визначеними цілями, напрямами, принципами для розв'язування сукупності взаємопов'язаних проблем у певній сфері суспільної діяльності. Державна політика – пропонований курс діяльності уряду для задоволення потреб чи використання можливостей, сформульований із зазначенням очікуваних результатів та їх впливу на наявний стан справ і конкретне розв'язання проблем [3, с.144-145].

З позиції, яку пропонує І. Петренко, державна політика являє собою діяльність органів державної влади з управління та керівництва суспільством на основі єдиних цілей, принципів і методів, яка передбачає розробку, законодавче закріплення та впровадження державних цільових програм у різних сферах суспільного життя з метою розв'язання нагальних проблем чи задоволення потреб суспільства. Вагоме місце в державній політиці, підкреслює дослідник, належить структуруванню інтересів різних груп населення та пошуку компромісу між ними, адже остаточне рішення має максимально наближати суспільний гаразд [6, с.24]. Окремо науковець наводить визначення поняття державної цільової програми, яку, зауважує І. Петренко, досить часто розуміють саме як державну політику у вузькому сенсі останньої. Отже державна цільова програма – це законодавчо закріплений план дій органів державної влади, який передбачає здійснення управлінської діяльності, спрямованої на досягнення поставлених цілей державної політики в тій чи іншій сфері суспільного життя. Статус, зміст і процес розробки цільових програм визначається відповідними нормативно-правовими актами. У цьому процесі беруть участь органи виконавчої та законодавчої влади, а також наукові установи й громадські організації [6, с.24].

Отже, враховуючи вище наведені дослідницькі позиції, можемо дійти висновку, що державна політика – це комплексне явище, поняття якого має включати ряд важливих аспектів (компонентів, характеристик, ознак), зокрема наступних:

– вона являє собою специфічний прояв суспільної діяльності. Політика – це не статичне явище, і не хаотична сукупність дій чи випадкових поведінкових проявів, а цільова свідомо-вольова діяльність, тобто вона має чітке спрямування на отримання конкретних, визначених заздалегідь результатів.

– здійснюється у сфері організації та функціонування державної влади. Державна влада домінує у суспільстві і є основним об'єктом політичної боротьби, адже є вищою владою щодо інших видів влади у всіх громадських утвореннях як за обсягом, так і за засобами впливу Державна влада – це інструмент забезпечення існування держави та досягнення її цілей через систему повноважень і засобів, що застосовуються від імені суспільства для захисту і реалізації спільного інтересу, забезпечення загальних і часткових потреб, реалізації функцій регулювання та вирішення конфліктів у суспільстві. Вона наділена таким рівнем повноважень і норм, що дають можливість утвореним нею суб'єктам здійснювати мобілізацію ресурсів, розподіляти поміж різними групами людей та індивідами суспільні цінності в межах досягнення загальних цілей та інтересів. Завданням будь-якої державної влади є забезпечення наявними засобами стабільності у суспільстві, збереження суспільного спокою та удосконалення суспільних відносин [7, с.181-182]. Тобто державна політика – це власне виявлення державної влади в її динаміці, в її практичному втіленні. Ця політика являє собою основну форму проведення у суспільне життя владної волі держави;

– метою державної політики у демократичній державі є вирішення суспільнозначущих питань (розв'язання проблем, забезпечення задоволення потреб, врегулювання та узгодження інтересів тощо) задля досягнення і підтримки бажаного рівня суспільного благополуччя;

– державна політика формується та реалізується переважно органами державної влади та посадовими особами, які наділені для цього необхідним обсягом і характером владних повноважень, що з одного боку зобов'язують цих суб'єктів діяти відповідним чином, а з іншого – дають їм можливість застосовувати певний влив (аж до примусу в разі необхідності) на підвладних суб'єктів задля забезпечення належної реалізації державної політики. Державна політика формується та реалізується у відповідності до існуючого механізму організації державної влади, який закріплений у Конституції України. Тобто кожен представник публічної влади приймає участь

у здійсненні державної політики лише у тій мірі та формі, що відповідають його місцю і ролі у механізмі держави, визначеному чинним законодавством;

– державна політика – це не абстрактні рішення та проголошення намірів про дії, а реальні заходи політико-правового, організаційно-управлінського, фінансово-економічного, матеріально-технічного, соціального, культурного, освітнього та іншого характеру, що розробляються та реалізуються у відповідь на наявні суспільні потреби та запити, а також задля досягнення стратегічних цілей та створення необхідних умов для подальшого розвитку держави;

– має правову форму. Державна політика здійснюється у межах правового поля, визначеного у Конституції та законах України, має відповідати закріпленим у них принципам, цінностям та нормам. Слід відмітити, що правова форма забезпечує не лише легальність державної політики, але й її загальну обов'язковість.

Відтак, можемо визначити державну політику як специфічний прояв легітимної та легальної суспільної діяльності, що здійснюється суб'єктами публічної влади у межах їх законодавчо визначеної компетенції, виникає як відповідь на суспільні потреби та запити і спрямовується на досягнення суспільного спокою та благополуччя, має загальнообов'язковий характер та забезпечується силою державного впливу аж до примусу.

Отже, підсумовуючи вище викладене, можемо дійти висновку, що державна політика в умовах дії правового режиму надзвичайного стану являє собою врегульовану засобами права владну діяльність органів держави та їх посадових осіб, спрямовану на визначення пріоритетних цілей і завдань, напрямків та форм, методів і засобів діяльності державних та муніципальних інститутів в умовах запровадження зазначеного правового стану з метою ефективної протидії чинникам і факторам, внаслідок яких був введений зазначений правовий режим, забезпечення охорони та захисту соціальних цінностей від відповідних небезпек і загроз, стабілізації та підтримки нормального функціонування суспільного життя у відповідному регіоні (регіонах) чи державі в цілому.

Список використаних джерел:

1. Кондратенко О. Ю. Політика. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Політика

2. Бабкіна О. В., Горбатенко В. П. Політологія. Навчальний посібник. К.: ВЦ , 2006. 568 с. URL: https://www.info-library.com.ua/books-text-1641.html

3. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. К. : НАДУ, 2010. 820 с.

4. Філософський енциклопедичний словник / НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди; [редкол.: В. І. Шинкарук (голова) та ін.]. Київ: Абрис, 2002. VI, 742 с.

5. Романов В. Є., Рудік О. М., Брус Т. М. Державна політика: аналіз та механізми її впровадження. Дніпропетровськ : ДРІДУ НАДУ, 2003. 171 с.

6. Петренко І. Сутність державної політики та державних цільових програм. *Віче.* 2011. № 10. С. 23-25.URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/viche_2011_10_10

7. Малиновський В. Я. Державне управління: Навчальний посібник. 3-тє вид. переробл. та допов. К. : Атіка, 2009. 608 с.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.9:502.131.1:338.43
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.19

РЕШЕТНІКОВ В.В.

ЗЕЛЕНА ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ ЯК СФЕРА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

GREEN TRANSFORMATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE AS A SPHERE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION

Стаття присвячена дослідженню зеленої трансформації аграрного сектору України як напряму публічного адміністрування, що формується в умовах європейської інтеграції та воєнних викликів. Актуальність проблематики зумовлена поглибленням євроінтеграційних процесів, необхідністю забезпечення продовольчої безпеки та відновлення аграрного виробництва, а також об'єктивною потребою поєднання екологічних вимог із завданнями економічної стійкості. У роботі проаналізовано підходи до розуміння зеленої трансформації як комплексного процесу, що охоплює зміни у правовому регулюванні, механізмах державної підтримки, плануванні розвитку аграрної сфери та здійсненні контрольних функцій. З'ясовано, що зведення відповідних перетворень до впровадження окремих природоохоронних заходів не відображає їх справжнього змісту, оскільки йдеться про глибоку перебудову управлінських механізмів, спрямованих на поєднання екологічних вимог із завданнями економічної стійкості та конкурентоспроможності аграрного сектору. Визначено, що зелена трансформація повинна розглядатися як сукупність взаємопов'язаних владно-організаційних рішень, реалізація яких здійснюється у межах компетенції уповноважених органів публічної влади. Обґрунтовано, що інтеграція екологічних стандартів у зміст аграрної політики потребує нормативної визначеності, інституційної узгодженості та послідовності державних рішень. Окрему увагу приділено впливу воєнних обставин на реалізацію зеленої трансформації. Встановлено, що ускладнення логістики, ресурсні обмеження та зростання ризиків господарської діяльності підсилюють вимоги до координації державного регулювання та збалансування короткострокових стабілізаційних заходів із довгостроковими завданнями модернізації. Таким чином, зелена трансформація аграрного сектору України розглядається як цілісна сфера публічного адміністрування, спрямована на формування стабільних правил функціонування аграрної економіки, забезпечення екологічної відповідальності та створення передумов для її стійкого розвитку в умовах європейської інтеграції.

Ключові слова: *зелена трансформація, аграрний сектор, публічне адміністрування, європейська інтеграція, сталий розвиток, державне регулювання, продовольча безпека, інституційна спроможність.*

The article is devoted to the study of the green transformation of Ukraine's agricultural sector as a direction of public administration emerging under the conditions of European integration and wartime challenges. The relevance of the issue is determined by the deepening of European integration processes, the need to ensure food security and restore agricultural production, and the objective of reconciling environmental requirements with the tasks of economic resilience. The paper analyses approaches

© РЕШЕТНІКОВ В.В. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0001-3324-9895

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

to understanding the green transformation as a comprehensive process encompassing changes in legal regulation, state support mechanisms, agricultural development planning, and the exercise of supervisory functions. It is established that reducing these transformations to isolated environmental measures does not reflect their true substance, as they involve a profound restructuring of governance mechanisms aimed at integrating environmental standards with the objectives of economic stability and the agricultural sector's competitiveness. It is determined that the green transformation should be regarded as a set of interrelated authoritative and organisational decisions implemented within the competence of authorised public authorities. It is substantiated that integrating environmental standards into agricultural policy requires legal certainty, institutional coherence, and consistency in state decision-making. Particular attention is paid to the impact of wartime circumstances on the implementation of the green transformation. It is established that logistical complications, resource constraints, and increased risks of economic activity intensify the need for coordinated state regulation and for balancing short-term stabilisation measures with long-term modernisation objectives. Thus, the green transformation of Ukraine's agricultural sector is considered as an integral sphere of public administration aimed at establishing stable rules for the functioning of the agricultural economy, ensuring environmental responsibility, and creating preconditions for its sustainable development in the context of European integration.

Key words: *green transformation, agricultural sector, public administration, European integration; sustainable development, state regulation, food security, institutional capacity, governance mechanisms, post-war recovery.*

Актуальність теми. Вимога екологізації аграрного сектору України на сучасному етапі розвитку держави не може розглядатися як факультативний елемент економічної політики чи декларативний напрям програмних документів. Її формування зумовлене об'єктивними закономірностями євроінтеграційних процесів, трансформацією змісту державного управління та ускладненням соціально-економічних умов функціонування аграрної сфери.

Після початку повномасштабної війни зазначена вимога набула характеру практичної необхідності, пов'язаної із забезпеченням стійкості виробництва, гарантуванням продовольчої безпеки та створенням передумов для відновлення національної економіки. За таких обставин зелена трансформація постає не як абстрактна теоретична конструкція, а як реальний напрям владно-організаційної діяльності держави, у межах якого приймаються управлінські рішення стратегічного значення [5; 12].

Європейська інтеграція об'єктивно посилює значення відповідних перетворень. Зближення з Європейським Союзом означає входження до системи правових і економічних стандартів, у межах яких екологічні критерії та кліматичні орієнтири інтегруються у зміст аграрної політики та механізми ринкової конкуренції. Трансформація Спільної аграрної політики ЄС засвідчує послідовне включення екологічних пріоритетів до системи планування, фінансової підтримки та оцінювання результативності аграрного виробництва [1]. У ширшому політичному контексті стратегія «Європейського зеленого курсу» визначає довгострокові орієнтири розвитку, відповідно до яких аграрний сектор розглядається як складова досягнення кліматичних і екологічних цілей, що зумовлює необхідність узгодження національних управлінських рішень із зазначеними орієнтирами [8].

Воєнні обставини істотно змінили умови реалізації державної аграрної політики. Руйнування виробничої та логістичної інфраструктури, обмеження доступу до ресурсів, підвищення ризиків господарської діяльності зумовили необхідність оперативного коригування механізмів державного регулювання та підтримки агровиробників [2]. Одночасно відбулися структурні зміни в експорті аграрної продукції, що потребували адаптації управлінських підходів з урахуванням як національних, так і глобальних наслідків військової агресії [9]. За таких умов зелена трансформація не втрачає актуальності, а набуває додаткового змісту як інструмент забезпечення довгострокової модернізації аграрної сфери на засадах екологічної відповідальності [5; 6].

Аналіз наукових джерел свідчить, що проблематика екологізації аграрного сектору досліджується у кількох взаємопов'язаних напрямах: трансформація аграрної політики ЄС та інтеграція екологічних вимог до механізмів державної підтримки [1; 8]; концептуальні засади «зеленої економіки» як основи державного регулювання сталого розвитку [5; 6]; реалізація механізмів публічного управління трансформаційними процесами [4]; особливості регулювання аграрної сфери в умовах воєнного стану та забезпечення продовольчої безпеки [2; 9; 10]; а також інтеграція екологічних цілей у систему врядування [11; 12]. Водночас цілісне осмислення зеленої трансформації як самостійної сфери публічного адміністрування залишається недостатньо розробленим, що й зумовлює необхідність подальшого теоретичного узагальнення.

Мета статті полягає у висвітленні зеленої трансформації аграрного сектору України як сфери публічного адміністрування в умовах європейської інтеграції та війни, з'ясуванні її змісту як управлінського процесу та обґрунтуванні тих інструментів і принципів державного регулювання, що забезпечують баланс між екологічними стандартами, економічною стійкістю і продовольчою безпекою.

Змістовне осмислення зеленої трансформації доцільно розпочати з того, що в європейській практиці аграрна політика вже давно перестала бути лише політикою підтримки виробництва. Аналіз сучасних трансформацій аграрної політики ЄС показує, що система регулювання еволюціонує у бік ширшого розуміння аграрного розвитку, де поряд із продовольчим компонентом істотного значення набувають екологічні, кліматичні й соціальні цілі [1]. Важливо, що екологізація в цьому випадку проявляється не тільки у проголошенні принципів, а й у «прикріпленні» цих принципів до механізмів підтримки, планування та контролю. Для України цей досвід є показовим, оскільки він демонструє, що ефективність зелених змін залежить не від окремих кампаній, а від того, чи здатна держава вибудувати правила й стимули так, щоб екологічні вимоги стали частиною повсякденної господарської логіки [1].

Роль України у новій стратегії зростання ЄС, що пов'язана з «Європейським зеленим курсом», у науковому аналізі розглядається крізь призму необхідності узгодження національних політик із європейськими орієнтирами [8]. Тут варто наголосити: питання не зводиться до «копіювання» європейських норм, адже будь-яка адаптація має спиратися на національні потреби і можливості. Однак напрям руху задається доволі чітко: екологічні та кліматичні пріоритети дедалі більше визначають рамку рішень у сфері виробництва, торгівлі, управління ресурсами і стандартів якості [7; 8]. Тому «зелена трансформація» для України в євроінтеграційному вимірі – це, по суті, перехід до такої моделі аграрної політики, де екологічний компонент не є периферійним, а входить до ядра регуляторних механізмів.

У цьому контексті особливу увагу привертає питання: яким чином стратегічні цілі перетворюються на практику управління. Дослідження, присвячене тому, як «Європейський зелений курс» «перекладається» у дію, показує, що вирішальним є багаторівневе врядування: розподіл ролей і відповідальності між рівнями влади, здатність до координації, а також узгоджене розуміння справедливого переходу [11]. З практичної точки зору цей висновок має пряме значення для України: за відсутності дієвих механізмів координації зелена політика може перетворюватися на набори неузгоджених рішень, коли стратегічні документи не підкріплені інструментами реалізації, а контроль і підтримка існують окремо один від одного [11].

Концептуально зелена трансформація аграрного сектору в роботах українських авторів найчастіше пов'язується з ідеєю «зеленої економіки» як методологічної основи державного регулювання сталого розвитку. У такому підході екологічна складова розглядається не як зовнішня «надбудова» над економікою, а як частина державної політики, що має забезпечувати гармонізацію інтересів довкілля, виробництва і суспільства [5]. Особливість цієї позиції полягає в наголошенні на гармонізації політик України та ЄС: екологічні вимоги євроінтеграційного напрямку мають бути вбудовані в національні механізми регулювання так, щоб вони одночасно підтримували модернізацію аграрної сфери і не створювали управлінської «роздвоєності», коли держава декларує одні цілі, а стимулює інші [5].

Погляд на «зелену економіку» як на основу інноваційного розвитку аграрного сектору підкреслює, що екологізація не ототожнюється зі «зменшенням» економічної активності. Навпаки, ідея полягає в технологічному оновленні та підвищенні ефективності виробництва через енергоощадні рішення, інновації, нові підходи до організації господарювання [6]. Це важливо для державної політики, оскільки дозволяє сформулювати принципову управлінську установку: зелена трансформація має бути «економічно підкріпленою», тобто забезпеченою такими інструментами, які роблять екологічні практики вигідними або принаймні здійсненними для виробника [5; 6].

Паралельно на рівні підприємств зелена трансформація описується як змістовний процес, що охоплює технологічні, організаційні та управлінські зміни, а також переорієнтацію на довгострокову стійкість і відповідність новим вимогам ринку [3]. Тут важлива одна обставина: підприємство не змінюється лише через загальний політичний курс; воно реагує на стимули, правила, ризики та можливості. Тому державне регулювання, якщо воно претендує на результативність, має враховувати, що «зелений перехід» для господарюючих суб'єктів означає не одноразове рішення, а тривалий процес адаптації, який потребує передбачуваності та підтримки [3; 4].

Звідси цілком логічно постає питання про механізми публічного управління. У дослідженні щодо реалізації механізмів публічного управління трансформацією аграрного сектору акцентовано, що ефективність таких перетворень пов'язана з комплексністю державної політики: правові, фінансові, інституційні та організаційні інструменти мають діяти узгоджено, а не фрагментарно [4]. У протилежному випадку, навіть за наявності правильних декларацій, реальний ефект буде обмеженим — або через невідповідність стимулів, або через слабку координацію, або через дефіцит довіри з боку бізнесу [4].

Умови воєнного стану оголили саме цю «ціну» фрагментарності. Аналіз державного регулювання та підтримки аграрного сектору під час воєнного стану показує, що держава вимушена застосовувати інструменти підтримки, адаптовані до кризового середовища, а також швидко реагувати на проблеми ресурсного забезпечення, фінансування і логістики [2]. Водночас у таких умовах особливо помітною стає потреба не в «разових» рішеннях, а в узгодженому курсі, де підтримка виробника не суперечить стратегічним цілям модернізації, а навпаки — закладає підвалини для післявоєнного відновлення на засадах сталого розвитку [2; 5].

Воєнний фактор різко вплинув і на експортний вимір аграрної сфери. Дослідження трансформації аграрного експорту України під час військової агресії описує структурні зміни, адаптаційні механізми та глобальні наслідки, що виникають через порушення традиційних маршрутів, зміну логістики та необхідність переорієнтації потоків [9]. У площині публічного адміністрування це означає, що питання «зеленої» трансформації не може розглядатися у відриві від управління ланцюгами постачання, інфраструктурою, доступом до ринків та підтримкою експортної спроможності. Якщо аграрій не може реалізувати продукцію, він не має ресурсу для інвестицій у технологічне оновлення та екологізацію, а держава, відповідно, втрачає інструменти довгострокового впливу [4; 9].

Проблема продовольчої безпеки в цих умовах набуває не лише національного, а й міжнародного значення. Дослідження щодо економічної оцінки та державного регулювання агропромислового сектору в Україні звертає увагу на втрати, спричинені війною, і на те, що скорочення посівних площ та зниження врожайності окремих культур може впливати на забезпечення продовольством як в Україні, так і на зовнішніх ринках [10]. Характерною рисою цього підходу є наголос на використанні моделювання та аналітичних методів для прогнозування наслідків змін у посівних площах і врожайності, що має практичне значення для управлінських рішень і державного регулювання в умовах ризику [10]. Отже, війна підводить до очевидного висновку: в аграрній політиці зростає роль доказовості та прогнозування, а це, своєю чергою, є елементом сучасного публічного адміністрування.

У такій ситуації все більш актуальною стає концепція переходу до *«green governance»* (зеленого врядування), що розглядається як шлях інтеграції екологічних цілей у систему управління і політик [12]. Її сутність полягає не в декларативному проголошенні екологічних пріоритетів, а в їх включенні у процедури планування, координації, моніторингу та оцінювання результативності. Для України це означає, що зелену трансформацію аграрного сектору доцільно розуміти як зміну управлінської практики: екологічні критерії мають бути не окремим «розділом» у стратегії, а принципом, який проходить через фінансування, регуляторні рішення, підтримку, контроль та інституційну взаємодію [5; 12].

Особливої уваги потребує і проблема сучасних викликів державної аграрної політики України в умовах євроінтеграції. Дослідження, присвячене цим викликам, фіксує необхідність переосмислення державної політики як такої, що повинна одночасно відповідати європейським орієнтирам і зберігати здатність забезпечувати стійкість аграрної сфери в умовах масштабних ризиків [7]. У цьому аспекті євроінтеграція та війна не просто посилюють вимоги, а формують ситуацію, коли державі потрібні рішення, здатні працювати у двох часових вимірах: короткостроковому (стабілізація і виживання) та довгостроковому (модернізація і інтеграція).

Загалом усі розглянуті підходи дозволяють сформулювати універсальне положення: зелена трансформація аграрного сектору України має бути організована як цілісна сфера публічного адміністрування, тобто як сукупність узгоджених рішень, інструментів і процедур, які забезпечують реальний перехід до сталих моделей виробництва та управління ресурсами. Для цього необхідні, по-перше, правова визначеність і передбачуваність регуляторного середовища, адже без них аграрний бізнес не інвестує у довгострокові технологічні та екологічні зміни [4; 5]. По-друге, потрібна інституційна координація, оскільки багаторівневе врядування показує: без узгодження відповідальності між рівнями влади та секторами політика легко втрачає ефективність [11]. По-третє, слід забезпечити баланс між екологічними стандартами і економічною стійкістю виробників, адже зелений курс має бути соціально та економічно здійсненним – особливо в умовах війни, коли ресурси і можливості суттєво обмежені [2; 6; 10]. По-четверте, управлінські рішення в аграрній сфері мають спиратися на аналітику та прогнозування, оскільки ризики для виробництва і продовольчої безпеки потребують доказової політики, а не інтуїтивних рішень [10].

Висновки. Отже, зелена трансформація аграрного сектору України в сучасних умовах постає не як сукупність розрізнених екологічних заходів, а як цілісна управлінська логіка, від якої залежить і здатність галузі витримувати кризові навантаження, і її перспективи розвитку в європейському правовому та економічному просторі. Вона вимагає послідовності державних рішень, реальної координації між інституціями та переходу від ситуативного реагування до стратегічного управління, коли підтримка виробника поєднується з вимогами екологічної відповідальності, а короткострокові кроки не руйнують довгострокових цілей модернізації. Саме така інтегрована модель дає можливість одночасно забезпечити конкурентоспроможність аграрної

економіки, відновлення виробничого потенціалу та формування практик господарювання, які не виснажують ресурсну базу, а зміцнюють її на майбутнє.

Список використаних джерел:

1. Белінська Я. В., Белінська С. В. Сучасні трансформації аграрної політики ЄС. *Зелена економіка та низьковуглецевий розвиток: глобальні виклики та реалії за умов повоєнного часу.* 2022. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-285-5-4. Режим доступу: http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/view/188/3797/8651-1.

2. Коновальчук І. С., Ковальов В. Г. Особливості державного регулювання та підтримки аграрного сектору економіки України в умовах воєнного стану. *Таврійський науковий вісник.* Серія: Публічне управління та адміністрування. 2023. № 5. С. 27–33. DOI: https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2023.5.3.

3. Петруха Н. Сутність та зміст зеленої трансформації сільськогосподарських підприємств. *Economic Analysis*. 2025. Т. 35, № 2. С. 566–582. DOI: https://doi.org/10.35774/econa2025.02.566. Режим доступу: https://www.econa.org.ua/index.php/econa/article/view/6413.

4. Солошенко Р. М. Реалізація механізмів публічного управління трансформацією аграрного сектору. *State and Regions.* Series: Public Administration. 2020. № 2. С. 265–271. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-3401.2020.2.43.

5. Харченко Т. О. Концептуальні засади «зеленої» економіки в механізмах державного регулювання сталого розвитку аграрного сектору: гармонізація політик України та ЄС. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Публічне управління та адміністрування. 2023. Т. 34, № 5. С. 82–88. DOI: https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.5/14. Режим доступу: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2023/5_2023/14.pdf.

6. Хахула Б. В. «Зелена економіка» – основа інноваційного розвитку аграрного сектору України. *Продовольчі ресурси*. 2023. Т. 11, № 20. С. 256–264. DOI: https://doi.org/10.31073/foodresources2023-20-25.

7. Чечель А., Згара І. Сучасні виклики державної аграрної політики України в умовах євроінтеграції. *Публічне управління: концепції, парадигма, розвиток, удосконалення.* 2024. № 7. С. 143–152. DOI: https://doi.org/10.31470/2786-6246-2024-7-143-152.

9. Чернов С. І. Роль України в новій стратегії росту ЄС – Європейський зелений курс. *Зелена економіка та низьковуглецевий розвиток: глобальні виклики та реалії за умов повоєнного часу*. 2022. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-285-5-29.

10. Bondarenko S., Nikishyna O., Zerkina O., Shaposhnikov V. Transformation of Ukraine's agricultural exports under Russian military aggression: structural changes, adaptive mechanisms and global consequences. *Journal of Scientific Papers "Social Development and Security"*. 2024. Vol. 14, No. 3. P. 116–142. DOI: https://doi.org/10.33445/sds.2024.14.3.9. Available at: https://paperssds.eu/index.php/JSPSDS/article/view/704.

11. Dziurakh Y. Economic Assessment and State Regulation of the Agri-industrial Sector in Ukraine: Solutions for Ensuring Food Security (Modeling and Analysis). *Economic Affairs*. 2022. Vol. 67, Issue 4s. DOI: https://doi.org/10.46852/0424-2513.4s.2022.11. Available at: http://ndpublisher.in/admin/issues/EAv67n4sk.pdf.

12. Sandmann L., Bülbül E., Castaño-Rosa R., Hanke F., Großmann K., Guyet R., Jiglau G., Laakso S., Nuorivaara E., Vornicu A. The European Green Deal and its translation into action: Multilevel governance perspectives on just transition. *Energy Research & Social Science*. 2024. Vol. 115. Article 103659. DOI: https://doi.org/10.1016/j.erss.2024.103659. Available at: https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S2214629624002500.

13. Usman B. M., Johl S. K., Khan P. A. Transitioning to Green Governance: A Pathway to Sustainability. *Transportation Research Procedia.* 2025. Vol. 84. P. 633–640. DOI: https://doi.org/10.1016/j.trpro.2025.03.118. Available at: https://linkinghub.elsevier.com/retrieve/pii/S2352146525001668.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.20

ШКЛЯР Д.М.

ПОНЯТТЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА ШКІДЛИВОМУ КОНТЕНТУ В МЕДІА

THE CONCEPT OF PREVENTING AND COUNTERING DISINFORMATION AND HARMFUL CONTENT IN THE MEDIA

Актуальність статті полягає в тому, що система забезпечення національної безпеки носить складний характер, що обумовлено її широким елементним складом. Водночас, аналіз наукових позицій дає підстави стверджувати, що зазначені дослідники, попри комплексний характер запропонованих ними підходів, не виокремлювали запобігання та протидію дезінформації, а також поширенню шкідливого контенту в медіа як самостійні елементи системи національної безпеки, що свідчить про наявність певної прогалини у теоретичному осмисленні сучасних інформаційних загроз. Мета статті полягає у необхідності визначити поняття запобігання та протидії дезінформації та шкідливому контенту в медіа. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених, аргументовано, що дезінформація відрізняється від шкідливого контенту, насамперед, за своєю природою та функціональним призначенням, оскільки перша полягає у цілеспрямованому поширенні неправдивої або спотвореної інформації з метою введення аудиторії в оману, тоді як шкідливий контент може містити як правдиві, так і неправдиві відомості, але завдає шкоди через свій зміст, форму або контекст поширення, наприклад, шляхом пропаганди насильства, мови ворожнечі, маніпуляції емоціями чи підриву моральних і правових засад суспільства. Зроблено висновок, що запобігання та протидія дезінформації та шкідливому контенту в медіа представляє собою врегульовану нормами чинного законодавства цілеспрямовану, системну діяльність держави, медіасередовища й суспільства, яка спрямована на своєчасне виявлення, обмеження поширення та нейтралізацію навмисно або структурно викривленої, маніпулятивної чи деструктивної інформації, що здатна завдати шкоди суспільним інтересам, демократичним процесам, правам і свободам людини, інформаційному суверенітету та національній безпеці Україна, а також на створення умов для формування стійкого, відповідального й достовірного медіапростору через правові, інституційні, технологічні та освітні механізми.

Ключові слова: *запобігання, протидія, дезінформація, шкідливий контент, медіа.*

The relevance of the article lies in the fact that the system of ensuring national security is complex, which is due to its wide elemental composition. At the same time, the analysis of scientific positions gives grounds to assert that the mentioned researchers, despite the complex nature of the approaches they proposed, did not single out the prevention and counteraction to disinformation, as well as the spread of harmful content in the media as independent elements of the national security system, which indicates the presence of a certain gap in the theoretical understanding of modern information threats. The purpose of the article is the need to define the concept of prevention and counteraction to disinformation and harmful content in the media. The article, based on the analysis of the scientific views of scientists, argues that disinformation differs from harmful content,

© ШКЛЯР Д.М. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0005-2231-5403

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

primarily in its nature and functional purpose, since the former consists in the purposeful dissemination of false or distorted information with the aim of misleading the audience, while harmful content can contain both true and false information, but causes harm due to its content, form or context of dissemination, for example, by promoting violence, hate speech, manipulating emotions or undermining the moral and legal foundations of society. It was concluded that preventing and countering disinformation and harmful content in the media is a targeted, systematic activity of the state, media environment and society, regulated by the norms of current legislation, which is aimed at timely detection, restriction of the distribution and neutralization of intentionally or structurally distorted, manipulative or destructive information that can harm public interests, democratic processes, human rights and freedoms, information sovereignty and national security of Ukraine, as well as at creating conditions for the formation of a sustainable, responsible and credible media space through legal, institutional, technological and educational mechanisms.

Key words: *prevention, counteraction, disinformation, harmful content, media.*

Актуальність теми. Система забезпечення національної безпеки носить складний характер, що обумовлено її широким елементним складом. Зокрема, О.В. Глазов акцентує увагу на тому, що на сучасному етапі розвитку науки безпекознавства виділяють основні елементи структури національної безпеки: 1) державну безпеку – поняття, що характеризує рівень захищеності держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; 2) громадську безпеку – поняття, виражене у рівні захищеності особистості і суспільства, переважно, від внутрішніх загроз; 3) техногенну безпеку – рівень захищеності від загроз техногенного характеру; 4) екологічну безпеку і захист від загроз стихійних лих; 5) економічну безпеку; 6) енергетичну безпеку; 7) інформаційну безпеку; 8) безпеку особистості [1]. Схожий підхід пропонують Д.Г. Павленко, Ю.В. Семенюк та Ю.М. Лисецький. Автори пишуть, що на сучасному етапі розвитку науки безпекознавства виділяють такі основні складники національної безпеки: безпеку особистості; державну безпеку – поняття, що характеризує рівень захищеності держави від зовнішніх і внутрішніх загроз; громадську безпеку – поняття, виражене рівнем захищеності особистості й суспільства переважно від внутрішніх загроз; техногенну безпеку – рівень захищеності від загроз техногенного характеру; екологічну безпеку й захист від загроз стихійних лих; економічну безпеку; енергетичну безпеку (як складник економічної безпеки); інформаційну безпеку; кібербезпеку [2]. Водночас, аналіз наведених наукових позицій дає підстави стверджувати, що зазначені дослідники, попри комплексний характер запропонованих ними підходів, не виокремлювали запобігання та протидію дезінформації, а також поширенню шкідливого контенту в медіа як самостійні елементи системи національної безпеки, що свідчить про наявність певної прогалини у теоретичному осмисленні сучасних інформаційних загроз.

Стан дослідження. Окремі проблемні питання, присвячені запобіганню та протидії дезінформації та шкідливому контенту в медіа, у своїх наукових працях розглядали: К.А. Дубняк, І.П. Кушнір, Л.А. Найдьонова, С.В. Руцький, М.М. Шевченко, Р.М. Шевчук, В.С. Шестак та багато інших. Втім, незважаючи на значний теоретичний доробок, в науковій літературі фактично неопрацьованим є поняття запобігання та протидії дезінформації та шкідливому контенту в медіа.

Саме тому метою статті є: визначити поняття запобігання та протидії дезінформації та шкідливому контенту в медіа.

Виклад основного матеріалу. І.П. Кушнір та С.В. Адамчук вказують, що розглядати дезінформацію, як інформацію (дані) чи повідомлення, яке повністю чи частково є неправдивим, перекрученим, взятим із контексту з негативною метою (може бути будь-що: психологічний вплив, зміна поведінки та думок суб'єкта впливу, отримання даних про банківські картки, коди доступу/паролі, отримання грошей, дестабілізації у суспільстві, дискредитація органів влади, тощо). Протидія дезінформації залежить від багатьох чинників, у тому числі від: нормативно-правових, інституційних, організаційних, освітніх, принципової позиції населення України щодо бажання оволодіти навичками її розпізнання та недопущення впливу, психологічної стійкості, інформаційної гігієни тощо [3, с.474]. К.С. Кузьменкова слушно зазначає, що у сучасних умовах військових конфліктів і геополітичних змін дослідження феномену дезінформації набуває ключового значення, оскільки становить серйозну загрозу національним інтересам держави. Під час збройної агресії проти України дезінформація виступає основним інструментом реалізації стратегій інформаційної війни, що актуалізує питання розробки ефективних методів

протидії проникненню фейків та їх негативному впливу на суспільну свідомість. Завдання боротьби з поширенням дезінформації вимагає вдосконалення існуючих механізмів формування державної політики та пошуку нових підходів до організації публічного управління у цій сфері [4]. Фейкові новини, зазвичай, стосуються новин або заголовків, навмисно сфабрикованих для введення в оману або маніпулювання читачами. Ці історії часто виглядають як справжні новини, але є повністю вигаданими або перекрученими версіями реальних подій, створених з метою обману. Фейкові новини – це вид дезінформації: неправдива інформація, створена з метою введення в оману. Дезінформація включає не лише фейкові новини, а й інші типи тверджень, такі як ті, що поширюються як урядова пропаганда, або ж обліковими записами чи брендами соціальних мереж з метою продажу продукту чи послуги. З іншого боку, дезінформація — це будь-який вид неправдивої або неточної інформації, незалежно від того, чи поширюється вона навмисно, чи ні. Люди часто поширюють дезінформацію, бо щиро вірять у її правдивість і не усвідомлюють, що поширюють щось неправдиве [5]. З огляду на зазначене вище, цілком справедливим буде говорити про те, що дезінформація в медіа являє собою навмисне створення, спотворення або поширення неправдивої інформації з метою введення аудиторії в оману, формування викривленого уявлення про події, явища або осіб, а також впливу на суспільні настрої, політичні процеси чи поведінку людей. На відміну від помилкової інформації, яка може виникати ненавмисно, дезінформація має цілеспрямований характер і зазвичай використовується як інструмент маніпуляції у політичній, інформаційній, економічній або безпековій сферах. Її шкідливість полягає в тому, що вона підриває довіру до медіа та суспільних інститутів, ускладнює формування об'єктивної громадської думки, провокує соціальну напруженість і поляризацію, а також може створювати загрози для національної безпеки, зокрема, шляхом дестабілізації суспільства, дискредитації органів влади чи деморалізації населення.

У Стратегії інформаційної безпеки в якості окремої цілі визнається протидія дезінформації та інформаційним операціям, насамперед держави-агресора, спрямованим, серед іншого, на ліквідацію незалежності України, повалення конституційного ладу, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, пропаганду війни, насильства, жорстокості, розпалювання національної, міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі та ненависті, вчинення терористичних актів, посягання на права і свободи людини [6]. У вказаному стратегічному документі вказується, що досягнення зазначеної цілі здійснюватиметься шляхом виконання таких завдань: створення системи раннього виявлення, прогнозування та запобігання гібридним загрозам, зокрема, створення системи протидії дезінформації та інформаційним операціям, спрямованої на запобігання, максимально швидке виявлення та реагування держави і суспільства на інформаційні загрози; ужиття заходів щодо запобігання та протидії поширенню дезінформації та деструктивної пропаганди стосовно європейської та євроатлантичної інтеграції України; розвиток спроможностей складових сил оборони щодо протидії загрозам в інформаційному просторі; підготовка та проведення складовими сил оборони інформаційно-психологічних операцій та інших заходів, спрямованих на запобігання, стримування та відсіч збройної агресії Російської Федерації проти України; посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації (дезінформації); запровадження дієвих механізмів виявлення, фіксації, обмеження доступу та/або видалення з українського сегмента мережі Інтернет інформації, розміщення якої обмежено або заборонено законом; ефективна взаємодія державних органів, органів місцевого самоврядування та інститутів громадянського суспільства при формуванні та реалізації державної політики в інформаційній сфері; тощо [6].

Дезінформація відрізняється від шкідливого контенту, насамперед, за своєю природою та функціональним призначенням, оскільки перша полягає у цілеспрямованому поширенні неправдивої або спотвореної інформації з метою введення аудиторії в оману, тоді як шкідливий контент може містити як правдиві, так і неправдиві відомості, але завдає шкоди через свій зміст, форму або контекст поширення, наприклад, шляхом пропаганди насильства, мови ворожнечі, маніпуляції емоціями чи підриву моральних і правових засад суспільства. Шкідливий контент – це такий контент в інтернеті, що приносить людині страждання чи шкоду або може спонукати до небезпечних дій. До розповсюдженого шкідливого контенту в онлайн відносяться матеріали, що зображують: удушення – ігри з задухою, утопленням або підвішуванням, поїдання неїстівних предметів; використання зброї; вживання небезпечних предметів і речовин, які не є харчовими продуктами та можуть викликати отруєння або іншим способом завдати шкоди здоров'ю; дії, які в результаті можуть призвести до обморожень, опіків чи ударів струмом; нанесення собі травм або каліцтв; нанесення травм або каліцтв іншим, наприклад, раптовий удар; небезпеку без

заподіяння фактичної фізичної шкоди – погрози зброєю або вибухівкою, інсценування дзвінка в поліцію або пограбування, інсценування викрадення; розіграші, що викликають серйозні емоційні потрясіння, – інсценування смерті або самогубства, насильства, наміри батьків (опікуна) кинути дитину, психологічне насильство (образи, приниження) стосовно дитини; інструкцію, як створити вибуховий пристрій; насильство – зображення справжніх бійок або інших епізодів насильства; рекламу, вживання, виготовлення наркотичних речовин; позитивне ставлення до харчових розладів; порнографічні матеріали [7]. Отже, шкідливий контент, зокрема маніпулятивні наративи, мова ворожнечі та пропаганда, використовується для нав'язування викривленої картини реальності, легітимації агресивних дій проти держави та деморалізації населення, що безпосередньо впливає на обороноздатність і стратегічну стійкість країни. В умовах гібридних загроз, обумовлених сучасним веденням війни, інформаційні атаки можуть бути скоординовані з політичним, економічним і воєнним тиском, посилюючи їхній ефект та ускладнюючи ухвалення зважених управлінських рішень. Саме тому системна протидія дезінформації, розвиток медіа грамотності, забезпечення відповідальності суб'єктів медіа сфери і захист інформаційного суверенітету є необхідними складовими комплексного підходу до національної безпеки, спрямованого на збереження конституційного ладу, демократичних цінностей і довгострокової стійкості держави.

У 2023 році найпопулярнішим джерелом інформації в Україні є Інтернет. Згідно з опитуванням, 62% учасників отримують інформацію з соціальних мереж і 48% з новинних сайтів. Дезінформація може легко поширюватися в соціальних мережах через відсутність редакційного контролю, свободу публікацій для будь-якого користувача та можливість швидко створювати та поширювати інформацію безкоштовно. Користувачі Інтернету можуть легко поширювати вірусний вміст, що призводить до широкого поширення на багатьох сайтах. Отже, сьогодні соціальні мережі набрали величезної популярності, адже там кожен може створювати контент. В інтернеті, переповненому інформацією, стає вкрай важливо розрізняти джерела, що заслуговують на довіру, і ті, що вводять в оману [8]. Повномасштабне вторгнення російських військових в Україну у лютому 2022 року продовжує підривати свободу інтернету в країні. Атаки російських військових завдали серйозної шкоди інтернет-інфраструктурі, що призвело до перебоїв у роботі мережі. Український уряд блокує широкий спектр російських та підтримуваних Кремлем веб-сайтів, включаючи блоги та новинні видання, сайти соціальних мереж та сайти, що надають інші послуги. Крім того, суди винесли вироки особам, звинуваченим у створенні прокремлівської пропаганди, співпраці з російським урядом у створенні онлайн-контенту або розміщенні в Інтернеті інформації про ухилення від призову. Кібератаки російських суб'єктів на державні установи, критичну інфраструктуру та ЗМІ є звичним явищем [9].

Український уряд блокує численні російські та проросійські вебсайти. Вебплатформи, що належать Росії, зокрема «Вконтакте», «Одноклассники» та Mail.ru; широкий спектр вебсайтів, які вважаються такими, що містять російську пропаганду; а також пов'язані з Росією компанії, такі як Dr. Web, Kaspersky та Yandex, були заблоковані за допомогою «санкцій», які неодноразово поновлювалися з 2017 року. У травні 2021 року санкції були запроваджені проти російських та проросійських кримських ЗМІ, платіжних систем та компаній інформаційних технологій. У різні періоди накази про блокування також стосувалися онлайн-ресурсів самопроголошених органів влади підконтрольної Кремлю Луганської Народної Республіки, а також «Ростелекому», RT, «Національної медіагрупи», Всеросійської державної телерадіокомпанії, «Первого каналу», інформаційного агентства ITAP-TACC та інших. Фактичне впровадження блокування вебсайтів було непослідовним, оскаржено в суді та ніколи належним чином не контролювалися. Після запровадження воєнного стану у відповідь на вторгнення у лютому 2022 року, NCEC попросила інтернет-провайдерів заблокувати величезну кількість російських вебсайтів, які нібито поширювали дезінформацію, або сприяли кібератакам. До березня 2022 року NCEC наказала заблокувати понад 48 мільйонів російських IP-адрес. Покаранням за невиконання вимог є виключення з реєстру операторів та провайдерів зв'язку, а регулятор має право застосовувати більш суворі заходи. Наразі зареєстровано щонайменше один такий випадок [9].

Віталій Дячук, аналітик Інституту Центральноєвропейської стратегії переконаний: навіть там, де журналістські стандарти формально дотримуються, політики все одно обходять традиційні ЗМІ. Про це свідчать і останні вибори в Україні та інших країнах світу, де політичні кампанії свідомо ігнорували професійні медіа. «Традиційні ЗМІ, які працюють за стандартами, просто залишилися поза інформаційною грою. Політики масово перейшли у Telegram-канали, до альтернативних ЗМІ та блогерів, тобто в нові медіа, які не регулюються законами чи журналістськими

нормами, а часто навіть елементарними етичними принципами, – каже Віталій Дячук. – Схожа ситуація спостерігається у Словаччині. Після зміни влади комунікація з незалежними медіа практично припинилася: журналістів не допускають на пресконференції, а інформаційний простір заповнили маніпулятивні та дезінформаційні ресурси. Ті самі медіа, з якими колишня влада боролася, тепер стали офіційними рупорами уряду. В Угорщині інформаційне поле фактично монополізоване. Провідні незалежні видання втратили доступ до джерел інформації та ігноруються» [10].

Висновки. Таким чином, запобігання та протидія дезінформації та шкідливому контенту в медіа представляє собою врегульовану нормами чинного законодавства цілеспрямовану, системну діяльність держави, медіасередовища й суспільства, яка спрямована на своєчасне виявлення, обмеження поширення та нейтралізацію навмисно або структурно викривленої, маніпулятивної чи деструктивної інформації, що здатна завдати шкоди суспільним інтересам, демократичним процесам, правам і свободам людини, інформаційному суверенітету та національній безпеці Україна, а також на створення умов для формування стійкого, відповідального й достовірного медіапростору через правові, інституційні, технологічні та освітні механізми.

Список використаних джерел:

1. Глазов О. В. Національна безпека: сутність, ознаки, концепція та геополітичні чинники. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили.* Сер. : Політологія. 2011. Т. 155, Вип. 143.С. 42-46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npchdupol_2011_155_143_10

2. Павленко Д.Г., Семенюк Ю.В., Лисецький Ю.М. Національна безпека: поняття, складники, чинники впливу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія : Державне управління. 2021. Том. 32(71). № 3. С. 102-107

3. Кушнір І.П., Адамчук С.В. Протидія дезінформації: організаційно-правовий аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. Вип. 01. URL https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2025/02/80.pdf.

4. Кузьменкова К.С. Феномен «дезінформація» як об'єкт наукових досліджень вітчизняних та зарубіжних вчених. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: Публічне управління та адміністрування. 2025. Том 36 (75) № 1. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2025/1_2025/18.pdf

5. A quick guide to spotting misinformation. Tips for fact-checking, staying informed and talking it out. URL: https://www.unicef.org/eca/stories/quick-guide-spotting-misinformation

6. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 жовтня 2021 року "Про Стратегію інформаційної безпеки" : Указ Президента України; Стратегія від 28.12.2021 № 685/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685/2021/conv#Text

7. Шкідливий контент - поліція нагадує що варто знати батькам для захисту дітей під час користування інтернет-мережі. URL: https://mk.npu.gov.ua/news/shkidlyvyi-kontent-politsiia-nahaduie-shcho-varto-znaty-batkam-dlia-zakhystu-ditei-pid-chas-korystuvannia-internet-merezhi

8. Дезінформація: як розпізнати та боротися. URL: https://law.chnu.edu.ua/dezinformatsiia-yak-rozpiznaty-ta-borotysia/

9. Freedom House. Key Developments, June 1, 2023 – May 31, 2024 URL: https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-net/2024

10. Інформаційна безпека Закарпаття: хто повинен боротися з дезінформацією. URL: https://zaholovok.com.ua/informatsiyna-bezpeka-zakarpattya-khto-povynen-borotysya-z-dezinformatsiyeyu

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8:343.9
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.21

ГЕЛЕМЕЙ С.О.

СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В ОРГАНАХ І УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРАХ ДКВС УКРАЇНИ

THE STATE OF SCHOLARLY RESEARCH ON THE PROBLEMS OF PREVENTING CRIMINAL OFFENSES IN THE BODIES AND INSTITUTIONS FOR THE EXECUTION OF PUNISHMENTS AND PRE-TRIAL DETENTION CENTERS OF THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE

Актуальність статті полягає в тому, що оновлення державної політики у сфері виконання покарань і пробації, що їх реалізує Міністерство юстиції України, стимулювали появу низки фундаментальних монографій і дисертацій, які суттєво підсилюють сучасну пенітенціарну реформу. Закріплений у ній курс на посилення захисту прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів та зобов'язань України перед європейською і світовою спільнотою зумовлює потребу у глибокому науковому аналізі запобігання кримінальним правопорушенням у закритих кримінально-виконавчих установах. У статті здійснено комплексний аналіз стану наукового розроблення проблем запобігання кримінальним правопорушенням в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України. Узагальнено основні напрями вітчизняних наукових досліджень у межах кримінології, кримінально-виконавчого права, кримінального права, криміналістики, теорії управління та психології щодо причин, умов і механізмів пенітенціарної злочинності, а також особливостей протидії протиправній поведінці в місцях несвободи. Проаналізовано наукові підходи до класифікації криміногенних детермінант пенітенціарного середовища (переповненість, дефіцит ресурсів, тюремна субкультура, насильство, незаконний обіг заборонених предметів, корупційні ризики), а також до вибору профілактичних інструментів загальносоціального, спеціально-кримінологічного та індивідуально-профілактичного рівнів. Визначено ключові прогалини наукової розробки: фрагментарність емпіричної бази, недостатня інтеграція міжнародних стандартів і практик динамічної безпеки, обмежена алгоритмізація міжвідомчої взаємодії, слабка розробленість оцінювання ефективності превентивних програм і ризик-орієнтованого менеджменту безпеки. Обґрунтовано перспективні напрями подальших досліджень, зокрема удосконалення нормативного забезпечення запобігання, розроблення моделей ризик-оцінювання для груп підвищеної небезпеки, посилення антикорупційних механізмів, розвиток психологічної та соціально-виховної роботи, а також стандартизація процедур реагування на інциденти у виправних установах і СІЗО.

Ключові слова: *запобігання, кримінальні правопорушення, пенітенціарна система, ДКВС України, слідчі ізолятори, пенітенціарна злочинність, наукові матеріали, тюремна субкультура, профілактика.*

© ГЕЛЕМЕЙ С.О. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The relevance of the article lies in the fact that the renewal of state policy in the field of execution of sentences and probation, implemented by the Ministry of Justice of Ukraine, stimulated the emergence of a number of fundamental monographs and dissertations that significantly strengthen modern penitentiary reform. The course enshrined in it for strengthening the protection of human rights and freedoms in accordance with international standards and Ukraine's obligations to the European and world community determines the need for a deep scientific analysis of the prevention of criminal offenses in closed penal institutions. The article provides a comprehensive analysis of the current state of scholarly research on preventing criminal offenses in the bodies and institutions for the execution of punishments and pre-trial detention centers of the State Criminal-Executive Service of Ukraine. The study summarizes the main areas of Ukrainian academic research within criminology, criminal-executive law, criminal law, criminalistics, management theory, and psychology regarding the causes, conditions, and mechanisms of penitentiary crime, as well as the specifics of counteracting unlawful behavior in places of detention. The article examines scholarly approaches to classifying criminogenic determinants of the penitentiary environment (overcrowding, resource deficits, prison subculture, violence, illicit trafficking in prohibited items, and corruption risks), as well as to selecting preventive tools at the general social, special criminological, and individual prevention levels. Key gaps in research are identified, including the fragmented empirical base, insufficient integration of international standards and dynamic security practices, limited formalization of interagency cooperation algorithms, underdeveloped evaluation of prevention program effectiveness, and weak implementation of risk-oriented security management. The paper substantiates promising directions for further research, including improving the regulatory framework for prevention, developing risk-assessment models for high-risk groups, strengthening anti-corruption mechanisms, advancing psychological and social-educational work, and standardizing incident-response procedures in correctional institutions and pre-trial detention centers.

Key words: *prevention, criminal offenses, penitentiary system, State Criminal-Executive Service of Ukraine, pre-trial detention centers, penitentiary crime, dynamic security, prison subculture, prevention measures.*

Актуальність теми. Оновлення державної політики у сфері виконання покарань і пробації, що їх реалізує Міністерство юстиції України, стимулювали появу низки фундаментальних монографій і дисертацій, які суттєво підсилюють сучасну пенітенціарну реформу. Закріплений у ній курс на посилення захисту прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів та зобов'язань України перед європейською і світовою спільнотою зумовлює потребу у глибокому науковому аналізі запобігання кримінальним правопорушенням у закритих кримінально-виконавчих установах.

З огляду на те, що ізоляція від суспільства часто спричиняє деградацію особистості та розрив соціально корисних зв'язків, у ході дослідження встановлено: правопорушення, вчинені засудженими під час відбування покарання, зумовлюються не лише їхньою особистою виною, а й прорахунками персоналу кримінально-виконавчих установ і слідчих ізоляторів Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Ба більше, кожне правопорушення, що трапляється в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС, має свої специфічні ознаки, що об'єктивно потребує класифікації явища пенітенціарної злочинності.

Метою статті є проаналізувати стан наукових досліджень, присвячених запобіганню вчиненню кримінальним правопорушенням в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України

Стан дослідження. Останнє десятиліття позначене активізацією наукового інтересу до пенітенціарних засад запобігання кримінальним правопорушенням в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС. З урахуванням сучасного етапу реінтеграції (реформування) кримінально-виконавчої системи, окремі аспекти цієї проблематики висвітлено у працях С. Беклеміщева, І. Богатирьова, А. І. Богатирьова, О. І. Богатирьової, В. Голіни, І. Даньшина, Т. Денисової, О. М. Джужі, І. Жука, А. Зелінського, І. О. Колба, О. Г. Колба, І. Копотуна, О. Мартиненка, Л. Мостепанюка, А. Музики, Л. І. Олефір, Ю. Орла, О. О. Шкути, О. Г. Михайлика, Т. Приходько, М. С. Пузирьова, В. Трубникова, С. Царюка, С. Фаренюка, В. Шаблистого, С. Шаренко,

Н. В. Устюжанінової, А. Х. Степанюка, І. С. Яковець та ін. Однак в достатній мірі не сформували вичерпної моделі попередження та запобігання злочинності в місцях позбавлення волі. Відтак вивчення структури детермінант, інструментарію раннього виявлення ризиків, оптимізації міжвідомчої взаємодії та впровадження доказово-ефективних превентивних практик у УВП і слідчих ізоляторах зберігає високу актуальність цілісного дослідження, що й зумовлює потребу у його науковому дослідженні.

Виклад основного матеріалу. Проведений нами огляд наукових джерел із проблематики запобігання кримінальним правопорушенням в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах засвідчує, що незважаючи на те, що вона є не новою, досі залишається в недостатній мірі вивченою та опрацьованою, в контексті проведеної інституційної реформи в 2016 році, коли Державну пенітенціарну службу було інтегровано до сфери управління Міністерства юстиції України [12]. У межах цієї реформи було задекларовано оптимізацію діяльності установ виконання покарань і пробації відповідно до міжнародних стандартів та покладено на Мін'юст реалізацію державної політики у цій сфері.

За логікою реформи саме Міністерство юстиції мало б сформувати оновлену кримінологічну парадигму запобігання правопорушенням в установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, зорієнтовану як на поведінку засуджених, так і на мінімізацію службових девіацій персоналу. Проте наявні емпіричні свідчення та експертні оцінки вказують: системних передумов для відчутного покращення превентивної діяльності поки не створено, а отже, питання запобігання кримінальним правопорушенням в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах зберігає високий пріоритет для науки і практики.

У цьому контексті показовими є висновки І. М. Копотуна: криміногенні процеси в установах виконання покарань перебувають у затяжній фазі становлення та ускладнюють поступальний розвиток пенітенціарного відомства [22, с. 81]. В. С. Батиргареєва, своєю чергою, підкреслює, що злочинність у місцях позбавлення волі становить найбільш небезпечний різновид рецидивної злочинності [2, с. 355]. Подібної позиції дотримується А. І. Богатирьов: рівень злочинності у місцях несвободи є - індикатором функціонування установ, - інтегральним відображенням криміногенної обстановки та - критерієм ефективності державної політики у сфері виконання покарань і пробації [3, с. 8]. Учений також акцентує на специфіці складу кримінально-караних діянь в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах, що зумовлена правовим статусом засуджених, режимними умовами та соціально-психологічними чинниками «тіньового» життя спільноти засуджених, зокрема у нічний час [3, с. 9].

Окремої уваги заслуговує питання понятійного апарату, зокрема окремою проблемою, виявленою під час аналізу джерел, є термінологічна невизначеність: у вітчизняній кримінології фіксується плюралізм підходів до поняття «кримінальне правопорушення», попри усталеність категорії «злочинність». Це ускладнює побудову єдиного превентивного інструментарію для органів і установ виконання покарань та слідчих ізоляторів, а також підтверджує актуальність обраного напряму дослідження. Науково-теоретичне переглядення дефініцій та їх операціоналізація для пенітенціарної сфери видаються необхідними передумовами для подальших емпіричних розвідок.

Огляд доцільно розпочати з праці В. Б. Васильця «Правові та кримінологічні проблеми попередження втеч засуджених з виправно-трудових установ» (1996), у якій досліджено правові й кримінологічні аспекти запобігання втечам та пов'язаному з ними насильству щодо персоналу, а також проаналізовано риси кримінального професіоналізму, групової злочинності й портрет правопорушника-рецидивіста в місцях несвободи [8, с. 2].

Варто зазначити, що найближче до вирішення проблем запобігання злочинам, учиненим персоналом установ виконання покарань, підійшли кандидатські дослідження за спеціальністю 12.00.08 (кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право). Зокрема, О. М. Гумін у роботі «Проблеми боротьби з наркотизмом серед засуджених у виправно-трудових колоніях» (1997) серед чинників поширення таких злочинів виокремив і протиправні дії окремих працівників установ. Дослідник також наголосив на обмеженій достовірності результатів обстежень засуджених: науковець зазвичай не має повного доступу до медичної документації, сформованої задовго до вироку, а значна частина медико-правових даних надходить лише зі слів респондентів і може бути свідомо чи несвідомо викривлена, що впливає на якість дослідження [11].

Фундаментальні підходи до управління установами виконання покарання у виді позбавлення волі з метою досягнення виправлення засуджених були розроблені у докторській дисертації В. П. Пєткова «Управління виховно-виправним процесом» (1998). Ключова теза цього

дослідження для нашого історико-правового аналізу полягає в тому, що формування сучасної нормативної бази діяльності установ, правових механізмів захисту особи під час виконання покарання, а також удосконалення змісту й методів впливу на засуджених і забезпечення їх соціальної реабілітації неможливі без глибокого всебічного аналізу теорії та практики виконання кримінальних покарань на різних етапах державного розвитку України [35].

Суміжні питання на перетині кримінально-виконавчого права та кримінології висвітлено в дисертації С. Ю. Лукашевича «Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених у місцях позбавлення волі» (2001). На підставі комплексного аналізу автор окреслив напрями протидії кримінальній субкультурі та надав практичні рекомендації органам і установам виконання покарань щодо вдосконалення системи запобігання злочинності серед засуджених [29].

У цій роботі С. Ю. Лукашевич детально розкрив кримінологічний портрет злочинності засуджених і вплив пенітенціарної субкультури, приділивши окрему увагу взаємодії «злочинець – потерпілий» у закритому середовищі [28, с. 5].

Наступну роботу ми розглянемо дисертацію Бодюла Є. М. де він у своїй праці на тему: «Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу» (2005) розглядає пенітенціарну систему як сукупність суб'єктів виконання кримінальних покарань і пов'язаних із ними організаційно-правових, соціальних та громадських інститутів, що забезпечують виправлення й ресоціалізацію засуджених. До таких інституцій, зокрема, віднесено кримінально-виконавчі інспекції, які виконують покарання у виді громадських та виправних робіт, а також працюють із особами, звільненими від відбування покарання з випробуванням [7, с. 34].

Узагальнення наукових і практичних підходів свідчить про різнотлумачення сутності виконання покарання у виді громадських робіт. У дослідженні І. Г. Богатирьова (2006) зосереджено увагу на нормах кримінального та кримінально-виконавчого права, що регулюють порядок і умови відбування покарань, не пов'язаних із позбавленням волі; розкрито етапи їх становлення, понятійний апарат, теоретико-правові й кримінологічні засади, а також судову практику призначення. Робота має виразний прикладний характер, а сформульовані автором пропозиції дозволяють дійти висновку про необхідність удосконалення законодавчого регулювання діяльності кримінально-виконавчої інспекції як суб'єкта виконання громадських робіт і посилення профілактично-виховного впливу щодо засуджених, які перебувають на її обліку [5, с. 32].

Докторська дисертація О. Г. Колба «Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам» (2007) обґрунтовує теоретичні, нормативні та організаційно-тактичні засади участі установ у превенції та пропонує напрями їх удосконалення [18, с. 12].

М. М. Клюєв у роботі «Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності» (2008) показав, що аналіз державних і регіональних програм у сфері протидії злочинності виявляє невідповідність кваліфікації розробників комплексному характеру таких документів. Домінування працівників правоохоронних органів і фахівців із кримінального права/процесу зумовило переорієнтацію програм на репресивні заходи та недооцінку інших превентивних інструментів. За спостереженням автора, майже жодну з розглянутих програм не створювали із залученням фахівців із цивільного, адміністративного, фінансового, банківського, підприємницького права, адвокатури чи судової системи [15].

Продовжуючи цю лінію, І. П. Баглай (2009) зробив вагомий внесок у дослідження превенції в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах: крізь призму оперативно-розшукової діяльності він продемонстрував, як правопорушення засуджених впливають на оперативну обстановку в установах, і окреслив організаційні умови їх попередження [1, с. 27].

Окреслений віктимологічний вимір переконливо подано у праці З. В. Журавської (2010): авторка уточнює дефініції «потерпілий/жертва», виокремлює їх ознаки та співвідношення, а також аналізує сучасні тенденції злочинності й віктимності у середовищі місць позбавлення волі. У фокусі – не лише статус потерпілого, а й механізми його «народження» у закритому просторі, що зумовлює потребу у спеціальних заходах віктимологічної профілактики [13, с. 6].

С. К. Гречанюк (2011), досліджуючи взаємодію органів та установ Державної пенітенціарної служби з державними й неурядовими інституціями, визначає її правове регулювання як цілеспрямований державно-владний вплив на відносини співпраці. Цей вплив реалізується через комплекс юридичних засобів, що впорядковують і закріплюють спільну діяльність суб'єктів, створюючи нормативну основу для досягнення визначених цілей у сфері виконання покарань. У підсумку взаємодія набуває інституційної стійкості, а її результати – вимірюваності та підзвітності. [9, с. 116].

Так, І. В. Боднар (2012) систематизує кримінологічні засади запобігання злочинам у КВУЗТ, інтегруючи три рівні превенції – загальносоціальний, спеціально-кримінологічний та індивідуальний. На основі емпіричних даних він формує профіль засудженого, схильного до повторного правопорушення в умовах установи, та пропонує адресні превентивні інтервенції для груп ризику [6, с. 6].

Дослідження С. В. Хуторної (2012) «Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі» репрезентує пенітенціарно-педагогічний вимір виконання покарань. Підкреслюється, що реалізація конституційного права на освіту (повна загальна середня та професійно-технічна) є ключовим інструментом виправлення, ресоціалізації та зниження рецидиву, а також потребує належного ресурсного й нормативного забезпечення [40].

У дисертації А. І. Грушицького (2012) «Реалізація права на правову допомогу засудженим до позбавлення волі» конкретизовано зміст і ознаки права на правову (юридичну) допомогу та окреслено його суб'єктний склад (зокрема, систему БВПД й адвокатуру). Автор аналізує міжнародні стандарти, національну практику доступу до допомоги у місцях несвободи та пропонує організаційні й нормативні кроки для підвищення реальних гарантій правового захисту засуджених [10].

Яковець І. С. (2013) у праці «Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань» вибудував концептуальну модель оптимізації пенітенціарної діяльності, поєднавши аналіз стану теорії та практики з розкриттям структурно-функціональних і змістових компонентів роботи органів та установ виконання покарань. Виокремлено ключові елементи процесу оптимізації й запропоновано підхід до оцінювання результативності підрозділів Державної кримінально-виконавчої служби України (ДКВС), зокрема систему критеріїв та процедур моніторингу ефективності [41].

У дослідженні О. П. Рябчинської (2013) «Теоретико-правові засади функціонування системи покарань в Україні» систематизовано правові основи, принципи, види та засади застосування кримінально-правових санкцій; акцент зроблено на узгодженості між цілями покарання, його видами та практикою правозастосування [37].

В. Я. Конопельський (2014) у роботі «Реалізація принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань в кримінально-виконавчій діяльності України» наголошує, що ефективність виправного процесу безпосередньо залежить від урахування типу злочину, особистісних характеристик засудженого, наявності рецидиву та інших ризик-факторів. Недостатній рівень диференціації й індивідуалізації, на думку автора, перетворюється на самостійну детермінанту злочинності й може породжувати повторні правопорушення [20].

Належний внесок у формування наукових засад запобігання кримінальним правопорушенням в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України зробив І. М. Копотун (2013) у праці «Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях», де послідовно окреслено теоретико-прикладні передумови виокремлення групи складів злочинів, здатних спричиняти надзвичайну ситуацію у колоніях, та запропоновано методологічні підходи до їх дослідження [21, с. 10].

Широку узагальнювальну рамку формує колективна монографія під ред. О. М. Джужі (2013) «Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія)». У ній реконструйовано причинно-наслідкові комплекси злочинної поведінки засуджених, механізми формування криміногенних установок та запропоновано інструменти, придатні для практико-орієнтованого проєктування програм превенції у виправних колоніях [24, с. 123]. Попри формат посібника, ця робота виконує функцію теоретичного каркаса для побудови практико-орієнтованих моделей превенції у виправних колоніях.

Внесок у сферу протидії корупційним загрозам демонструє В. О. Лисенко (2014) у дослідженні «Запобігання злочинам корупційної спрямованості у ДКВС України». Автор доводить системний характер правопорушень, що їх учиняє персонал у зв'язку з виконанням службових обов'язків, та окреслює їх підвищену суспільну небезпеку: підрив інституційної спроможності правоохоронних органів, дискредитацію державної влади, порушення прав і законних інтересів громадян [25, с. 8].

Окрему тематичну лінію становлять дослідження, присвячені деліктам персоналу та пов'язаним із цим ризикам пенітенціарного середовища. У дисертації В. В. Лопохи «Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України» (2015) здійснено розгорнутий аналіз ключових елементів кримінологічної характеристики: стану й динаміки правопорушень, детермінант службової злочинної поведінки, а також особистісних рис правопорушника

у службовій сфері. На цій основі обґрунтовано напрями цілеспрямованої профілактики і внутрішньоорганізаційного контролю [27, с. 4].

Як слушно зауважує О. Г. Крикушенко (2015), кримінальна субкультура має маргінальний характер: її елементи частково «вростають» у сучасну цивілізаційну норму, але таке проникнення водночас є полем її конфлікту з офіційною правовою культурою.[23, с. 71]. По суті, йдеться про умовний симбіоз громадянської та маргінально-злочинної (зокрема тюремної) нормативності: якщо для субкультури загальна культура – простір адаптації, то для загальної культури субкультура – чинник деструкції неформальних інститутів соціального контролю.

О. В. Охман (2015) аналізує правове регулювання застосування до засуджених фізичної сили, спеціальних засобів і зброї, обґрунтовуючи необхідність таких заходів у визначених законом межах та паралельно акцентуючи на гарантіях захисту прав людини і механізмах недопущення зловживань [33].

Дослідження Ю. П. Степанової «Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі на певний строк щодо раніше судимих осіб» (2015) фокусує увагу на особливостях режиму для рецидивістів: специфіці виконання покарання, ролі установ, гарантіях прав, індивідуалізації заходів ресоціалізації та оцінці їх ефективності [38].

Дисертація В. Г. Павлова «Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у вигляді позбавлення волі» (2015) досліджує правові й організаційні аспекти діяльності персоналу: нормативні принципи, функції, методи, а також інструменти забезпечення правопорядку, прав і законних інтересів засуджених та їх підготовки до звільнення. Наголошено на потребі стандартизації процедур і підвищення професійної підготовки персоналу [34].

Окремий блок досліджень присвячено попередженню кримінально караної поведінки серед персоналу ДКВС України. Так, у дисертаційній роботі Ю. В. Орла «Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів і установ кримінально-виконавчої служби України» (2017) проаналізовано кримінологічний профіль злочинності працівників установ: виявлено її стан і тенденції, окреслено ключові соціально-демографічні та психологічні риси осіб, що вчиняють правопорушення, а також специфічні особливості, зумовлені службовим статусом та режимними умовами діяльності. На цій основі автор робить висновки щодо необхідності посилення внутрішнього контролю, доброчеснісного відбору та підвищення стандартів професійної етики [32].

Важливою в контексті безпеки засуджених є праця В. А. Носенка «Запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи у кримінально-виконавчій установі закритого типу» (2017). Дослідник доводить пряму залежність результативності протидії таким посяганням від трьох компонентів: (а) належної теоретичної опрацьованості проблеми; (б) якості кримінально-правових норм і стабільності правозастосування; (в) коректно спроєктованого комплексу кримінологічних і організаційних заходів у ВК та СІЗО. Запропонована модель акцентує на превентивній архітектурі безпеки: від скринінгу ризиків – до алгоритмів реагування й міжвідомчої координації [31, с. 6].

Одним із перших в Україні монографічних досліджень мотивів злочинної поведінки персоналу стала дисертація В. І. Руденка «Мотиви вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань України: поняття та запобігання їх реалізації на практиці» (2018). Автор конкретизує зміст поняття «мотиви вчинення злочинів» і пропонує їх класифікацію на: 1) службові; 2) загальнокримінальні; 3) змішані. Виходячи з цієї типології, Руденко вибудовує двовимірну матрицю злочинної поведінки персоналу – за суб'єктивною типовістю підстав її формування та інтенсивністю прояву, що дає змогу проектувати адресні превентивні інтервенції (від етичного комплаєнсу до антикорупційних аудитів) [36].

Комплементарно до цього, Я. О. Ліховіцький у дослідженні «Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом ДКВС України» (2018) формулює науково обґрунтовані шляхи нейтралізації детермінант та удосконалення правових механізмів загальносоціальної, спеціально-кримінологічної та індивідуальної профілактики. Йдеться, зокрема, про системи добору й ротації кадрів, ризик-орієнтований нагляд, прозорі дисциплінарні процедури та впровадження внутрішніх каналів повідомлення про порушення із гарантіями захисту викривачів [26, с. 38–40].

Важливою для збереження балансу «безпека – права людини» є праця І. О. Колба (2019) «Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених в Україні: теоретичні, правові та практичні засади». Автор не лише систематизував правові підстави, межі й умови застосування примусу у місцях несвободи, а й підготував: (1) проєкт Концепції щодо правових підстав, порядку та умов застосування фізичної сили, спецзасобів, гамівної сорочки

та зброї (для схвалення КМУ); (2) проєкт Інструкції для центрального органу виконавчої влади у сфері виконання покарань. Ці напрацювання формують нормативний каркас, що поєднує вимоги безпеки з гарантіями недопущення жорстокого поводження та зловживань [17, с. 32].

Дослідження Ю. В. Кернякевич-Танасійчук «Кримінально-виконавча політика України» (2019) створює методологічну базу для розмежування ключових понять (політика, принципи, цілі, інструменти), що визначають зміст державної політики у сфері виконання покарань. Це забезпечує узгодженість між доктриною, законодавством і правозастосуванням [14].

Комплексне бачення злочинності засуджених та шляхів її зниження пропонує А. І. Богатирьов (2020) у праці «Злочинність серед засуджених у місцях несвободи: кримінологічна характеристика та запобігання», де превенцію вибудувано в координатах виправно-ресоціалізаційної концепції: від оцінки ризиків та індивідуалізації впливу – до освітньо-професійних і психологічних програм, орієнтованих на зменшення рецидиву [4, с. 29].

У роботі А. Л. Колодчина (2020) «Реалізація Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи» розкрито правову основу імплементації міжнародних зобов'язань через призму історичних, національних та міжнародно-правових засад. Автор підкреслює, що практична імплементація співзвучна результатам моніторингових візитів НПМ; водночас дискусійними виглядають авторські дефініції «кримінально-виконавчих засад реалізації міжнародних стандартів…» та «міжнародного пенітенціарного співробітництва», запропонованих як різновиди спеціальних міжнародних пенітенціарних відносин [19].

Проблематиці насильства в установах виконання покарань присвячена дисертація О. Г. Михайлика «Насильство в установах виконання покарань: кримінально-правова та кримінологічна характеристики» (2020). Запропоновано поділ на три категорії насильства: - щодо засуджених з боку засуджених; - щодо персоналу з боку засуджених; - щодо засуджених з боку персоналу. Саме третій вектор, релевантний темі цієї роботи, проаналізовано крізь показники стану й тенденцій, детермінанти, кримінологічний портрет правопорушника та віктимологічний портрет потерпілого; обґрунтовано комплекс загальносоціальних і спеціально-кримінологічних заходів протидії, включно з підвищенням прозорості, наглядом і професійною підготовкою персоналу [30].

У свою чергу специфічна діяльність має своє відношення і до мети покарання ч. 2 ст. 50 КК України, зокрема вітчизняний вчений І.В. Козич у своїй науковій праці «Функції кримінально-правової політики» (2021) розглядаючи функції кримінально-правової політики наголошує на тому, що покарання за вчинене кримінальне правопорушення у місцях несвободи передбачає не тільки кару, а і запобігання, а також і до мети і завдань кримінально-виконавчого законодавства України ст. 1 КВК України [16].

Висновки. Таким чином, науковий дискурс окреслює важливі орієнтири, однак виявляє й істотні прогалини: - потребу у постреформному переосмисленні превентивної політики в органах і установах виконання покарань та слідчих ізоляторах ДКВС України з урахуванням міжнародних стандартів, - стандартизацію термінології й показників оцінки превентивної ефективності, - інтеграцію віктимологічних, організаційно-управлінських та оперативно-розшукових підходів у єдину систему ризик-менеджменту безпеки установ. Подальше дослідження має бути спрямоване на розроблення доказово-ефективних механізмів раннього виявлення ризиків, удосконалення міжвідомчої координації та створення індикаторів, що дозволяють вимірювати реальний превентивний ефект у пенітенціарному середовищі.

Список використаних джерел:

1. Баглай І. П. Організаційні засади оперативно-розшукової діяльності в установах виконання покарань: дис.... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2009. 230 с.

2. Батиргареєва В. С. Рецидивна злочинність в Україні : соціально- правові та кримінологічні проблеми : монографія. Харків: Право, 2009. 576 с.

3. Богатирьов А. І. Антикриміногенний вплив на злочинність серед засуджених у місцях несвободи України : монографія. Херсон: Видавничий дім «Гельветика». 2019.432 с.

4. Богатирьов А. І. Злочинність серед засуджених у місцях несвободи: кримінологічна характеристика та запобігання : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 / Універ. держ. фіскал, служби України. Ірпінь, 2020. 467 с.

5. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією) : Автореф. дис...д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2006. 32 с.

6. Боднар І. В. Кримінологічні засади запобігання вчинення злочинів у КВУЗТ: дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2012. 244 с.

7. Бодюл Є. М. Правові та організаційні засади виконання покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2005. 18 с.

8. Василець В. Б. Правові та кримінологічні проблеми попередження втеч засуджених з виправно-трудових установ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1996. 20 с.

9. Гречанюк С. К. Теорія та практика взаємодії органів та установ Державної пенітенціарної служби України з державними та неурядовими інституціями : Автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Ірпінь. Нац. ун-т Державної податкової служби України, 2011. 39 с.

10. Грушицький А. І. Реалізація права на правову допомогу засудженим до позбавлення волі : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. Нац. акад. внутр. справ, 2012. 20 с.

11. Гумін О. М. Проблеми боротьби з наркотизмом серед засуджених у виправно-трудових колоніях : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 1997. 18 с.

12. Деякі питання оптимізації діяльності центральних органів виконавчої влади системи юстиції : Постанова Кабінету Міністрів України від 18 трав. 2016 р. №343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/343-2016-%DO%BF#Text.

13. Журавська З. В. Віктимологічні засади боротьби зі злочинністю у місцях позбавлення волі: дис.... канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2010. 263 с.

14. Кернякевич-Танасійчук Ю. В. Кримінально-виконавча політика України: монографія. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2019. 336с.

15. Клюєв М. М. Кримінологічні засади програмування запобігання злочинності : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. Нац. ун-т внутр. справ, 2008. 20 с.

16. Козич І. В. Функції кримінально-правової політики : автореф. дис…докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ : Ін-т держ. і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2021. 35 с.

17. Колб І. О. Застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї до засуджених в Україні: теоретичні, правові та практичні засади : дис.... д-ра юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2019. 553 с.

18. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2007. 509 с.

19. Колодчина А. Л. Реалізація Україною міжнародних стандартів у сфері захисту прав засуджених у місцях несвободи: Автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ: ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна академія Управління персоналом», 2020. 19 с.

20. Конопельський В. Я. Реалізація принципу диференціації та індивідуалізації виконання покарань в кримінально-виконавчій діяльності України: автореф. дис… докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2014. 34 с.

21. Копотун І. М. Запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях : монографія. Київ: ПП «Золоті ворота», 2013.472 с.

22. Копотун І. М. Пенітенціарна злочинність на сучасному етапі розвитку держави. *Правові реформи в Україні : реалії сьогодення* : зб. матеріалів IV Всеукр. наук.-теорет. конф. (Київ, 11 жовт. 2012 р.) / Навчально-науковий інститут права та психології НАВС. Київ, 2012. Ч. І. С. 81-83.

23. Крикушенко О. Г. Сучасна субкультура місць позбавлення волі та її запобігання персоналом установ виконання покарань : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2015. 253 с.

24. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія): посіб. / за ред. О. М. Джужі. Київ: НАВС, 2013. 620 с.

25. Лисенко В. О. Запобігання злочинам корупційної спрямованості у ДКВС України : дис.... канд-та. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2014. 236 с.

26. Ліховіцький Я. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються персоналом Державної кримінально-виконавчої служби України: дис.... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2018. 620 с.

27. Лопуха В. В. Запобігання злочинам, що вчиняються персоналом виправних колоній України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2015. 258 с.

28. Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : дис.... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2001. 200 с.

29. Лукашевич С. Ю. Кримінологічна характеристика та попередження злочинності засуджених в місцях позбавлення волі : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків. Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2001. 19 с.

30. Михайлик О. Г. Насильство в установах виконання покарань : кримінально-правова та кримінологічна характеристики : автореф. дис. …докт. юрид. наук : 12.00.08. Ірпінь, 2020. 39 с.

31. Носенко В. А. «Запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи у кримінально-виконавчих установах закритого типу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Дніпропетровськ, 2017 248 с.

32. Орел Ю. В. Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів і установ кримінально-виконавчої служби України : автореф. дис. … докт. юрид. наук : 12.00.08. Х., 2017. 36 с.

33. Охман О. В. Правове регулювання застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї, щодо засуджених у місцях позбавлення волі в Україні : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. Нац. акад. внутр. Справ. 2015. 20 с.

34. Павлов В. Г. Кримінально-виконавчі засади забезпечення персоналом Державної пенітенціарної служби України виконання покарань у вигляді позбавлення волі : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класичний приватний університет. 2015. 20 с.

35. Пєтков В. П. Управліннѐ виховно-виправним процесом: дис. ... канд. ярид. наук: 12.00.08. Харків, 1998. С. 136.

36. Руденко В. І. Мотиви вчинення злочинів персоналом установ виконання покарань України : поняття та запобігання їх реалізації на практиці : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя, 2018. 21 с.

37. Рябчинська О. П. Теоретико-правові засади функціонування системи покарань в Україні : Автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2013. 40 с.

38. Степанова Ю. П. Кримінально-виконавчі засади виконання та відбування покарань у виді позбавлення волі на певний строк щодо раніше судимих осіб : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Київ. Академія адвокатури України. 2015. 19 с.

39. Степанюк А. Х. Актуальні проблеми виконання покарань (сутність та принципи кримінально-виконавчої діяльності: теоретико-правове дослідження) : Автореф. дис... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків. Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2002. 34 с.

40. Хуторна С. В. Загальноосвітнє і професійно-технічне навчання засуджених до позбавлення волі : Автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків. ХНУВС, 2012. 20 с.

41. Яковець І. С. Теоретичні та прикладні засади оптимізації процесу виконання кримінальних покарань : автореф. дис… докт. юрид. наук : 12.00.08. Київ. 2013. 32 с.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.8:343.35:001.891.3
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.22

ПУЗИРЕВСЬКИЙ М.В., ТЕРЕХОВ В.Ю.

КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ НОРМАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ В СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE NORMAL FUNCTIONING OF BODIES AND INSTITUTIONS RESPONSIBLE FOR THE EXECUTION OF SENTENCES: THE STATE OF SCHOLARLY DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY DISSERTATION RESEARCH IN CRIMINAL LAW

У статті здійснено комплексний аналіз стану наукового розроблення проблеми забезпечення нормальної діяльності органів і установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України в сучасних дисертаційних кримінально-правових дослідженнях. Авторами обґрунтовано актуальність тематики з огляду на підвищену увагу до гарантій ефективного функціонування правосуддя як складової принципу верховенства права, а також з урахуванням специфіки пенітенціарного середовища як замкнутої, ієрархічної та криміногенно вразливої системи.

Проаналізовано нормативні засади кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань, передбачені статтями 389–393 Кримінального кодексу України, а також концептуальні підходи, закладені в альтернативних і новітніх проєктах кодифікації кримінального законодавства. Встановлено тенденції до оптимізації переліку відповідних кримінальних правопорушень та уточнення їхніх конструктивних ознак.

Особливу увагу авторів приділено доктринальному виміру проблеми. Узагальнено результати дисертаційних досліджень, захищених в Україні у 2014–2018 роках, що стосуються кримінальної відповідальності за ухилення від відбування покарання, втечу з місця позбавлення волі або з-під варти, злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань та дії, що дезорганізують роботу установ. Визначено їхній внесок у розвиток кримінально-правової теорії та вдосконалення правозастосовної практики.

Авторами зроблено висновок про фрагментарність і недостатню систематизованість дослідження пенітенціарного аспекту кримінальних правопорушень проти правосуддя, особливо в умовах воєнного стану та збройної агресії російської федерації проти України. Обґрунтовано необхідність подальшого комплексного осмислення кримінально-правових механізмів протидії таким посяганням з метою підвищення ефективності правосуддя та гарантування прав і свобод людини й громадянина.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення, Кримінальний кодекс України, правосуддя, злочинність, пенітенціарна система, покарання, засуджені, ув'язнені, органи та установи виконання покарань, дисертаційні дослідження.*

© ПУЗИРЕВСЬКИЙ М.В. – доктор філософії з права, доцент кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності та психології, (Пенітенціарна академія України) https://orcid.org/0000-0001-8835-3238

© ТЕРЕХОВ В.Ю. – доктор юридичних наук, доцент кафедри кримінально-виконавчого та кримінального права Навчально-наукового інституту права, правоохоронної діяльності та психології, (Пенітенціарна академія України) https://orcid.org/0000-0003-1923-8302

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the state of research on ensuring the proper functioning of the bodies and institutions responsible for the execution of sentences within the State Criminal-Executive Service of Ukraine, as reflected in contemporary doctoral and candidate dissertations in criminal law. The relevance of the topic is substantiated in light of the heightened attention to guarantees of the effective administration of justice as an integral component of the rule of law, as well as in consideration of the specific characteristics of the penitentiary environment as a closed, hierarchical, and criminogenically vulnerable system.

The regulatory framework governing criminal liability for offences against the normal functioning of bodies and institutions for the execution of sentences, as stipulated in Articles 389–393 of the Criminal Code of Ukraine, is examined. Particular attention is devoted to conceptual approaches embodied in alternative and recent draft codifications of criminal legislation. The study identifies prevailing trends aimed at optimizing the range of relevant criminal offences and refining their constituent elements.

Special emphasis is placed on the doctrinal dimension of the issue. The findings of dissertation research defended in Ukraine between 2014 and 2018 are systematized, including studies addressing criminal liability for evasion of serving a sentence, escape from places of imprisonment or from custody, malicious disobedience to lawful demands of the administration of penitentiary institutions, and actions that disrupt institutional operations. Their contribution to the advancement of criminal law theory and the improvement of law enforcement practice is critically assessed.

The authors conclude that research into the penitentiary dimension of criminal offences against justice remains fragmented and insufficiently systematized, particularly under conditions of martial law and the ongoing armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The necessity of further comprehensive and interdisciplinary analysis of criminal law mechanisms designed to counteract such offences is substantiated, with a view to strengthening the effectiveness of justice and ensuring the protection of human rights.

Key words: *criminal offenses, Criminal Code of Ukraine, justice, crime, penitentiary system, punishment, convicted persons, prisoners, bodies and institutions for the execution of sentences, dissertation research.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку української кримінально-правової науки характеризується посиленням значної уваги суспільства до проблем забезпечення ефективного функціонування правосуддя як фундаментальної гарантії реалізації принципу верховенства права. При цьому особливої ваги набуває питання кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням проти правосуддя, насамперед, що вчиняються в умовах функціонування органів та установ виконання покарань Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України). Специфіка пенітенціарного середовища, його замкнутість, ієрархічність, підвищений рівень конфліктності та вразливості ув'язнених і засуджених, створюють додаткові криміногенні ризики для протиправних посягань на інтереси кримінального правосуддя в Україні.

Зокрема, в умовах введення воєнного стану та трансформації сучасної кримінально-правової політики України актуалізуються питання стабільності правозастосування, забезпечення законності в діяльності ДКВС України, а також дотримання стандартів захисту прав людини. Відтак дослідження кримінальних правопорушень проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України набуває додаткового значення як із позиції вітчизняної кримінально-правової теорії, так і з огляду на практичні потреби й виклики у сфері вдосконалення нормативно-правового регулювання та правозастосовної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз сучасних дисертаційних кримінально-правових досліджень свідчить про наявність значного масиву фундаментальних монографічних праць, присвячених кримінально-правовій характеристиці кримінальних правопорушень проти правосуддя (В. Ахмедов, І. Копотун, С. Мірошниченко, Л. Палюх, Ю. Христова, М. Шепітько та ін.), або ж, аналізу окремих їхніх складів, проблемам кваліфікації та призначення покарання (О. Булгакова, Ю. Гломб, Д. Зонтова, В. Капітонов, М. Коротюк, Б. Лось, Т. Любченко, Л. Мар'єнко, В. Пулик, К. Скрипник, А. Собчук, А. Тертична, Д. Теслюк, Т. Тичина, О. Удовиченко, І. Федорончук, О. Фелик, О. Чорна, К. Юсубов, В. Яковлева та ін.).

Водночас комплексне дослідження саме пенітенціарного аспекту таких кримінально протиправних посягань у контексті сучасних тенденцій розвитку вітчизняної науки кримінального

права залишається, на жаль, недостатньо систематизованим. Зокрема, наявні, станом на теперішній час, кримінально-правові дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук (Ю. Орел) та кандидата юридичних наук (К. Бондарєва, О. Бринзанська, Я. Деркач, О. Некрасов, Ю. Орел, О. Плужнік, В. Савченко, О. Сокуренко, С. Старосольська, А. Ткаченко Л. Чорнозуб та ін.) мають, здебільшого, фрагментарний характер або розглядають відповідні питання побіжно, без виокремлення специфіки функціонування сучасної пенітенціарної системи в Україні як особливого внутрішньо державного криміногенного середовища.

Таким чином, існує об'єктивна потреба у проведенні узагальнюючого аналізу стану наукового розроблення проблеми забезпечення нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України в сучасних дисертаційних кримінально-правових дослідженнях на теренах України, що дозволить визначити рівень теоретичної розробленості відповідної проблематики, окреслити дискусійні та недостатньо досліджені положення та сформувати обґрунтоване сучасне підґрунтя для подальших наукових пошуків і вдосконалення вітчизняного кримінально-правового регулювання у пенітенціарній сфері.

Метою статті є аналіз стану наукового розроблення проблеми забезпечення нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України в сучасних дисертаційних кримінально-правових дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. *І). Нормативний аспект забезпечення кримінально-правових досліджень*. Станом на 01 вересня 2025 р. у розділі XVIII «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1] визначено особливості кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України, а саме:

– ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389 КК України);

– ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі (ст. 390 КК України);

– невиконання обмежувальних заходів, обмежувальних приписів або не проходження програми для кривдників (ст. 390–1 КК України);

– злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 КК України);

– дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 КК України);

– втеча з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 КК України).

Окрім того, потрібно відзначити те, що підготовлений робочою групою при постійній Комісії Верховної Ради України з питань правопорядку та боротьби із злочинністю «альтернативний» проєкт Кримінального кодексу України (1993–1998 рр., керівник робочої групи – професор В. Сміт'єнко) [2], на відміну від підготовленого робочою групою при Кабінеті Міністрів України, та, прийнятого Верховною Радою України «офіційного урядового» проєкту Кримінального кодексу України (1998–2001 рр., керівник робочої групи – професор В. Таційй) [3], містив окрему главу 27 «Карані діяння проти діяльності органів виконавчої влади», де було встановлено кримінальну відповідальність за вчинення втечі з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 236), ухилення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі (ст. 237) та дії, що дезорганізують роботу установ (ст. 238).

Хочемо також звернути увагу на концептуальні положення норм проєкту нового Кримінального кодексу України (далі – Проєкт КК) [4; 5], що підготовлений Робочою групою при Комісії з питань правової реформи, створеною Указом Президента України № 584/2019 від 07 серпня 2019 р. [6]. Зокрема, у книзі восьмій «Кримінальні правопорушення проти правосуддя» Проєкту КК (автор книги, керівник робочої групи – професор Ю. Баулін) пропонується встановити кримінальну відповідальність лише за вчинення наступних видів правопорушень проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України:

1) ухилення від відбування покарання у виді строкового ув'язнення (ст. 8.3.4 Проєкту КК);

2) втеча затриманого або втеча з-під варти чи з місця ув'язнення (ст. 8.3.5 Проєкту КК);

3) ухилення від відбування засобу пробації (ст. 8.3.7 Проєкту КК) [4].

ІІ). Науковий (доктринальний) аспект проведення кримінально-правових досліджень. Станом на 01 вересня 2025 р. в Україні захищено одну дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук – «Кримінально-правова охорона нормальної діяльності органів і установ кримінально-виконавчої служби України» (Ю. Орел, м. Харків, 2017 р.) та ряд дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії), де предметом дослідження є окремі види кримінальних правопорушень проти правосуддя, насамперед ті, що направлені проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України [7], а саме:

І напрям дисертаційних досліджень – кримінальні правопорушення проти нормальної діяльності органів виконання покарань:

– «Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі» (Л. Чорнозуб, м. Харків, 2014 р.);

– «Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи» (С. Старосольська, м. Львів, 2016 р.);

– «Кримінальна відповідальність за ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі» (В. Савченко, м. Київ, 2017 р.).

ІІ напрям дисертаційних досліджень – кримінальні правопорушення проти нормальної діяльності установ виконання покарань:

– «Кримінальна відповідальність за порушення режиму відбування покарання у виправних установах та тримання під вартою» (О. Плужнік, м. Київ, 2003 р.);

– «Кримінальна відповідальність за злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи» (Ю. Орел, м. Харків, 2008 р.);

– «Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання у виді обмеження волі та у виді позбавлення волі» (О. Сокуренко, м. Харків, 2010 р.);

– «Кримінальна відповідальність за злочини, що посягають на діяльність установ кримінально-виконавчої системи» (О. Бринзанська, м. Київ, 2012 р.);

– «Кримінальна відповідальність за втечу з місця позбавлення волі або з-під варти» (О. Некрасов, м. Дніпропетровськ (нині – м. Дніпро), 2014 р.);

– «Кримінальна відповідальність за дії, що дезорганізовують роботу установ виконання покарань» (А. Ткаченко, м. Дніпро, 2017 р.);

– «Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань: кримінально-правова та кримінально-виконавча характеристика» (К. Бондарєва, м. Київ, 2018 р.).

Утім, надалі пропонується детальніше зупинитися на аналізі тих дисертаційних досліджень, що були захищені в Україні після 20 лютого 2014 р. – початку насильницької протиправної тимчасової окупації державою-агресоркою рф Кримського півострова, розташованого у межах українських адміністративних одиниць – Автономної Республіки Крим та м. Севастополя. Вважаємо, що саме починаючи з цієї дати, функціонування органів і установ виконання покарань ДКВС України відбувається в умовах ведення рф відкритої гібридної, а з 24 лютого 2022 р. – її повномасштабної збройної агресії. Саме вищезазначені обставини, на нашу думку, істотно вплинули як на стан криміногенної ситуації у вітчизняній пенітенціарній системі, так і на характер вчинення кримінальних правопорушень проти нормальної діяльності органів та установ виконання покарань ДКВС України.

По-перше, дисертація *Некрасова Олега Олександровича* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Кримінальна відповідальність за втечу з місця позбавлення волі або з-під варти»* [8]. Ця робота була успішно захищена 18 березня 2015 р. в Академії адвокатури України (м. Київ). Зокрема, у дисертації вченим здійснено історико-правовий аналіз законодавства, що регламентує кримінальну відповідальність за втечу з місця позбавлення волі або з-під варти. Сформульовано науково обґрунтоване визначення поняття такої втечі та доведено її суспільну небезпечність. Проаналізовано зарубіжний досвід кримінально-правової протидії відповідним діянням. Вченим визначено об'єкт цього кримінального правопорушення, досліджено ознаки його об'єктивної сторони, а також розкрито зміст ознак, що характеризують суб'єктивну сторону та суб'єкта втечі з місця позбавлення волі або з-під варти. Окрему увагу приділено особливостям кримінальної відповідальності за кваліфіковані види такого правопорушення. Крім того, вченим обґрунтовано доцільність застосування покарання як основної форми реалізації кримінальної відповідальності за втечу з місця позбавлення волі або з-під варти та сформульовано пропозиції щодо вдосконалення чинного законодавства у сфері кримінально-правової і кримінально-виконавчої протидії відповідним втечам [8].

По-друге, дисертація *Чорнозуб Лариси Василівни* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі»* [9]. Дане дослідження було успішно захищено 03 липня 2015 р. у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого (м. Харків). Зокрема, у дисертації вченою здійснено комплексне дослідження кримінальної відповідальності за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі. Визначено підставу такої відповідальності, якою є вчинення суспільно небезпечного діяння, що містить склад злочину, передбачений ст. 389 КК України. Проаналізовано елементи та ознаки зазначеного складу злочину,

проведено його відмежування від суміжних складів кримінальних правопорушень, а також встановлено особливості кваліфікації відповідних діянь. Крім того, вченою надано теоретичну характеристику кримінально-правових наслідків ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі, які можуть полягати як у притягненні особи до кримінальної відповідальності та призначенні покарання, так і у звільненні від кримінальної відповідальності або покарання. За результатами дослідження вченою сформульовано пропозиції щодо внесення змін до КК України з метою системного вдосконалення положень, що регламентують відповідальність за ухилення від відбування покарання, а також розроблено рекомендації для судової практики щодо правозастосування відповідних норм [9].

По-третє, дисертація *Старосольської Соломії Петрівни* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи»* [10]. Ця робота була успішно захищена 01 лютого 2017 р. в Інституті держави і права ім. В. М. Корецького НАН України (м. Київ). Зокрема, у дисертації вченою здійснено дослідження теоретико-прикладних аспектів кримінально-правової регламентації відповідальності за ухилення від відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи. Вченою з'ясовано обсяг і зміст таких понять, як «система покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи», «ухилення від відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи», «засуджена особа» та «особа, яка відбуває покарання», а також проведено їхнє розмежування із суміжними категоріями. Вченою проаналізовано об'єктивні та суб'єктивні ознаки складів кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 388, ч. 1, 2 ст. 389, ч. 1, 2 ст. 390 КК України. Особливу увагу приділено проблемним аспектам співвідношення кримінально-правових наслідків ухилення від сплати штрафу, зокрема заміни штрафу більш суворим покаранням (ч. 5 ст. 53 КК України) та притягнення до кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 389 КК України). Вченою запропоновано доктринально обґрунтовані підходи до правильної кваліфікації відповідних кримінальних правопорушень. На підставі висновків дослідження сформульовано пропозиції щодо удосконалення окремих положень вітчизняного кримінального та кримінально-виконавчого законодавства [10].

По-четверте, дисертація *Савченко Владлени Олегівни* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Кримінальна відповідальність за ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі»* [11]. Дане дослідження було успішно захищено 16 березня 2017 р. у Національній академії внутрішніх справ (м. Київ). Зокрема, дисертація є комплексною та системною розробкою вченої щодо питань кримінальної відповідальності за ухилення від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. У роботі вченою розкрито теоретико-методологічні засади дослідження, проаналізовано генезис проблеми та зарубіжний досвід кримінальної відповідальності за ухилення від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, а також конкретизовано зміст об'єктивних та суб'єктивних ознак цього правопорушення. Вченою проведено відмежування складу злочину, передбаченого ст. 389 КК України, від суміжних складів злочинів та кримінально-правових категорій, а також розглянуто санкції відповідних кримінально-правових норм. На підставі результатів дослідження вченою запропоновано низку науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за ухилення від покарань, не пов'язаних з позбавленням волі [11].

По-п'яте, дисертація *Ткаченка Андрія Володимировича* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Кримінальна відповідальність за дії, що дезорганізовують роботу установ виконання покарань»* [12]. Ця робота була успішно захищена 28 жовтня 2017 р. у Дніпропетровському державному університеті внутрішніх справ (м. Дніпропетровськ) (нині – Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро). Зокрема, у дисертації вченим удосконалено теоретичні положення кримінального права щодо відповідальності за дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань, а також розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення ст. 392 КК України та практики її правозастосування. Вченим доведено, що до дій, які дезорганізують роботу установ виконання покарань, належать: заподіяння тілесних ушкоджень засудженими під час відбування покарання у виді позбавлення або обмеження волі; погрози їхнього заподіяння щодо засуджених чи персоналу установи з метою спонукання до протизаконної діяльності або помсти за виконання громадських чи службових обов'язків; а також створення організованої групи з цією метою або активна участь у ній. Стверджується, що основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 392 КК України, є суспільні відносини, що забезпечують нормальну діяльність установ виконання покарань, спрямовану на виправлення та ресоціалізацію засуджених і запобігання вчиненню ними нових злочинів. Вченим обґрунтовано, що засуджені як потерпілі від злочину, передбаченого ст. 392 КК України, – це

особи, які відбувають покарання у виді обмеження волі (ст. 61 КК України), позбавлення волі на певний строк (ст. 63 КК України) або довічного позбавлення волі (ст. 64 КК України) в установі виконання покарань, незалежно від їхньої поведінки, тобто незалежно від того, чи стали вони на шлях виправлення. На підставі проведеного аналізу вченим запропоновано удосконалену редакцію ст. 392 КК України, яка враховує сучасні кримінально-правові підходи та практичні потреби правозастосування норми [12].

По-шосте, дисертація *Бондарєвої Катерини Володимирівни* на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук з теми *«Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань: кримінально-правова та кримінально-виконавча характеристика»* [13]. Дане дослідження було успішно захищено 07 листопада 2018 р. у Національній академії внутрішніх справ (м. Київ). Зокрема, у дисертації вченою розкрито кримінально-правову та кримінально-виконавчу характеристику злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань. Здійснено аналіз наукових розробок за темою дослідження, що дозволило виявити соціально-правову обумовленість кримінальної відповідальності за цей злочин та обґрунтувати впровадження зарубіжного досвіду щодо його запобігання. Вченою надано кримінально-правову характеристику об'єктивних та суб'єктивних ознак досліджуваного злочину. Обґрунтовано засоби впливу на осіб, засуджених за вчинення злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань. На основі отриманих результатів вченою сформульовано пропозиції щодо удосконалення законодавства України та надано рекомендації, спрямовані на запобігання вчиненню цього злочину [13].

Висновки. Таким чином, сучасний стан розвитку української кримінально-правової науки демонструє посилення уваги наукової спільноти до забезпечення ефективного функціонування правосуддя та кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням проти нього, особливо в умовах діяльності органів і установ виконання покарань ДКВС України. Так, пенітенціарне середовище як замкнуте та ієрархічне створює додаткові криміногенні ризики, що підкреслює необхідність спеціалізованих наукових досліджень у цій сфері.

При цьому аналіз сучасних дисертаційних досліджень показав наявність великого масиву праць, присвячених кримінально-правовій характеристиці правопорушень проти правосуддя. Водночас комплексні дослідження саме пенітенціарного аспекту таких правопорушень є фрагментарними та не завжди систематизованими, що свідчить про існування наукових прогалин.

Нормативно-правова база кримінальної відповідальності за протиправні діяння проти нормальної діяльності органів і установ виконання покарань визначена ст. 389–393 КК України. Порівняльний аналіз проєктів КК України та концептуальних пропозицій свідчить про тенденцію до уточнення видів кримінальних правопорушень у пенітенціарній сфері та оптимізації їхньої кваліфікації.

Доктринальні фундаментальні дослідження та захищені дисертації в Україні (2014–2018 рр.) охоплюють різні види кримінальних правопорушень, зокрема, ухилення від покарання, злісну непокору адміністрації, дії, що дезорганізовують роботу установ, втечу з-під варти. Ці роботи містять комплексний аналіз законодавства, історико-правовий та зарубіжний досвід, визначення об'єктів та суб'єктів кримінальних правопорушень, а також пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства та судової практики.

Специфіка сучасних умов функціонування ДКВС України, особливо з урахуванням воєнного стану та збройної агресії рф, впливає на криміногенну ситуацію у вітчизняній пенітенціарній системі та характер вчинення кримінальних правопорушень проти нормальної діяльності органів та установ виконання покарань.

Отже, узагальнення наявних в Україні дисертаційних кримінально-правових досліджень дозволяє зробити висновок про необхідність подальшого комплексного аналізу особливостей забезпечення кримінально-правової протидії правопорушенням у пенітенціарній сфері, удосконалення вітчизняного законодавства та практики його правозастосування з метою підвищення ефективності кримінального правосуддя та захисту прав і свобод людини й громадянина в умовах сучасних викликів та загроз.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341–III (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 01.09.2025).

2. Проект Кримінального кодексу України № 1029–1 від 15.05.1998. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=3885 (дата звернення: 01.09.2025).

3. Проект Кримінального кодексу України № 1029 від 12.05.1998. URL: https://w2.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=1029&skl=4 (дата звернення: 01.09.2025).

4. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України / Draft of the new Criminal Code of Ukraine. Контрольний текст станом на 01.09.2025. URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/04/03/00-kontrolnyj-proyekt-kk-02-04-2025.pdf (дата звернення: 01.09.2025).

5. Проєкт нового Кримінального кодексу України: передумови розробки, концептуальні засади, основні положення: монографія / Ю. Баулін, В. Навроцький, Ю. Пономаренко та ін.; за заг. ред. Ю. Бауліна, М. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2024. 494 с.

6. Питання Комісії з питань правової реформи: Указ Президента України від 07.08.2019 № 584/2019 (зі змінами). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/584/2019#Text (дата звернення: 01.09.2025).

7. Національний репозитарій академічних текстів: офіційний вебсайт. URL: https://nrat.ukrintei.ua/ (дата звернення: 01.09.2025).

8. Некрасов О. О. Кримінальна відповідальність за втечу з місця позбавлення волі або з-під варти: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпропетровськ, 2014. 237 с.

9. Чорнозуб Л. В. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2014. 209 с.

10. Старосольська С. П. Кримінальна відповідальність за ухилення від відбування покарань, не пов'язаних з ізоляцією особи: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Львів, 2016. 242 с.

11. Савченко В. О. Кримінальна відповідальність за ухилення від покарання, не пов'язаного з позбавленням волі: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2017. 268 с.

12. Ткаченко А. В. Кримінальна відповідальність за дії, що дезорганізовують роботу установ виконання покарань: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Дніпро, 2017. 209 с.

13. Бондарєва К. В. Злісна непокора вимогам адміністрації установи виконання покарань: кримінально-правова та кримінально-виконавча характеристика: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.08. Київ, 2018. 289 с.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.23

РОШКО В.М.

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ СХИЛЯННЮ ДО ВЖИВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ В УКРАЇНІ

FOREIGN EXPERIENCE IN PREVENTING THE INDUCEMENT OF MILITARY PERSONNEL TO USE NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, OR THEIR ANALOGUES IN UKRAINE

Актуальність статті полягає в тому, що міжнародна спільнота понад століття намагається боротися з незаконним обігом психоактивних речовин, контролювати та врегульовувати відносини в цій сфері, створюючи певні правові стандарти та обов'язки визначених суб'єктів, у першу чергу, з метою протидії та боротьби з наркоманією та наркозлочинністю. Формування конкретних заходів протидії схилянню військовослужбовців до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також вдосконалення вітчизняного законодавства в цій сфері, вимагають ретельного вивчення міжнародного досвіду. Порівняльно-правовий аналіз антинаркотичного законодавства провідних країн світу має стати основою для розробки оптимальної кримінально-правової моделі, що ефективно регулює відповідальність за дані правопорушення. Це особливо актуально в контексті аналізу та подальшої модернізації статті 315 КК України. На підставі проведеного аналізу мають бути ідентифіковані позитивні практики для запровадження, а також відкинуті неефективні підходи. Звернення до зарубіжного досвіду також є обов'язковою умовою для реалізації порівняльно-правового методу дослідження, що дозволить з'ясувати схожість, відмінності, переваги та недоліки кримінально-правових стандартів запобігання та протидії злочинам у сфері обігу наркотиків. Метою статті є проведення аналізу кращих міжнародних практик запобігання схилянню до вживання військовослужбовцями наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також вивчення можливості імплементації їх до сучасних реалій нашої держави. У статті здійснено аналіз зарубіжного досвіду запобігання схилянню військовослужбовців до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів крізь призму практик США та можливостей їх адаптації в Україні. Розкрито ключові елементи американської системи профілактики наркотизації у військовому середовищі: нормативно-організаційні засади політики «нульової толерантності», інституційні механізми виявлення ризиків, регулярне тестування, превентивну роботу командування, функціонування програм психологічної підтримки та реабілітації, а також роль військової юстиції у реагуванні на правопорушення, пов'язані з незаконним обігом і вживанням заборонених речовин. Окрему увагу приділено практикам раннього втручання, роботі з групами підвищеного ризику (молоді військовослужбовці, особи після бойових ротацій, військові з ознаками ПТСР), а також протидії факторам, що сприяють схилянню (груповий тиск, неформальні «традиції» у підрозділах, доступність речовин, стресові навантаження). Обґрунтовано, що ефективність американського підходу забезпечується поєднанням дисциплінарно-правових заходів із медико-психологічною підтримкою та чіткими алгоритмами взаємодії командування, медичної служби і правоохоронних органів. Запропоновано напрями імплементації найбільш результативних практик

© РОШКО В.М. – аспірант докторантури і аспірантури (Науково-дослідний інститут публічного права)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

в Україні: запровадження ризик-орієнтованої профілактики, стандартизація процедур тестування і реагування, розвиток програм психологічної допомоги, удосконалення міжвідомчої координації та системи оцінювання ефективності превентивних заходів.

Ключові слова: *зарубіжний досвід, США, військовослужбовці, запобігання, схиляння до вживання, наркотичні засоби, психотропні речовини, тестування, реабілітація, профілактика.*

The relevance of the article lies in the fact that the international community has been trying to combat the illicit trafficking of psychoactive substances for over a century, to control and regulate relations in this area, creating certain legal standards and obligations of certain subjects, primarily in order to counteract and combat drug addiction and drug crime. The formation of specific measures to counteract the inclination of military personnel to use narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, as well as the improvement of domestic legislation in this area, require a thorough study of international experience. A comparative legal analysis of the anti-drug legislation of the leading countries of the world should become the basis for the development of an optimal criminal law model that effectively regulates liability for these offenses. This is especially relevant in the context of the analysis and further modernization of Article 315 of the Criminal Code of Ukraine. Based on the analysis, positive practices for implementation should be identified, as well as ineffective approaches should be rejected. Referring to foreign experience is also a prerequisite for the implementation of the comparative legal method of research, which will allow us to clarify the similarities, differences, advantages and disadvantages of criminal law standards for preventing and combating crimes in the field of drug trafficking. The purpose of the article is to analyze the best international practices for preventing the tendency of military personnel to use narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues, as well as to study the possibility of implementing them in the modern realities of our state. The article analyzes foreign experience in preventing the inducement of military personnel to use narcotic drugs, psychotropic substances, or their analogues through the lens of U.S. practices and the possibilities of their adaptation in Ukraine. The paper examines the core elements of the U.S. military drug-prevention system, including the regulatory and organizational foundations of a “zero-tolerance” policy, institutional mechanisms for risk detection, regular testing, preventive leadership practices, the operation of psychological support and rehabilitation programs, and the role of military justice in responding to offenses related to the illicit circulation and use of prohibited substances. Particular attention is paid to early-intervention tools, work with high-risk groups (young service members, personnel returning from combat rotations, and those exhibiting PTSD-related symptoms), and countering factors that facilitate inducement (peer pressure, informal unit “traditions,” substance availability, and stress exposure). The article argues that the effectiveness of the U.S. approach stems from combining disciplinary and legal measures with medical and psychological support and clear coordination algorithms among command, medical services, and law enforcement bodies. The paper proposes directions for implementing the most effective practices in Ukraine, including the introduction of risk-oriented prevention, standardization of testing and response procedures, expansion of psychological assistance programs, improvement of interagency coordination, and the development of tools for evaluating the effectiveness of preventive measures.

Key words: *foreign experience, United States, military personnel, prevention, inducement to use, narcotic drugs, psychotropic substances, testing, rehabilitation, prevention programs.*

Актуальність теми. Міжнародна спільнота понад століття намагається боротися з незаконним обігом психоактивних речовин, контролювати та врегульовувати відносини в цій сфері, створюючи певні правові стандарти та обов’язки визначених суб’єктів, у першу чергу, з метою протидії та боротьби з наркоманією та наркозлочинністю. Формування конкретних заходів протидії схилянню військовослужбовців до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або

їх аналогів, а також вдосконалення вітчизняного законодавства в цій сфері, вимагають ретельного вивчення міжнародного досвіду. Порівняльно-правовий аналіз антинаркотичного законодавства провідних країн світу має стати основою для розробки оптимальної кримінально-правової моделі, що ефективно регулює відповідальність за дані правопорушення. Це особливо актуально в контексті аналізу та подальшої модернізації статті 315 КК України. На підставі проведеного аналізу мають бути ідентифіковані позитивні практики для запровадження, а також відкинуті неефективні підходи. Звернення до зарубіжного досвіду також є обов'язковою умовою для реалізації порівняльно-правового методу дослідження, що дозволить з'ясувати схожість, відмінності, переваги та недоліки кримінально-правових стандартів запобігання та протидії злочинам у сфері обігу наркотиків.

Метою статті є проведення аналізу кращих міжнародних практик запобігання схилянню до вживання військовослужбовцями наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, а також вивчення можливості імплементації їх до сучасних реалій нашої держави.

Стан дослідження. Окремі аспекти міжнародного досвіду запобігання незаконному обігу наркотичних засобів та протидії наркотизації населення, у тому числі в середовищі підвищеного ризику, знайшли відображення у працях вітчизняних учених, зокрема: А. М. Бабенка, В. В. Василевича, А.А. Вознюка, О.П. Гороха, О. М. Джужі, Є. М. Карпенка, О. Г. Колба, О. М. Литвинова, С.В. Лосича, А. А. Музики, В. І. Осадчого, В. Г. Пшеничного, Л. В. Раєцької, А.В. Савченка, О.М. Стрільціва, Є. В. Фесенка, М. І. Хавронюка, М. С. Хрупи, В.С. Щирської та інших авторів. Їхні наукові напрацювання вирізняються теоретичною вагомістю, належною аргументованістю та формують методологічне підґрунтя для подальших досліджень у сфері антинаркотичної політики. Однак разом з тим, здобутки вітчизняних дослідників створюють міцну основу для подальшого розвитку тематики, водночас актуалізують необхідність окремого, міждисциплінарного та практично орієнтованого дослідження, спрямованого на удосконалення механізмів запобігання схилянню військовослужбовців до вживання наркотичних і психотропних речовин в умовах сучасних безпекових викликів.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні до основних міжнародних документів запобігання схилянню до вживання військовослужбовцями наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів відносяться рамкові конвенції Організації Об'єднаних Націй, серед яких: Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року[3], Конвенція про психотропні речовини 1971 року [4], Конвенція 1988 року про боротьбу з незаконним обігом наркотиків[5]), які імплементовані у національне законодавство України.

Останні універсальні антинаркотичні конвенції стали переломним етапом у формуванні принципів і норм міжнародного права, на яких базується сучасна співпраця держав у протидії незаконному обігу наркотиків. Їхній зміст спирається на ключові засади взаємодії: універсальну юрисдикцію, принцип aut dedere aut judicare (видати правопорушника або притягнути його до кримінальної відповідальності у власній юрисдикції)[6], а також взаємний обмін інформацією і розвиток взаємної правової допомоги. Для військової сфери це означає можливість швидкого міжнародного реагування на ланцюги постачання, що можуть призводити до схиляння військовослужбовців до вживання психоактивних речовин.

Важливо відмітити, що такий підхід дозволяє одночасно виконати два важливих завдання: – забезпечити законний і своєчасний доступ військовослужбовців до необхідних лікарських засобів (зокрема для знеболення), і – мінімізувати ризики схиляння через зловживання легальними каналами або їхній витік у нелегальний обіг.

Належний аналіз міжнародно-правових норм свідчить про стійку тенденцію: світова спільнота послідовно запроваджує жорсткіші, але водночас доказово ефективні інструменти протидії наркоманії. Посилюється міжнародний контроль за легальним використанням наркотичних лікарських засобів і паралельно – рівень протидії їх незаконному обігу, що безпосередньо зменшує ризики вербування та схиляння військовослужбовців до вживання. Зовнішні договори та конвенції, описані вище, істотно впливають на національні політики держав і задають рамку для внутрішніх реформ. В умовах відкритих кордонів, інтеграційних процесів і зняття ідеологічних бар'єрів протидія незаконному обігу неминуче спирається на міждержавну взаємодію, обмін даними та спільні операції – у тому числі довкола військових баз і маршрутів постачання.

Одним із найбільш практичних шляхів удосконалення українського законодавства та управлінських практик у сфері запобігання саме схилянню є компаративістське дослідження – системне порівняння рішень іноземних держав у споріднених правовідносинах. Такий підхід дозволяє оперативно зіставити результати апробації різних моделей (наприклад, як іноземні армії

стримують підбурення до вживання, організацію «місць спільного вживання», витоки з легального обігу тощо) і відібрати те, що реально працює в польових умовах.

Для досягнення цієї мети доцільно проаналізувати кримінальне та відомче законодавство країн європейських континентальних систем і держав прецедентного права, зосередившись на порівняльних критеріях, серед яких: наявність і формулювання заборони у спеціальних військових/відомчих актах; процедури доказування (тестування, ланцюжок збереження зразків, цифрові докази, захист викривачів); інституційні механізми профілактики (KPI командирів, навчальні модулі «відмови», анонімні канали повідомлення, мультимодальне знеболення).

Проведення такого порівняльного аналізу в умовах глобалізації, взаємопов'язаності економік і загальної інформатизації є не даниною моді, а прикладною необхідністю. Йдеться не про компіляцію, а про оцінку успіхів і помилок інших юрисдикцій, аби з'ясувати реальну якість українських норм та визначити конкретні напрями їх удосконалення. Результатом має стати оновлення й уточнення національних підходів – насамперед ст. 315 КК України та суміжних приписів – задля підвищення ефективності запобігання схиляння військовослужбовців до вживання наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Навряд чи знайдеться явище, яке б так загрожувало людським суспільствам, як наркоманія. Незважаючи на небезпеки та наслідки наркоманії, щодня кількість жертв цієї смертельної пастки зростає.

У громадській свідомості збройні сили не розглядаються як місце поширення зловживання наркотиками та наркоманії, однак дослідження, проведені в різних країнах, показують різну статистику щодо поширеності зловживання наркотиками та наркоманії серед військовослужбовців.

Зловживання наркотиками вважається проблемою в збройних силах багатьох країн. Наприклад, у збройних силах Великої Британії 67% чоловіків і 49% жінок шкідливо вживали алкоголь та незаконні наркотики, тоді як у той самий період часу цій проблемі були піддані 38% чоловіків і 16% жінок із загального населення[16].

Історія схиляння до вживання наркотиків військовослужбовцями також є одним із факторів, що збільшують тривалість госпіталізації військового персоналу та, відповідно, понесені витрати, а зловживання наркотиками призводить до виникнення різних психічних розладів у військовослужбовців, як і в інших верствах суспільства, так що деякі дослідження свідчать про поширеність різних психічних розладів, включаючи афективні розлади(посттравматичні), серед військового персоналу та про значні витрати на їх лікування для системи охорони здоров'я збройних сил.

З огляду на те, що в нашій країні досі не ведеться статистична інформація з цього питання, а також не проводилося досліджень у цій галузі, що свідчить про високу латентність даного явища. У нашому дослідженні ми проаналізували позитивні зарубіжні практики та інструкції з запобігання та профілактики вживання наркотичних речовин, їх аналогів та прекурсорів серед військовослужбовців збройних сил різних країн, щоб закласти основу для розробки спеціального та комплексного рішення для профілактики та лікування зловживання наркотиками та наркоманії серед різних специфічних професійних груп у нашій країні.

Варто підкреслити, що метою нашого дослідження є розроблення дієвого механізму запобігання схиляння до вживання військовослужбовцями наркотичних речовин, яке нажаль, існувало завжди і, за даними багатьох досліджень, суттєво знижує боєздатність і рівень готовності збройних сил загалом. Тому у багатьох військових системах розвинених країн було розроблено протоколи для профілактики та лікування залежності й зловживання наркотичними речовинами серед військових.

У цьому оглядовому дослідженні були проаналізовані статті, що стосуються залежності та зловживання речовинами у військових, наявні у вітчизняних і закордонних базах даних, а також книги з бібліотек університетів (у країні та за кордоном) із військової психології; вивчено настанови з профілактики зловживання речовинами серед військовослужбовців у різних частинах світу.

В результаті проведеного аналізу зарубіжних практик запобігання цього негативного явища, ми стисло викладемо результати аналізу настанов з профілактики та лікування схиляння до вживання військовослужбовцями наркотичних речовин і залежності у військах різних країн, серед яких: -заборона особам із будь-якими попередніми злочинами, пов'язаними з наркотиками, вступати на військову службу; – суворі правові заходи щодо злочинів, пов'язаних із зловживанням, розповсюдженням, виробництвом або торгівлею наркотиками та засобами їх уживання; – подання усіх призначень і рецептів, виписаних у цивільних закладах, через старшого командира для внесення до медичної картки; – розгляд правопорушень, пов'язаних зі зловживанням, як порушень статутів армії, державних і місцевих законів і недопущення таких осіб до подальшої

служби; – військовослужбовці, які вже під час служби почали зловживати і самостійно звернулися по допомогу, можуть умовно повернутися до служби після підтвердження повного лікування медичними органами; – матеріальна підтримка та правова допомога сім'ям військових, які самостійно звернулися на лікування, на період терапії; – тренінгове навчання командирів вищої ланки профілактичній інформації, лікувальним підходам і консультаціям; – визнання марихуани, кокаїну, амфетаміну, метамфетаміну, морфіну, кодеїну, героїну, барбітуратів, ЛСД, анаболічних стероїдів та будь-яких їх похідних, сполук і ізомерів незаконними речовинами; – освітні програми (за погодженням із командиром підрозділу) щодо приладдя і способів уживання; – періодичні аналізи сечі для виявлення залежних і тих, хто зловживає; – командування ВМС США та корпусу морської піхоти ВМС США відповідають за впровадження настанов з урахуванням часу, географії, наявних реабілітаційних можливостей; – створення офісів у кожному штабі для нагляду та реалізації всіх етапів профілактики й реабілітації (скринінг, виявлення, навчання, лікування, ресоціалізація тощо); – лікувальні та реабілітаційні заходи для членів сімей військових-залежних із узгодженням із місцевими законами; – найм підготовлених фахівців для програм профілактики та лікування серед військових; створення спеціальних груп взаємодії між Міноборони США та МОЗ, а також спеціальним наглядовим комітетом; – облік і зберігання усіх матеріалів щодо профілактики й лікування для подання до Міноборони; – підготовка періодичних звітів і за потреби подання їх до вищих органів [13; 14; 12, с. 7; 11, с. 13; 20, с.99].

Польова армія США стала першим підрозділом, що була взята як зразок для профілактичних і лікувальних заходів; додатково до загальних настанов тут застосовували протокол: амбулаторне лікування, первинна клінічна діагностика за керівництвом Американської психіатричної асоціації, посилення спостереження за тими, кому потрібна госпіталізація, госпіталізація 4–6 тижнів після скринінгу, консультування з активною участю Анонімних Наркоманів, включення сім'ї, профілактика рецидиву, роль командирів у плануванні реабілітації, урахування професійних чинників (ризик рецидиву на робочому місці, вимоги до підвищення, неможливість продовжувати службу під час активної залежності), за потреби – інформування командирів про результати лікування [18].

Так цікавий приклад впровадження заходів запобігання схиляння до вживання наркотичних речовин було прийнято на Авіабазі Райт-Паттерсон, яка першою у ЗС США (1966) впровадила програму лікування за моделлю NA; з 1976 р. вона поширилася в усіх підрозділах ВПС. Спеціальні заходи включали: розміщення груп NA поза військовими частинами; просвітницькі заходи з виступами учасників NA; амбулаторне консультування психологами спільно з NA; догляд за госпіталізованими у регіональних центрах реабілітації з використанням досвіду NA; профілактичне навчання та групова терапія [18; 8; 9; 17].

Ретроспективний аналіз показує, що залежно від бойових умов (соціальних, географічних, операційних; війна чи перемир'я) психологи та військові експерти реалізовували цінні заходи, що мали значний вплив на профілактику. В той же час, у багатьох європейських арміях наркотична та алкогольна залежність стала проблемою, а від так було застосовано програму ASAP (Army Substance Abuse Program) для лікування алкоголізму. Приклад первинної профілактики та комплексного лікування, що включає: 1) ранню діагностику з метою запобігання ускладненням (недержавні методи запобігання рецидиву, профілактичне навчання, зниження шкоди); 2) інформацію про небезпечні наслідки вживання алкоголю; 3) покращення стилю життя наркоманів; 4) техніки, як-от керування стресом, вправи релаксації [10].

ВООЗ зазначає, що розлади, пов'язані зі споживанням речовин у військових, супроводжуються сукупністю соціально-когнітивних, поведінкових і фізіологічних явищ. Йдеться про алкоголь та інші психоактивні речовини, які мають негативні соціальні, професійні чи соматичні наслідки. Ці наслідки не завжди помітні одразу, але з часом призводять до залежності[15].

Для протидії цьому та його негативним ефектам на військових Управління реабілітації залежних Армії США організувало навчання; у 1987 р. 5600 осіб стали волонтерами, витрати становили 228 млн дол., включно з біохімічними аналізами, навчанням, лікуванням (амбулаторним і стаціонарним), підготовкою й оцінюванням персоналу (Міноборони) [19].

Армія відіграє ключову роль у профілактиці, лікуванні та контролі зловживання речовинами з двома цілями: 1) збереження боєготовності, 2) збереження особового складу. Армія США надає великого значення консультуванню та лікуванню залежних і має жорсткі правила боротьби з незаконним уживанням. Це важливо, бо зловживання веде до численних госпіталізацій, що має значення через: а) судимість і відсторонення від служби; б) час і витрати на детоксикацію. Армія має спеціальні програми детоксикації, але алкоголь у її лавах – питання першорядне.

У минулі роки залежність у військових США лікували різними методами; враховувалися культурні, соціальні, генетичні чинники. Психологія як підхід до лікування застосовується вже понад 30 років; психічні, екологічні й фізіологічні фактори суттєво впливають на одужання. Психологічний підхід у профілактиці рецидиву виявився дуже ефективним. З іншого боку, профілактичні настанови армії мають комплексний лікувальний підхід з декількома рівнями консультування і підтримкою сім'ї, з індивідуалізацією потреб і градацією інтенсивності догляду[24].

Слід відмітити, що в освітніх програмах інших країн значний акцент робиться на сигаретах; у нас, окрім сигарет, поширений кальян, який помилково сприймається як менш шкідливий. Дослідження показують, що шкода від кальяну не менша, а інколи більша, ніж від сигарет[2]. У країнах Заходу особлива увага приділяється алкоголю через його відносно високу поширеність серед військових; наприклад, у США поширеність зловживання алкоголем у військових оцінюють у 13 %[23]. Водночас в Ірані з'являються нові речовини, патерн споживання яких не має прямих аналогів у військах інших країн.

Різні дослідження показують, що поширеність споживання в робочих середовищах сильно корелює з поширеністю в суспільстві. Отже, якщо це суспільна проблема, вона торкається і військових колективів[2].

З огляду на викладене, пропонується розробити спеціальний протокол профілактики та лікування залежності у військах нашої країни. Такий протокол дозволить виявляти фактори ризику в кожному регіоні й будувати навчальні програми відповідно до них, що підвищить ефективність[1]. Додатковою перевагою є адаптація до закритого характеру військових структур.

Сьогодні наркотичні речовини такі як амфетаміни та транквілізатори офіційно використовуються військовою авіацією США (US Air Force) як засіб «управління втомою». Пілоти, призначені на тривалі місії, можуть, за умови виконання спеціальних процедур і суворого контролю, отримувати «go pills» (Dexedrine), щоб допомогти їм залишатися зосередженими та пильними. Військові медики можуть призначати ці препарати перед польотами тривалістю 8–10 годин або більше, особливо тими, що виконуються вночі або передбачають зміну часових поясів [22]. Після повернення пілоти можуть отримувати «no-go pills» для полегшення засинання (седативні препарати, такі як Ambien, Restoril або Sonata).

Водночас, несанкціоноване вживання заборонених речовин серед особового складу Збройних сил США зросло між 1998 і 2005 роками вдвічі, досягнувши рівня близько 5 % [21]. Значна частина військових розвинула залежність від препаратів, які були їм спочатку призначені військовими лікарями (часто це були опіоїдні знеболювальні, такі як оксикодон, а також психотропні засоби), і продовжувала здобувати їх на чорному ринку, зокрема на тому, що активно розвивався в Іраку. Існують документи, які свідчать, що американські солдати в Іраку та Афганістані вживали стероїди та зловживали алкоголем, кокаїном і валіумом.

Зростання вживання наркотичних речовин також помітне серед бійців нерегулярних озброєних формувань, наприклад, серед повстанців в Іраку, бойовиків в Афганістані, груп повстанців в Уганді, Ліберії, Сьєрра-Леоне, чеченських бойовиків, різних угруповань у Сомалі, а також серед жорстоких бійців «Ісламської держави» (ДАІШ) в Іраку та Сирії. Наприклад, повстанці, які воювали проти морської піхоти США у Фаллуджі, безсумнівно були під впливом амфетамінів і креку, що підтверджується великими кількостями знайдених ін'єкційних голок і курильних трубок [26]. Десятеро терористів організації *Lashkar-e-Taiba*, які здійснили смертельні атаки в Мумбаї у 2008 році, вживали стероїди, кокаїн та ЛСД [1].

Препарат, відомий як каптагон або фенетилін, є стимулятором, який широко застосовується бійцями в ході громадянської війни в Сирії та членами ДАІШ. Цей синтетичний препарат, винайдений у 1961 році, метаболізується в організмі до двох активних речовин – амфетаміну і теофіліну (молекула з групи ксантинів). Комісія ООН з наркотиків та злочинності класифікує каптагон як «амфетаміноподібний стимулятор». Його певний час призначали для лікування гіперактивності, нарколепсії та депресії, але через високий потенціал формування залежності його заборонили в більшості країн у середині 1980-х років. Незважаючи на це, у країнах Близького Сходу він тривалий час продовжував використовуватися нелегально та в рекреаційних цілях.

Звірства, які вони чинять, можуть бути пояснені не лише жорстокою культурою «Ісламської держави» та її джихадистським екстремізмом, але й психопатією, індукованою хімічним шляхом. Контрабандні таблетки каптагону, які вони вживають, часто набагато сильніші за оригінальні, оскільки містять метамфетамін, ефедрин та інші наркотики. Очевидці також свідчать, що джихадисти вживають і інші психоактивні речовини: кокаїн, героїн і гашиш [25].

Іншими словами, вони перебувають під дією двох «наркотиків»: джихаду та хімічних засобів. У підсумку, наркотики компенсують у нерегулярних арміях відсутність підготовки та дисципліни, властивих регулярним збройним силам. Солдати таких груп стають ще більш некерованими, що суттєво посилює хаос сучасної війни.

Небезпека також полягає у можливих психічних ускладненнях, які можуть порушити колективну безпеку підрозділу, особливо в умовах бойових дій або виконання операційних завдань, де потрібні максимальна зібраність і взаємодія. Водночас, операційні умови самі по собі можуть сприяти початку або посиленню залежності, оскільки включають високий рівень стресу, емоційної ізоляції та розриву з попереднім соціальним оточенням.

Якщо розглядати споживання канабісу у військовому середовищі з точки зору медичної допомоги, воно також має вимір експертної оцінки. Військова медицина дотримується загальних медичних етичних принципів, однак адаптованих до реалій армії, серед яких – чітке розмежування функцій. Експертиза спрямована на оцінку придатності військовослужбовця, тобто здатності адаптуватися до умов служби згідно з нормативами, визначеними командуванням.

Висновки. Військова історія висвітлює численні аспекти зв'язку між наркотиками та військовослужбовцями (ветеранами). Вживання психоактивних речовин нерідко заохочується під час війни, багато солдатів уперше контактують із наркотиками саме в період військової служби – як добровільно (для розслаблення), так і мимоволі (коли ці речовини призначаються військовим керівництвом з медичних причин). Деякі повертаються додому вже залежними, і це докорінно змінює їхнє життя. Сприйняття повернених солдатів як небезпечних «чужинців», здатних поширювати свою залежність і загрожувати суспільному порядку, часто формувало негативне ставлення до ветеранів. Саме такими уявленнями в різні часи виправдовувалися національні антинаркотичні кампанії та законодавчі заборони. Разом з тим, військові кампанії часто ставали для солдатів можливістю відкрити нові країни й культури, а разом із ними – нові наркотики та способи їхнього вживання. Повертаючись на батьківщину, ветерани нерідко привозили із собою психоактивні речовини, раніше там невідомі, і таким чином сприяли їхній соціальній популяризації. Війна неминуче спричиняє психологічні та емоційні травми, які можуть руйнувати особистість військових. Довготривалі наслідки досвіду бою (участь у вбивствах, постійна присутність смерті й руйнування, невпинна нервова напруга) знищують психічне здоров'я, оскільки людський організм еволюційно не пристосований до тривалого перебування у стані бойового стресу. Соціальна ізоляція після повернення, проблеми адаптації, фізичні поранення, інвалідність і психічні розлади після бою – усі ці фактори сприяють надмірному споживанню наркотичних речовин ветеранами. Ті, хто страждає від посттравматичного стресового розладу, особливо часто вдаються до наркотиків як до форми самолікування [25].

Список використаних джерел:

1. Буассо Х., Лоран Мельхіор Мартінес. Психологічна підтримка в Збройних силах Франції. Матеріали лекції ст. лікаря Хумберта Буассо і ст. лікаря Лорана Мельхіора Мартінеса, 2 червня 2015 року. К., 2015.

2. Бурт М.Р. (Burt M.R.) Поширеність та наслідки зловживання наркотиками серед військовослужбовців США. Американський журнал з проблем наркоманії та алкоголю. 1981–1982;8(4):419–439.

3. Єдина конвенція про наркотичні засоби 1961 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_881#Text

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_096#Text

5. Конвенція про психотропні речовини 1971 року. URL: https://www.unodc.org/pdf/convention_1971_ru.pdf

6. Кос'яненко С.О. Національне законодавство як джерело зобов'язання видавати або здійснювати судове переслідування (aut dedere aut judicare). URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/03/42-2.pdf

7. « Mumbai Terrorists on Drugs During Attacks », Ebru News, 2 décembre 2008, http://news.ebru.tv/en/central_asia/8763.html, page consultée le 4 mai 2013.

8. 19. Rae RW, Lubalin JS, Olson RC. Evaluation of US Army alcohol and drug abuse rehabilitation program. American Technical Assistance Corporation. 1974; 117-20 Available from: http://www.apd.army.mil/ pdffiles/ r600_85.pdf

9. 20. Kolb D, Gunderson EKE. Research on alcohol abuse and alcoholism in the US Navy. Mil Med 1985;130(2): 157-177.

10. Bonney CS, Piper JA. How do you treat an alcoholic? US Navy Med 1974; 64(2): 31-33.

11. Department of the NAVY . SECNAVIST 1920. 1997 ;(3): 9-27 Available from: http://dont.stanford.edu/regulations/secnav.pdf

12. Department of the NAVY .DOD Instruction. SECNAVIST 1700. 1999; (28):4-20 Available from: http://www.usa-federal-forms.com/...secnavinst/dodsecnavinst-1700.pdf

13. Department of the NAVY. Military Substance Abuse Prevention and Control. SECNAVIST 5300. 2005 (5):1- 25. Available from: http://www.uscg.mil/hq/cg00/cg00h/History./NavySexualHarassment.pdf

14. Department of the NAVY. SECNAVIST 5300. 1997 ; (28):13 Available from: http://www.uscg.mil/hq /cg00/cg00h/History.../NavySexualHarassment.pdf

15. Edwards G, Arif A, Hodgson R. Nomenclature and classification of drug and alcohol-related problems, a WHO Memorandum. Bull World Health Organ 1981; 59(2): 225-42.

16. Fear NT, Iversen A, Meltzer H, et al. Patterns of drinking in the UK Armed Forces. Addiction 2007; 102(11): 1760-1.

17. Marlatt GA, Gordon JR. Maintenance strategies in the treatment of addictive behaviors. New York: Guilford Press; 1985: 75-62.

18. Morton AS, Cook RF. An assessment of alcohol and drug education/prevention programs in the United States Army. 1 st ed.Alexandria: US Army Research Institute. 1973;73(3):31-33 URL: http://www.apd.army.mil/pdffiles/r600_85.pdf

19. Nathan P. E., Skinstad A. H. Результати лікування проблем з алкоголем: сучасні методи, проблеми та висновки Журнал консультативної та клінічної психології. 1987. № 55(3). С. 332–340.

20. Naval Military Personnel Manual 1560C . OPNAVINST 11200 5C/MCO. 1994; (9): 90-102. URL: http://www.usa-federal-forms.com/...opnavinst/dodopnavinst-11200-5c.pdf

21. P. VON ZEILBAUER, « For U.S. Troops at War, Liquor Is Spur to Crime », New York Times, 13 mars 2007, http://www.nytimes.com/2007/03/13/world/middleeast/13alcohol.html?pagewanted=print&_r=0, page consultée le 15 décembre 2015.

22. *Performance Maintenance during Continuous Flight Operations : A Guide for Flight Surgeons*, NAVMED P-6410, Fallon, NV, Naval Strike and Air Warfare Center, 2000. URL: http://www.med.navy.mil/directives/Pub/6410.pdf

23. Rae R. W., Lubalin J. S., Olson R. C. Оцінка програми реабілітації від алкоголізму та наркоманії в Армії США. American Technical Assistance Corporation; 1974:117–120. URL: http://www.apd.army.mil/pdffiles/r600_85.pdf

24. Rath F. Лікувальний заклад для алкоголіків Європейського командування Армії США: аналіз ефективності програми (Технічний звіт Консультативного відділу з питань наркотиків та алкоголю). Гейдельберг, Німеччина: Сьоме медичне командування Армії США; 1981:81–83.

25. Reynaud M. Usage nocif de substances psychoactives : identification des usages à risques ; outils de repérage ; conduites à tenir. Paris : Documentation française; 2002. MDMA/PTSD U.S. Study (Veterans of War), Multidisciplinary Association for Psychedelic Studies, URL: http://www.maps.org/research/mdma/mdma_ptsd_u.s._study_veterans_of_war

26. T. PERRY, « Fallouja Insurgents Fought Under Influence of Drugs, Marines Say », Los Angeles Times, 13 janvier 2005, URL: http://articles.latimes.com/2005/jan/13/world/fg-iraqdrugs13

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК 343.98:351.712
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.24

АТАМАНЧУК В.М., ШНАЙДЕР К.Б., ТЕПЛИЦЬКИЙ Б.Б.

МЕТОДИКА ТА ТАКТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ

METHODS AND TACTICS OF INVESTIGATING CORRUPTION OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT

У статті проаналізовано організаційні, правові та тактичні аспекти досудового розслідування злочинів у сфері публічних закупівель. Методологія дослідження охоплює використання комплексу наукових методів (теоретичного аналізу, порівняння, формально-правового методу, кейс-стаді та документального аналізу) для досягнення мети. Охарактеризовано, як на початковому етапі розслідування детальний аналіз первинних даних – зокрема документів, отриманих у результаті державного аудиту – створює основу для побудови слідчих версій. Розглянуто процес формування таких версій, адаптованих до динамічно змінюваних обставин справи, що вимагає від слідчих гнучкого планування та прогнозування розвитку подій. Акцентовано увагу на необхідності аналізу об'єктивних та суб'єктивних елементів складу злочину для моделювання поведінки правопорушників та ефективної організації слідчих (розшукових) дій. Визначено, що корупційний і груповий характер злочинів у сфері публічних закупівель зумовлює застосування комплексного підходу до планування розслідування із залученням спеціальних знань. Розкрито стратегічне значення негласних слідчих (розшукових) дій для документування фактів неправомірної вигоди, при цьому враховано законодавчі обмеження щодо провокації злочину. Зроблено висновок, що інтеграція сучасних управлінських та тактичних підходів (включно з елементами самоконтролю та критичного мислення слідчого) у практику розслідування забезпечує підвищення ефективності, законності та об'єктивності процесу. Сформульовано рекомендації для правоохоронних органів щодо вдосконалення організації розслідування, співпраці з контролюючими установами та застосування тактичних операцій, що сприятиме своєчасному виявленню прихованих правопорушень і запобіганню втраті державних ресурсів.

Ключові слова: *досудове розслідування; публічні закупівлі; кримінальні правопорушення; тактичні операції; спеціальні знання; організаційно-правові аспекти.*

© АТАМАНЧУК В.М. – кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0002-1464-7871

© ШНАЙДЕР К.Б. – аспірантка кафедри криміналістичного забезпечення та судових експертиз навчально-наукового експертно-криміналістичного інституту (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0009-0006-8979-248X

© ТЕПЛИЦЬКИЙ Б.Б. – кандидат юридичних наук заступник директора (Київський науково-дослідний інститут судових експертиз) https://orcid.org/0000-0003-0672-6171

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The article analyzes the organizational, legal, and tactical aspects of pre-trial investigation of crimes in the field of public procurement. The research methodology involves a set of scientific methods (theoretical analysis, comparison, formal-legal method, case study, and document analysis) employed to achieve the aim. It is characterized how, at the initial stage of investigation, a detailed assessment of primary data – in particular, documents obtained from state audits – provides the basis for constructing investigative versions. The process of forming such versions, which are adapted to dynamically changing circumstances of a case, is considered, highlighting the need for investigators to engage in flexible planning and anticipation of developments. Emphasis is placed on the necessity of analyzing the objective and subjective elements of an offense to model offender behavior and to effectively organize investigative (detective) actions. It is determined that the corrupt and group-based nature of crimes in public procurement necessitates a comprehensive approach to investigative planning with the involvement of specialized knowledge. The strategic importance of covert investigative actions for documenting facts of illegal benefit is discussed, taking into account legal constraints against provocation to commit a crime. It is concluded that integrating modern management and tactical approaches (including elements of investigator self-monitoring and critical thinking) into investigative practice ensures increased efficiency, legality, and objectivity of the process. Specific recommendations are formulated for law enforcement agencies to improve the organization of investigations, cooperation with oversight bodies, and the use of tactical operations, which will facilitate the timely detection of hidden offenses and prevention of the loss of state resources.

Key words: *pre-trial investigation; public procurement; criminal offenses; tactical operations; specialized knowledge; organizational and legal aspects.*

Вступ. Станом на 2025 рік питання ефективного розслідування правопорушень у сфері публічних закупівель набуває особливої ваги через значні фінансові ризики і корупційну вразливість цієї галузі. Державні закупівлі залучають великі обсяги бюджетних коштів, тому зловживання в цій сфері можуть призвести до масштабних втрат державних ресурсів та підриву суспільної довіри. В умовах посилення антикорупційних реформ та воєнних викликів, що вимагають прозорого й раціонального використання бюджетів, актуальним є вдосконалення методики розслідування таких злочинів. Необхідність забезпечення законності і результативності досудового розслідування у сфері публічних закупівель обумовлює пошук оптимальних організаційно-правових та тактичних підходів до виявлення і документування цих правопорушень.

Останніми роками з'явилося багато наукових праць, присвячених окремим аспектам протидії злочинам у сфері державних закупівель та суміжним тематикам. Зарубіжні дослідження з економіко-правової перспективи зосереджуються на ефективності правових механізмів та ризиках у сфері закупівель. Так, E. Bosio et al. [3] проаналізували співвідношення між законодавством і практикою публічних закупівель у 187 країнах, встановивши, що жорсткі регулятивні обмеження при проведенні тендерів покращують результати лише у державах з низькою адміністративною спроможністю, тоді як у країнах з високою спроможністю надмірна зарегульованість може заважати ефективності процесу. H. Chusu et al. [5] дослідили детермінанти затримок при ухваленні рішень у публічних закупівлях та дійшли висновку про необхідність аналізувати чинники, що впливають на тривалість укладення договорів, оскільки значні затримки можуть опосередковано вказувати на потенційні ризики зловживань у цій сфері. B. Hoekman & B. Taş [11] зосередили увагу на дискреційних повноваженнях замовників у європейських закупівлях, відзначивши, що поширеність таких явищ, як маніпулювання тендерними критеріями на користь конкретних учасників, давання хабарів для обходу процедур, змови з метою усунення конкуренції та застосування неконкурентних методів закупівель, є індикаторами системних проблем, які нерідко призводять до корупційних правопорушень.

У вітчизняній криміналістичній науці окремі аспекти розслідування злочинів у сфері економіки та публічних закупівель розглядались у працях останніх років. Так, О. Гайдар дослідила форми залучення спеціальних знань під час розслідування прихованих форм викрадення майна, запропонувавши розмежовувати участь експертів та спеціалістів у слідчих діях і проведення експертиз для підвищення якості досудового розслідування [10, с. 36-37]. О. Костроміна акцентувала на ефективності консультативно-довідкової та аналітичної допомоги спеціалістів як організаційних форм використання спеціальних знань під час розслідування злочинів у сфері закупівель

[16, с. 81-82]. У дослідженні Н. Калинюк наголошується на тому, що на сучасному етапі розвитку наукового знання спостерігається різноплановість підходів до осмислення сутності стратегій, пов'язаних із здійсненням професійного самоконтролю та рефлексії, що свідчить про складність і багатовимірність цього феномену в контексті фахової діяльності [14]. А. Каминіна, досліджуючи коло суб'єктів злочинів у сфері публічних закупівель, виявила особливості їх протиправної діяльності та зробила висновок, що глибше пізнання психології і мотивації таких правопорушників є вирішальним для розробки адекватних методів протидії цим злочинам [14, с. 296-297]. В. Виноградов зосередився на плануванні розслідування злочинів у сфері публічних закупівель і визначив пріоритетність першочергових слідчих дій для збору доказів, зокрема невідкладне вилучення документів та призначення експертиз, які мають критичне значення для перевірки слідчих версій [20, с. 257-258]. В Журавель обґрунтував появу в криміналістиці категорії "тактична операція" – комплексної системи слідчих і негласних заходів, що проводяться за єдиним планом для вирішення специфічних завдань, – як реакцію на потребу практики розслідувати складні злочини, які неможливо повністю розкрити окремими слідчими діями [25, с. 309]. В. Шевчук розвинув теорію тактичних операцій, охарактеризувавши такі операції ознаками комплексності, інтегрованості та планомірності, і показав їх ефективність у ситуаціях, коли розслідування базується на оперативно-розшукових даних [22, с. 69-70]. Ґрунтовне монографічне дослідження С. Трача систематизувало криміналістичну методику розслідування злочинів у сфері економічної діяльності в Україні, приділивши увагу й особливостям документування правопорушень у публічних закупівлях [23]. А. Сара проаналізувала стан наукового розроблення проблем виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із державними закупівлями у будівельній галузі, і наголосила на необхідності подальшого вдосконалення методичного забезпечення цих процесів [21, с. 121]. M. Gnaldi та S. Del Sarto запропонували інноваційний підхід до виявлення корупційних ризиків у публічних закупівлях шляхом інтеграції технологій Big Data та машинного навчання для автоматизованого виявлення аномалій і корупційних моделей поведінки під час кризових періодів [9]. Незважаючи на наявність окремих досліджень, на сьогодні відсутнє цілісне наукове опрацювання, яке б комплексно охоплювало організаційні, правові та тактичні засади розслідування злочинів у сфері публічних закупівель з урахуванням особливостей сучасної української практики. Це свідчить про наявність об'єктивної наукової прогалини, заповнення якої потребує ґрунтовного теоретико-прикладного аналізу, що й зумовило вибір тематики даного дослідження.

Постановка завдання. Метою дослідження є всебічне вивчення організаційно-правових та тактичних засад досудового розслідування кримінальних правопорушень у сфері публічних закупівель в Україні, з урахуванням сучасної слідчої практики.

Дослідження ґрунтується на сучасній науковій літературі з криміналістики, кримінального процесу та суміжних галузей знань, а також на аналізі нормативно-правових актів і матеріалів слідчої практики. Теоретичну основу становлять положення про організацію та планування розслідування економічних злочинів, теорія спеціальних знань у кримінальному процесі.

Для досягнення поставленої мети було використано комплекс методів дослідження. Теоретичний аналіз літературних джерел дав змогу вивчити наукові погляди й підходи до методики розслідування злочинів у сфері публічних закупівель, включаючи питання тактики слідчих дій, використання спеціальних знань та психологічних аспектів роботи слідчого. За допомогою методу порівняння зіставлено вітчизняний досвід та міжнародні практики виявлення і розслідування правопорушень у сфері публічних закупівель, що дозволило виявити спільні тенденції та особливості.

Застосовано формально-правовий метод, який забезпечив детальний аналіз положень Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України, що регламентують відповідальність за злочини у сфері публічних закупівель та процедури збирання доказів[1].

Крім того, проведено аналіз матеріалів з практики розслідувань – зокрема, узагальнено дані про виявлені правопорушення у сфері закупівель за участю Бюро економічної безпеки України (БЕБ) у 2021–2022 роках, що дозволило простежити застосування описаних підходів у конкретних розслідуваннях, оцінити їх результативність та визначити проблемні моменти. Документальний аналіз – для систематичного вивчення офіційних документів і матеріалів контрольних органів (актів аудиту, довідок перевірок Державної аудиторської служби, повідомлень БЕБ тощо), на підставі яких ініціювалися досудові розслідування.

Сукупність використаних методів забезпечила всебічність і достовірність отриманих результатів.

Результати дослідження. У сучасній науковій літературі та практичній діяльності домінує узгоджене переконання, що розслідування злочинів у сфері публічних закупівель є результативним лише за умови застосування комплексного підходу, який інтегрує ефективну організаційну структуру, неухильне дотримання вимог чинного законодавства та обґрунтовану тактичну побудову слідчих дій. Зважаючи на складність вказаної категорії правопорушень, зокрема її багатосуб'єктний характер, латентність та корупційне підґрунтя, процес досудового розслідування вимагає ретельного планування, оперативного реагування на динаміку слідчої ситуації та раціонального використання наявних ресурсів і спеціалізованих знань. Особливого значення на початковому етапі набуває всебічний аналіз вихідної інформації щодо обставин правопорушення. Як відзначали М Грібов [12] і Н. Здирко [24], розслідування правопорушень у сфері державних закупівель зазвичай розпочинається з детального опрацювання первинних даних, що потрапляють до слідчого, – передусім матеріалів документальних перевірок і аудиторських звітів, переданих контролюючими органами правоохоронним структурам. Такий аналіз дозволяє виявити характерні порушення та підозрілі обставини, визначити предмет доказування та окреслити коло потенційних підозрюваних.

Наступним етапом досудового розслідування є формування слідчих версій, які відображають можливі механізми вчинення злочину та розподіл ролей між його учасниками. Наукові джерела та слідча практика засвідчують, що ефективні версії мають характеризуватися адаптивністю до зміни обставин справи та оновлення доказової бази. Особливої уваги потребують випадки правопорушень у сфері публічних закупівель із корупційною складовою, для яких типовими є складна структура взаємозв'язків між учасниками, а також прихований і завуальований характер їхніх дій.

Висунення слідчих версій повинно ґрунтуватися як на аналізі об'єктивних показників, серед яких порушення нормативно визначених процедур, невідповідності в офіційній документації чи фінансових звітах, так і на вивченні суб'єктивних чинників, що стосуються мотивів службових осіб, структури їхніх взаємозв'язків і специфіки поведінки у межах закупівельного процесу. Формулювання версій є ключовим для визначення об'єктивної сторони правопорушення, що уможливлює моделювання ймовірної поведінки суб'єктів злочину на різних його етапах та постановку конкретизованих слідчих завдань.

У разі встановлення попередньої змови або участі організованої групи виникає необхідність чіткого розмежування ролей співучасників з урахуванням їх правового статусу, службових повноважень та ступеня залученості у реалізацію злочинного наміру. У цьому контексті доцільним є розроблення цілісних слідчих версій, що охоплюють сукупність можливих епізодів протиправної діяльності, а також ідентифікацію всіх суб'єктів, причетних до її вчинення.

У процесі дослідження узагальнено типові схеми зловживань у сфері публічних закупівель**,** які необхідно враховувати під час побудови версій і планування розслідування. Зокрема, найбільш поширеними є такі форми протиправних дій:

– злочини, вчинені організованими групами, що складаються з посадових осіб замовника, працівників уповноважених організацій з закупівель, постачальників або інших заінтересованих осіб (ч. 3 ст. 28 КК України);

– злочини, вчинені за попередньою змовою групою осіб, які можуть включати аналогічне коло учасників без стійкої організованої структури (ч. 2 ст. 28 КК України);

– випадки, коли службові особи замовника отримують неправомірну вигоду за сприяння у тендері, здійснюють підроблення тендерної документації або зловживають службовим становищем (кваліфікуються за статтями 368, 358, 365-2, 366 КК України залежно від обставин);

– заволодіння бюджетними коштами під час виконання договорів закупівлі шляхом зловживання службовим становищем, що супроводжується підробленням актів виконаних робіт чи іншої документації (ч.2–4 ст. 191 КК України);

– використання фіктивних фірм для участі у тендерах та подальшого розкрадання коштів (нерідко у складі організованих груп, ч. 3 ст. 28 КК України) [6].

Наведена класифікація правопорушень у сфері публічних закупівель виконує важливу евристичну функцію в процесі досудового розслідування, оскільки дає змогу орієнтуватися у ймовірних механізмах вчинення злочину та відповідно до цього планувати слідчі заходи, спрямовані на їх викриття. У разі, якщо йдеться про змову між учасниками тендерного процесу, до пріоритетних слідчих дій належить збирання доказів координації протиправної діяльності, що передбачає, зокрема, аналіз комунікацій між учасниками, зіставлення змісту поданих тендерних пропозицій, перевірку схожих ознак у документації. Натомість у випадках підроблення документів основна

увага слідства зосереджується на вилученні оригіналів матеріалів та призначенні відповідних судових експертиз з метою встановлення факту фальсифікації.

У подальшому процесі розслідування ключове значення набуває складання обґрунтованого плану проведення слідчих (розшукових) дій, що має здійснюватися з урахуванням попередньо висунутих версій і специфіки правопорушення. У наукових розробках зокрема наголошується на доцільності ієрархічної організації слідчих дій за критеріями терміновості та доказового навантаження. Так, згідно з рекомендаціями, сформульованими В. Виноградовим, першочерговими є ті заходи, від своєчасності проведення яких залежить збереження доказової бази (наприклад, арешт документації, електронних носіїв інформації, баз даних) [20, с. 257-258]. Наступним кроком є ініціювання дій, які потребують значного часу для реалізації, зокрема проведення фінансових аудитів або призначення комплексних експертних досліджень. Після цього здійснюються заходи, що мають вирішальне значення для перевірки однієї або кількох слідчих версій, включаючи допити ключових свідків чи посадових осіб, які можуть надати критично важливу інформацію. Завершальну позицію в ієрархії займають дії, здатні забезпечити отримання найбільш надійних доказів, як-от технічна експертиза електронного листування, вилучення серверів з історією проведення торгів та інші слідчі дії з високою доказовою цінністю.

Дотримання такої пріоритетності дій дозволяє оптимально використати час і ресурси слідства. При плануванні розслідування економічних правопорушень необхідно також враховувати процесуальні строки, встановлені кримінальним процесуальним законом, та реальні трудові затрати на виконання кожної слідчої дії [4, с. 48-49]. Ретельне планування не лише підвищує ефективність розслідування кожного окремого випадку, але й сприяє систематизації підходів до аналізу зібраних даних, що зрештою веде до обґрунтування або спростування висунутих версій.

У процесі розслідування злочинів, пов'язаних із порушеннями у сфері публічних закупівель, слідчі стикаються з великими обсягами різнорідної інформації, яка включає тендерну документацію, фінансові документи, службове листування, акти перевірок тощо. У таких умовах надзвичайно важливим є не лише збір зазначених матеріалів, а й їхня систематизація та ґрунтовний аналітичний опрацювання. Ефективність розслідування значною мірою залежить від здатності слідчого здійснювати послідовну оцінку зібраних даних, виявляти суперечності, неточності або прогалини у доказовій базі, а також своєчасно адаптувати тактичний підхід до змін у слідчій ситуації. На цьому етапі доцільним є застосування аналітичного мислення, що передбачає логічну верифікацію попередніх висновків, оцінку наявних версій та прийняття обґрунтованих процесуальних рішень. Наприклад, у разі відсутності підтвердження певної версії слідчий зобов'язаний припинити подальшу перевірку відповідного напрямку, натомість у разі надходження нових даних — оперативно включити їх до плану розслідування з урахуванням їхнього доказового потенціалу. Застосування системного та критичного аналізу забезпечує об'єктивність і повноту дослідження обставин кримінального правопорушення.

Розслідування злочинів у сфері публічних закупівель, як свідчить правозастосовна практика, може розпочинатися за декількома типовими сценаріями, кожен із яких визначає специфіку подальших дій слідчого. Найбільш поширеними підставами для відкриття кримінального провадження є: отримання оперативної інформації про можливі зловживання, що ґрунтується на матеріалах негласних слідчих (розшукових) дій, зокрема у випадках хабарництва під час тендерних процедур; передача до органу досудового розслідування матеріалів контрольно-аудиторської перевірки, здійсненої органом державного фінансового контролю, за результатами якої виявлено ознаки кримінально караних порушень; а також встановлення фактів зловживань під час розслідування іншого кримінального провадження, що має суміжний або взаємопов'язаний характер. Кожна з окреслених ситуацій обумовлює відповідний алгоритм організації слідчих дій, визначає першочергові напрями збирання доказів і вимагає чіткого тактичного планування.

У випадках, коли інформація про вчинення злочину у сфері публічних закупівель надходить оперативним шляхом, доцільним є негайне залучення оперативних підрозділів з метою фіксації протиправної діяльності в режимі реального часу. Така тактика дозволяє своєчасно задокументувати злочинні дії з використанням спеціальних засобів, зокрема контролю за вчиненням злочину, аудіо– та відеофіксації зустрічей відповідних осіб, що значно підвищує доказову цінність зібраних матеріалів.

У ситуації, коли підставою для початку досудового розслідування виступають матеріали аудиторського або контрольного заходу, першочерговим завданням слідчого є проведення повного аналізу фінансової та тендерної документації. У такому випадку необхідно забезпечити невідкладний доступ до оригіналів документів, який може бути реалізований шляхом винесення

ухвали слідчого судді про тимчасовий доступ до речей і документів або через їх вилучення в межах обшуку відповідно до положень глави 15 Кримінального процесуального кодексу України. Після отримання документів здійснюється їх детальний огляд, призначається документальна ревізія, інвентаризація, а також проводяться допити посадових осіб замовника та членів тендерного комітету з метою з'ясування обставин можливого правопорушення.

У випадку, коли дані про можливі порушення у сфері закупівель виявляються у ході розслідування іншого кримінального провадження, необхідним є своєчасне виокремлення відповідних матеріалів в окреме кримінальне провадження. Такий підхід дозволяє належним чином структурувати доказову базу та забезпечити процесуальну автономність розслідування. Водночас має бути налагоджена ефективна координація між слідчими групами обох проваджень для взаємного обміну релевантною інформацією, що сприятиме підвищенню якості слідчих дій та уникненню дублювання зусиль.

Під час проведення слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях щодо правопорушень у сфері публічних закупівель особливої ваги набуває залучення спеціальних знань, оскільки розслідування таких злочинів супроводжується розглядом складних фінансово-економічних, технологічних та організаційних аспектів. У науковій літературі зазначається, що застосування спеціальних знань може здійснюватися як у процесуальних формах (шляхом призначення судових експертиз, залучення фахівців до участі в окремих слідчих діях), так і в організаційно-консультативних, непроцесуальних формах. Зокрема, за спостереженнями О. Гайдар [10] та О. Костроміна [16], непроцесуальні форми включають отримання аналітичних довідок, консультацій або неофіційних висновків від фахівців, що не мають статусу експертів, однак володіють відповідною компетенцією у сфері публічних фінансів, товарознавства або цифрових технологій.

У практичній площині розслідування таких злочинів передбачає активну участь судових експертів-економістів, товарознавців та ІТ-фахівців, які сприяють встановленню реальної ринкової вартості товарів і послуг, виявленню фактів штучного завищення цін, ідентифікації ознак фальсифікації документів або електронних слідів координації дій між учасниками торгів, а також реконструкції складних схем фінансування. Високий рівень організаційної взаємодії між слідчими підрозділами та відповідними спеціалістами позитивно впливає на якість формування доказової бази та сприяє дотриманню принципу об'єктивності в ході досудового розслідування. Значну допомогу можуть також надавати результати моніторингових досліджень, проведених контрольно-наглядовими органами (зокрема, Державною аудиторською службою України), аналітичні звіти про ефективність публічних закупівель та матеріали внутрішнього аудиту, що мають інформативне значення, особливо на початковій стадії провадження.

Перспективним напрямом підвищення ефективності розслідувань у цій сфері є впровадження сучасних аналітичних методів. Так, дослідження В. Франчук та ін. [8] засвідчили доцільність застосування методу дерева рішень під час експертного аналізу в медичній галузі, що дозволяє формувати обґрунтовані та прозорі висновки. За аналогією, алгоритмічні моделі аналізу даних, методи штучного інтелекту та Big Data можуть бути адаптовані до аналізу закупівельних процедур, зокрема з метою виявлення аномальних патернів у тендерних пропозиціях, виявлення потенційних афілійованих зв'язків між учасниками торгів, а також прогнозування ризиків корупційних зловживань. У цьому контексті актуальними є висновки M. Gnaldi та S. Del Sarto [9], які підкреслюють ефективність інтеграції алгоритмічних систем моніторингу під час надзвичайних ситуацій, коли нормативно-правові процедури закупівель є спрощеними, а контроль з боку державних органів – обмеженим. Таким чином, системне залучення спеціальних знань у поєднанні з новітніми цифровими інструментами сприяє підвищенню ефективності боротьби з корупційними правопорушеннями у сфері публічних закупівель.

Організаційне забезпечення досудового розслідування злочинів у сфері публічних закупівель нерозривно пов'язане з ефективною міжвідомчою взаємодією правоохоронних і контролюючих органів. Залежно від масштабів правопорушення, його кваліфікації та кола суб'єктів, юрисдикція щодо розслідування може належати різним органам: Національній поліції України, Бюро економічної безпеки України (у справах про економічні злочини), Національному антикорупційному бюро України та Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (у випадках корупції високопосадовців), а також Державному бюро розслідувань (якщо правопорушення вчинено особами, що підслідні ДБР). У зв'язку з цим ключового значення набуває налагодження координації дій між зазначеними структурами, а також з органами державного фінансового контролю, зокрема Державною аудиторською службою України.

На початковому етапі розслідування доцільним є встановлення оперативного зв'язку зі структурами, що виявили порушення (зокрема, внутрішні служби замовника, аудитори, аналітики закупівельного моніторингу), з метою узгодження тактики збору доказів. Емпіричні спостереження свідчать, що формування міжвідомчих слідчо-оперативних груп або проведення координаційних нарад із залученням представників БЕБ, НАБУ, ДАСУ дозволяє оптимізувати ресурсне забезпечення розслідування, уникнути дублювання процесуальних дій, пришвидшити доступ до релевантних матеріалів і забезпечити цілісність доказового процесу.

Важливу роль у викритті правопорушень у сфері закупівель відіграють негласні слідчі (розшукові) дії, що є одним із найефективніших, але й найскладніших у реалізації інструментів слідчої діяльності. На початковій стадії провадження саме ці заходи дозволяють отримати ключові докази щодо фактичного отримання неправомірної вигоди, змови між учасниками тендеру або зловживання службовим становищем. До типових НС(Р)Д у цій категорії справ належать: встановлення контролю за проведенням закупівель (зокрема, через виявлення спеціально маркованих документів або запровадження контрольованих суб'єктів), приховане спостереження за контактами посадових осіб із представниками контрагентів, фіксація аудіо– та відеоінформації з місць потенційної передачі хабарів, а також здійснення оперативного експерименту з метою виявлення фактів домовленостей про неправомірну вигоду.

Зазначені заходи потребують високого рівня професійної підготовки, чіткого процесуального планування та суворого дотримання вимог законодавства з метою недопущення провокації злочину або порушення прав учасників кримінального провадження. Відповідно до положень Кримінального процесуального кодексу України [7], реалізація таких заходів можлива лише за умови наявності відповідної ухвали слідчого судді та погодження з боку процесуального керівника. Зокрема, при реалізації контролю за вчиненням злочину (наприклад, фіксація передачі грошових коштів із використанням спеціально маркованих купюр) слідчий зобов'язаний діяти в межах наданих повноважень, забезпечити повне документування процесу та підтвердити відсутність елементів провокації з боку правоохоронних органів.

У межах дослідження було проаналізовано емпіричний приклад, що ілюструє практичну ефективність впровадження сучасних тактичних і організаційних підходів до розслідування злочинів у сфері публічних закупівель. Зокрема, Бюро економічної безпеки України здійснило масштабне розслідування стосовно діяльності однієї з державних медичних установ Черкаської області, в ході якого були виявлені ознаки порушення вимог законодавства про публічні закупівлі. Слідчі заходи передбачали глибокий аналіз тендерної документації, а також договорів, укладених медичним закладом із приватною будівельною компанією. У результаті було встановлено, що низка тендерних пропозицій підрядника містила ознаки недобросовісності, зокрема завищені ціни та сумнівну відповідність заявленим кваліфікаційним критеріям, що створювало ризик нераціонального використання понад 40 мільйонів гривень бюджетних коштів.

У відповідь на виявлені порушення БЕБ, у взаємодії з Північним офісом Державної аудиторської служби України, ініціювало розірвання укладених договорів з ненадійним постачальником, блокування подальших платежів за ними, а також передало зібрані матеріали до правоохоронних органів для правової оцінки дій посадових осіб замовника [2]. Ці заходи дозволили не лише запобігти заподіянню збитків державному бюджету, а й забезпечити зниження вартості закупівель без зменшення їх обсягу. У процесі розслідування було застосовано аналітичний підхід, що передбачав багаторазову верифікацію наявних даних, перегляд початкових гіпотез, стратегічне планування слідчих дій, а також координацію з контролюючими органами. Ідентифікація суб'єктів правопорушення – зокрема посадових осіб лікарні та представників підрядних організацій – дозволила оперативно вжити заходів реагування, а реалізовані негласні слідчі дії, включаючи спостереження за контактами фігурантів, стали дієвим засобом здобуття доказової інформації, недоступної через відкриті канали.

Подальша діяльність БЕБ у 2022 році також засвідчує результативність проактивного та аналітичного підходу до виявлення правопорушень у сфері закупівель. Згідно з офіційними даними, в межах аналітичної роботи відомством було виявлено порушення, пов'язані з неефективним використанням бюджетних коштів на суму понад 1 мільярд гривень. Превентивні заходи, вжиті БЕБ у межах ризик-орієнтованого підходу до державних закупівель, дозволили запобігти втратам бюджету на суму понад 200 мільйонів гривень, а також вчасно надати замовникам рекомендації щодо усунення виявлених порушень. У ході цієї діяльності було реалізовано комплекс дій, що включав систематичний моніторинг закупівель, багаторівневий аналіз контрагентів, виявлення зв'язків між фіктивними структурами, розробку стратегій втручання та формування

переліку відповідальних осіб. За результатами аналітичної роботи БЕБ підготувало та направило 64 офіційні листи до державних установ із рекомендаціями щодо усунення правопорушень, а зібрані матеріали стали підставою для відкриття кримінальних проваджень.

Розглянутий приклад переконливо свідчить про доцільність інтеграції тактичних рішень, аналітичних інструментів і міжвідомчої співпраці у процесі виявлення та попередження правопорушень у сфері публічних закупівель, що значно підвищує загальну результативність антикорупційної діяльності державних органів.

Висновки. Отже, узагальнення результатів проведеного дослідження засвідчує, що ефективне розкриття та розслідування злочинів у сфері публічних закупівель значною мірою залежить від інтеграції організаційно-правових механізмів і тактико-криміналістичних прийомів. До основних чинників, що зумовлюють результативність слідчої діяльності, належать: скоординована взаємодія з органами державного фінансового контролю, раціональне планування слідчих дій та ресурсів, а також системне залучення фахових знань із суміжних галузей. Водночас важливу роль відіграє впровадження тактичних підходів, орієнтованих на висунення та перевірку обґрунтованих слідчих версій, чітку ієрархізацію процесуальних заходів за рівнем терміновості та доказового значення, а також використання негласних слідчих (розшукових) дій, які дозволяють фіксувати приховані аспекти злочинної діяльності.

Важливою складовою ефективної організації досудового розслідування є використання аналітичних механізмів, спрямованих на постійне уточнення слідчого плану, оцінку проміжних результатів та перевірку обґрунтованості процесуальних рішень. Такий підхід забезпечує своєчасне реагування на зміну слідчої ситуації, сприяє підвищенню якості та повноти зібраної доказової інформації, а також мінімізує ймовірність допущення процедурних або тактичних помилок.

Кожна стадія досудового розслідування – від фіксації первинних ознак правопорушення до фіналізації кримінального провадження – потребує як суворого дотримання вимог кримінального процесуального законодавства, так і здатності слідчого до адаптації в умовах високої складності та латентності злочинної діяльності. Представлені у роботі приклади з практики діяльності Бюро економічної безпеки України та інших органів демонструють, що результативність боротьби з порушеннями у сфері публічних закупівель значно зростає за умови міжвідомчої координації, використання сучасних аналітичних інструментів і глибокого опрацювання криміналістичних рекомендацій. У сукупності ці чинники формують системний підхід, що дозволяє підвищити ефективність запобігання, виявлення та документування економічних злочинів у зазначеній сфері.

Список використаних джерел:

1. Abuse of budget funds of over UAH 1 billion has been detected (2022, September). Official website of the Bureau of Economic Security of Ukraine. Retrieved from: https://esbu.gov.ua/news/vyiavleno-zlovzhyvannia-z-biudzhetnymy-koshtamy-na-ponad-1-mlrd-hrn (in Ukrainian).

2. БЕБ на Закарпатті упередило незаконну закупівлю на 40 млн грн (липень, 2022). Офіційний сайт Бюро економічної безпеки України. Режим доступу: https://esbu.gov.ua/news/beb-na-zakarpatti-uperedylo-nezakonnu-zakupivliu-na-40-mln-hrn

3. Bosio, E., Djankov, S., Graser, E., Shleifer, A. (2022). Public Producement in Law and Practice. *American Economic Review,* 112 (4), 1091-1117. Doi: 10.1257/aer.20200738

4. Чорноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення кримінального провадження: рівні, напрями та форми реалізації. *Криміналістика і судова експертиза.* 2020. Вип. 65. С. 40-51. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2020.65.04

5. Chusu, H., Milne, A., Ataullah, A. (2023). What explains delays in public procurement decisions? *Economic Modelling*, 121. Doi: https://doi.org/10.1016/j.econmod.2023.106201.

6. Кримінальний кодекс України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України. Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

8. Franchuk, V.V., Myroshnychenko, M.S., Hnatjuk, M.S., Kalyniuk, N.M., Humenna, N.V., Narizhna, A.V., Franchuk, U.Ya., Hladii, O.I., Franchuk, M.V. (2023). Implementation of the decision tree method in expert analysis of the medical errors in obstetric practice. *Polish medical journal,* LI(2), 128-134. Doi: 10.36740/Merkur202302104

9. Gnaldi, M., Del Sarto, S. (2024). Measuring Corruption Risk in Public Procurement over Emergency Periods. *Soc Indic Res,* 172, 859–877. Doi: https://doi.org/10.1007/s11205-024-03331-w

10. Гайдар О. В. Форми спеціальних знань, що використовуються під час розслідування таємного викрадення чужого майна. Право і безпека,. 2022. Вип. 2(85). С. 29–38. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.03

11. Hoekman, B., Taş, B. (2024). Discretion and public procurement outcomes in Europe. *European Journal of Political Economy*, 82, doi: https://doi.org/10.1016/j.ejpoleco.2024.102525.

12. Грібов М. Л. Поняття та правове регулювання використання спеціальних знань, умінь і навичок у кримінальному провадженні. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ, 2019. Вип.1(110). С. 13–21. DOI: https://doi.org/10.33270/01191101.13

13. Грига М. А., Брисковська О. М. Використання спеціальних знань у розслідуванні незаконного заволодіння транспортним засобом. Forensic Herald. Криміналістичний вісник. 2023. Вип. № 1(39). С. 65-74. Doi: 10.37025/1992-4437/2023-39-1-65

14. Kalyniuk, N.M., Franchuk, V.V., Selskyy, P. R., Humenna, N.V., Hladii, O.I. (2024). Blended form of education as an innovative approach in the training of medical students: The experience of Ukraine. *Educación Médica*, 25(6). Doi: 10.1016/j.edumed.2024.100965

15. Каминіна А.О. Суб'єкти кримінальних правопорушень, вчинених у сфері публічних закупівель. Юридичний науковий електронний журнал. № 6. 2024. С. 295-298. Doi: 10.32782/2524-0374/2024-6/73

16. Костроміна О.Г. Використання спеціальних знань під час досудового розслідування шахрайства: кримінально-процесуальний і криміналістичний аспект. Вісник Маріупольського державного університету. 2024. №. 27. С. 79-85. Doi: 10.34079/2226-3047-2023-14-27-79-85

17. Littlejohn, C. (2020). Truth, knowledge, and the standard of proof in criminal law. *Synthese*, 197, 5253–5286. Doi: 10.1007/s11229-017-1608-4

18. Пантелеймоненко, А., Мілька, А., & Павленко, О. Публічні закупівлі в Україні в умовах воєнного стану. Економіка та суспільство, (51). https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-51-20.

19. Подобний О.О. Глава 24. Загальні засади й тактика негласних слідчих (розшукових) дій. Криміналістика: підручник. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 325-346.

20. Виноградов В. І. Планування розслідування злочинів у сфері публічних закупівель. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 63. С. 255-261. Doi: 10.32837/app.v63i0.22

21. Сара А.В. Стан наукової розробленості проблеми виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із державними закупівлями у сфері будівництва. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020 № 47 Т. 2. С. 120-122.

22. Шевчук, В. (2021). Сучасні проблеми формування криміналістичної теорії тактичних операцій. *Збірник наукових праць ΛΌГОΣ*. 2021. Doi: 10.36074/logos-05.02.2021.v2.21

23. Трач С. С. Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності в Україні : монографія. Одеса : Гельветика, 2023. 452 с.

24. Здирко Н.Г. Аналіз та державний аудит публічних закупівель: теорія, методологія, організація : автореф. дис… д-ра екон. наук : 08.00.09 / Н.Г. Здирко ; Нац. акад. статистики, обліку та аудиту. – Київ, 2020. – 40 с.

25. Журавель В.А. Загальна теорія криміналістики: ґенеза та сучасний стан: монографія. Харків : Право, 2021. 448 с. ISBN 978966998101-1

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.25

ГАГАЧ В.А.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ

LEGAL FRAMEWORK FOR THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY INVOLVING DOCUMENT FORGERY

Стаття присвячена комплексному дослідженню правових засад розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, у контексті трансформації господарського законодавства України та цифровізації економічних процесів. Актуальність теми зумовлена скасуванням Господарського кодексу України, прийняттям Закону «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», а також зростанням частки електронного документообігу, що суттєво змінює характер і способи вчинення кримінальних правопорушень у господарській сфері. У роботі автором визначено коло нормативно-правових актів, що регламентують розслідування зазначеної категорії кримінальних правопорушень. Автором аргументується необхідність їх оновлення та гармонізації з огляду на нові умови функціонування економічних суб'єктів. Особлива увага приділяється аналізу норм Кримінального кодексу України, що визначають матеріально-правові передумови притягнення до відповідальності за підробку документів, та норм Кримінального процесуального кодексу України, які регламентують порядок фіксації, огляду та вилучення документів – зокрема цифрових. Встановлено, що сучасні способи підробки документів дедалі частіше мають цифровий характер, що потребує модернізації кримінального процесуального законодавства. Обґрунтовано доцільність внесення змін до статті 237 КПК України з метою врегулювання порядку огляду, фіксації та вилучення документів, що зберігаються в інформаційно-комунікаційних системах, а також запровадження обов'язкового застосування технологій хешування, електронного підпису та участі спеціаліста. Окремий акцент зроблено на проблемі нормативно-правового забезпечення міжвідомчої взаємодії. На основі аналізу повноважень Бюро економічної безпеки України, Національної поліції, НАБУ, ДБР, СБУ та контролюючих органів встановлено відсутність єдиного нормативно-правового механізму координації дій таких суб'єктів. Доведено необхідність розроблення спільного міжвідомчого наказу, який би регламентував порядок обміну аналітичною, фінансовою та доказовою інформацією, стандартизував процедури виявлення й документування правопорушень та забезпечив узгодженість правоохоронної діяльності.

Ключові слова: *кримінальні правопорушення, господарська діяльність, підробка документів, економічна безпека, кримінальне провадження, доказування, правове регулювання, фінансовий моніторинг.*

The article is devoted to a comprehensive study of the legal framework for investigating criminal offenses in the sphere of economic activity involving document forgery, examined in the context of the transformation of Ukrainian economic legislation and the digitalization of economic processes. The relevance of the topic is driven by the

© ГАГАЧ В.А. – кандидат юридичних наук, старший дослідник, докторант (Науково-дослідний інститут публічного права) https://orcid.org/0009-0000-7933-0712

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

repeal of the Commercial Code of Ukraine, the adoption of the Law "On the Specifics of Regulating the Activities of Legal Entities of Certain Organizational and Legal Forms During the Transitional Period and Associations of Legal Entities," as well as the growing share of electronic document management, which significantly alters the nature and methods of committing criminal offenses in the economic sphere.

The author identifies the body of legal acts governing the investigation of this category of criminal offenses and substantiates the need for their updating and harmonization in view of new conditions of economic activity. Special attention is given to the analysis of the Criminal Code of Ukraine, which defines the substantive grounds for liability for document forgery, and the Criminal Procedure Code of Ukraine, which regulates the procedure for recording, examining, and seizing documents—including digital ones. It is established that modern forms of document forgery increasingly have a digital nature, necessitating modernization of criminal procedural legislation. The feasibility of amending Article 237 of the CPC of Ukraine is substantiated, particularly to regulate the procedure for examination, recording, and seizure of documents stored in information and communication systems, as well as to introduce mandatory use of hashing technologies, electronic signatures, and the involvement of technical specialists.

A separate emphasis is placed on the issue of regulatory support for interagency cooperation. Based on the analysis of the powers of the Bureau of Economic Security of Ukraine, the National Police, NABU, the State Bureau of Investigation, the Security Service of Ukraine, and supervisory authorities, the absence of a unified regulatory mechanism for coordination among these institutions is established. The article substantiates the need to develop a joint interagency order to regulate the procedure for exchanging analytical, financial, and evidentiary information, standardize procedures for detecting and documenting offenses, and ensure coherent law enforcement activities.

Key words: *criminal offenses, economic activity, document forgery, economic security, criminal proceedings, evidence, legal regulation, financial monitoring.*

Постановка проблеми. Скасування Господарського кодексу України та перехід до єдиної системи регулювання господарських правовідносин на основі Цивільного кодексу України та спеціальних законів істотно трансформували правове середовище здійснення підприємницької діяльності. Така реформа усуває багаторічну дуалістичність правового регулювання та спрямована на гармонізацію національного законодавства із правом Європейського Союзу. Проте цей процес супроводжується появою нових викликів у сфері економічної безпеки та забезпечення належної правової реакції держави на кримінальні правопорушення, зокрема пов'язані з підробкою документів у господарській діяльності.

Особливої актуальності ця проблема набуває в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення, коли економічні процеси супроводжуються значними обсягами державних видатків, публічних закупівель, перерозподілом ресурсів і необхідністю забезпечення прозорості фінансових операцій. Використання підроблених документів у таких умовах стає інструментом незаконного заволодіння бюджетними коштами, ухилення від сплати податків, легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, та прикриття діяльності фіктивних або ризикових суб'єктів господарювання.

Ефективність протидії цим кримінальним правопорушенням значною мірою залежить від належного нормативно-правового забезпечення діяльності правоохоронних органів, зокрема щодо документування фактів підроблення, встановлення осіб, причетних до виготовлення та використання фальсифікованих документів, а також виявлення злочинних механізмів у сфері господарської діяльності. Водночас сучасний правовий ландшафт характеризується динамічністю змін, колізійністю окремих нормативних актів та недостатньою узгодженістю між положеннями кримінального, кримінального процесуального, фінансового та господарського законодавства. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу правових основ розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробкою документів, а також вироблення пропозицій щодо їх удосконалення.

Метою статті є аналіз правових основ розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів в умовах переходу до єдиної системи цивільно-правового регулювання; а також розроблення теоретично обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення кримінального, процесуального та спеціального законодавства з метою підвищення ефективності розслідування таких кримінальних правопорушень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі питання нормативно-правового забезпечення розслідування кримінальних правопорушень в сфері господарської діяльності були предметом досліджень таких вітчизняних вчених: І. Р. Пашинської, С. С. Трача, Д. Б. Санакоєва, С. С. Чернявського, В. Ю. Шепітька. Однак в сучасних умовах трансформації економічних процесів, розширення цифровізації діловодства, зростання кількості кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням підроблених документів, а також функціонування правоохоронної системи в умовах воєнного стану, наявний науковий доробок потребує оновлення та доповнення.

Виклад основного матеріалу. Сучасна структура злочинності в Україні включає в себе значну частину кримінальних правопорушень, що вчиняються у господарській сфері. У загальній структурі економічної злочинності частка господарських кримінальних правопорушень становить 80,5% [1]. На об'єктах господарської діяльності фіксуються кримінальні правопорушення, що передбачені багатьма статтями Кримінального кодексу України. Переважна їх частка вчинена в бюджетній сфері, агропромисловому та паливно-енергетичному комплексі, сферах приватизації, банківській та зовнішньоекономічній діяльності, високих технологій та інтелектуальної власності.

Практика свідчить, що підробка документів часто не є самостійним складом кримінального правопорушення, а виступає елементом складних економічних комбінацій, що поєднують декілька протиправних діянь, що ускладнює роботу органів досудового розслідування та потребує міжвідомчої координації.

У цьому контексті постає завдання системного дослідження нормативної бази, яка регулює порядок документування, вилучення, експертного дослідження та оцінки підроблених документів, а також особливостей застосування спеціальних знань під час розслідування таких кримінальних правопорушень. Науковий аналіз цих аспектів дозволяє окреслити проблемні питання правозастосування, виявити прогалини у чинному законодавстві та запропонувати шляхи підвищення ефективності досудового розслідування та запобігання економічним злочинам, що пов'язані з підробкою документів.

Сфера господарської діяльності, так само, як і вся економіка, є вкрай важливою сферою економічної діяльності, їй приділяється особлива роль у здійсненні державної політики. Забезпечення економічної безпеки є важливою складовою державної політики, оскільки стабільність економічної системи, захист фінансових ресурсів, збереження цілісності ринкових відносин та запобігання злочинним посяганням у сфері господарської діяльності прямо впливають на національну безпеку, стійкість інституцій та соціально-економічний розвиток країни.

Так О. В. Тихонова в системі забезпечення економічної безпеки, виділяє декілька складових: фінансова безпека, енергетична, продовольча, аграрна, демографічна та інші види безпеки. Крім того, вчена наголошує, що зазначені складові економічної безпеки тісно пов'язані між собою та доповнюють один одного, можуть виявлятися в дії іншого, при цьому посилюючи або послаблюючи свій вплив [2, с. 13-14].

Криміналістична методика розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, базується на комплексі правових норм, що регулюють дії правоохоронних органів у процесі виявлення, розслідування та запобігання таким злочинам. Ці правові основи є важливим елементом системи боротьби з економічними злочинами та забезпечення законності в господарській діяльності.

Нормативно-правове забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, є багаторівневим і охоплює як загальні норми кримінального та процесуального права, так і спеціальні акти, що регламентують документообіг, фінансово-господарську діяльність, державний контроль і порядок функціонування окремих секторів економіки. З огляду на це, відповідні акти можуть бути класифіковані за такими групами:

– акти, що визначають загальні засади забезпечення економічної безпеки та здійснення підприємницької діяльності (Конституція України) [3];

– міжнародні акти, на підставі яких здійснюється правове регулювання у сфері господарської діяльності (Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом від 8 листопада 1990 року [4]; Міжнародна конвенція щодо боротьби з підробкою грошових знаків від 20 квітня 1929 року [5]; Конвенція про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств від 26 липня 1995 року [6] тощо);

– нормативні акти, що визначають порядок провадження господарської діяльності (Цивільний кодекс України [7]; Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних

осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [8]; Закон України «Про акціонерні товариства» [9]; «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» [10]; «Про публічні закупівлі» [11], «Про електронні документи та електронний документообіг» [12]; «Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги» [13]; «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність» [14] тощо);

– нормативні акти у сфері фінансового та державного контролю (Закон України «Про захист економічної конкуренції» [15]; «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» [16]; «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» [17]);

– акти, що встановлюють кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності (Кримінальний кодекс України [18]);

– акти, що регламентують процесуальний порядок проведення досудового розслідування, фіксації доказів, взаємодії уповноважених органів та застосування спеціальних знань (Кримінальний процесуальний кодекс України [19]; Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» [20]; «Про судову експертизу» [21]; Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [22]; Інструкція з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні [23]).

– нормативно-правові акти, що визначають статус та компетенцію окремих органів досудового розслідування (Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» [24]; «Про Національну поліцію» [25]; «Про Службу безпеки України» [26]; «Про Національне антикорупційне бюро України» [27]; «Про Державне бюро розслідувань» [28]).

Конституція України забезпечує верховенство права, захист прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на власність, а також встановлює обов'язок держави щодо боротьби з економічними злочинами. Конституція визначає основи правопорядку, що є фундаментом для розробки галузевих законів і норм.

Базою формування правового середовища здійснення підприємницької діяльності є Конституція України (статті 42, 43), в якій закріплено право кожної людини на вільне використання своїх здібностей і майна для підприємницької діяльності [3]. А саме поняття та зміст підприємницької діяльності закріплено чинним законодавством, хоча в чинному законодавстві використовуються й інші терміни.

Щодо міжнародних актів у сфері правового регулювання протидії правопорушенням у сфері господарської діяльності, то з позиції окремих науковців їх можна поділити на три групи: 1) акти, які визначають загальноправові принципи забезпечення здійснення господарської діяльності (Загальна декларація прав людини [29]; Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [30]; Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права [31]; тощо); 2) міжнародні договори України, положення яких визначають безпосередні напрямки протидії правопорушенням у сфері господарської діяльності, в тому числі на міжнародному рівні (Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом [32]; Міжнародна конвенція щодо боротьби з підробкою грошових знаків [33]; тощо); 3) двосторонні угоди, укладені Україною з іншими державами, в тому числі з метою здійснення протидії правопорушенням у сфері господарської діяльності (Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно [34]; Конвенція між Україною і Канадою про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилень від сплати податків стосовно доходів і майна [35], тощо) [36, с. 60-61].

Окрім загальних норм, у сфері господарської діяльності важливими є й галузеві нормативно-правові акти, які встановлюють спеціальні вимоги та правила для певних видів діяльності. До прикладу, Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» регламентує правила ведення бухгалтерського обліку та фінансової звітності, Закон України «Про ліцензування видів господарської діяльності» визначає порядок отримання ліцензій та відповідальність за порушення ліцензійних умов, у тому числі використання підроблених документів, тощо.

Сучасними правовими актами формується вітчизняна система економічних і фінансових стимулів, що гарантують необхідну підтримку різним категоріям суб'єктів господарювання, встановлюються загальні правила їх діяльності в умовах національної ринкової економіки,

вводяться в дію певні перепони, що перешкоджають криміналізації добросовісного підприємництва і встановлюються заходи захисту суб'єктів господарювання від зовнішнього негативного впливу, у тому числі від незаконних дій з боку представників органів влади, їх упередженого ставлення та перешкоджання за їх допомогою здійснювати господарювання діяльність на ринку виробництва і продажу товарів та послуг.

Формування відповідного правового середовища дозволяє врегулювати економічні відносини у сфері розвитку вітчизняного господарювання на різних етапах: починаючи з моменту реєстрації фізичних та юридичних осіб як суб'єктів господарювання, ліцензування предмету їх законної діяльності, і закінчуючи процедурою банкрутства і припинення їх існування.

На сьогодні в Україні проходить трансформація системи правового регулювання господарських відносин. Поряд із втратою чинності Господарського кодексу України було прийнято Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» [8]. Закон має на меті врегулювати перехідний період для юридичних осіб певних організаційно-правових форм (здебільшого державних і комунальних підприємств), щоб забезпечити поступове їх перетворення в корпоративні структури (товариства), а також привести правову систему у відповідність з Цивільним кодексом України. Крім того, із прийняттям вказаного нормативно-правового акту запроваджується перехідний період, протягом якого підприємства, що знаходяться в державній або комунальній власності повинні бути перетворені на господарські товариства (наприклад, ТОВ або АТ).

Основні положення закону передбачають корпоратизація державних та комунальних підприємств. Усі державні та комунальні унітарні підприємства мають бути трансформовані в акціонерні товариства або товариства з обмеженою відповідальністю. Цей підхід відповідає міжнародним стандартам і сприяє залученню інвестицій. Для комунальних підприємств корпоратизація має гнучкий характер, дозволяючи громадам самостійно визначати доцільність трансформації.

Закон передбачає фінансову прозорість та звітність. Відповідно до положень Закону, державні підприємства зобов'язані публікувати фінансові звіти, що сприятиме громадському контролю та прозорості управління. Для непідприємницьких активів, які не підлягають приватизації, вводиться механізм узуфрукту. Це забезпечить їхнє раціональне використання під наглядом держави [8].

Закон також чітко врегульовує перехідний період. Положеннями законодавчого акту передбачається збереження діяльності комунальних підприємств у перехідний період, а також гармонізацію норм із законами «Про місцеве самоврядування» та Цивільним кодексом, щоб уникнути прогалин після втрати чинності Господарського кодексу України, який скасовується і який був прийнятий у 2003 році на противагу проєвропейському Цивільному кодексу. При цьому деякі положення Господарського кодексу України зберігають свою чинність у цьому Законі та будуть діяти впродовж перехідного періоду [37].

Аналізуючи положення розглядуваного Закону слід виокремити його позитивні сторони та ризики, пов'язані з його прийняттям.

Так, серед позитивних аспектів ми виділяємо: 1) сучасний корпоративний підхід, тобто перетворення державних/комунальних підприємств в АТ або ТОВ відповідає міжнародній практиці й модернізує форму управління державною власністю, що в свою чергу може підвищити ефективність, залучити інвесторів і зменшити корупційні ризики; 2) забезпечення прозорості та контролю майна означає, що використання електронних процедур («Прозорро», публічні звіти) значно підвищить відкритість операцій, що знижує можливості для непрозорих маніпуляцій з активами держави; 3) покращення правової визначеності, зокрема перехід до цивільно-правових форм (оренда, управління) замість старих господарських справ відання/оперативного управління, що створює більш зрозумілі і «ринкові» правові конструкції; 4) зниження фінансового тиску на бізнес, особливо оборонні підприємства – завдяки зменшенню штрафних санкцій за прострочку закон може полегшити фінансове становище виконавців оборонних контрактів, стимулювати вчасне, але стабільне виконання зобов'язань; 5) гнучкість для громад означає, що комунальні підприємства можуть обирати, чи трансформуватися, що дає громадам більший ступінь самовизначення у виборі форми власності та управління підприємствами.

В свою чергу слід констатувати про наявність ризиків, що пов'язано із застосуванням зазначеного Закону в умовах правової трансформації та воєнного стану, зокрема: ускладнення ідентифікації кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб, що проходять реорганізаційні процедури; формування прогалин у нормативному регулюванні під час зміни організаційно-правових форм; потенційні маніпуляції з корпоративними правами та майновими активами в період дії спеціальних процедур перехідного періоду; а також ризики використання спрощених

механізмів реорганізації для ухилення від фінансового контролю або відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.

Розглянемо більш детально вказані ризики, та їх вплив на розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

1. Ризики у сфері ідентифікації та прозорості корпоративної структури. Одним із ключових викликів є можливе ускладнення ідентифікації кінцевих бенефіціарних власників юридичних осіб, що перебувають у процесі реорганізації або зміни організаційно-правової форми. Перехідні процедури передбачають спрощені механізми подання окремих відомостей, тимчасове відтермінування розкриття даних або зміни у складі документів, що подаються до державних реєстрів.

Це створює додаткові можливості для вчинення кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, таких як: маніпуляції з інформацією про бенефіціарів; тимчасове «вікно непрозорості», що дозволяє приховати реальних контролерів бізнесу; використання офшорних структур чи номінальних власників; ускладнення належної перевірки KYC для банків та інших суб'єктів фінансового моніторингу. Такі ризики безпосередньо впливають на здатність правоохоронних органів швидко й ефективно встановлювати фактичних організаторів злочинних схем у сфері господарської діяльності.

2. Ризики, пов'язані з маніпуляціями корпоративними правами та активами. Спеціальні перехідні процедури створюють умови, за яких злочинні групи можуть використовувати реорганізацію, злиття, поділ або перетворення юридичних осіб як інструменти: виведення активів перед початком кримінального провадження; переміщення майна між пов'язаними суб'єктами через фіктивні угоди; створення нових юридичних осіб для продовження протиправної діяльності; розриву ланцюгів відповідальності, коли первинна юридична особа припиняє діяльність до притягнення її посадових осіб до відповідальності. Особливо небезпечним є використання перехідного періоду для легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, через складні корпоративні комбінації та зміни власників.

3. Нормативні прогалини та регулятивні колізії. Дія Закону у перехідний період супроводжується: неузгодженістю його положень з Цивільним кодексом України та Законом «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань»; колізіями з антикорупційним законодавством, зокрема щодо обов'язку своєчасного внесення інформації про структуру власності; відсутністю чітких процедур моніторингу реорганізованих юридичних осіб. Усе це створює нормативну невизначеність, яку можуть використовувати злочинні угруповання для уникнення фінансового контролю чи маніпуляції корпоративними правами.

4. Ризики зниження ефективності державного фінансового контролю. Перехідний період у роботі юридичних осіб може ускладнювати: проведення планових та позапланових перевірок; належну оцінку фінансової звітності; виявлення порушень у бюджетній, податковій та інвестиційній сферах. Особливо проблемним є обмежений доступ контролюючих органів до документів юридичних осіб у стані реорганізації, що збільшує кількість випадків штучного банкрутства, приховування заборгованостей, заниження доходів та ухилення від оподаткування.

Такі фактори здатні створювати додаткові виклики для правоохоронних органів, насамперед у частині забезпечення належної доказової бази щодо кримінальних правопорушень економічного спрямування, запобігання легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, та недопущення використання механізмів корпоративної перебудови як способу маскування незаконної діяльності.

Крім того, аналізуючи розглядуваний Закон вважаємо за доцільне запропонувати внести доповнення до ч. 1 ст. 2 Закону, яка визначає зміст поняття «господарська діяльність» та викласти в такій редакції: «господарська діяльність – це діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва та обігу матеріальних, фінансових, інформаційних і цифрових ресурсів, спрямована на створення, реалізацію продукції, виконання робіт, надання послуг або управління активами, що мають вартісний характер і цінову визначеність».

Запропоновані зміни аргументовані необхідністю адаптації законодавчої дефініції «господарської діяльності» до сучасних умов економічного розвитку, включно з цифровізацією, змінами корпоративного законодавства та вимогами євроінтеграції. Уточнене визначення забезпечує правову визначеність, усуває прогалини, що виникли після скасування Господарського кодексу України, та створює підґрунтя для коректної кваліфікації правопорушень у сфері господарської діяльності, зокрема пов'язаних з підробкою документів.

Окреме місце в системі правового господарської діяльності займають законодавчі акти у сфері здійснення державного фінансового контролю. Система державного контролю в Україні пройшла складний шлях формування з досить частими перейменуваннями контролюючих органів [38, с. 47-87]. Органи досудового розслідування найчастіше отримують матеріали про економічні кримінальні правопорушення від підрозділів Державної аудиторської служби України (далі – Держаудитслужба), Державної фіскальної служби України (ДФС) та Державної служби фінансового моніторингу України (Держфінмоніторинг). Держаудитслужба є центральним органом виконавчої влади, який забезпечує формування і реалізує державну політику у сфері державного фінансового контролю і відповідно до Положення про Державну аудиторську службу України [38], здійснює оцінку ефективного, законного, цільового, результативного використання та збереження державних фінансових ресурсів суб'єктами господарювання державного сектору економіки. У разі встановлення порушень законодавства, за які передбачено кримінальну відповідальність або які містять ознаки корупційних діянь підрозділи Держаудитслужби передають в установленому порядку правоохоронним органам матеріали за результатами державного фінансового контролю.

Закон України «Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні» становить базовий нормативний акт, що визначає організаційно-правові принципи, форми, види та інструменти державного фінансового контролю. Його положення формують правову основу діяльності органів держави, спрямованої на забезпечення цільового, ефективного та законного використання державних ресурсів, що безпосередньо впливає на рівень економічної безпеки держави й опосередковано на превенцію кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності [16].

У контексті воєнного стану та відновлення економіки України роль державного фінансового контролю набуває особливої ваги. Закон встановлює єдині правила контролю за рухом коштів державного та місцевих бюджетів, державного майна, фінансових ресурсів державних підприємств, що є критично важливим для мінімізації ризиків корупції, розкрадання та нецільового використання публічних коштів. Ефективний державний фінансовий контроль, у розумінні закону, має подвійне значення: превентивне – запобігання правопорушенням, пов'язаним з бюджетними коштами та державними активами; правозастосовче –виявлення порушень, що можуть містити ознаки кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, з подальшим інформуванням правоохоронних органів.

Закон визначає систему органів, що здійснюють державний фінансовий контроль. Ключовим органом відповідно до чинної редакції є Державна аудиторська служба України, а також інші суб'єкти, уповноважені на такі функції (Рахункова палата, НБУ, Мінфін та ін.) [16].

Важливо підкреслити, що закон істотно розширив аналітичні повноваження Держаудитслужби, дозволивши їй використовувати індикатори ризиків та автоматизовані інформаційні системи, що підвищує ефективність виявлення порушень у господарській сфері. Ним встановлено такі основні форми фінансового контролю: державний фінансовий аудит, спрямований на оцінку ефективності діяльності суб'єкта; ревізія, що має на меті встановлення фактів порушення законодавства та фінансової дисципліни; інспектування, яке передбачає перевірку окремих операцій; моніторинг закупівель (розширений у 2025 році); перевірка державних інвестиційних проєктів.

Законом унормовано механізми передачі матеріалів ревізій та аудитів до БЕБ, НАБУ, СБУ, органів Національної поліції, що забезпечує своєчасне реагування на кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності. Окремо визначено обов'язковість інформування правоохоронних органів у разі виявлення ознак кримінальних правопорушень; право Держаудитслужби брати участь у перевірці матеріалів у межах кримінального провадження; можливість надання спеціалістів та експертної допомоги слідчим [16].

Таким чином, закон формує інституційний зв'язок між системою фінансового контролю та системою кримінальної юстиції, що суттєво підсилює спроможність держави виявляти кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності.

Кримінальний кодекс України встановлює матеріально-правові засади кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності, зокрема пов'язані із підробкою документів, визначаючи їх правову природу, суспільну небезпечність та межі кримінально-правового впливу. Саме КК України окреслює, які діяння визнаються злочинами чи кримінальними проступками, встановлює їх кваліфікуючі ознаки, характеризує об'єкт посягання та визначає види і межі покарання. Скасування Господарського кодексу України не створює прямої необхідності негайного внесення змін до Кримінального кодексу України, оскільки ККУ не містить норм, які безпосередньо базуються на ГКУ.

Проте перехід до нових підходів регулювання господарської діяльності, закріплених у Законі «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», потребує термінологічного та концептуального узгодження кримінального законодавства з оновленою системою понять, таких як: «господарська діяльність», «суб'єкт господарювання», «документ у сфері господарської діяльності», «підприємницька діяльність», «юридична особа» та її організаційно-правова форма тощо. Таке узгодження сприятиме правовій визначеності, уніфікації правозастосування та запобіганню колізіям при кваліфікації кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності.

Наступною групою норм, є правові акти, які визначають процесуальний порядок розслідування таких кримінальних правопорушень. КПК України встановлює систему процесуальних правил, які забезпечують законність, послідовність та ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень, у тому числі у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів. Передусім він визначає процесуальний порядок виявлення, фіксації, збирання, оцінки та використання доказів, установлює перелік і зміст слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій, а також умови їх застосування. Крім того, Кодекс також регламентує підслідність кримінальних правопорушень та розмежовує компетенцію органів досудового розслідування, що має особливе значення у справах, де підробка документів поєднана зі складними фінансовими операціями чи заволодінням активами.

Сучасна економічна діяльність в Україні, особливо після скасування Господарського кодексу та запровадження нової законодавчої парадигми у сфері регулювання суб'єктів господарювання, характеризується переважанням електронного документообігу. На сьогодні документообіг у сфері господарської діяльності здійснюється у цифровій, а не паперовій формі, шляхом використання системи електронного документообігу (СЕДО). Проте процесуальні норми КПК України досі орієнтовані переважно на роботу з паперовими документами та фізичними носіями, що не відповідає реальній практиці розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов'язаних із підробкою документів, у зв'язку з чим виникає ризик втрати автентичності при копіюванні або перезаписі цифрових даних. У зарубіжних державах (США, Німеччина, Франція, Естонія) участь експерта-криміналіста або технічного спеціаліста є обов'язковою при огляді та копіюванні електронних документів, що забезпечує їх цілісність та збереження автентичності.

Крім того, в КПК України відсутнє нормативне зобов'язання залучати відповідних спеціалістів при вилученні документів, що знаходяться на цифрових носіях, що призводить до помилок та недопустимості доказів у суді. Суди України неодноразово визнавали електронні документи недопустимими доказами через відсутність підтвердження їх автентичності, зокрема через ненадання хеш-ідентифікаторів або відсутність спеціаліста при їх копіюванні [40].

Ми погоджуємося з думкою С. С. Хижняка, який зазначає, що у порівнянні із оглядом традиційних документів огляд електронних документів є більш об'ємною та складнішою процесуальної дією, яка вимагає використання спеціальних знань, технічних засобів та програмного забезпечення, необхідності залучати спеціалістів для пошуку електронних доказів та їх вилучення під час кримінального провадження [42, с. 84]. Як зазначають Ю. М. Чорноус та О. Л. Дульський, за вказаних умов техніко-криміналістичні засоби, прийоми й методи застосовують за наявності правових підстав: що передбачено законом або не суперечить йому [41, с. 55], відповідно до міжнародних та європейських стандартів [40, с. 9]

З огляду на зазначене пропонується внести доповнення до Кримінального процесуального кодексу України, зокрема в частині доповнення ч. 2 статті 237 КПК України новими абзацами: «Огляд документів, що зберігаються в інформаційно-комунікаційних системах, проводиться з обов'язковим залученням спеціаліста у сфері інформаційних технологій або судового експерта-криміналіста.

Під час огляду документів, що зберігаються в інформаційно-комунікаційних системах, має забезпечуватися їх автентичність, цілісність і можливість подальшої верифікації шляхом застосування технологій хешування або створення електронного підпису та/чи електронної печатки.

Також пропонуємо ч. 5 статті 237 КПК України після слів «вилучення лише речей і документів» доповнити словами: «у тому числі документів, що зберігаються в інформаційно-комунікаційних системах, які копіюються або зберігаються з фіксацією цифрового ідентифікатора», та доповнити ч. 8 ст. 237 КПК України, яка повинна врегулювати питання тимчасового доступу до цифрових носіїв таким «У разі якщо огляд документів вимагає доступу до віддалених електронних систем (у тому числі хмарних сховищ), слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити

копіювання відповідних даних із дотриманням вимог про нерозголошення комерційної таємниці, використовуючи сертифіковані засоби фіксації даних».

Окремо слід розглянути закони, що визначають статус та компетенцію окремих органів досудового розслідування: Бюро економічної безпеки України,

Національної поліції України, Служби безпеки України, Національного антикорупційного бюро України, Державного бюро розслідувань.

Закон України «Про Бюро економічної безпеки України», визначає БЕБ як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, основним завданням якого є протидія кримінальним правопорушенням у сфері економіки шляхом здійснення правоохоронної, аналітичної, економічної, інформаційної та інших функцій [24].

Відповідно до ст. 4 Закону до основних завдань Бюро економічної безпеки України віднесено: 1) виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; 2) оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; 3) надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки; 4) забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; 5) збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; 6) планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності; 7) виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги; 8) складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки [24].

Крім того, проаналізувавши ст. 8 Закону ми виділили основні напрями діяльності БЕБ, який відповідно до покладених на нього завдань здійснює:

– аналітичну діяльність, спрямовану на виявлення та оцінку ризиків у сфері економічної безпеки держави, прогнозування тенденцій розвитку тіньових процесів, схем ухилення від оподаткування та інших форм протиправної діяльності у сфері господарських відносин;

– збирання, узагальнення та аналіз інформації щодо кримінальних правопорушень економічного характеру, що надходить від державних органів, суб'єктів господарювання, фінансових установ та міжнародних партнерів, а також формування відповідних інформаційно-аналітичних продуктів для потреб правоохоронної та державної політики;

– оперативно-розшукові заходи, передбачені кримінальним процесуальним законодавством, з метою виявлення організованих схем завдання збитків державному бюджету, незаконного використання публічних фінансів, діяльності «конвертаційних центрів», фіктивних підприємств і транснаціональних економічних злочинних угруповань;

– досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності БЕБ, включно із злочинами у сфері бюджетної, податкової, митної, фінансової, банківської та корпоративної систем, а також у сфері обігу підакцизних товарів і публічних закупівель;

– моніторинг фінансових операцій та економічних процесів, що можуть містити ознаки протиправної діяльності, у взаємодії з Державною податковою службою, Державною митною службою, НБУ, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку та іншими суб'єктами державного фінансового контролю;

– ініціювання та участь у міжнародному співробітництві, спрямованому на обмін інформацією, спільні розслідування та впровадження найкращих практик протидії економічним злочинам, зокрема у рамках співпраці з Європолом, Інтерполом, FATF та іншими міжнародними структурами;

– розроблення пропозицій щодо удосконалення державної політики у сфері економічної безпеки, включно з ініціюванням змін до законодавства, нормативних актів та механізмів міжвідомчої взаємодії;

– забезпечення захисту економічних інтересів держави під час реалізації пріоритетних галузевих, оборонних, інфраструктурних та інвестиційних проєктів, особливо в умовах воєнного стану та повоєнного відновлення;

– проведення експертно-аналітичної оцінки схем руху фінансових потоків, матеріальних ресурсів та активів, як у внутрішньому економічному середовищі, так і в транснаціональному вимірі;

– здійснення заходів щодо відшкодування завданих державі збитків, у тому числі шляхом арешту майна, встановлення бенефіціарних власників активів, припинення незаконних фінансово-господарських операцій та ініціювання стягнення коштів у судовому порядку [24].

Окрім БЕБ розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності віднесено ло компетенції слідчих органів досудового розслідування Національної поліції України, НАБУ розслідує економічні злочини лише у випадках, коли вони мають корупційний характер та пов'язані з посадовими особами, віднесеними до ст. 45 КК України та ч. 5 ст. 216 КПК України, слідчі органи безпеки, у разі коли такі злочини становлять загрозу економічній безпеці держави, загрозу критичній інфраструктурі, пов’язані з фінансуванням тероризму або діяльністю держави-агресора, ДБР здійснює розслідування господарських злочинів у разі, якщо їх учинено службовими особами, які є працівниками правоохоронних органів, є військовослужбовцями, належать до категорій, визначених у ст. 216 КПК України [19].

Сьогодні міжнародні стандарти ЄС і FATF (Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей) вимагають від держав створення інтегрованих механізмів взаємодії фінансової розвідки, контролюючих та правоохоронних органів. відсутній єдиний нормативний акт, який би комплексно регламентував взаємодію правоохоронних та контролюючих органів під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності. Чинні механізми координації мають фрагментарний характер, містяться в окремих інструкціях, положеннях та міжвідомчих угодах, що не забезпечує уніфікованого порядку передачі оперативної, аналітичної чи доказової інформації, не встановлює єдиних стандартів документування цифрових даних, а також не врегульовує питання захисту інформації з обмеженим доступом і комерційної таємниці.

На нашу думку, запровадження спільного наказу Національної поліції, НАБУ, БЕБ, ДБР та контролюючих органів забезпечить уніфікацію процедур виявлення, документування й аналізу економічних злочинів, стандартизацію доступу до цифрових даних і підвищення доказового значення зібраної інформації, що в цілому посилить економічну безпеку України в умовах воєнного стану та післявоєнного відновлення.

Висновки. Таким чином, дослідження правових засад розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов’язаних із підробкою документів, дозволяє сформулювати низку узагальнень та пропозицій, спрямованих на підвищення ефективності досудового розслідування. Передусім встановлено, що нормативно-правове забезпечення розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов’язаних із підробкою документів охоплює як загальні норми кримінального та кримінально-процесуального права, так і спеціальні акти, що регламентують документообіг, фінансово-господарську діяльність, державний контроль і порядок функціонування окремих секторів економіки, та включає в себе окремі групи актів, зокрема: акти, що визначають загальні засади забезпечення економічної безпеки та здійснення підприємницької діяльності; міжнародні акти, на підставі яких здійснюється правове регулювання у сфері господарської діяльності; нормативні акти, що визначають порядок провадження господарської діяльності; нормативні акти у сфері фінансового та державного контролю; акти, що встановлюють кримінальну відповідальність за кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності; акти, що регламентують процесуальний порядок проведення досудового розслідування, фіксації доказів, взаємодії уповноважених органів та застосування спеціальних знань; нормативно-правові акти, що визначають статус та компетенцію окремих органів досудового розслідування.

Трансформація економічного законодавства України, пов’язана зі скасуванням Господарського кодексу України та прийняттям Закону «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об’єднань юридичних осіб», актуалізує потребу в уточненні низки понять і правових категорій, що використовуються у Кримінальному кодексі та Кримінальному процесуальному кодексі України.

Отже, підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень у сфері господарської діяльності, пов’язаних із підробкою документів, потребує комплексного оновлення нормативно-правових засад. Запропоновані зміни сприятимуть усуненню прогалин у правовому регулюванні, формуванню єдиного підходу до роботи з цифровими доказами, підсиленню міжвідомчої координації та загальному зміцненню системи економічної безпеки України.

Список використаних джерел:

1. Про кримінальні правопорушення, вчинені на підприємствах, в установах, організаціях, за видами економічної діяльності. Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/

pro-kriminalni-pravoporushennya-vchineni-na-pidpriyemstvah-v-ustanovah-organizaciyah-za-vidami-ekonomichnoyi-diyalnosti-2.

2. Тихонова О. В. Фінансова безпека України: кримінально-правові та кримінологічні основи : монограф. Дніпропетровськ, 2015. 483 с.

3. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96 ВР. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.

4. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом: міжнародний документ від 08.11.1990. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 304.

5. Міжнародна конвенція щодо боротьби з підробкою грошових знаків: міжнародний документ від 20.04.1929 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_589.

6. Конвенції про захист фінансових інтересів Європейських співтовариств: міжнародний документ від 26.07.1995. Офіційний вісник Європейських Співтовариств від 27.11.1995. 1995 р., С 316 стор. 48. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-95#Text.

7. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435- IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. №№ 40–44. Ст. 356.

8. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб. Закон України від 09.01.2025 № 4196-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text.

9. Про акціонерні товариства. Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text.

10. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю. Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#Text.

11. Про публічні закупівлі. Закон України від 25.12.2015 № 922-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text.

12. Про електронні документи та електронний документообіг. Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15.

13. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги. Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#Text.

14. Про бухгалтерський облік та фінансову звітність. Закон України від 16.07.1999 № 996-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14#Text.

15. Про захист економічної конкуренції. Закон України від 11.01.2001 № 2210-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14#Text.

16. Про основні засади здійснення державного фінансового контролю в Україні. Закон України від 26.01.1993 № 2939-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-12#Text.

17. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення. Закон України від 06.12.2019 № 361 - IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text.

18. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/ laws/show/2341-14.

19. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. Відомості Верховної Ради України. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88.

20. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135- 12#Text.

21. Про судову експертизу. Закон України від 25.02.1994 № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text.

22. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Міністерства юстиції України від 08.10.98 № 53/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text.

23. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні і розслідування: наказ МВС України від 07 лип. 2017 р. № 575. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text.

24. Про Бюро економічної безпеки України. Закон України від 28.01.2021 № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20.

25. Про Національну поліцію. Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text.

26. Про Службу безпеки України. Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.

27. Про Національне антикорупційне бюро України. Закон України від 14.10.2014. № 1698-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text.

28. Про Державне бюро розслідувань. Закон України від 12.11.2015 № 794-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-19#Text.

29. Загальна декларація з прав людини: міжнародний документ від 10.12.1948. Урядовий кур'єр. 2008. № 232.

30. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права: міжнародний документ від 16.12.1966. Бюлетень законодавства і юридичної практики України. 2013. № 6.

31. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права: міжнародний документ від 16.12.1966. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2002. № 2.

32. Конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом: міжнародний документ від 08.11.1990. Офіційний вісник України. 1998. № 13. Ст. 304.

33. Міжнародна конвенція щодо боротьби з підробкою грошових знаків: міжнародний документ від 20.04.1929 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_589.

34. Конвенція між Україною і Канадою про уникнення подвійного оподаткування та попередження ухилень від сплати податків стосовно доходів і майна: міжнародний документ від 04.03.1996. Офіційний вісник України. 2008. № 7. Ст. 188. 127.

35. Конвенція між Україною і Королівством Нідерландів про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно: міжнародний документ від 24.10.1995. Офіційний вісник України. 2008. № 6. Ст. 172. 128. Конвенція між Урядом України і Урядом Французької Республіки про уникнення подвійного оподаткування та попередження податкових ухилень стосовно податків на доходи і майно: міжнародний документ від 30.01.1997. Офіційний вісник України. 2010. № 19. Ст. 838.

36. Сугак О. В. Адміністративно-правова протидія правопорушенням у сфері господарської діяльності. Дис.. канд..юрид..наук. Суми. 2020. 238 с.

37. Парламент ухвалив Закон про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період. Прес-служба Апарату Верховної Ради України. URL: https://www.rada.gov.ua/news/razom/257481.html?utm_source=chatgpt.com.

38. Піхоцький В.Ф. Система державного фінансового контролю в Україні: концептуальні засади теорії та практики. дис…доктора економ. наук. Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАНУ. Львів. 2015. 530 с.

39. Про затвердження Положення про Державну службу фінансового моніторингу України: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 липня 2015 р. № 537.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-2015-%D0%BF#n2.

40. Постанова КГС ВС від 21.06.2023 у справі №916/3027/21. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112088045.

40. Чорноус Ю., Дульський О. Міжнародні та європейські стандарти криміналістичного забезпечення кримінального провадження. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ* : наук. журн. / [редкол.: С. Чернявський (голов. ред.) та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2024. – Т. 14, № 1. С.9-19. https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/1.2024.09

41. Чорноус Ю.М. Дульський О.Л. Особливості криміналістичного забезпечення збирання доказів сторонами кримінального провадження у змагальному кримінальному процесі. *Південноукраїнський правничий часопис.* Випуск № 2, 2025. С. 51-58. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.9

42. Хижняк С.С. Особливості огляду електронних документів під час розслідування кримінальних правопорушень. *Держава та регіони. Серія Право*. 2017. № 4 (58). С. 80-85.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.8
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.26

ГУРІН В.В.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ

INTERNATIONAL COOPERATION BETWEEN LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY

У статті здійснено комплексний аналіз міжнародного співробітництва правоохоронних органів під час протидії кримінальним правопорушенням проти власності як важливого елемента забезпечення ефективної боротьби з транснаціональною злочинністю та захисту майнових прав громадян, суб'єктів господарювання і держави. Актуальність дослідження зумовлена зростанням кількості злочинів проти власності, що мають міжнародний або транскордонний характер, активним використанням злочинними угрупованнями можливостей глобалізації та необхідністю посилення взаємодії між правоохоронними органами різних держав. У роботі проаналізовано правові засади міжнародного співробітництва у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти власності, зокрема положення міжнародних договорів, конвенцій, угод про взаємну правову допомогу та національного законодавства, що регламентують форми і механізми такої взаємодії. Досліджено основні напрями міжнародного співробітництва, серед яких обмін оперативною та аналітичною інформацією, створення спільних слідчих і оперативних груп, надання міжнародної правової допомоги у кримінальних провадженнях, екстрадиція та повернення викраденого майна й активів. Окрему увагу приділено ролі міжнародних та регіональних організацій у координації діяльності правоохоронних органів у сфері протидії злочинам проти власності, а також використанню сучасних інформаційних систем і цифрових платформ для підвищення ефективності міжнародної взаємодії. Обґрунтовано, що результативність міжнародного співробітництва значною мірою залежить від узгодженості правових норм, рівня довіри між державами, оперативності обміну інформацією та готовності національних правоохоронних органів до спільних дій. Зроблено висновок, що подальший розвиток міжнародного співробітництва правоохоронних органів у протидії кримінальним правопорушенням проти власності потребує вдосконалення нормативно-правової бази, розширення практики спільних оперативних заходів та імплементації міжнародних стандартів у національне законодавство з метою підвищення рівня захисту майнових прав і протидії транснаціональній злочинності.

Ключові слова: *міжнародне співробітництво, правоохоронні органи, кримінальні правопорушення проти власності, транснаціональна злочинність, міжнародна правова допомога, захист майнових прав.*

The article provides a comprehensive analysis of international cooperation among law enforcement agencies in counteracting criminal offenses against property as an essential component of combating transnational crime and protecting the property rights of individuals, business entities, and the state. The relevance of the study is obusловлена by the growing number of property-related crimes with an international or cross-border dimension, the active use of globalization opportunities by criminal groups, and the need to strengthen interaction between law enforcement agencies of

© ГУРІН В.В. – кандидат юридичних наук, докторант науково-дослідної лабораторії з проблем протидії злочинності (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0009- 0008-4439-372X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

different states. The paper examines the legal foundations of international cooperation in the field of counteracting criminal offenses against property, including the provisions of international treaties, conventions, agreements on mutual legal assistance, and national legislation regulating the forms and mechanisms of such cooperation. The main areas of international cooperation are analyzed, including the exchange of operational and analytical information, the establishment of joint investigative and operational teams, the provision of international legal assistance in criminal proceedings, extradition, and the recovery of stolen property and assets. Special attention is paid to the role of international and regional organizations in coordinating the activities of law enforcement agencies in counteracting property-related crimes, as well as to the use of modern information systems and digital platforms to enhance the effectiveness of international interaction. It is substantiated that the effectiveness of international cooperation largely depends on the harmonization of legal norms, the level of mutual trust between states, the timeliness of information exchange, and the readiness of national law enforcement agencies for joint actions. The article concludes that the further development of international cooperation among law enforcement agencies in counteracting criminal offenses against property requires improvement of the legal framework, expansion of joint operational practices, and implementation of international standards into national legislation in order to enhance the protection of property rights and counter transnational crime.

Key words: *international cooperation, law enforcement agencies, criminal offenses against property, transnational crime, mutual legal assistance, protection of property rights.*

Актуальність теми. З початку широкомасштабного вторгнення було зафіксовано масові вбивства, знищення власності, насильство, примусове переміщення, систематичну дискримінацію, погрози та інші форми жорстокості, спрямовані проти цивільного населення. Вказані кримінальні правопорушення порушують основні принципи гуманітарного права та прав людини, такі як принципи недоторканності особи, захисту цивільного населення під час військових конфліктів і заборони вчинення жорстоких, протиправних дій проти будь-якої особи, що в свою чергу зумовлює необхідність організації ефективної протидії з боку уповноважених органів Національної поліції України [1]. Отже, співпраця між органами Національної поліції та правоохоронними структурами інших держав в умовах воєнного стану вимагає застосування особливого, адаптованого до специфіки цього періоду підходу.

Необхідно визнати, що міжнародне співробітництво правоохоронних органів України та інших європейських держав у сфері протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями є вкрай важливим й повинно бути чітко скоординованим, зокрема з питань правового використання підсистем та розробки нових на міждержавному рівні, що дасть змогу у майбутньому підвищити рівень протидії злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями та більш ефективно вирішити цю проблему [2; 3]. Міжнародне співробітництво України зводиться не лише до здійснення практичних заходів для розкриття злочину, розшуку і видачі злочинців зацікавленій державі. Важливим чинником ефек-тивної протидії будь-яким проявам злочинності є налагодження співпраці між державами щодо обміну досвідом; проведення науко-вих досліджень; надання професійно-технічної допомоги; обміну й навчання фахівців у міжнародних і національних центрах тощо [4; 3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним і практичним проблемам, пов'язаним з питанням міжнародного співробітництва під час протидії кримінальним правопорушенням проти власності в умовах воєнного стану, приділяли увагу ряд українських учених і практиків, зокрема, Л.Г. Андросович, Т.В. Барановська, А.І. Білас, А.В. Войціховський, Т.А. Воліков, П.С. Єпринцев, О.В. Ілляшенко, В.В. Крижна, А.М. Лисенко, А.В. Мовчан, Ю.В. Оніщик, С.О. Павленко, В.Г. Севрук, Р.І. Синоверський, Л.А. Філяніна та ін.

Метою статті є комплексне дослідження правових, організаційних та практичних засад міжнародного співробітництва правоохоронних органів у протидії кримінальним правопорушенням проти власності, визначення основних форм і механізмів такої взаємодії, виявлення проблемних аспектів їх реалізації, а також обґрунтування шляхів удосконалення міжнародної правоохоронної співпраці з метою підвищення ефективності захисту майнових прав та протидії транснаціональній злочинності.

Виклад основного матеріалу. Чинним Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» визначено міжнародне співробітництво у сфері оперативно-розшукової діяльності [5; 6; 7].

На сучасному етапі міжнародне співтовариство здійснює процедуру відпрацювання політичної домовленості щодо формування глобальних зусиль у боротьбі з різноманітними виявами злочинності, зокрема злочинності, що виходить за межі держави чи вчиняється організованими злочинними угрупованнями, до складу яких, як правило, входять громадяни різних держав. У наш час багато країн і міжнародних організацій уже створило консолідацію у питанні боротьби з ОЗ, у тому числі у сфері фінансів (НАТО, Рада Європи, Європейський Союз, Організація Об'єднаних Націй, Міжнародна організація кримінальної поліції (Інтерпол) тощо) [8; 9].

Правову основу функціонування співпраці між правоохоронними системами зарубіжних держав становлять такі міжнародні нормативно-правові акти як: Протокол № 11 до Меморандуму про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань; Угода про обмін інформацією у сфері боротьби зі злочинністю; Рекомендація Rec (2004)6 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Щодо вдосконалення національних засобів правового захисту»; Меморандум про взаєморозуміння між Урядом України та Урядом Сполучених Штатів Америки щодо допомоги з правоохоронних питань; Про оперативні запити правоохоронних органів стосовно громадських телекомунікаційних мереж та послуг» (ENFOPOL); Угода між Урядом Кабінетом Міністрів України та Урядом Французької Республіки про співробітництво між правоохоронними органами; Кодекс поведінки посадових осіб з підтримання правопорядку; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів поводження і покарання; Конвенція Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин; Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання; Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод та інші [10; 11, С. 196-197].

Серед міжнародних організацій, що уповноважені проводити боротьбу зі злочинністю слід також відмітити Європейську поліцейську організацію (Європол) та Міжнародну організацію кримінальної поліції (Інтерпол), до основних завдань останнього також відноситься боротьба з організованими злочинними угрупуваннями, а також, кримінальними правопорушеннями у сфері економіки і координація здійснення міжнародного розшуку [12]. Між тим, вказані міжнародні поліцейські організації хоча і мають відповідне технічне оснащення та обладнання, але позбавлені права самостійно здійснювати розслідування кримінальних правопорушень проти власності. Відповідно до наданих функцій Інтерпол лише виробляє спільну поліцейську стратегію, тактику боротьби з організованою злочинністю та сприяє й координує проведення одночасних міжнародних поліцейських операцій у кількох країнах світу, а також має право приймати участь у їх проведенні та оголошувати в міжнародний розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення [13, с. 196; 14].

Для України взаємодія з EUROPOL є особливо актуальною в контексті євроінтеграційних процесів. Безумовно, що адаптація вітчизняного кримінального законодавства до вимог Європейського Союзу не можлива без трансформації правоохоронної функції та, зокрема, системи запобігання та протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи. «Співпраця між державами – членами ЄС в галузі правоохоронної діяльності пов'язана з загальноєвропейською інтеграцією. Тому для України дослідження питань співпраці держав – членів ЄС в галузі правоохоронної діяльності є важливим. Певною особливістю сучасного стану є посилення міжвідомчої співпраці правоохоронних та судових органів країн – членів ЄС, утворення спеціальних структур, які відіграють важливу роль у боротьбі зі злочинністю, крім національних правоохоронних органів – це Європейська поліція (Європол) і Євроюст, які виконують конкретні завдання взаємної допомоги, координують зусилля між органами поліції, митної служби, імміграції та юстиції ЄС» [15; 16].

EUROPOL як міжнародна поліцейська організація має розширену мережу міжнародної співпраці як в межах Європейського Союзу, так і поза його межами. Вагоме значення в діяльності EUROPOL має співпраця з міжнародними організаціями, зокрема: Євроюстом; Європейським агентством прикордонної та берегової охорони; INTERPOL; Європейським Центральним Банком; Європейською Комісією; Європейським центром профілактики та контролю захворювань (ECDC); Агентством Європейського Союзу з навчання правоохоронних органів (CEPOL); Агентством Європейського Союзу з мережевої та інформаційної безпеки (ENISA); Офісом інтелектуальної власності Європейського Союзу (EUIPO); Управлінням ООН з наркотиків і злочинності (UNODC); Всесвітньою митною організацією (WCO) [16].

Важливе значення у протидії організованій транснаціональній злочинності має проведення спільних міждержавних операцій, у яких беруть участь представники поліції країнчленів Інтерполу

та Європолу. Зокрема, проєкт Millennium надає можливість країнам-членам Інтерполу обмінюватися процесуальною інформацією, яка допомагає ідентифікувати окремих осіб і компанії, що стоять за транснаціональною євразійською організованою злочинністю. Ці злочинні угруповання зазвичай походять із країн Східної Європи та кавказського регіону, їх діяльність охоплює різні сфери злочинності на європейському континенті, у Північній Америці та Близькому Сході. Команда проєкту Millennium регулярно проводить оцінку 251 євразійської організованої злочинності на основі інформації, наданої НЦБ Інтерполу. Файл аналізу проєкту Millennium надає країнам-учасницям дані про високопоставлених членів російськомовних ОГ і ЗО, зокрема: персональні та біометричні дані; відомих учасників ОГ і ЗО; посилання на ОГ і ЗО; місця злочинної діяльності та впливу; особисті ідентифікаційні ознаки (татуювання, фізичні атрибути тощо) [17].

П. С. Єпринцев виокремлює низку ключових процесуальних форм співпраці, що реалізуються в межах міжнародної взаємодії у сфері запобігання організованій злочинності. До таких форм, на його думку, належить: надання міжнародної правової підтримки, що включає вручення процесуальних документів та виконання окремих слідчих дій; екстрадиція осіб, які вчинили кримінальні правопорушення; тимчасова передача таких осіб; прийняття кримінального провадження до юрисдикції іншої держави; передача засуджених для відбуття покарання; реалізація вироків іноземних судів; направлення запитів щодо правової допомоги у кримінальному процесі; створення спільних слідчих груп; повернення активів, а також управління майном, яке піддано заморожуванню, арешту чи конфіскації [18, с. 26].

Висновок. Проведене дослідження засвідчує, що міжнародне співробітництво правоохоронних органів є одним із ключових чинників ефективної протидії кримінальним правопорушенням проти власності, особливо з урахуванням зростання транснаціонального характеру зазначених діянь. Сучасні злочини проти власності дедалі частіше виходять за межі однієї держави, що зумовлює необхідність координації зусиль правоохоронних органів різних країн на основі міжнародних договорів, угод та загальновизнаних стандартів співробітництва.

Установлено, що правовою основою міжнародної взаємодії у сфері протидії кримінальним правопорушенням проти власності виступають міжнародні конвенції, двосторонні та багатосторонні договори про взаємну правову допомогу, а також норми національного законодавства, які визначають форми, порядок і межі такої співпраці. Водночас ефективність практичної реалізації міжнародного співробітництва значною мірою залежить від рівня гармонізації правових норм, оперативності процедур та узгодженості дій компетентних органів.

Доведено, що найбільш результативними формами міжнародного співробітництва у протидії злочинам проти власності є обмін оперативною та аналітичною інформацією, створення спільних слідчих і оперативних груп, міжнародна правова допомога у кримінальних провадженнях, екстрадиція осіб, які вчинили злочини, а також механізми розшуку, арешту та повернення викраденого майна й активів. Особливого значення в цьому контексті набуває використання сучасних інформаційних систем і міжнародних баз даних, що забезпечують своєчасне виявлення транснаціональних злочинних схем.

Водночас у ході дослідження виявлено низку проблем, які знижують ефективність міжнародного співробітництва, зокрема складність і тривалість процедур міжнародної правової допомоги, відмінності в національних правових системах, обмежений рівень довіри між державами, а також недостатню інтеграцію інформаційних ресурсів правоохоронних органів. У зв'язку з цим обґрунтовано необхідність подальшого вдосконалення правових та організаційних механізмів міжнародної взаємодії.

Узагальнюючи викладене, доцільно констатувати, що підвищення ефективності міжнародного співробітництва правоохоронних органів у протидії кримінальним правопорушенням проти власності потребує комплексного підходу, який передбачає удосконалення нормативно-правової бази, спрощення та уніфікацію процедур міжнародної правової допомоги, розвиток практики спільних слідчих дій, посилення інформаційного обміну та впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство. Реалізація зазначених напрямів сприятиме більш ефективному захисту майнових прав та протидії транснаціональній злочинності в сучасних умовах.

Список використаних джерел:

1. Синоверський Р.І. Питання протидії органами національної поліції україни воєнним кримінальним правопорушенням проти цивільного населення. *Актуальні питання та перспективи розшукової роботи в діяльності підрозділів кримінальної поліції* : матеріали міжвідом. наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 28 берез., 2024 р.). Київ. 2024. С. 330-333.

2. Ілляшенко О.В. Взаємодія правоохоронних органів України та інших європейських країн з питань запобігання незаконній торгівлі органами і тканинами людини. Юридична наука. 2015. № 2. С. 126−135.

3. Севрук В.Г. Протидія злочинам, що вчиняються організованими групами і злочинними організаціями, які сформовані на етнічній основі: теорія та практика: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 1092 с.

4. Войціховський А.В. Міжнародне співробітництво у боротьбі зі злочинністю як пріоритетний напрямок зовнішньої політики україни. *Право і безпека.* 2010. № 3 (35). С. 10−15.

5. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1992. № 22. Ст. 303;

6. Лисенко А.М., Шишкін А.О., Лисенко І.В., Вінцук В.В. Протидія одержанню неправомірної вигоди службовою особою підрозділами захисту економіки національної поліції України. Харків: «Видавництво «Форт», 2017. 176 с

7. Павленко С.О. Основи оперативно-розшукової тактики: монографія. Київ: «Видавництво Людмила», 2022. 624 с.

8. Андросович Л.Г. Зарубіжний досвід протидії організованій злочинності у сфері фінансів та можливості його застосування в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 2 (30). С.31-37.

9. Філяніна Л.А. Міжнародний досвід запобігання і боротьби з організованою злочинністю. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 434-436. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/109.pdf.

10. Білас А.І. Правоохоронна діяльність країн ЄС: порівняльно-правове дослідження : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2016. 238 с.

11. Крижна В.В. Досвід правового регулювання діяльності правоохоронних органів в зарубіжних країнах. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (21 жовтня 2022 року). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. С. 195-199.

12. Інтерпол: URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%

13. Оніщик Ю.В. Міжнародне співробітництво у боротьбі з фінансовими правопорушеннями : навч. посібник. Київ : Алерта, 2016. 422 с.

14. Воліков Т.А. Напрями міжнародного співробітництва під час розслідування кримінальних правопорушень проти власності в умовах надзвичайних правових режимів. *Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах* : збірник тез Міжнародної науковопрактичної конференції (3 листопада 2023 року). Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2023. С. 49-52.

15. Звіт Рахункової палати України за 2021 рік. База даних «Рахункова палата». URL: http://rp.gov.ua/Activity/Reports/?id=1359.

16. Барановська Т.В. Концепція кримінально-правової протидії кримінальним правопорушенням проти економічної системи. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Житомир. 2023. 507 с.

17. Мовчан А.В. Основні напрями міжнародного співробітництва правоохоронних органів у сфері протидії організованій злочинності. Теорія та практика протидії злочинності у сучасних умовах : матеріали Міжнародної науковопрактичної конференції (21 жовтня 2022 року). Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 404 с.

18. Єпринцев П.С. Теорія і практика запобігання організованій злочинності в Україні. автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінальновиконавче право. Донецький державний університет внутрішніх справ, Кропивницький, 2023. 40 с.

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.27

ЛУГОВИЙ В.О.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ

ORGANIZATIONAL AND TACTICAL FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY TRANSNATIONAL CRIMINAL GROUPS

Метою статті є дослідження організаційно-тактичних особливостей реалізації негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями. Наукова стаття присвячена дослідженню деяких аспектів розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями. На основі наукової літератури досліджуються організаційно-тактичні особливості реалізації негласних слідчих (розшукових) дій у визначеній категорії кримінальних проваджень. Автор акцентує увагу на тому, що розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, не може обмежуватись лише проведенням гласних слідчих (розшукових) дій, оскільки їх організованість зумовлює досить ретельну підготовку та приховування скоєних протиправних діянь. З огляду на зазначене, виникає нагальна потреба у проведенні ряду негласних слідчих (розшукових) дій. Реалізація вказаних заходів зумовить більш докладне дослідження як події вчиненого кримінального правопорушення, так і структури організованого злочинного угруповання та його учасників. На основі аналізу матеріалів судово-слідчої практики, було встановлено, що специфічною ознакою злочинів, учинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, є необхідність реалізації великого комплексу негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-технічних заходів, пов'язаних зі встановленням особи організатора, а також його зв'язків з іншими учасниками протиправного діяння. Серед вказаних процесуальних дій варто виділити наступні: аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу); моніторинг банківських рахунків. Встановлено наступні проблеми, що виходять зі здійснення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, зокрема: проблематичність одержання ухвали слідчого судді апеляційного суду стосовно проведення певної негласних слідчих (розшукових) дій; відсутність ініціативи окремих уповноважених осіб поліпшувати процес кримінального провадження.

Ключові слова: *транснаціональне організоване злочинне угруповання, злочин, розслідування, слідчі (розшукові) дії, негласні слідчі (розшукові) дії, моніторинг банківських рахунків, планування.*

The purpose of the article is to study the organizational and tactical features of the implementation of covert investigative (search) actions during the investigation of crimes committed by transnational organized criminal groups. The scientific article is devoted

© ЛУГОВИЙ В.О. – кандидат юридичних наук, докторант (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0009-0007-7276-2994

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

to the study of some aspects of the investigation of crimes committed by transnational organized criminal groups. Based on the scientific literature, the organizational and tactical features of the implementation of covert investigative (search) actions in a certain category of criminal proceedings are studied. The author emphasizes that the investigation of crimes committed by transnational organized criminal groups cannot be limited only to the conduct of overt investigative (search) actions, since their organization requires quite thorough preparation and concealment of the committed illegal acts. In view of the above, there is an urgent need to conduct a number of covert investigative (search) actions. The implementation of these measures will lead to a more detailed study of both the event of the committed criminal offense and the structure of the organized criminal group and its participants. Based on the analysis of materials of judicial and investigative practice, it was established that a specific feature of crimes committed by transnational organized criminal groups is the need to implement a large complex of covert investigative (search) actions and operational and technical measures related to establishing the identity of the organizer, as well as his connections with other participants in the illegal act. Among the indicated procedural actions, the following should be highlighted: audio, video surveillance of a person; removal of information from electronic communication networks; removal of information from electronic information systems; establishment of the location of radio equipment (radioelectronic means); monitoring of bank accounts. The following problems arising from the implementation of covert investigative (search) actions during the investigation of crimes committed by transnational organized criminal groups have been identified, in particular: the difficulty of obtaining a ruling of the investigating judge of the appellate court regarding the conduct of a certain covert investigative (search) action; lack of initiative of individual authorized persons to improve the process of criminal proceedings.

Key words: *transnational organized criminal group, crime, investigation, investigative (search) actions, covert investigative (search) actions, monitoring of bank accounts, planning.*

Актуальність теми. Розслідування злочинів, учинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, не може обмежуватись лише проведенням гласних слідчих (розшукових) дій, оскільки їх організованість зумовлює досить ретельну підготовку та приховування скоєних протиправних діянь. З огляду на зазначене, виникає нагальна потреба у проведенні ряду негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД). Реалізація вказаних заходів зумовить більш докладне дослідження як події вчиненого кримінального правопорушення, так і структури організованого злочинного угруповання та його учасників.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Серед вітчизняних науковців, які присвятили свої дослідження розробці поняття та реалізації НСРД, в тому числі й під час розслідування протиправної діяльності організованих злочинних угруповань, слід відмітити таких як А. А. Венедіктов, І. М. Вигівський, Л. М. Грібов, С. О. Гриценко, О. М. Дроздов С. В. Івашко, О. В. Керевич, С. С. Кудінов, Д. А. Нескоромний, С. М. Пугач, М. С. Пузирьов, О. В. Пчеліна, В. Д. Пчолкін, Д. Б. Сергєєва, Р. Л. Степанюк, С. Р. Тагієв, О. Ю. Татаров, О. Федосова, Р. О. Харьков, К. О. Чаплинський, Р. М. Шехавцов та ін.. Водночас, наше дослідження характеризується комплексним підходом до формулювання особливостей визначеної дефініції з огляду на міжнародну практику та тенденції сьогодення.

Метою статті є дослідження організаційно-тактичних особливостей реалізації негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями.

Виклад основного матеріалу. Необхідно виконувати досудове розслідування завдяки оптимальному вибору напрямів і засобів виявлення та документування доказів злочинної діяльності. Зазначені докази в більшості випадків в досліджуваній категорії кримінальних проваджень.

А вже А. А. Венедіктов вказує, що «…формально-юридичний підхід дозволяє одночасно віднести оперативне впровадження (виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації) до різних категорій, що належать до окремих, хоча і взаємопов'язаних державно-правових діяльних систем – ОРД та кримінального процесу. Тому, залишаючись незмінним за своїм змістом, оперативне впровадження як засіб пізнавальної діяльності правоохоронних органів може мати дві різні юридичні форми залежно від

сфери застосування. Це зумовлює потребу з'ясування взаємозв'язку та відособленості виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації як ОРЗ та як НСРД» [1, с. 74]. Тобто в кримінальних провадженнях за фактами вчинення визначеної категорії протиправних діянь НСРД є найбільш вагомим засобом отримання доказової інформації. Отже, їх реалізація є загальною передумовою ефективного розслідування злочинів, вчинених транснаціональними злочинними угрупованнями.

В свою чергу, Р. Л. Степанюк зазначає, що завдання розслідування «…являють собою загальні цілі, які повинні вирішуватись при розслідуванні будь-якого злочину. Тобто стратегічні завдання розслідування мають визначатися безвідносно до певних видів і груп злочинів, адже є загальними орієнтирами, як у науковій діяльності щодо формування методичних рекомендацій, так і в роботі слідчого за будь-якою конкретною справою. Їх правильніше іменувати саме стратегічними, а не загальними» [16, с. 190].

Зі свого боку, на основі проведеного дослідження В. Д. Пчолкін та Р. О. Харьков, зробили висновок, що «…негласні слідчі (розшукові) дії повинні застосовуватись за наявності встановлених підстав та умов їх проведення. Дотримання закріплених в законі принципів і правил, що забезпечують баланс, з одного боку – інтересів особистості, яка має право на недоторканність приватного життя, а з іншого боку – суспільства, зацікавленого в ефективній протидії злочинності буде сприяти ефективності здійснення конкретних негласних слідчих (розшукових) дій і гарантувати забезпечення прав і свобод громадян» [13, с. 232].

Загалом, відповідно до ч. 1 ст. 246 КПК України «Негласні слідчі (розшукові) дії – це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених цим Кодексом» [5]. Відповідна норма дублюється й в п. 1.5 Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, де вказано, що «…це різновид слідчих (розшукових) дій, відомості про факт та методи проведення яких не підлягають розголошенню, за винятком випадків, передбачених Кримінальним процесуальним кодексом України» [11]. Іншими словами, термін «негласна слідча (розшукова) дія» та майже вичерпний перелік вказаних процесуальних дій отримав нормативно-правове закріплення ще в 2012 році. Чому майже, тому що будь-яке законодавство, в тому числі кримінально-процесуальне, може змінюватись з огляду на ряд взаємопов'язаних чинників.

Так, у 2015 році відповідно до Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції» КПК України було доповнено ст. 269-1 за назвою «Моніторинг банківських рахунків», яка мала на меті створення конкретної процесуальної дії за допомогою якої та «…за наявності обґрунтованої підозри, що особа здійснює злочинні дії з використанням банківського рахунку, або з метою розшуку чи ідентифікації майна, що підлягає конфіскації або спеціальній конфіскації, у кримінальних провадженнях, віднесених до підслідності Національного антикорупційного бюро України, Бюро економічної безпеки України, прокурор може звернутися до слідчого судді в порядку, передбаченому статтями 246, 248, 249 цього Кодексу, для винесення ухвали про моніторинг банківських рахунків» [6].

Крім того, окремі зміни стосовно процесуального проведення НСРД були закріплені в Законі України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам» [10].

У розрізі зазначеного, вважаємо доречною думку В. А. Колесника, який вказує, що «…утаємниченими такі відомості мають бути не лише від осіб, стосовно яких проводяться ці негласні дії, а й від будь-яких інших осіб, зокрема й працівників органів досудового розслідування, оперативних підрозділів, посадових осіб правоохоронних та інших органів, пересічних громадян тощо, які не задіяні в підготовці й проведенні конкретних негласних слідчих (розшукових) дій, навіть якщо вони беруть участь в інших заходах із здійснення досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні. Автор відмічає, що саме негласність виступає тим чинником, який істотно впливає на визначення видів НСРД, отримання відповідних дозволів та встановлення порядку їх проведення, визначення основних виконавців і кола учасників, обрання способу фіксування перебігу й результатів проведення. Вчений акцентує увагу на тому, що особливі процесуальні вимоги впливають і на розроблення специфічних тактичних прийомів і тактико-криміналістичних рекомендацій з проведення НСРД та використання їх результатів у доказуванні» [4, с. 130].

З огляду на вищесказане, вважаємо наведений перелік НСРД в Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні найбільш послідовним та об'єктивним: «…1.11.1. Негласні слідчі (розшукові) дії, які проводяться виключно у кримінальному провадженні щодо тяжких або особливо тяжких злочинів; 1.11.2. Аудіо-, відеоконтроль особи; 1.11.3. Накладення арешту на кореспонденцію; 1.11.4. Огляд і виїмка кореспонденції; 1.11.5. Зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж; 1.11.6. Зняття інформації з електронних інформаційних систем без відома її власника, володільця або утримувача; 1.11.7. Обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; 1.11.8. Спостереження за особою в публічно доступних місцях1.11.9. Аудіо-, відеоконтроль місця; 1.11.10. Негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження; 1.11.11. Спостереження за річчю або місцем у публічно доступних місцях; 1.12.1. Контрольована поставка; 1.12.2. Контрольована закупка; 1.12.3. Оперативна закупка; 1.12.4. Спеціальний слідчий експеримент; 1.12.5. Імітування обстановки злочину; 1.13. Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; 1.14.1. Зняття інформації з електронних інформаційних систем або її частини, доступ до яких не обмежується її власником, володільцем або утримувачем чи не пов'язаний з подоланням системи логічного захисту; 1.14.2. Установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу» [11]. В той же час, варто наголосити, що вказана Інструкція потребує оновлення відповідно до вищенаведених положень окремих нормативно-правових актів.

Зі свого боку, О. Ю. Татаров зауважує, що «Не досить «ефективне» використання негласних заходів мірою пояснюється й певною недосконалістю деяких норм. Так, проблемною є неможливість проведення НСРД при документуванні кіберзлочинів («Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку» та інших злочинів, передбачених розділом 16 Кримінального кодексу України), які за ступенем тяжкості належать до злочинів невеликої та середньої тяжкості, що фактично унеможливлює не лише їх належне розслідування, а й своєчасне припинення. Адже без інформації, знятої з електронних інформаційних систем і транспортних телекомунікаційних мереж, майже неможливо отримати необхідні відомості про кіберзлочини та осіб, які їх вчиняють» [18, с. 27].

А вже О. В. Пчеліна сформувала такий перелік заходів гласного та негласного характеру при розслідуванні службових кримінальних правопорушень, як-от: «…оперативна перевірка підозрюваного на причетність до вчинення інших злочинів, у тому числі у сфері службової діяльності; здійснення перевірки за інтегрованими ІПС Національної поліції України, єдиними та державними реєстрами, іншими пошуковими системами в електронних мережах загального користування з метою отримання довідково-аналітичної та оперативно-пошукової інформації, у тому числі про аналогічні нерозкриті злочини; отримання консультаційної допомоги від фахівців; вилучення документації, пов'язаної зі службовою діяльністю підозрюваного, шляхом проведення відповідних обшуків, тимчасового вилучення чи отримання тимчасового доступу до неї; огляд вилученої документації, аналіз її змісту та виявлення слідів імовірної фальсифікації; призначення технічних і почеркознавчих експертиз документів; проведення ревізій, зустрічних та інших перевірок; огляд приміщень, земельних ділянок, споруд, устаткування тощо; отримання зразків для експертизи, за необхідності негласне отримання зразків, необхідних для порівняльного дослідження; призначення судово-економічної, будівельно-технічних та інших судових експертиз; допит підозрюваного та свідків; здійснення аудіо-, відеоконтролю особи злочинця та місця; зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, отримання розшифрування телефонних розмов і проведення їх аналізу; зняття інформації з інформаційних систем» [12, с. 291].

Досить цікавою є думка Д. Б. Сергєєвої, яка виокремлювала «…два аспекти юридичних підстав для реалізації негласних слідчих дій – широкий та вузький. У широкому аспекті під юридичною (правовою) підставою варто розуміти наявність законодавчих норм, що регламентують (передбачають) можливість проведення тієї чи іншої процесуальної дії. У вузькому розумінні юридичною підставою є складений відповідно до встановлених законом вимог процесуальний документ, що надає певному суб'єкту право здійснювати ту чи іншу процесуальну дію» [14, с. 179].

Л. М. Грібов та С. М. Пугач відмічають, що «…при проведенні НСРД у публічно доступних місцях дозволено вільно використовувати технічні засоби аудіо- і відеоконтролю, фотографування, відео- та звукозапису; технічні засоби встановлення місця знаходження конкретних матеріальних об'єктів; оптичні прилади, технічні засоби зв'язку, транспортні засоби. Вчені

відмічають, що місцем проведення НСРД є місце знаходження осіб, що беруть у ній участь, і технічних засобів, що ними використовуються. Крім того, науковці роблять висновок, що уповноважені оперативні підрозділи, виконуючи доручення слідчого, прокурора, можуть використовувати наявні у них засоби, якщо вони відповідають вимогам цього Кодексу щодо засобів, які використовуються при проведенні НСРД» [2, с. 5].

У свою чергу, С. С. Кудінов та інші дослідники вказували не те, що втручатись у приватне спілкування можливо за наявності таких підстав, як-от: «…фактичні дані, отримані у передбаченому КПК порядку, що розмови особи або інші звуки, рухи, дії, пов'язані з її діяльністю або місцем перебування, поштово-телеграфна кореспонденція певної особи іншим особам або інших осіб, певна електронна інформаційна система можуть містити відомості про обставини, які мають значення для досудового розслідування, або речі і документи, що мають істотне значення для досудового розслідування; можливість отримання відомостей про зміст приватного спілкування тільки шляхом проведення НСРД, що включають втручання у приватне спілкування» [7, с. 36]. У розрізі зазначеного відмітимо, що при розслідуванні шахрайства в сфері використання банківських електронних платежів обов'язково повинна бути наявна можливість для втручання у приватне спілкування шахраїв.

Зі свого боку, О. М. Скрябін зазначає, що «…проблематика правового регулювання проведення негласних слідчих дій нині потребує уточнення та удосконалення. Дискусійними питаннями, які потребують подальшого вирішення, є уточнення підстав та порядку прийняття рішення слідчим суддею про дозвіл чи відмову у проведенні негласних слідчих дій слідчому, прокурору, наукове дослідження та уточнення участі та взаємодії слідчого з оперативними підрозділами в процесі проведення негласних слідчих дій. Вирішення вказаних завдань дасть змогу сформувати обґрунтовані пропозиції удосконалення діючого законодавства у сфері правового регулювання реалізації негласних слідчих дій та прийняття рішення про їх дозвіл чи відмову, а також підвищить результативність використання матеріалів, отриманих під час проведення негласних слідчих дій у процесі проведення кримінального провадження» [15, с. 172].

О. В. Керевич вірно зазначав, що під час здійснення НСРД «…уповноважені оперативні підрозділи не мають права виходити за межі доручень слідчого, прокурора. Вони зобов'язані повідомляти їх про виявлення обставин, які мають значення для кримінального провадження або вимагають нових процесуальних рішень слідчого, прокурора. Далі ситуація відбувається у доволі забюрократизованій формі. Так, відповідно до «Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні», отриману інформацію в ході проведення встановлення місцезнаходження радіоелектронного пристрою та (або) спостереження за особою річчю або місцем, оперативні підрозділи, які залучалися, передають підрозділам ініціаторам для складання протоколу. Далі, після складання, протокол і додатки до нього, не пізніше 24 годин після складання, надаються прокурору, зазначеному в дорученні. Після чого прокурор, за необхідності, може ознайомити слідчого, який здійснює розслідування даного кримінального провадження з протоколом і відповід-ними додатками. Потім відбувається процес розсекречення протоколу й додатків проведення відповідних НСРД та додавання їх до матеріалів кримінального провадження» [3, с. 104].

А вже окрема група дослідників вказувала на те, що «…візуальне спостереження може здійснюватися з метою негласного спостереження, слідкування за особами, підозрюваними у вчиненні тяжких або особливо тяжких злочинів (об'єктів спостереження), місцями їх постійного проживання чи тимчасового перебування, за їх поведінкою, транспортними засобами, які вони використовують. Візуальне спостереження повинно бути спрямовано на отримання об'єктивної інформації про протиправну діяльність окремих осіб, їх співучасників, виявлення зв'язків цих осіб, встановлення місцезнаходження осіб, які розшукуються органами досудового розслідування чи судом, з'ясування обставин безвісного зникнення людей, а також встановлення місць зберігання знарядь, предметів учинення злочинів і незаконно добутого майна. Візуальне спостереження за конкретною особою завжди має на меті пошук і фіксацію відомостей, що можуть використовуватись у доказуванні, а також з метою забезпечення інших слідчих і процесуальних дій: установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, контрольованих та оперативних закупок товарів, затримання підозрюваного тощо» [6].

О. Ю. Татаров вказує, що «…у правозастосовній діяльності трапляються випадки, коли при проведенні НСРД злочин «спровоковано». Йдеться про свідоме створення обставин й умов, що зумовлюють вчинення злочину, щоб потім викрити того, хто його вчинив. Провокаційні дії «штовхають» особу на вчинення злочину. У «заздалегідь сплановані проекти» можуть потрапляти

громадяни, які виявилися психологічно не стійкими. Таким чином, надзвичайно важливим моментом у розв'язанні проблеми провокації є питання про те, чи вчинила б конкретний злочин особа за умови, якщо б до вчинення її не «схилили» [18, с. 30].

У розрізі нашого дослідження повністю поділяємо позицію Д. А. Нескоромного, який констатував, що «…провадження НСРД при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених ОЗГ, крім отримання доказів, дозволяє отримати дані щодо конкретної організованої злочинної групи, здійснювати аналіз отриманої інформації щодо чисельності ОЗГ, її складу, структури, зв'язків між членами ОЗГ, їх пособниками, наявність у них корупційних зв'язків. НСРД являються ефективним способом отримання відомостей, речей і документів, які мають значення для досудового розслідування» [8, с. 23].

Зі свого боку, С. Р. Тагієв наголошує на тому, що «…під час терористичних актів і бойових дій збільшується кількість переговорів різними каналами радіозв'язку, польотів безпілотних летальних апаратів, що керуються дистанційно, і часто бойові заряди приводяться в дію за допомогою мобільних телефонів. Природно, що для встановлення місцезнаходження даних радіоелектронних засобів необхідно оперативно реагувати» [17, с. 92].

На основі аналізу матеріалів судово-слідчої практики, нами було встановлено, що специфічною ознакою злочинів, учинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, є необхідність реалізації великого комплексу НСРД та оперативно-технічних заходів, пов'язаних зі встановленням особи організатора, а також його зв'язків з іншими учасниками протиправного діяння. Серед вказаних процесуальних дій варто виділити наступні: аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу); моніторинг банківських рахунків.

Також завдяки опрацюванню матеріалів судово-слідчої практики, нами було встановлено наступні проблеми, що виходять зі здійснення НСРД під час розслідування злочинів, вчинених транснаціональними організованими злочинними угрупованнями, зокрема: проблематичність одержання ухвали слідчого судді апеляційного суду стосовно проведення певної НСРД (67 %); відсутність ініціативи окремих уповноважених осіб поліпшувати процес кримінального провадження (43 %); незлагоджена взаємодія підрозділів правоохоронних органів та працівників установ зв'язку (72%); пошук окремими уповноваженими особами більш легких шляхів для одержання доказової інформації (39 %).

Висновки. Констатуючи вищенаведене, відмітимо, що проблематика розслідування діяльності транснаціональної злочинності має важливе значення як в діяльності правоохоронних органів окремих держав, так і на міжнародному рівні. Особливістю процесу доказування вчинення злочинів транснаціональними організованими злочинними угрупованнями є проведення НСРД. Серед найбільш поширених НСРД в досліджуваній категорії кримінальних проваджень нами виокремлено такі як: аудіо-, відеоконтроль особи; зняття інформації з електронних комунікаційних мереж; зняття інформації з електронних інформаційних систем; установлення місцезнаходження радіообладнання (радіоелектронного засобу); моніторинг банківських рахунків.

Список використаних джерел:

1. Венедіктов А. А. Виконання спеціального завдання з розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації в оперативно-розшуковій діяльності та кримінальному процесі. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2 (33). С. 74–77.

2. Грібов Л. М., Пугач С. М. Технічні засоби, що використовуються під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2 (33). С. 3–6.

3. Керевич О. В. Особливості проведення окремих невідкладних негласних слідчих (розшукових) дій. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)*. 2014. № 2 (33). С. 101–105.

4. Колесник В. А. Суб'єкти здійснення та класифікація негласних слідчих (розшукових) дій. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2013. № 1. С. 129–134.

5. Кримінальний процесуальний Кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2295

6. Кримінальний процесуальний кодекс України : Науково-практичний коментар / Харків : Право, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» Національна академія правових наук України, 2012. 681 с.

7. Негласні слідчі (розшукові) дії га використання результатів оперативно-розшукової діяльності у кримінальному провадженні : навчально-практичний посібник / Кудінов С. С., Шехавцов Р. М., Дроздов О. М., Гриценко С. О. Харків : «Оберіг», 2013. 344 с.

8. Нескоромний Д. А. Проведення негласних слідчих (розшукових) дій працівниками СБ України при розслідуванні кримінальних правопорушень, вчинених організованими злочинними групами. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика).* 2014. № 2 (33). С. 20–23.

9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення діяльності Національного антикорупційного бюро України та Національного агентства з питань запобігання корупції : Закон України від 25.04.2015. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/198-19#n133

10. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15.03.2022. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#n71

11. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : Спільний наказ ГПУ, МВС, СБУ, Адміністрації ДПрС, МФУ, МЮУ № 114/1042/516/1199/936/1687/5 від 16.11.2012 р. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12#Text

12. Пчеліна О. В. Тактичні операції під час розслідування злочинів у сфері службової діяльності. *Підприємництво, господарство і право.* 2017. № 3. С. 290–294.

13. Пчолкін В. Д., Харьков Р. О. Підстави для проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Актуальні питання досудового розслідування та тенденції розвитку криміналістичної методики* : тези доповідей всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Харків, 21 листопада 2018 р.). Харків, 2018. С. 230–232.

14. Сергєєва Д. Б. Проблемні питання постановлення ухвали про проведення негласних слідчих (розшукових) дій. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. № 1. С. 177–186.

15. Скрябін О. М. Проведення негласних слідчих дій : особливості правового регулювання. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2020. № 3. С. 169–173.

16. Степанюк Р. Л. Теоретичні засади методики розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України : дис. … д-ра. юрид. наук : 12:00.09 / Харків, 2012. 491 с.

17. Тагієв С. Р. Протидія тероризму оперативно-розшуковими заходами та негласними слідчими (розшуковими) діями в зоні проведення антитерористичної операції. *Науковий вісник Національної академії Служби безпеки України*. 2016. № 1 (59). С. 90–97.

18. Татаров О. Ю. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій : проблеми протидії злочинності. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 25–32.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.985.7:344.13(477)
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.28

РОССОХА С.В.

НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

SCIENTIFIC SUPPORT OF THE PROBLEMS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE

У статті здійснено комплексний науковий аналіз наукове забезпечення дослідження проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану з урахуванням трансформації кримінального процесуального законодавства України та практики застосування в період повномасштабної збройної агресії. Актуальність теми зумовлена істотними змінами у правовому регулюванні стадії досудового розслідування, зокрема запровадженням спеціальних процедур, розширенням процесуальних повноважень окремих суб'єктів, зміною територіальної юрисдикції, особливостями фіксації доказів і здійснення процесуальних дій в умовах бойових дій, окупації та обмеженого доступу до окремих територій. У роботі систематизовано доктринальні підходи до розуміння сутності досудового розслідування, його місця у структурі кримінального провадження та гарантійного значення для забезпечення прав і свобод людини. Проаналізовано наукові праці, присвячені як загальнотеоретичним засадам кримінального процесу, так і окремим аспектам здійснення кримінального провадження в умовах особливих правових режимів. Встановлено, що сучасні дослідження переважно мають фрагментарний характер, зосереджуються на окремих законодавчих новелах або прикладних проблемах правозастосування, не формуючи цілісної доктринальної моделі функціонування інституту досудового розслідування в умовах воєнного стану. Окрему увагу приділено співвідношенню процесуальних спрощень із принципами верховенства права, змагальності сторін, забезпечення права на захист і справедливий суд. Наголошено на необхідності визначення меж допустимої трансформації процесуальної форми без нівелювання гарантійної природи кримінального процесу. Підкреслено значення інтеграції криміналістичних розробок, алгоритмізації початкового етапу розслідування та удосконалення використання спеціальних знань в умовах підвищених безпекових ризиків. За результатами узагальнення теоретичних положень і емпіричних даних окреслено перспективні напрями подальших наукових досліджень, спрямованих на забезпечення системності нормативного регулювання, узгодженості процесуальних механізмів та підвищення ефективності досудового розслідування в умовах воєнного стану.

Ключові слова: *стадія, режим, воєнний стан, розслідування, кримінальне провадження, гарантії, доказування, підслідність, форма, юрисдикція, процес, законодавство.*

The article provides a comprehensive scholarly analysis of the current state of research on the problems of pre-trial investigation of criminal offenses under martial law, taking into account the transformation of the criminal procedural legislation of Ukraine and its application during the period of full-scale armed aggression. The relevance of the topic is obusловлено significant changes in the legal regulation of the pre-trial

© РОССОХА С.В. – докторант наукової лабораторії з проблем протидії злочинності (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0001-9453-1440

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

investigation stage, in particular the introduction of special procedures, the expansion of procedural powers of certain actors, changes in territorial jurisdiction, specific features of evidence recording, and the conduct of procedural actions under conditions of hostilities, occupation, and restricted access to certain territories. The study systematizes doctrinal approaches to understanding the essence of pre-trial investigation, its place within the structure of criminal proceedings, and its guarantee-based significance for the protection of human rights and freedoms. It analyzes scholarly works devoted both to the general theoretical foundations of criminal procedure and to specific aspects of criminal proceedings under special legal regimes. It is established that contemporary research is predominantly fragmentary in nature, focusing on individual legislative amendments or applied issues of law enforcement, without forming a coherent doctrinal model of the functioning of the pre-trial investigation institution under martial law. Particular attention is paid to the correlation between procedural simplifications and the principles of the rule of law, adversarial proceedings, the right to defense, and the right to a fair trial. The necessity of defining the limits of permissible transformation of procedural form without undermining the guarantee-based nature of criminal procedure is emphasized. The importance of integrating forensic developments, algorithmizing the initial stage of investigation, and improving the use of special knowledge under heightened security risks is highlighted. Based on the generalization of theoretical provisions and empirical data, the article outlines перспективні directions for further scholarly research aimed at ensuring the systemic nature of legal regulation, the coherence of procedural mechanisms, and the enhancement of the effectiveness of pre-trial investigation under martial law.

Key words: *stage, regime, martial law, investigation, criminal proceedings, guarantees, evidence, jurisdiction, form, process, legislation.*

Актуальність теми. Запровадження воєнного стану в Україні у зв'язку зі збройною агресією рф зумовило істотні зміни у функціонуванні всієї системи кримінальної юстиції, зокрема стадії досудового розслідування. В умовах активних бойових дій, тимчасової окупації окремих територій, масового переміщення населення, руйнування об'єктів інфраструктури та обмеженого доступу до місця вчинення кримінальних правопорушень органи досудового розслідування опинилися перед необхідністю адаптації процесуальної діяльності до надзвичайних обставин. Нормативно-правовою відповіддю на ці виклики стало внесення змін до КПК України, зокрема доповнення його спеціальними положеннями щодо особливостей здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Водночас практика застосування цих норм засвідчила наявність низки теоретичних і прикладних проблем, пов'язаних із балансом між забезпеченням ефективності кримінального переслідування та дотриманням процесуальних гарантій прав і свобод людини. Крім того, актуалізується проблема співвідношення тимчасових процесуальних спрощень із міжнародними стандартами справедливого судочинства.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Становлення та розвиток інституту досудового розслідування в національній доктрині кримінального процесу традиційно розглядається крізь призму його функціональності у загальному механізмі кримінальної юстиції, співвідношення процесуальної форми й гарантій прав людини, а також ефективності реалізації завдань кримінального провадження. Методологічні основи дослідження цієї стадії кримінального процесу сформовано у працях Ю. П. Аленіна, О. В. Бауліна, В. І. Борисова, В. І. Галагана, О. М. Капліної, В. Т. Маляренка, М. А. Погорецького, В. Т. Нора, Л. Д. Удалової, В. І. Тертишника, С. М. Шумило, О. Г. Шило, І. В. Гловюк, В. М. Трофименка, О. Ю. Татарова, Ю. М. Чорноуса, Г. К. Тетерятника, О. С. Старенького та інших учених. У межах їхніх досліджень розкрито сутність досудового розслідування як самостійної процесуальної стадії, визначено його місце в системі кримінального провадження, обґрунтовано процесуальні гарантії реалізації прав підозрюваного, потерпілого та інших учасників. Разом із тим воєнний стан як особливий правовий режим істотно змінює умови функціонування інституту досудового розслідування, що зумовлює необхідність переосмислення традиційних доктринальних підходів. Після 2014 року, а особливо з початку повномасштабної збройної агресії у 2022 році, у науковому просторі активізувалися дослідження, присвячені окремим аспектам кримінального провадження в умовах війни: особливостям підслідності та територіальної юрисдикції, здійсненню процесуальних дій за відсутності доступу до місця події, застосуванню дистанційних форм фіксації доказів, розширенню процесуальних повноважень прокурора, а також тимчасовим відступам від загальної

процедури. Однак наявні публікації переважно фокусуються на аналізі конкретних законодавчих змін або практичних труднощів їх реалізації. Узагальнене дослідження, яке б системно охарактеризувало стан наукової розробки проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень саме в умовах воєнного стану, з урахуванням еволюції нормативного регулювання, доктринальних підходів та викликів правозастосування, поки що відсутнє.

Мета статті полягає у комплексному аналізі стану наукової розробки проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Серед вітчизняних учених на рівні комплексних наукових напрацювань (дисертацій, монографій) розслідування воєнних злочинів досліджено недостатньо. З числа останніх напрацювань у цій сфері варта уваги монографія Ю. В. Орлова «Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри» [8]. Дослідження присвячене теоретичним і практичним питанням протидії злочинності кримінально-правовими та кримінологічними засобами в умовах війни. Досліджено засади й особливості реалізації кримінально-правової політики як системної реакції на кримінальні загрози збройної агресії, проблеми кваліфікації воєнних злочинів і пов'язаних із війною кримінальних правопорушень, зокрема тих, що за міжнародним кримінальним правом мають ознаки злочинів проти людяності. Поруч із кримінально-правовою презентовано результати застосування кримінологічної оптики до виявлення, опису та пояснення сутності, детермінант злочину агресії як кримінального перформансу, а також етіології, складових і особливостей виявлення сучасного російського фашизму. Проаналізовано специфіку впливу воєнних і антивоєнних факторів на криміногенну обстановку, її тенденції, проблеми адаптивності системи протидії злочинності та шляхи їх вирішення. Акцентовано увагу на специфіці кримінологічного забезпечення перехідного правосуддя в Україні, відповідних зонах криміногенних ризиків [8].

Проте, попри безперечну цінність наведених напрацювань, слід зазначити, що вказані роботи присвячені кримінально-правовим і кримінологічним аспектам досліджуваної тематики та лише побіжно стосуються предмета нашого дослідження. Інтерес науковців до проблем розслідування воєнних злочинів помітно активізувався після повномасштабної збройної російської агресії проти України в лютому 2022 року. Окремі аспекти розглядуваної проблематики висвітлено в колективній монографії на тему «Військові правопорушення та воєнні злочини: історія, теорія та практика» (2023) [16].

Водночас проміжні дослідження вітчизняних вчених, викладені в зазначеній праці, не містять єдиного підходу до розв'язання проблем, які безпосередньо стосуються розслідування воєнних злочинів, що обумовлює потребу в комплексному дослідженні з метою формування теоретичних положень та науково обґрунтованих рекомендацій щодо розслідування воєнних злочинів.

Слід зауважити, що вивченню різних аспектів розслідування воєнних злочинів присвячено низку наукових статей, що й становлять науково-теоретичне підґрунтя для написання дисертації. Розглянемо їх докладніше. Так, значний інтерес для нашої роботи становлять наукові доробки В. М. Шевчука «Сучасні проблеми криміналістики в умовах війни та глобальних загроз» [14]. Варті уваги міркування автора щодо найперспективніших напрямів інноваційних наукових досліджень у криміналістиці в умовах воєнного стану, зокрема стосовно таких питань: документування та розслідування воєнних злочинів, вчинених військовими рф в Україні; пошук зниклих українців та ідентифікація загиблих на війні в Україні; застосування цифрової криміналістики для виявлення, фіксування й розслідування воєнних злочинів, скоєних військовими рф в Україні; активізація застосування спеціальних знань і проведення судово-експертних досліджень з визначення розміру збитків фізичних та юридичних осіб, яких вони зазнали внаслідок російської збройної агресії; розроблення та застосування інноваційних криміналістичних продуктів щодо підвищення ефективності розслідування воєнних злочинів; криміналістичне забезпечення діяльності Міжнародного кримінального суду.

Досить обґрунтованим є висновок автора про те, що значною мірою успіх реалізації завдань документування воєнних злочинів та їх доказування в суді залежить від стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, якісної взаємодії між підрозділами, врахування зарубіжного досвіду розслідування та судового розгляду.

Наступним дослідженням, яке потребує ґрунтовного аналізу, є наукова стаття О. М. Дуфенюка на тему «Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, інновації», у якій науковець сформулював авторську позицію щодо особливостей розслідування воєнних злочинів в Україні в сучасних умовах. Новизна запропонованої концепції полягає в систематизації викликів, які виникають у діяльності органів досудового розслідування під час розслідування воєнних

злочинів; з'ясуванні стану та перспектив стандартизації розслідування воєнних злочинів; експлікації впливу цифрової епохи на документування воєнних злочинів. У висновках зазначеної праці наголошено на доцільності імплементації поняття «воєнні злочини» до українського законодавства; визначено геополітичні, правові, безпекові, тактичні, логістичні та інші виклики, в умовах яких діють сьогодні правоохоронні органи; підкреслено важливість стандартизації процесу розслідування, алгоритмізації проведення процесуальних дій, врахування зарубіжного досвіду та розроблення на цій основі спеціалізованих підвидових методик розслідування воєнних злочинів; звернуто увагу на особливості розслідування воєнних злочинів у цифрову епоху [4, с. 46].

Становить цінність для нашої роботи також дослідження І. В. Пирога на тему «Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану» [9]. У праці розглянуто окремі питання використання спеціальних знань у формі залучення спеціаліста до проведення слідчих (розшукових) дій під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану. Визначено спеціалістів, що беруть участь у розслідуванні вказаної категорії кримінальних проваджень, окреслено основні дії, які вони виконують, а також зосереджено увагу на об'єктах, які вилучають під час огляду місця події. Наведено перелік експертиз, що здебільшого призначають під час розслідування кримінальних правопорушень, вчинених в умовах воєнного часу, та визначено відповідні об'єкти дослідження [9, с. 347].

Змістовністю вирізняються висновки роботи «Огляд будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань під час розслідування воєнних злочинів», підготовленої авторським колективом у складі таких учених, як Ю. О. Пілюков, В. В. Юсупов, С. В. Банах [10]. У науковій публікації вчені запропонували низку пропозицій щодо вдосконалення проведення слідчого огляду будівель і споруд, що зазнали артилерійських обстрілів і бомбардувань, визначення його специфічних особливостей під час розслідування воєнних злочинів. Наведено класифікацію будівель і споруд, визначено їх спільні й відмінні риси. Окреслено організаційно-тактичні заходи з підготовки та проведення слідчого огляду. Надано обґрунтовані рекомендації щодо підбору до цієї слідчої (розшукової) дії різних спеціалістів, зазначено низку сучасних технічних прийомів і методів збирання доказової інформації на місці події. Сформульовано висновок про те, що для ефективного проведення слідчих оглядів пошкоджених та зруйнованих будівель і споруд внаслідок артилерійських обстрілів та бомбардувань слід застосовувати криміналістичну техніку з пошуку й знешкодження вибухових пристроїв і речовин; безпілотні літальні апарати, оснащені засобами фото- та відеофіксації та інші сучасні техніко-криміналістичні засоби [10].

Для вирішення окремих завдань наукового дослідження важливе значення має наукова робота І. В. Гловюк, Г. К. Тетерятник «Контекстуальні елементи у провадження щодо воєнних злочинів: предмет доказування» [2]. Стаття присвячена дослідженню питання ідентифікації правової природи контекстуальних елементів у аспекті доказування воєнних злочинів в умовах збройного конфлікту. Авторами доведено хибність тези, що контекстуальні елементи відносяться до обставин вчиненого кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України – інші обставини вчинення кримінального правопорушення), оскільки обстановка злочину повинна мати причиново-наслідковий зв'язок з власне діянням (його об'єктивною стороною); обстановка має впливати на суб'єктивне ставлення особи до діяння, яке вчиняється (суб'єктивна сторона); сукупність доказів мають вказувати, що є дії, які прямо передбачені статтями КК України, більшість з яких є банкетними до міжнародних актів. У статті проаналізовано вироки за ст. 438 КК України – порушення законів та звичаїв війни. Доведено наявність спеціального предмета доказування в категоріях проваджень щодо воєнних злочинів, специфіка якого обумовлена, по-перше, особливостями кваліфікації, яка є нестандартною, з урахуванням побудови ст. 438 КК України, яка відсилає до норм міжнародних договорів та включає широке коло діянь, які можуть бути віднесені до воєнних злочинів виключно за доведеності контекстуальних обставин. По-друге, необхідність встановлення контекстуальних обставин кримінального правопорушення, які знаходяться у причиново-наслідковому зв'язку з іншими елементами предмета доказування, впливає на особливості здійснення власне доказування. Ідеться, зокрема, про перелік питань, які слід ставити під час допиту, речі й документи, які мають вилучати під час огляду, обшуку, особливості проведення огляду та слідчого експерименту, який проводиться на місцевості, отримання інформації з відкритих джерел тощо [2, с. 394].

Продовжуючи, необхідно звернути увагу на дослідження М. Шепітько на тему «Проблеми розслідування російської агресії проти України. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» [15]. У межах цього дослідження сформульовано низку наукових положень, які мають теоретичне значення, зокрема:

– досліджено сучасний стан розслідування військових, воєнних та інших злочинів, спричинених російською агресією проти України, окреслено правові та процесуальні проблеми їх розслідування;

– звернено увагу на національний, іноземний і міжнародний характер розслідування таких злочинів;

– розглянуто проблеми, що виникли через ведення бойових дій на території України, і їх наслідки (небезпечність проведення слідчих дій, нестача кваліфікованих кадрів, наявність значної кількості біженців і тимчасово переміщених осіб тощо).

Крім того, варта уваги публікація І. І. Когутича на тему «Окремі аспекти підготовки розслідування порушення законів та звичаїв війни», присвячена актуалізації криміналістичного аналізу матеріалу, за наслідками якого існує потреба в започаткуванні розроблення типової видової методики розслідування порушення законів і звичаїв війни (злочину, передбаченого ст. 438 Кримінального кодексу України). Викладено бачення щодо окремих аспектів одного з елементів цієї методики – підготовки (організації та планування) розслідування означеного злочину [7].

Цінною в контексті нашого дослідження є публікація М. І. Смирнова на тему «Міжнародно-правові механізми розслідування та притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини» [12]. Зокрема, автором запропоновано нові механізми розслідування та притягнення до відповідальності країни-агресора за злочин агресії, злочин геноциду, злочини проти людяності та воєнні злочини.

Ще одним вітчизняним дослідженням за цією тематикою є наукова стаття колективу авторів М. В. Капустіна, Є. Є. Демидова та К. В. Латиш «Використання сучасних інформаційних технологій під час розслідування воєнних злочинів». У статті розглянуто можливості та призначення сучасних інформаційних технологій під час розслідування воєнних злочинів. До таких сучасних інформаційних технологій належать: інформаційна система «Книга катів українського народу»; електронний реєстр геномної інформації людини; єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин; аналітичний додаток «Воєнні злочинці РФ» та онлайн платформи для фіксації злочинів російської федерації проти цивільного населення України. Наголошено на тому, що використання цих сучасних інформаційних технологій має важливе значення для розслідування та розкриття воєнних кримінальних правопорушень національними органами кримінальної юстиції, а інформація, що в них міститься може бути використана для кримінального переслідування й покарання осіб, що вчинили воєнні злочини Міжнародним кримінальним судом та в спеціальному міжнародному трибуналі [5].

Акцентовано увагу на чинниках, що зумовлюють необхідність використання сучасних інформаційних технологій під час розслідування кримінальних правопорушень і перевагах сучасних інформаційних технологій. Окреслені порушення міжнародного гуманітарного права належать до категорії воєнних злочинів.

Наголошено на тому, що перед системою органів досудового розслідування постали нові виклики, пов'язані з необхідністю швидкого, всебічного та якісного документування, збирання доказової бази масових кримінальних порушень міжнародного гуманітарного права, багато з яких доводиться розслідувати вперше в умовах відсутності напрацьованих криміналістичних методик. У зв'язку з цим виникає потреба в прийнятті неординарних і кардинальних рішень задля запровадження дієвого механізму боротьби з цими злочинними виявами. Досягнення зазначеної мети можливо за рахунок забезпечення досудового розслідування новітніми засобами, розробка яких має ґрунтуватися на положеннях цифрової криміналістики, узагальненні та аналізі передової національної й міжнародної судово-слідчої практики, досягненнях науково-технічного прогресу [5].

Також слушно звернути увагу на дослідження Р. Чичі на тему «Процесуальні та організаційні особливості огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів» [13]. У науковій статті автором виокремлено типові умови проведення огляду місця вчинення воєнних злочинів передбачають перебування слідчих, прокурорів, спеціалістів, інших осіб, що залучаються до огляду місця події, та їх роботу на таких локаціях: місця руйнування об'єктів цивільної та критичної інфраструктури, пам'яток архітектури внаслідок артилерійських і ракетних обстрілів, бомбардувань; місця розграбування та пошкодження майна всіх форм власності; місця вбивств, масових вбивств і поховань; місця катувань; місця перебування військовослужбовців і найманців країни агресора; місця зберігання та перебування військової техніки і боєприпасів; місця спричинення шкоди й забруднення природного середовища.

Також слушним є висновок вченого про те, що врахування особливостей огляду місця вчинення воєнного злочину, застосування найсучасніших засобів фіксації, залучення необхідних спеціалістів, використання актуальних алгоритмів та методик огляду дозволить формувати якісну та повну доказову базу по кожному такому злочину, проводити необхідні експертні дослідження, що в подальшому дозволить притягнути до відповідальності винних осіб у національних і міжнародних судах, вирішити питання про відшкодування завданих збитків [13].

У контексті нашого дослідження з метою висвітлення теоретичних засад проблем розслідування воєнних злочинів необхідно звернути увагу на публікацію А. О. Драгоненка на тему «Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві». У доробку автором досліджуються норми чинного міжнародного кримінального права, з позиції відсутності концептуального визначення поняття воєнних злочинів, що своєю чергою є прогалиною міжнародного законодавства. Розглядаються воєнні злочини із сучасних позицій, зважаючи на накопичений позитив наукових доробок і правозастосовної практики, цілком обґрунтовано можна визначити їх як грубі порушення міжнародного гуманітарного права, які вчиняються в період збройних конфліктів (міжнародного та неміжнародного характеру), що тягнуть індивідуальну кримінальну відповідальність за міжнародним кримінальним правом. Уточнено, що воєнні злочини є видом злочинів проти миру й безпеки людства, у зв'язку з чим їм притаманні спільні для зазначених злочинних діянь ознаки: підвищений ступінь суспільної небезпеки; спрямованість таких злочинних діянь на інтереси, які охороняються міжнародним правом; їх криміналізація та караність здійснюється відповідно до норм міжнародного права [3].

Т. С. Садова в науковій статті на тему «Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві» [11] розкрила положення щодо трактування поняття воєнних злочинів проти навколишнього природного середовища в міжнародних джерелах, серед яких: Римський статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року, Додатковий протокол І до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, від 8 червня 1977 року та Конвенція про заборону військового або будь-якого ворожого використання засобів впливу на природне середовище від 18 травня 1977 року. Виявлено основні ознаки, характерні для поняття воєнних злочинів проти довкілля. Проаналізовано тлумачення масштабності, довгочасності та серйозності шкоди, завданої навколишньому природному середовищу, для правильної кваліфікації такого протиправного діяння, як воєнний злочин [11].

Значний інтерес становить дослідження Н. Антонюка на тему «Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення». У цій статті автор досліджує поняття контекстуального елемента як обов'язкової характеристики воєнного злочину. Проаналізовано диференціююче значення цього елемента та його роль для розмежування загальнокримінальних і воєнних злочинів [1].

Запропоновано контекстуальний елемент воєнного злочину розуміти через дві ознаки: встановлення того, що поведінка виконавця відбувалась у контексті та була пов'язана з міжнародним збройним конфліктом, та того, що виконавець усвідомлював фактичні обставини, які встановлювали існування збройного конфлікту. Таке розуміння відповідає загальноприйнятим міжнародним підходам, які використовуються під час кримінально-правової оцінки діянь як воєнних злочинів за міжнародним кримінальним правом.

Значну увагу приділено аналізу посібників, що з'явилися останнім часом і присвячені проблемам розслідування воєнних злочинів. Ідеться, наприклад, про навчальний посібник «Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних у контексті збройного конфлікту на Донбасі» [6], у якому зібрано теоретичну інформацію про міжнародне гуманітарне право та воєнні злочини, що є грубими його порушеннями, про особливості кваліфікації цих злочинів згідно з українським законодавством та як їх документувати для українських судів і Міжнародного кримінального суду. Також посібник містить перелік питань, які потрібно ставити свідкам під час опитування, залежно від типу злочину, який розслідується. Наприклад, як захищати місце злочину та зберігати докази, або як проводити фото та відеофіксацію наслідків артилерійського обстрілу. Крім того, у збірці даються поради професійних психологів, як опитувати людей, що пережили травмуючі події та не завдати їм надмірної шкоди. А також поради для самих поліцейських, як вберегти власне психічне здоров'я, працюючи з наслідками вчинення воєнних злочинів [6].

Висновки. Отже, сучасний стан наукової розробки проблем досудового розслідування кримінальних правопорушень в умовах воєнного стану не відповідає масштабам і складності викликів, зумовлених триваючою збройною агресією проти України. Попри наявність окремих наукових публікацій, присвячених аналізу змін до кримінального процесуального законодавства та окремих аспектів правозастосовної практики, комплексні, системні дослідження, спрямовані на формування цілісної теоретичної моделі функціонування інституту досудового розслідування в умовах воєнного стану, фактично відсутні.

Практика діяльності органів досудового розслідування засвідчує наявність значної кількості проблемних питань, що виникають у зв'язку з особливостями здійснення кримінального провадження в умовах бойових дій. Результати проведеного опитування підтверджують запит на поглиблене наукове опрацювання основних напрямів удосконалення розслідування. Зокрема, це стосується детального розкриття криміналістичної характеристики воєнних злочинів; потребу

чіткого визначення їх сутності та змісту; конкретизації обставин, що підлягають встановленню під час розслідування; виокремлення типових слідчих ситуацій та розроблення алгоритмів дій слідчого на початковому етапі; формування практичних рекомендацій щодо організації та проведення слідчих (розшукових) дій; вдосконалення механізмів використання спеціальних знань у процесі доказування.

Таким чином, подальший розвиток наукових досліджень має бути спрямований на формування системної концепції досудового розслідування в умовах воєнного стану, що поєднуватиме доктринальне осмислення змін процесуальної форми із виробленням прикладних рекомендацій для правоохоронної практики. Реалізація зазначених напрямів сприятиме підвищенню ефективності кримінального переслідування, забезпеченню належної якості доказування та збереженню належного рівня гарантій прав і свобод людини навіть в умовах воєнного часу.

Список використаних джерел:

1. Антонюк Н. Контекстуальний елемент воєнних злочинів: зміст і необхідність встановлення. *Право України*. 2023. № 5. С. 30–38.

2. Гловюк І. В., Тетерятник Г. К. Контекстуальні елементи у провадженнях щодо воєнних злочинів: предмет доказування sui generis subject of proof. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 6. С. 394–398. DOI https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-6/87.

3. Драгоненко А. О. Поняття та ознаки воєнних злочинів у міжнародному кримінальному праві. *Наукові записки*. Серія. Право. 2022. Вип. 12. С. 151–157.

4. Дуфенюк О. Розслідування воєнних злочинів в Україні: виклики, стандарти, іновації. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*. № (1). С. 46–56. https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-6.

5. Капустіна М. В., Демидова Є. Є., Латиш К. В. Використання сучасних інформаційних технологій під час розслідування воєнних злочинів. *Юридичний науковий електронний вісник*. 2023. № 4. С. 564–566.

6. Коваль Д. О., Авраменко Р. А. Воєнні злочини. Особливості розслідування міжнародних злочинів, скоєних в контексті збройного конфлікту на Донбасі. Київ : ГО Truth Hounds ; Одеса : Фенікс, 2019. 36 с.

7. Когутич І. І. Окремі аспекти підготовки розслідування порушення законів та звичаїв війни. *Криміналістика і судова експертиза*. 2023. Вип. 68. С. 95–108. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2023.68.10.

8. Орлов Ю. В. Злочинність і протидія їй в умовах війни: кримінально-правовий та кримінологічний виміри : монографія. Харків : Право, 2023. 252 с.

9. Пиріг І. Використання спеціальних знань під час розслідування злочинів, учинених в умовах воєнного стану. *Науковий вісник ДДУВС*. 2022. Спецвип. № 2. С. 347–352. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-6-347-352.

10. Пілюков Ю. О., Юсупов В. В., Банах С. В. Огляд будівель і споруд, які зазнали артилерійських обстрілів та бомбардувань під час розслідування воєнних злочинів. 2022. DOI: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-302-6-23. http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/322/8779/18380-1?inline=1

11. Садова Т. С. Щодо поняття воєнних злочинів проти довкілля в міжнародному кримінальному праві. *Право і суспільство*. 2021. № 4. С. 252–257.

12. Смирнов М. І. Міжнародно-правові механізми розслідування та притягнення до відповідальності країни-агресора за найтяжчі міжнародні злочини. *Нове українське право.* 2023. Вип. 1. С. 172–180.

13. Чича Р. П. Процесуальні та організаційні особливості огляду місця події під час розслідування воєнних злочинів. *Legea Şi Viaţa. Publicaţie ştiinţifico-practică. ediţie specială.* 2023. С. 199–200. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/4fa0ac1e-dc80-4e8f-85c7-d152f960cc59/content.

14. Шевчук В. Сучасні проблеми криміналістики в умовах війни та глобальних загроз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2022. Вип. 3 (28). С. 11–27.

15. Шепітько М. Проблеми розслідування російської агресії проти України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. Харків. 2022. Вип. 2 С. 32–43.

16. Military offences and war crimes: background, theory and practice: collective monograph / Ed. by V.M. Stratonov. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. 876 p.

Дата першого надходження статті до видання: 14.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.29

СУСЛІКОВА І.С.

ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КІБЕРЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ

TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS WHEN INVESTIGATING CYBERCRIMES COMMITTED IN THE FINANCIAL SPHERE

Статтю присвячено дослідженню типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кіберзлочинів, учинених у фінансовій сфері. Актуальність теми зумовлена стрімкою цифровізацією фінансових відносин, поширенням безготівкових розрахунків, використанням електронних платіжних сервісів і віртуальних активів, а також зростанням кількості фінансових кіберзлочинів, які характеризуються високим рівнем латентності, транснаціональністю та складністю доказування. В умовах воєнного стану зазначені процеси набувають особливої гостроти, оскільки збільшується обсяг онлайн-платежів, соціальних і благодійних виплат, що створює додаткові можливості для злочинних посягань. У статті проаналізовано поняття та значення слідчої ситуації як криміналістичної категорії й обґрунтовано доцільність її використання для оптимізації тактики досудового розслідування фінансових кіберзлочинів. Виокремлено та детально охарактеризовано основні типові слідчі ситуації, зокрема ситуацію первинного виявлення факту кримінального правопорушення, ідентифікації способу його вчинення, використання підставних осіб і фінансових посередників, трансформації та маскування фінансових потоків, транснаціонального характеру посягання, а також протидії розслідуванню з боку підозрюваних. Розкрито їх інформаційний зміст, характерні ознаки, основні доказові ризики та тактичне значення для вибору слідчих (розшукових) дій. Зроблено висновок, що систематизація типових слідчих ситуацій дозволяє підвищити ефективність кримінального переслідування шляхом своєчасного збереження цифрових і фінансових доказів, правильного визначення напряму розслідування та мінімізації ризиків втрати доказової інформації. Обґрунтовано, що ефективне розслідування фінансових кіберзлочинів потребує комплексного поєднання інструментів цифрової криміналістики, фінансового аналізу, експертних досліджень і міжнародного співробітництва. Отримані результати можуть бути використані у практичній діяльності органів досудового розслідування, а також у подальших наукових дослідженнях проблем криміналістичного забезпечення протидії кіберзлочинам у фінансовій сфері.

Ключові слова: *кіберзлочини у фінансовій сфері, фінансове кібершахрайство, цифрові докази, доказування у кримінальному провадженні, розслідування кіберзлочинів, міжнародні стандарти доказування, зарубіжний досвід, фінансова розвідка, цифрова криміналістика.*

The article is devoted to the study of typical investigative situations that arise during the investigation of cybercrimes committed in the financial sector. The relevance of the topic is due to the rapid digitalization of financial relations, the spread of non-cash payments, the use of electronic payment services and virtual assets, as well as the growth in the number of financial cybercrimes, which are characterized by a high level of latency, transnationality and complexity of proof. In conditions of martial law,

© СУСЛІКОВА І.С. – доктор філософії з економіки, доцент кафедри фінансового та податкового права (Державний податковий університет) https://orcid.org/0000-0003-3399-020X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

these processes become especially acute, as the volumes of online payments, social and charitable payments increase, which creates additional opportunities for criminal encroachments. The article analyzes the concept and meaning of the investigative situation as a forensic category and justifies the feasibility of its use to optimize the tactics of pre-trial investigation of financial cybercrimes. The main typical investigative situations are identified and described in detail, in particular, situations of initial detection of the fact of a criminal offense, identification of the method of its commission, use of front persons and financial intermediaries, transformation and masking of financial flows, transnational nature of the encroachment, as well as resistance to the investigation by the suspects. Their information content, characteristic features, main evidentiary risks and tactical significance for the choice of investigative (detective) actions are revealed. It is concluded that the systematization of typical investigative situations allows to increase the efficiency of criminal prosecution by timely preservation of digital and financial evidence, correct determination of the direction of the investigation and minimizing the risks of loss of evidentiary information. It is substantiated that effective investigation of financial cybercrimes requires a comprehensive combination of digital forensics tools, financial analysis, expert research and international cooperation. The results obtained can be used in the practical activities of pre-trial investigation bodies, as well as in further scientific research into the problems of forensic support for combating cybercrimes in the financial sector.

Key words: *cybercrimes in the financial sector, financial cyberfraud, digital evidence, evidence in criminal proceedings, cybercrime investigation, international standards of evidence, foreign experience, financial intelligence, digital forensics.*

Актуальність теми. Актуальність дослідження типових слідчих ситуацій при розслідуванні кіберзлочинів, учинених у фінансовій сфері, зумовлена стрімкою цифровізацією фінансових відносин, зростанням обсягів безготівкових розрахунків, використанням електронних платіжних сервісів і віртуальних активів, а також транснаціональним характером сучасної кіберзлочинності. Зазначені процеси істотно ускладнюють діяльність органів досудового розслідування, оскільки кримінально протиправні посягання на фінансові ресурси дедалі частіше здійснюються із застосуванням складних цифрових технологій, а докази набувають нематеріальної, динамічної та розподіленої форми [1].

Особливої значущості ця проблематика набуває в умовах воєнного стану, коли зростає кількість онлайн-платежів, благодійних зборів, соціальних і державних виплат, що створює сприятливе середовище для фінансових кіберзлочинів, зокрема кібершахрайства, фішингових атак і незаконного заволодіння коштами. Водночас типові для таких правопорушень слідчі ситуації характеризуються дефіцитом початкової інформації, швидкою втратою цифрових слідів, використанням підставних осіб та транснаціональних платіжних інструментів, що ускладнює встановлення кінцевого вигодонабувача та доведення фактичного контролю над фінансовими активами.

Незважаючи на наявність окремих наукових досліджень у сфері кіберзлочинності та фінансових правопорушень, проблематика типових слідчих ситуацій у цій категорії кримінальних проваджень залишається недостатньо систематизованою. Відсутність науково обґрунтованої класифікації слідчих ситуацій та чітких тактичних рекомендацій щодо дій слідчого на різних етапах розслідування призводить до втрати доказової інформації, затягування кримінального провадження та зниження ефективності кримінального переслідування.

У зв'язку з цим наукове дослідження типових слідчих ситуацій при розслідуванні кіберзлочинів у фінансовій сфері є актуальним і практично значущим. Воно спрямоване на вдосконалення криміналістичного забезпечення досудового розслідування, підвищення якості доказування та формування ефективної тактики реагування органів правопорядку на сучасні виклики фінансової кіберзлочинності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику типових слідчих ситуацій у справах про кіберзлочини, вчинені у фінансовій сфері, у своїх наукових працях досліджували М. А. Погорецький, Т. Г. Фоміна, І. Г. Каланча, А. В. Гутник, А. Я. Хитра, А. Є. Жилін, К. О. Чаплинський, М. І. Хавронюк, С. С. Чернявський.

Незважаючи на наявність наукових праць, присвячених кіберзлочинності та фінансовим кримінальним правопорушенням, проблематика типових слідчих ситуацій у цій категорії кримінальних проваджень залишається фрагментарно дослідженою. У криміналістичній науці

відсутня уніфікована класифікація таких ситуацій з урахуванням специфіки цифрових доказів, транснаціонального характеру фінансових операцій, використання підставних осіб і віртуальних активів. Недостатньо розробленими залишаються тактичні алгоритми дій слідчого на початковому етапі розслідування в умовах дефіциту інформації та швидкої втрати цифрових слідів, а також питання доказування фактичного контролю особи над фінансовими й цифровими інструментами у складних багатоепізодних схемах.

Крім того, подальшого наукового осмислення потребують проблеми співвідношення та достатності цифрових і фінансових доказів у межах окремих слідчих ситуацій, критерії їх оцінки судом, а також особливості застосування міжнародних механізмів отримання електронних доказів у транснаціональних провадженнях. Практично недослідженим залишається вплив активної протидії з боку підозрюваних, зокрема використання засобів анонімізації й шифрування, на трансформацію слідчих ситуацій і вибір тактики розслідування, а також питання комплексного використання експертних досліджень у справах про кіберзлочини у фінансовій сфері.

Метою дослідження наукове обґрунтування та систематизація типових слідчих ситуацій, що виникають під час розслідування кіберзлочинів у фінансовій сфері, а також розроблення теоретичних і прикладних підходів до вибору оптимальної тактики дій слідчого з урахуванням специфіки цифрових і фінансових доказів, транснаціонального характеру правопорушень та сучасних викликів доказування.

Виклад основного матеріалу. У криміналістиці слідчу ситуацію прийнято розглядати як сукупність фактичних обставин, інформаційних можливостей, процесуальних умов та поведінкових чинників, що складаються на певному етапі досудового розслідування і визначають напрям, зміст та тактику слідчих (розшукових) дій. Для кіберзлочинів у фінансовій сфері такі ситуації мають специфічний характер, зумовлений нематеріальністю об'єкта посягання, динамічністю цифрових доказів і складною структурою фінансових операцій [1].

Розглянемо кілька найбільш поширених слідчих ситуацій.

Ситуація первинного виявлення факту фінансового кіберзлочину формується на початковому етапі досудового розслідування та характеризується вкрай обмеженим обсягом перевіреної інформації, що має фрагментарний і нестабільний характер. У більшості випадків підставою для внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань є заява потерпілого про незаконне списання коштів з банківського рахунку, платіжної картки чи електронного гаманця або повідомлення про введення його в оману шляхом використання цифрових засобів комунікації.

Інформаційний зміст цієї слідчої ситуації, як правило, обмежується суб'єктивними поясненнями потерпілого, окремими відомостями про час і суму списання коштів, а також загальними обставинами користування фінансовими або цифровими сервісами. Водночас об'єктивні дані про спосіб учинення кримінального правопорушення, технічний механізм доступу до фінансової інформації, використані цифрові інструменти, а також особу правопорушника та його місцезнаходження на цьому етапі відсутні або не піддаються негайній ідентифікації [2].

Характерною ознакою цієї слідчої ситуації є підвищений ризик втрати доказової інформації. Банківські логи, журнали доступу, дані платіжних систем, телекомунікаційна інформація та інші цифрові сліди мають обмежений строк зберігання та можуть бути змінені або знищені внаслідок технічних процедур або дій злочинців. За таких умов зволікання з фіксацією й збереженням інформації суттєво ускладнює подальше доказування та може призвести до втрати ключових доказів.

Варто відмітити, що значення ситуації первинного виявлення фінансового кіберзлочину полягає у необхідності негайної реалізації комплексу невідкладних слідчих (розшукових) та процесуальних дій, спрямованих на збереження цифрових і фінансових даних. Пріоритетними завданнями слідчого на цьому етапі є забезпечення термінового збереження інформації у банківських установах і платіжних сервісах, фіксація цифрових слідів, а також формування первинної версійної бази щодо можливого способу вчинення кримінального правопорушення [3].

Водночас ця слідча ситуація потребує від слідчого особливої обережності у формулюванні процесуальних рішень, оскільки наявна інформація не дозволяє однозначно кваліфікувати дії правопорушника або визначити ступінь участі третіх осіб. Саме на цьому етапі закладається доказова основа подальшого розслідування, а помилки у визначенні тактичних пріоритетів можуть мати незворотні негативні наслідки для всього кримінального провадження.

Ситуація ідентифікації способу вчинення фінансового кіберзлочину формується після первинної фіксації факту протиправного заволодіння коштами та характеризується поступовим накопиченням цифрової інформації, яка дозволяє окреслити загальний механізм злочинного посягання. На цьому етапі досудового розслідування слідчий зосереджує увагу на з'ясуванні того, яким саме способом було здійснено доступ до фінансових ресурсів потерпілого: шляхом

фішингового впливу, застосування методів соціальної інженерії, злому облікового запису, компрометації платіжного інструменту або використання інших цифрових схем.

Інформаційна база цієї слідчої ситуації формується за рахунок аналізу окремих цифрових слідів, що залишилися внаслідок злочинної діяльності. До таких слідів належать електронні повідомлення, посилання на підроблені вебресурси, доменні імена, журнали доступу, IP-адреси, дані платіжних транзакцій, а також інформація, отримана від банківських установ, платіжних сервісів і телекомунікаційних операторів. Водночас ці відомості, як правило, не містять безпосередньої ідентифікації особи правопорушника, що зумовлює інформаційну неповноту та потребу в подальшому аналітичному опрацюванні доказового матеріалу [3].

Характерною рисою цієї слідчої ситуації є ймовірність багатоваріантності способу вчинення злочину, коли окремі цифрові ознаки можуть відповідати кільком кримінальним механізмам одночасно. Наприклад, фішинг може поєднуватися з елементами соціальної інженерії, а компрометація облікового запису — із подальшим використанням шкідливого програмного забезпечення. За таких умов існує ризик помилкового визначення способу вчинення злочину, що може призвести до неправильного вибору тактики розслідування та неефективного використання слідчих і експертних ресурсів.

Тактичне значення ситуації ідентифікації способу вчинення фінансового кіберзлочину полягає у формуванні первинної криміналістичної моделі злочину, яка визначає напрями подальшого збирання доказів. Саме встановлення способу посягання обумовлює вибір конкретних слідчих (розшукових) дій, необхідність призначення відповідних експертиз (комп'ютерно-технічних, телекомунікаційних, фінансово-економічних), а також визначення кола суб'єктів, у яких слід витребувати доказову інформацію.

Водночас ця слідча ситуація потребує від слідчого дотримання принципу версійності та критичного аналізу наявних даних. Передчасне або необґрунтоване закріплення єдиної версії щодо способу вчинення злочину може обмежити подальші можливості доказування та ускладнити встановлення повної картини кримінального правопорушення. Тому на цьому етапі особливого значення набуває комплексний підхід до аналізу цифрових слідів і поступове уточнення механізму злочину з урахуванням нових доказів.

Ситуація використання підставних осіб та фінансових посередників є однією з найбільш характерних і водночас складних для розслідування фінансових кіберзлочинів. Вона виникає у випадках, коли викрадені або незаконно отримані кошти не надходять безпосередньо у розпорядження організатора кримінального правопорушення, а спрямовуються на рахунки третіх осіб або проходять через низку платіжних сервісів, електронних гаманців чи фінансових платформ. Такі особи часто виконують роль так званих «дропів» і формально виступають власниками або користувачами рахунків, що використовуються у кримінально протиправній схемі.

Специфіка цієї слідчої ситуації полягає у наявності чітко зафіксованих фінансових операцій та документально підтверджених платіжних транзакцій за одночасної відсутності очевидного зв'язку між рухом коштів і конкретною особою-організатором злочину. Формальна належність рахунків підставним особам створює ілюзію легітимності фінансових операцій та ускладнює встановлення справжнього суб'єкта контролю над коштами. У ряді випадків такі особи можуть усвідомлювати свою роль у злочинній схемі, однак нерідко вони залучаються шляхом обману або під виглядом законної фінансової діяльності [4].

Ключовою проблемою доказування у межах цієї слідчої ситуації є необхідність відмежування формального володіння фінансовим інструментом від фактичного контролю над ним. Для кримінально-правової оцінки вирішального значення набуває не сам факт відкриття рахунку на певну особу, а встановлення того, хто реально ініціював фінансові операції, приймав рішення щодо руху коштів, мав доступ до засобів автентифікації та отримував кінцеву вигоду.

Значення цієї слідчої ситуації полягає у необхідності зміщення акценту з формального встановлення власників рахунків на дослідження реального механізму управління фінансовими потоками. Пріоритетного значення набувають слідчі (розшукові) дії, спрямовані на аналіз цифрових слідів доступу до рахунків, дослідження зв'язків між підставними особами та іншими учасниками схеми, а також встановлення способів передачі контролю над фінансовими інструментами.

Водночас ця ситуація характеризується підвищеним ризиком помилкової криміналізації дій осіб, які фактично не усвідомлювали свого залучення до злочинної діяльності. Тому від слідчого вимагається ретельна оцінка суб'єктивної сторони діяння кожного учасника фінансової схеми, а також диференційований підхід до процесуального статусу таких осіб. Саме у межах цієї слідчої ситуації формуються передумови для правильного встановлення кола співучасників та забезпечення справедливості кримінального переслідування [4].

Ситуація трансформації та маскування фінансових потоків виникає у випадках, коли після первинного заволодіння коштами злочинці здійснюють їх багатоетапне переміщення з метою

ускладнення або унеможливлення встановлення походження активів, кінцевого вигодонабувача та зв'язку між злочином і фінансовим результатом. Найчастіше це проявляється у конвертації коштів у криптовалюти, використанні електронних гаманців, міжнародних платіжних систем, сервісів швидких переказів, а також інструментів анонімізації та фінансового «розшарування».

Інформаційна специфіка цієї слідчої ситуації полягає у наявності значного масиву фінансових і цифрових даних, які, однак, не утворюють очевидного та лінійного ланцюга руху коштів. Фінансові операції можуть здійснюватися у різних юрисдикціях, із використанням різних валют, платіжних платформ і технологічних рішень, що призводить до фрагментації доказової інформації. За таких умов встановлення причинно-наслідкового зв'язку між первинним злочинним посяганням і подальшими фінансовими операціями потребує спеціального аналітичного опрацювання [5].

Особливої складності ця слідча ситуація набуває у випадках використання віртуальних активів. Псевдонімний характер блокчейн-транзакцій, відсутність прямої прив'язки гаманця до конкретної особи, а також можливість застосування міксерів, сервісів приховування транзакцій і децентралізованих платформ суттєво ускладнюють персоніфікацію фінансової діяльності. У таких умовах доказування не може обмежуватися аналізом окремих транзакцій і потребує комплексного поєднання цифрових, фінансових і поведінкових доказів.

Тактичне значення ситуації трансформації та маскування фінансових потоків полягає у необхідності застосування міждисциплінарного підходу до розслідування. Слідчий змушений поєднувати методи цифрової криміналістики, фінансового аналізу та економічної експертизи з даними, отриманими в результаті оперативно-розшукових заходів і міжнародного співробітництва. Пріоритетним завданням є не лише фіксація окремих фінансових операцій, а й відтворення загальної логіки руху коштів як елементу єдиного злочинного механізму.

Водночас ця слідча ситуація потребує від слідчого чіткого розуміння меж допустимого втручання у фінансову сферу та дотримання принципів законності, необхідності й пропорційності. Неналежне процесуальне оформлення отримання фінансових і цифрових даних або порушення стандартів їх збереження може призвести до втрати доказової сили навіть за наявності об'єктивно значущої інформації. Таким чином, ситуація трансформації та маскування фінансових потоків є однією з найбільш складних з точки зору доказування та вимагає високого рівня професійної підготовки слідчого і залучених фахівців.

Ситуація транснаціонального характеру фінансового кіберзлочину виникає у випадках, коли елементи кримінально протиправного механізму пов'язані з кількома юрисдикціями. Як правило, серверна інфраструктура, платіжні платформи, криптовалютні сервіси або кінцеві вигодонабувачі розташовані за межами держави, на території якої здійснюється досудове розслідування. Така ситуація є типовою для сучасних фінансових кіберзлочинів і суттєво ускладнює доступ до доказової інформації.

Інформаційною особливістю цієї слідчої ситуації є фрагментарність доказів, розпорошених між різними державами, а також залежність слідчого від іноземних провайдерів послуг, фінансових установ і компетентних органів інших країн. Отримання цифрових і фінансових даних у таких умовах потребує застосування механізмів міжнародної правової допомоги, які традиційно характеризуються складністю процедур і значними часовими витратами. Зволікання з ініціюванням таких механізмів може призвести до втрати або зміни доказової інформації.

Тактичне значення ситуації транснаціонального характеру злочину полягає у необхідності максимально раннього визначення міжнародного елементу кримінального провадження та своєчасного застосування процедур термінового збереження електронних доказів. Для слідчого критично важливим є правильне формулювання запитів про міжнародну правову допомогу, визначення кола необхідних даних і дотримання вимог іноземного законодавства щодо захисту персональних даних та прав людини. Саме в цій ситуації особливого значення набуває координація з органами прокуратури та використання міжнародних правових інструментів у сфері кіберзлочинності.

Водночас транснаціональна слідча ситуація потребує від слідчого врахування ризиків визнання доказів недопустимими у разі порушення процедур їх отримання. Неналежне процесуальне оформлення міжнародних запитів або ігнорування вимог іноземної юрисдикції може поставити під сумнів результати всього розслідування, що зумовлює необхідність підвищеної уваги до формальних аспектів доказування [6].

Ситуація протидії розслідуванню виникає на будь-якому етапі досудового розслідування фінансових кіберзлочинів і характеризується активною або пасивною поведінкою підозрюваних, спрямованою на ускладнення або блокування збирання доказів. Така протидія може проявлятися у приховуванні або знищенні цифрових слідів, використанні засобів шифрування та анонімізації, відмові від надання доступу до цифрових пристроїв, а також у зловживанні процесуальними правами з метою затягування розслідування.

Інформаційна специфіка цієї слідчої ситуації полягає у зменшенні доступності доказової інформації та зростанні ролі непрямих доказів. Слідчий часто стикається з обмеженим доступом до первинних цифрових даних і змушений відновлювати механізм кримінального правопорушення на підставі аналізу фінансових операцій, поведінкових моделей, зв'язків між учасниками та результатів експертних досліджень. За таких умов особливої ваги набуває послідовність і системність доказування.

Тактичне значення ситуації протидії розслідуванню полягає у необхідності забезпечення бездоганної процесуальної форми кожної слідчої (розшукової) дії. Будь-які порушення вимог кримінального процесуального закону щодо фіксації, збереження або використання цифрових доказів можуть бути використані стороною захисту для дискредитації доказової бази. Тому в цій ситуації ключовим завданням слідчого є дотримання стандартів допустимості, належності та достовірності доказів [6].

Крім того, ситуація протидії розслідуванню вимагає від слідчого прогнозування можливих дій підозрюваних і застосування превентивних заходів, спрямованих на збереження доказової інформації. Саме в таких умовах особливого значення набуває своєчасне залучення експертів, застосування технічних засобів фіксації та чітке документування всіх етапів роботи з цифровими доказами. У підсумку ефективне подолання протидії розслідуванню є вирішальним чинником успішного завершення кримінального провадження у справах про фінансові кіберзлочини.

Висновки. Проведений аналіз типових слідчих ситуацій при розслідуванні кіберзлочинів, учинених у фінансовій сфері, свідчить, що такі кримінальні провадження характеризуються підвищеним рівнем інформаційної невизначеності, динамічністю доказової бази та складною структурою фінансово-цифрових взаємозв'язків. На кожному етапі досудового розслідування слідчий стикається з різними комбінаціями інформаційних, процесуальних і поведінкових чинників, що зумовлює формування специфічних слідчих ситуацій — від первинного виявлення факту злочину до активної протидії розслідуванню та транснаціонального характеру посягання. Систематизація таких ситуацій дозволяє глибше усвідомити механізм фінансового кіберзлочину та визначити ключові ризики втрати або спотворення доказової інформації.

Узагальнення типових слідчих ситуацій створює наукову основу для формування ефективної тактики досудового розслідування, що має базуватися на принципах оперативності, комплексності та процесуальної бездоганності. Встановлення способу вчинення кримінального правопорушення, доведення фактичного контролю над фінансовими інструментами, подолання транснаціональних бар'єрів і протидії з боку підозрюваних потребують поєднання цифрової криміналістики, фінансового аналізу та міжнародного співробітництва. Запропонований підхід сприяє підвищенню якості доказування, забезпеченню допустимості цифрових доказів і, як наслідок, підвищенню ефективності кримінально-правової протидії кіберзлочинам у фінансовій сфері.

Список використаних джерел:

1. Шапочка С. В. До питання запобігання окремим видам шахрайства, яке вчиняється з використанням можливостей мережі інтернет. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)* : наук.-практ. журнал. Київ : МНДЦ при РНБО України. 2014. No 1 (32). С. 213–225.
2. Самойлов С. В. Типові слідчі ситуації початкового етапу розслідування шахрайств, що вчиняються з використанням мережі «Інтернет», відповідні їм слідчі версії та алгоритми їх перевірки. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* 2014. No4. С. 25–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pppd_2014_4_6
3. Павлова Н. В. Особливості початкового етапу розслідування кримінальних правопорушень, вчинених шляхом шахрайства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. No 2. С. 466–471.
4. Свобода Є. Ю., Кофанов А. В., Самодін А. В. та ін. Участь спеціаліста-криміналіста під час проведення окремих слідчих (розшукових) дій : навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд-ЛТД», 2018. 432 с.
5. Криміналістика : підручник. У 2 т. Т. 1. за ред. В. Ю. Шепітька. Харків : Право, 2019. 456 с.
6. Чаплинський К. О., Рейнгольд А. В., Павлова Н. В. Чаплинський К.О**.** Методика розслідування шахрайства в інтернет-комерції: теорія та практика : монографія. Одеса : Видавництво «Юридика», 2024. 242 с. URL: https://er.dduvs.edu.ua/bitstream/123456789/13318/1/Чаплинський%20К.О._Методика%20розслідування%20шахрайства%20в%20інтернет%20комерції_preview.pdf.

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.431:343.98
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.30

ФІЛАШКІН В.С.

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ВЧИНЕННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: СТРУКТУРА, ЕТАПИ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ

FORENSIC CHARACTERISTICS OF METHODS OF HUMAN TRAFFICKING: STRUCTURE, STAGES, AND IMPLEMENTATION MECHANISMS

У статті досліджено комплексному криміналістичному дослідженню способів вчинення торгівлі людьми як складної злочинної технології, що характеризується високим рівнем організованості, багатоступеневістю та активним використанням сучасних цифрових, фінансових і логістичних інструментів. Актуальність дослідження зумовлена зростанням латентності цього кримінального правопорушення, його транснаціональним характером і недостатньою ефективністю виявлення та розслідування в умовах цифровізації протиправної діяльності.

На основі аналізу положень кримінального процесуального законодавства, наукових підходів вітчизняних і зарубіжних учених, а також результатів емпіричного дослідження обґрунтовано доцільність розгляду способів вчинення торгівлі людьми як упорядкованого комплексу взаємопов'язаних дій та заходів направлених на встановлення всіх обставин вчиненого злочину. Встановлено, що у переважній більшості досліджених кримінальних проваджень спосіб вчинення має повноструктурний характер і реалізується через чотири послідовні фази: інформаційно-пошукову, підготовчо-організаційну, діяльнісно-операційну та фазу приховування слідів злочину.

У статті систематизовано типові підготовчі дії правопорушників, зокрема вербувальні технології, документально-логістичні операції, корупційні зв'язки, механізми контролю та експлуатації потерпілих, а також способи легалізації злочинних доходів. Запропоновано класифікацію способів вчинення торгівлі людьми залежно від характеру впливу на потерпілих і організаційних особливостей злочинної діяльності.

Зроблено висновок, що комплексний і технологічний характер способів вчинення торгівлі людьми зумовлює необхідність розроблення спеціалізованих криміналістичних методик досудового розслідування, орієнтованих на поетапний аналіз протиправної діяльності, прогнозування поведінки правопорушників і своєчасне виявлення потерпілих. Результати дослідження можуть бути використані правоохоронними органами для підвищення ефективності протидії торгівлі людьми та вдосконалення практики розслідування кримінального провадження.

Ключові слова: *торгівля людьми, криміналістичне дослідження, способи вчинення злочину, організована злочинність, вербування, експлуатація потерпілих, легалізація доходів, досудове розслідування, криміналістичні методики.*

The article investigates the comprehensive forensic study of methods of human trafficking as a complex criminal technology characterized by a high level of organization, multi-stage execution, and active use of modern digital, financial, and logistical tools. The relevance of the study is determined by the increasing latent nature of this criminal offense, its transnational character, and the insufficient effectiveness of detection and investigation in the context of digitalization of unlawful activities.

© ФІЛАШКІН В.С. – кандидат юридичних наук https://orcid.org/0009-0006-3920-9268
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Based on the analysis of the provisions of criminal procedural legislation, scientific approaches of domestic and foreign scholars, as well as the results of empirical research, the study substantiates the feasibility of considering methods of human trafficking as an ordered set of interrelated actions and measures aimed at establishing all circumstances of the committed crime. It was established that in the vast majority of investigated criminal proceedings, the method of commission has a fully structured nature and is implemented through four sequential phases: information-search, preparatory-organizational, operational-activity, and crime concealment phases.

The article systematizes typical preparatory actions of offenders, including recruitment technologies, document-logistical operations, corruption networks, mechanisms of control and exploitation of victims, as well as methods of legalization of criminal proceeds. A classification of methods of human trafficking is proposed depending on the nature of influence on victims and organizational features of criminal activity.

The study concludes that the complex and technological nature of human trafficking methods necessitates the development of specialized forensic techniques for pre-trial investigation, oriented toward step-by-step analysis of unlawful activity, prediction of offender behavior, and timely identification of victims. The research results can be used by law enforcement agencies to enhance the effectiveness of combating human trafficking and improve the practice of criminal proceedings investigation.

Key words: *human trafficking, forensic study, methods of crime commission, organized crime, recruitment, victim exploitation, legalization of proceeds, pre-trial investigation, forensic techniques.*

Вступ. Торгівля людьми залишається одним із найбільш латентних, транснаціональних та соціально небезпечних злочинів сучасності, що посягає на фундаментальні права і свободи людини та підриває засади національної й міжнародної безпеки. Попри наявність нормативного закріплення кримінальної відповідальності за торгівлю людьми та напрацьовану правозастосовну практику, ефективність її виявлення й розслідування залишається недостатньою, що значною мірою зумовлено високим рівнем організованості таких злочинів, їх багатоступеневим характером, використанням сучасних цифрових технологій і транснаціональних логістичних та фінансових схем. У зв'язку з цим актуалізується необхідність комплексного дослідження способів вчинення торгівлі людьми на основі емпіричних даних із метою розроблення узагальненої криміналістичної моделі, придатної для практичного використання правоохоронними органами.

Постановка завдання. Мета статті полягає у комплексному криміналістичному дослідженні способів вчинення торгівлі людьми з метою виявлення їх структури, етапності та внутрішньої логіки реалізації, яке може бути використане для підвищення ефективності досудового розслідування, прогнозування поведінки правопорушників і вдосконалення практики протидії торгівлі людьми.

Результати дослідження. У сучасних умовах способи вчинення торгівлі людьми дедалі частіше набувають ознак складної «злочинної технології», що поєднує вербувальну діяльність, документально-організаційні та корупційні елементи, механізми примусового контролю й експлуатації, а також розгалужені канали приховування слідів і легалізації злочинних доходів. Водночас у кримінально-правовій та криміналістичній науці відсутнє достатньо системне й емпірично обґрунтоване бачення структури, етапності та внутрішньої логіки реалізації способів вчинення торгівлі людьми, особливо з урахуванням активного використання мережі Інтернет, анонімних комунікацій і цифрових платіжних інструментів. Це ускладнює формування ефективних методик досудового розслідування, прогнозування поведінки правопорушників та своєчасне виявлення жертв.

Кожне кримінальне правопорушення характеризується унікальним, властивим лише йому, комплексом дій, які відображають механізм протиправного діяння. Саме тому вивчення способу вчинення набуває принципового значення, оскільки відповідно до ч. 1 ст. 91 КПК України віднесений законодавцем до переліку обставин, які підлягають доказуванню. Аналіз цього елементу дозволяє краще зрозуміти природу злочинного діяння, виявити закономірності поведінки злочинця, спрогнозувати можливі дії співучасників, а також оптимізувати процес досудового розслідування [1].

Як справедливо зазначає І.В. Гора, вивчення способу вчинення кримінального правопорушення містить важливу інформацію про виконавця, застосовані засоби, порядок дій, що має

вирішальне значення для виявлення кримінального протиправного діяння та формування відповідної тактики розслідування [2, с. 38].

Відповідно до результатів емпіричного дослідження встановлено, що більшість способів вчинення торгівлі людьми мають повноструктурний характер – такі способи простежуються в 86% вивчених епізодів, що дозволяє трактувати спосіб кримінального правопорушення як упорядкований комплекс дій та операцій, що закономірно розгортаються в чотири послідовні фази: (1) інформаційно-пошукова (розвідувальна); (2) підготовчо-організаційна; (3) діяльнісно-операційна (вербування, переміщення, експлуатація); (4) забезпечення приховування слідів злочину. Така пофазна модель відображає логіку реалізації злочинного задуму та дає змогу систематизувати оперативно-розшукові заходи й слідчі (розшукові) дії [3, с. 160].

На думку О. В. Захарова, спосіб підготовки до вчинення торгівлі людьми включає сукупність цілеспрямованих організаційних і техніко-технологічних дій, серед яких слід виокремити такі типові операції:

– планування злочинної діяльності: розроблення сценарію вербування, переміщення, експлуатації та механізмів «відмивання» прибутку;

– формування групи і розподіл ролей: підбір учасників, визначення їхніх функцій (вербувальники, перевізники, «кур'єри», особи для облаштування місць утримання тощо);

– вербувальні технології: вибір цільових груп, спосіб вербування (онлайн-оголошення, «модельні» агентства, шлюбні та ескорт-агентства, пропозиції працевлаштування чи навчання за кордоном); створення та адміністрування вебресурсів і акаунтів у соцмережах; розміщення оголошень на електронних дошках; розробка фейкових вакансій і контактів;

– документообіг і легалізація переміщень: оформлення або підробка документів для виїзду та перебування за кордоном; виготовлення/викрадення закордонних паспортів; організація фіктивних трудових або навчальних договорів; налагодження схеми оформлення дозвільних документів у країні призначення;

– корупційні та інституційні дії: встановлення контактів із корумпованими посадовцями прикордонних, міграційних, реєстраційних і правоохоронних органів; погодження маршрутів та часів перетину кордону; отримання «дахування» для безперешкодного перевезення і легалізації постраждалих;

– логістика і безпека: добір маршрутів і транспортних засобів для переміщення, визначення часу та місць перетину кордону; укладання контактів із «посередниками» та сутенерами за кордоном; організація засобів зв'язку та каналів оплати;

– матеріально-технічне забезпечення: підшукування і підготовка приміщень для тимчасового утримання або експлуатації; облаштування місць утримання, маскування слідів; підготовка засобів маскування, транспортних засобів, реквізиту;

– інформаційно-комунікаційні заходи: вибір каналів комунікації між потерпілими та злочинцями (телефон, месенджери, зашифровані чати); впровадження процедур «гібридного» контролю (ізоляція доступу до зв'язку, зміна SIM-карт);

– забезпечення приховування слідів і алібі: розробка схем фінансових операцій (перекази, «конвертаційні» центри), створення фіктивних документів та фальшивих господарських відносин, підготовка неправдивих свідчень, налагодження «резервних» каналів для виведення доходів за кордон [4, с. 8].

Описана сукупність підготовчих операцій свідчить про високу організованість та технологічність сучасних схем торгівлі людьми: поєднання інформаційно-вербувальної діяльності, документально-логістичних рішень і корупційних зв'язків створює стійку злочинну технологію, що ускладнює її виявлення та розслідування. Відтак ефективна протидія вимагає інтегрованих методів: цільової аналітики онлайн-контенту, криміналістичної експертизи документів, координації прикордонних і міграційних служб, відпрацювання фінансових слідів та інтенсивної міжвідомчої взаємодії.

Для вчинення торгівлі людьми, властива чітко виражена багатоступенева структура злочинної технології та ретельне планування, що включає низку взаємопов'язаних операційних елементів. Емпіричні дані свідчать про поширеність окремих складових підготовчої фази серед досліджуваних епізодів: підшукування осіб за віковими та зовнішніми ознаками, придатних для експлуатації (68% опитаних); налагодження каналів збуту за межами України за участю іноземних громадян (58%); вибір легальних або нелегальних способів переміщення через державний кордон (43%); встановлення корупційних зв'язків із посадовцями, задіяними в оформленні документів і контролі перетину кордону (41%); визначення фінансового механізму оплати «товару» (40%).

Підготовча стадія має комплексний, часто модульний характер і включає, зокрема: добір учасників із необхідним кримінальним або міжнародним досвідом; організацію злочинних угруповань та розподіл ролей; створення прикриття у формі фіктивних або напівлегальних фірм (агенції працевлаштування, туристичні, медичні чи модельні агентства); системну вербовку потенційних жертв через онлайн- та офлайн-канали; встановлення корумпованих контактів у держорганах; підготовку супровідної документації (медичні довідки, документи для усиновлення тощо); підбір маршрутів і методів переміщення (легальні документи або підроблені/нелегальні шляхи); налагодження збутових мереж за кордоном та механізмів фінансового розрахунку; пошук приміщень для тимчасового утримання й облаштування місць експлуатації; підготовку засобів маскування та алібі; розробку заходів із приховування слідів і протидії розкриттю [5, с. 206; 6, с. 124].

Типові способи вчинення торгівлі людьми відзначаються комплексним і різноаспектним характером, охоплюючи як фізичний, так і психічний вплив на потерпілих, а також використання їхнього уразливого стану чи залежності. З урахуванням положень кримінального закону та результатів емпіричних досліджень їх можна систематизувати наступним чином.

1. Дії, спрямовані на організацію експлуатації особи:

– вербування – досягнення з потерпілим домовленості щодо його подальшої експлуатації, яке може бути добровільним (запрошення чи умовляння особи у вразливому стані) або вимушеним (шляхом шантажу чи погроз застосування насильства); завершеним вербування вважається з моменту досягнення домовленості;

– переміщення – зміна місця перебування потерпілого, що може бути внутрішньою (усередині країни) чи зовнішньою (через державний кордон) і здійснюватися як вербувальником, так і іншими співучасниками;

– передача чи одержання особи (дитини) – дії з переходу контролю над потерпілим від однієї особи до іншої (наприклад, від вербувальника до експлуататора);

– переховування – обмеження фізичних контактів потерпілого з оточенням, у тому числі примусове позбавлення волі чи надання приміщень для утримання з метою унеможливлення його контакту з правоохоронними органами.

2. Насильницькі способи:

– застосування насильства, небезпечного для життя чи здоров'я потерпілого, або погрози його застосування;

– застосування насильства, яке не є небезпечним для життя чи здоров'я, але супроводжується побоями, ударами, незаконним позбавленням волі, заподіянням легких чи середньої тяжкості тілесних ушкоджень;

– спричинення тяжких наслідків, що може виражатися у розвитку тяжких захворювань (наприклад, СНІД чи серйозні психічні розлади), заподіянні тяжких тілесних ушкоджень, смерті чи самогубстві потерпілого, його зникненні безвісти, а також у тяжких наслідках для близьких потерпілої особи.

3. Психологічні та маніпулятивні способи:

– примус – спонукання потерпілого до певної поведінки за допомогою насильницьких дій чи погроз;

– шантаж – психічне насильство, що полягає у погрозі розголошення відомостей, які потерпілий чи його близькі бажають зберегти у таємниці;

– матеріальна чи інша залежність потерпілого – перебування потерпілого на утриманні злочинця або в залежності від опікуна, піклувальника, роботодавця;

– використання уразливого стану (неможливість чинити опір через хворобу, фізичні вади, малолітство, перебування у стані сну тощо);

– обман – введення в оману щодо умов працевлаштування, заробітку, можливості повернення, умов проживання за кордоном тощо.

4. Способи незаконного заволодіння особою:

– викрадення – відкрите або таємне заволодіння людиною, у тому числі шляхом обману чи зловживання довірою;

– заволодіння потерпілим шляхом вимушено-добровільної передачі його батьками, опікунами чи іншими особами під впливом погроз насильства чи шантажу;

– підкуп третіх осіб, які контролюють потерпілого (батьків, опікунів, вихователів), для одержання згоди на його експлуатацію.

5. Інституційно-організаційні способи:

– використання службового становища – випадки, коли службова особа усвідомлює свою участь у торгівлі людьми та сприяє її вчиненню шляхом оформлення документів, організації переміщення, легалізації чи приховування злочину.

Висновок. Таким чином, торгівля людьми реалізується через широкий спектр способів – від фізичного примусу і насильства до психологічного впливу, використання уразливого стану чи службових повноважень. Їх комплексний характер зумовлює багаторівневу структуру злочинної діяльності, що включає підготовку, організацію, безпосереднє вчинення та приховування, а також потребує розробки спеціалізованих криміналістичних методик, які враховують різноманітність зазначених механізмів.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Гора І. В. Поняття способу вчинення злочину та його визначення в розкритті та розслідуванні. *Закон і життя*. 2012. № 9. С. 32–35.

3. Фарима М. М. Способи вчинення торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. № 6. С. 156–161.

4. Методика розслідування торгівлі людьми: альбом схем / О. В. Захарова, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Є. В. Пряхін. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 112 с.

5. Щербаковська К. О. Криміналістична характеристика способів торгівлі дітьми та їх слідів. *Право і безпека*. 2012. № 14. С. 205–208.

6. Загамула В. В. Методика розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією дис…канд.гюрид. наук : 12.00.09. К., 2019. 242 с.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.1/.8:341.6
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.31

МІНЧЕНКО Д.А.

ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

ENFORCEMENT OF JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN GREAT BRITAIN

Дана наукова стаття присвячена встановленню особливостей процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини у Великій Британії. Адже важливим напрямом наукової роботи є вивчення наявного досвіду та запозичення найкращих практик європейських країн, що зарекомендували себе як послідовні прихильники демократії та верховенства права, що є допоміжним засобом вдосконалення власного законодавства та юридичної практики у процесі виконання рішень Європейського суду з прав людини в Україні.

Встановлено, що ситуація з виконанням рішень Європейського суду з прав людини у Великій Британії значно краща, ніж в Україні і ця країна цілком заслужено набула своєї репутації «good complier» («гарного виконавця») у зв'язку з цілою низкою чинників.

Як вбачається, такий результат був досягнутий не лише завдяки відповідальному ставленню уряду Сполученого Королівства до виконання своїх міжнародних зобов'язань, а, насамперед, стабільністю правової системи, повагою британського уряду до законів власної держави та рішень національних судів та прагненню органів влади до неухильного дотримання верховенства права попри всі складнощі на цьому шляху. У Великій Британії існує багаторічна традиція поваги до власних законів та судових рішень. Навіть авторитет Європейського суду з прав людини остаточно не переважає для британців значення власних законів та рішень національних судів. Для порівняння, в Україні інколи для того, щоб отримати реальне виконання рішення національного суду, необхідно виграти справу в Європейському суді з прав людини.

Відпрацьовані до деталей внутрішні правові механізми, які здатні відповідати на різноманітні виклики, дають змогу належним чином виконувати й міжнародні зобов'язання. Адже набагато простіше виконувати рішення Європейського суду з прав людини, коли їх ухвалено відносно небагато. А цього можна досягти лише через вдосконалення власної правової системи, яка повинна бути здатна вирішувати будь-які проблеми вчасно і самостійно, без «підказки» від європейських інституцій.

Також досвід Великої Британії вчить нас відстоювати власні національні інтереси в процесі виконання рішень Європейського суду з прав людини у принципових для країни випадках та знаходити компромісні рішення складних ситуацій.

Ключові слова: *міжнародне публічне право, порівняльне правознавство, судовий захист, Рада Європи, захист прав людини, судове рішення, Європейська конвенція, англійське право.*

© МІНЧЕНКО Д.А. – кандидат юридичних наук, магістр Лондонського університету Queen Mary, начальник відділу міжнародних зв'язків, доцент кафедри цивільного права (Національний університет «Одеська юридична академія») https://orcid.org/0000-0002-3086-557X

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

This scientific article is devoted to establishing the peculiarities of the procedure for enforcing decisions of the European Court of Human Rights in Great Britain. An important area of scientific work is the study of existing experience and the adoption of best practices from European countries that have proven themselves to be consistent supporters of democracy and the rule of law, which is an auxiliary means of improving our own legislation and legal practice in the process of enforcing European Court of Human Rights judgments in Ukraine.

It has been established that the situation with the enforcement of European Court of Human Rights judgments in the United Kingdom is significantly better than in Ukraine, and this country has deservedly earned its reputation as a 'good complier' due to a number of factors.

As can be seen, this result was achieved not only thanks to the responsible attitude of the United Kingdom government towards the implementation of its international obligations, but, above all, thanks to the stability of the legal system, the British government's respect for the laws of its own state and the decisions of national courts, and the authorities' commitment to strict adherence to the rule of law despite all the difficulties along the way. The United Kingdom has a long tradition of respect for its own laws and court decisions. Even the authority of the European Court of Human Rights does not ultimately outweigh the importance of the British people's own laws and national court decisions. By comparison, in Ukraine, it is sometimes necessary to win a case in the European Court of Human Rights in order to obtain actual enforcement of a national court decision.

Well-developed internal legal mechanisms that are capable of responding to a variety of challenges make it possible to properly fulfil international obligations. After all, it is much easier to implement the decisions of the European Court of Human Rights when there are relatively few of them. This can only be achieved by improving our own legal system, which must be capable of resolving any issues in a timely and independent manner, without 'prompting' from European institutions.

The experience of the United Kingdom also teaches us to defend our own national interests in the process of implementing the decisions of the European Court of Human Rights in cases of fundamental importance to the country and to find compromise solutions to complex situations.

Key words: *international public law, comparative jurisprudence, judicial protection, Council of Europe, protection of human rights, judgment, European Convention, English law.*

Вступ. Одним з важливих питань, які повинна вирішити Україна на шляху євроінтеграції, є питання ефективного виконання рішень Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), ухвалених у справах проти України. Для цього вельми корисним вбачається вивчення досвіду інших країн-членів Ради Європи у цьому питанні, зокрема, досвіду Великої Британії, яка має багаторічну репутацію «гарного виконавця» рішень ЄСПЛ, а отже, цілком можливо, знає «рецепт успіху» в імплементації норм Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція) та використовує ефективні юридичні механізми виконання рішень ЄСПЛ.

Порядок виконання рішень ЄСПЛ в Україні ставав предметом наукових досліджень багатьох вчених, серед яких: В.А. Ведькал, О.Ю. Гарасимів, Л.Л. Грицаєнко, В.А. Завгородній, Н.В. Косяк, О.О. Кочура, Л.М. Москвич, Л.А. Олійник, В.П. Паліюк, Н.І. Севостьянова та ін.

Окремі питання, пов'язані з виконанням рішень Європейського суду з прав людини за законодавством та прецедентним правом Великої Британії висвітлювали у своїх працях такі закордонні дослідники як: A. Donald, V. Fikfak, J. Jaskiernia, J. Jones, J. Gordon, J. Grogan, Ph. Leach, R. Masterman, G. Stafford, S. Usherwood та ін. Однак вивчення наявного досвіду Сполученого Королівства щодо виконання рішень ЄСПЛ українськими вченими з метою запозичення найкращих практик та вдосконалення власного законодавства вбачається недостатнім.

Постановка завдання. Метою даної статті є встановлення особливостей процедури виконання рішень Європейського суду з прав людини у Великій Британії.

Результати дослідження. Особливістю правової системи Великої Британії є те, що в Сполученому Королівстві, на відміну від України, не діє принцип пріоритету норм міжнародного права над національним законодавством. Велика Британія дотримується дуалістичної концепції

співвідношення міжнародного й національного права. Згідно цієї концепції, як відзначають Л.І. Калєніченко та Д.В. Слинько, міжнародне та внутрішньодержавне право є двома самостійними системами [1, с. 26]. Положення міжнародного права (переважно це норми міжнародних договорів) можуть взаємодіяти з національними правовими системами лише в разі «перетворення» положень договору на мову внутрішнього права, тобто трансформації цих положень у національні нормативно-правові акти. Самі по собі міжнародні договори не визнаються джерелом національного права [2, с. 4].

Тому якщо національне законодавство Сполученого Королівства явно суперечить договірному зобов'язанню, яке не було безпосередньо включене до національного законодавства, британські суди конституційно зобов'язані дотримуватися саме внутрішньодержавних норм, навіть якщо це порушує міжнародні зобов'язання держави [3, с. 301]. Натомість, у випадку двозначності законодавчих положень, суди в процесі відправлення правосуддя наділені широкими можливостями щодо тлумачення норм національного законодавства таким чином, щоб у результаті їх рішення відповідало міжнародним зобов'язанням держави [3, с. 301].

Цей підхід відображений в основному законодавчому акті Великої Британії, на основі положень якого здійснюється дотримання норм Конвенції та виконання рішень ЄСПЛ на території Сполученого Королівства – Акті про права людини 1998 року (Human Rights Act 1998).

Відповідно до розділу 3 Акту про права людини 1998 року, наскільки це можливо, британські закони та підзаконні акти повинні тлумачитись та застосовуватись у спосіб, що є сумісним з правами, передбаченими Конвенцією. Ця норма поширюється на закони та підзаконні акти незалежно від часу набрання ними чинності. Однак вона не впливає на чинність, безперервну дію чи виконання будь-якого несумісного закону, а також підзаконного акту, якщо (без урахування будь-якої можливості скасування) закон перешкоджає усуненню несумісності підзаконного акту [4].

Водночас, Акт про права людини 1998 року зберігає автономію у прийнятті рішень та повноваження законодавчої влади. Тому, по-перше, права, передбачені Конвенцією, не мають безпосереднього впливу на дії чи бездіяльність законодавчої влади.

По-друге, Акт про права людини 1998 року не надає судам права скасовувати закони, які суперечать нормам Конвенції, а лише уповноважує видавати декларації про несумісність, що є проявом поваги до законів, які не можна тлумачити у спосіб, сумісний з правами, передбаченими Конвенцією [3, с. 309].

Тобто у Великій Британії існує багаторічна традиція поваги до власних законів та судових рішень. Навіть авторитет ЄСПЛ остаточно не переважає для британців значення власних законів та рішень національних судів. Для порівняння, в Україні інколи для того, щоб отримати реальне виконання рішення національного суду, необхідно виграти справу в ЄСПЛ. Рівень поваги з боку української держави до рішень національних судів можна наочно побачити на прикладі рішень ЄСПЛ у справах «Юрій Миколайович Іванов проти України» [5] та «Бурмич та інші проти України» [6].

По-третє, можливість судів тлумачити законодавство, щоб зробити його сумісним з конвенційними правами, обмежується нормою, що допускає такі тлумачення лише у випадках, коли вони є «можливими» [3, с. 309].

При цьому, Вищий суд (High Court) або інший суд еквівалентної чи вищої інстанції (перелік таких судів зазначений у розділі 4 Акту про права людини 1998 року) у процесі розгляду справи вправі на підставі положень розділу 4 Акту про права людини 1998 року ухвалити декларацію про несумісність, якщо переконається, що положення британського законодавства є несумісним із правом, передбаченим Конвенцією. Такі декларації є повідомленням до парламенту, що внутрішньодержавне законодавство несумісне з правами Конвенції. Вони є сигналом про необхідність приведення національного законодавства Великої Британії у відповідність до положень Конвенції.

Зокрема, положення Акту про права людини 1998 року передбачають спеціальний механізм для усунення несумісності внутрішньодержавного законодавства з правами Конвенції – видача Наказу про внесення змін до законодавства (Remedial Order).

Наказ про внесення змін до законодавства (Remedial Order) – це наказ міністра відповідно до положень Акту про права людини 1998 року про внесення змін до законодавства, яке було визнано несумісним з Конвенцією. Такі накази можуть бути використані для внесення змін як до законів, так і до підзаконних актів, і вони можуть містити будь-які необхідні заходи для усунення несумісності з нормами Конвенції.

Проекти відповідних наказів розглядаються Об'єднаним комітетом з прав людини, а потім мають бути схвалені обома палатами парламенту, щоб вони стали законом. Термінові накази

можуть бути видані без попереднього розгляду, але вони втрачають юридичну силу, якщо не будуть схвалені обома палатами парламенту протягом 120 днів після подання до парламенту [7].

З 2 жовтня 2000 року (коли Акт про права людини набрав чинності) до кінця липня 2023 року було ухвалено 47 декларацій про несумісність. Питання по 45 з них були повністю вирішені:

– 12 було скасовано в апеляції (і відсутня можливість для подальшого оскарження);

– 5 стосуються положень, які вже були змінені у законодавстві на час подання декларації;

– по 11 видано наказ про внесення змін до законодавства (Remedial Order);

– по 16 було внесено зміни до законів чи підзаконних актів у інший спосіб, ніж видача наказу про внесення змін до законодавства (Remedial Order);

– 1 було вирішено іншими заходами;

Іще 2 на кінець липня 2023 року знаходилися в процесі вирішення:

– по 1 Уряд запропонував видати Наказ про внесення змін до законодавства (Remedial Order);

– 1 перебуває на розгляді в Уряді [8, с. 43].

Загалом, виконання рішень ЄСПЛ у Сполученому Королівстві, як і в Україні, передбачає можливість вжиття двох видів заходів:

1) заходи індивідуального характеру, що передбачають виплату урядом Сполученого Королівства потерпілій особі (заявнику) справедливої сатисфакції, тобто грошової суми у розмірі, визначеному ЄСПЛ, а також інші індивідуальні заходи, необхідні для повернення заявника, наскільки це можливо, у положення, в якому він перебував би, якби порушення його прав не відбулося;

2) заходи загального характеру, необхідні для запобігання повторенню аналогічних порушень або припиненню порушення, що триває.

Основна відповідальність за виконання рішення ЄСПЛ, ухваленого у справі проти Сполученого Королівства, яким було встановлено порушення норм Конвенції, покладається на відповідний урядовий департамент, який має повноваження вирішити питання по тій чи іншій справі, тоді як Міністерство юстиції здійснює загальну координацію процесу виконання рішень ЄСПЛ.

Після ухвалення рішення ЄСПЛ у справі проти Великої Британії, яким встановлено порушення норм Конвенції, Міністерство юстиції підтримує зв'язок з відповідним урядовим департаментом для забезпечення нагляду та консультацій щодо процесу виконання та допомоги у складанні планів дій та оновлень даних, які потрібні Комітету міністрів у процесі здійснення функції нагляду за виконанням рішень ЄСПЛ.

Міністерство юстиції передає цю інформацію делегації Великої Британії в Раді Європи, яка представляє Сполучене Королівство на засіданнях Комітету міністрів.

Для одного департаменту неможливо ідентифікувати всі рішення ЄСПЛ у справах проти інших держав-членів, які можуть мати відношення до Сполученого Королівства, тому очікується, що всі департаменти моніторять рішення ЄСПЛ, що мають відношення до сфери їхньої роботи, і поширюють їх серед органів, які враховують їх у своїй роботі.

Якщо в національних судах робиться нова заява про несумісність, урядовий департамент доводить цей факт до відома Об'єднаного комітету. Міністерство юстиції заохочує департаменти регулярно інформувати Об'єднаний комітет про свої плани реагування на заяви про несумісність [8, с. 4-6].

Як діяльність Об'єднаного комітету з прав людини так і весь механізм виконання рішень ЄСПЛ у Сполученому Королівстві високо оцінюється науковцями. Як відзначають окремі дослідники, внутрішні механізми виконання рішень ЄСПЛ у Великій Британії поєднують уповноважені структури централізованої координації з процесами перевірки та моніторингу, які забезпечують децентралізоване залучення різних міністерств, відомств і державних департаментів, які уповноважені реагувати на різні рішення Страсбурзького суду. Об'єднаний комітет має потужне і центральне місце в парламентській системі управління Великої Британії. Він діє як провідник між виконавчою, законодавчою та судовою владою щодо проблем прав людини і це також привносить прозорість у виконавчий процес, таким чином полегшуючи залучення груп громадянського суспільства та ЗМІ до моніторингу процесу дотримання державою своїх зобов'язань. Потужна та забезпечена ресурсами централізована координуюча структура особливо важлива, якщо врахувати, що національні установи можуть, і часто мають, різні переваги та пріоритети щодо прав людини, які можуть обмежити або затримати виконання різних рішень Страсбурзького суду. У той же час Велика Британія зробила найбільше для інтеграції питань прав людини, пов'язаних з Конвенцією та рішеннями ЄСПЛ у внутрішньому законодавстві та в процесі прийняття рішень.

Прийнятий в 1998 році Акт про права людини посилив та інституціоналізував превентивний конвенційний огляд: він змусив міністерства вивчати наслідки для прав людини в усіх законах, які вони готують, а також для того, щоб уряд ухвалював заяву про сумісність норм Конвенції з кожним законопроектом, який він вносить до парламенту [9, с. 222].

Одним з підходів, якого дотримується Велика Британія під час виконання рішень ЄСПЛ, є вжиття у принципових для її уряду випадках мінімально допустимих заходів, які можуть бути визнані Комітетом міністрів як такі, що задовольняють букві рішення ЄСПЛ. Наприклад, Сполучене Королівство виступило як жорсткий учасник переговорів, погоджуючи умови щодо того, що є прийнятним для виконання рішення ЄСПЛ у справі Hirst v United Kingdom (no 2) [10]. Коли було встановлено, що Сполучене Королівство порушує право голосу через загальну заборону голосування ув'язнених, що позбавляло громадян виборчих прав незалежно від злочину чи правопорушення, які вони вчинили, владі Сполученого Королівства знадобилося більше десяти років, щоб прийти до рішення. Протягом цього часу Сполучене Королівство вело переговори щодо «мінімального» заходу, якого вимагало рішення на міжнародному рівні. Дебати зосередилися навколо кількох варіантів, що залежали від тривалості ув'язнення. У 2012 році коаліційний уряд опублікував проект закону, який пропонував дві альтернативи для голосування ув'язнених: заборону для тих, хто відбуває покарання у вигляді позбавлення волі на строк шести місяців або більше, або заборону для тих, хто засуджений до чотирьох років або більше. Об'єднаний парламентський комітет, який розглядає законопроект, запропонував заборонити голосування для ув'язнених, які відбувати покарання на строк 12 місяців і більше. Зрештою Велика Британія змогла погодитися на набагато більш обмежену пропозицію – надання права голосу лише ув'язненим, які очікують судового розгляду, цивільним ув'язненим і правопорушникам, які перебували під домашнім арештом/звільненим на підставі тимчасового дозволу. У грудні 2017 року Комітет міністрів Ради Європи визнав це достатнім для виконання букви рішення ЄСПЛ [11].

В контексті вищезазначеного варто погодитись з висловленою в юридичній літературі позицією щодо того, що специфіка Страсбурзьких рішень є різнобічною та стосується багатьох різних сфер суспільного життя, тому неможливо ефективно адаптувати правові норми та застосувати їх тлумачення одним суб'єктом публічної влади. Можна з цілковитою впевненістю стверджувати, що виконання рішень ЄСПЛ є безперервним процесом і триватиме до тих пір, поки функціонує ЄСПЛ; воно не закінчується навіть із завершенням найважчих справ. Важливо, щоб національна система захисту прав людини була дуже ефективною в контексті захисту прав людини. Якщо ж є порушення норм міжнародних угод, держава має бути ефективною у виконанні зобов'язань, таких як рішення ЄСПЛ. Існує два аспекти виконання зобов'язань за міжнародним правом, які випливають з норм Конвенції. Перший – це запровадження відповідних стандартів дотримання прав і свобод людини, закріплених у міжнародному договорі, а другий – зобов'язання виконувати рішення ЄСПЛ у разі констатованого порушення Конвенції. Обидва зобов'язання повинні виконуватися одночасно державою, яка, як учасник Конвенції, поважає її положення та виконує необхідні міжнародно-правові зобов'язання [12, с. 114].

Висновки. В жодному разі не ідеалізуючи практику виконання рішень ЄСПЛ урядом Великої Британії, необхідно визнати, що ситуація з виконанням рішень ЄСПЛ в цій країні значно краща, ніж в Україні. Ця країна цілком заслужено набула своєї репутації «good complier» («гарного виконавця»).

Як вбачається, такий результат був досягнутий не лише завдяки відповідальному ставленню уряду Сполученого Королівства до виконання своїх міжнародних зобов'язань, а, насамперед, стабільністю правової системи, повагою британського уряду до законів власної держави та рішень національних судів та прагненню органів влади до неухильного дотримання верховенства права попри всі складнощі на цьому шляху. Відпрацьовані до деталей внутрішні правові механізми, які здатні відповідати на різноманітні виклики, дають змогу належним чином виконувати й міжнародні зобов'язання. Адже набагато простіше виконувати рішення ЄСПЛ, коли їх ухвалено відносно небагато. А цього можна досягти лише через вдосконалення власної правової системи, яка повинна бути здатна вирішувати будь-які проблеми вчасно і самостійно, без «підказки» від європейських інституцій.

Також досвід Великої Британії вчить нас відстоювати власні національні інтереси в процесі виконання рішень Європейського суду з прав людини у принципових для країни випадках та знаходити компромісні рішення складних ситуацій.

Список використаних джерел:

1. Калєніченко Л.І., Слинько Д.В. Співвідношення національного та міжнародного права в розрізі адаптації національної системи законодавства до європейського законодавства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 24-27.

2. Козюбра М.І. Співвідношення національних і міжнародних правових систем. *Наукові записки НаУКМА*. 2016. Том 181. Юридичні науки. С. 3-11.

3. Masterman R. The United Kingdom / Implementation of the European Convention on Human Rights and of the judgments of the ECtHR in national case-law. A comparative analysis Janneke Gerards and Joseph Fleuren. 2014. Intersentia: Cambridge – Antwerp – Portland. P. 297-331.

4. Human Rights Act of The United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland [9th November 1998]. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1998/42/section/3.

5. European Court of Human Rights. Case of Yuriy Nikolayevich Ivanov v. Ukraine (Application no. 40450/04). 2009. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-95032.

6. European Court of Human Rights. Case of Burmych and others v. Ukraine (Application no. 46852/13). 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-178082.

7. UK Parliament / Site information / Glossary / Remedial Orders. URL: https://www.parliament.uk/site-information/glossary/remedial-orders.

8. Responding to human rights judgments. Report to the Joint Committee on Human Rights on the Government's response to human rights judgments 2022–2023. Presented to Parliament by the Lord Chancellor and Secretary of State for Justice by Command of His Majesty (November 2023). URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/media/654cf01c014cc9000d677371/responding-human-rights-judgments-2022_2023.pdf.

9. Anagnostou D., Mungiu-Pippidi A. Domestic Implementation of Human Rights Judgments in Europe: Legal Infrastructure and Government Effectiveness Matter. *The European Journal of International Law*. 2024. Vol. 25 no. 1. P. 205-227.

10. European Court of Human Rights. Case of Hirst v United Kingdom (no 2) (Application no. 74025/01). 2005. URL: https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-70442.

11. Fikfak V. The UK's defiance of the European Court of Human Rights. URL: https://constitution-unit.com/2023/06/01/the-uks-defiance-of-the-european-court-of-human-rights.

12. Jaskiernia J. Actual challenges for the implementation of judgments of the European Court of Human Rights. *Review of European and Comparative Law.* 2022. Vol. 48, No. 1, P. 103–131. URL: https://czasopisma.kul.pl/index.php/recl/article/view/12447/12257.

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 341.231.14
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.32

НОВАШОК Д.О.

ЕФЕКТИВНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ У МІЖАМЕРИКАНСЬКІЙ СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

EFFECTIVE CONTROL AND EXTRATERRITORIAL JURISDICTION IN THE INTER-AMERICAN HUMAN RIGHTS SYSTEM

Стаття присвячена аналізу екстериторіальної юрисдикції держав у межах міжамериканської системи захисту прав людини в контексті сучасних тенденцій розвитку міжнародного права прав людини. У роботі досліджено нормативні засади та еволюцію тлумачення поняття «юрисдикція» у практиці Міжамериканської комісії з прав людини та Міжамериканського суду з прав людини, а також здійснено порівняльний аналіз їх підходів із практикою Європейського суду з прав людини. Особливу увагу приділено з'ясуванню ролі Американської конвенції з прав людини та Американської декларації прав і обов'язків людини у формуванні підстав для визнання екстериторіальної відповідальності держав.

У статті проаналізовано ключові справи, пов'язані з військовими інтервенціями, утриманням осіб під вартою за межами державної території та здійсненням державними агентами контролю над особами або діяльністю за кордоном. За результатами дослідження встановлено, що Міжамериканська комісія сформувала послідовну практику визнання екстериторіальної юрисдикції, застосовуючи як просторову, так і персональну моделі, а також виходячи з факту здійснення фактичної влади та контролю. Визначено, що Міжамериканський суд з прав людини, підтвердивши підхід Комісії, запропонував розширене розуміння ефективного контролю, поширивши його на контроль над діяльністю, що спричиняє порушення прав людини за межами території держави, беручи за основу доктрину належної обачності.

Доведено, що у справах, пов'язаних із військовими інтервенціями, екстериторіальним утриманням осіб та транскордонною шкодою, Міжамериканська комісія і Суд з прав людини виходять із фактичного здійснення державою владних повноважень та вирішального впливу на становище потерпілих, що визнається достатньою підставою для встановлення юрисдикції незалежно від місця вчинення відповідних дій. У статті зроблено висновок, що міжамериканська система захисту прав людини демонструє прогресивний та динамічний підхід до встановлення екстериторіальної юрисдикції, який не лише відповідає сучасним викликам міжнародного права, але й у певних аспектах випереджає практику інших регіональних механізмів.

Ключові слова: *права людини, ефективний контроль, екстериторіальна юрисдикція, Міжамериканський суд з прав людини, Міжамериканська комісія з прав людини.*

The article is devoted to the analysis of the extraterritorial jurisdiction of states within the Inter-American system of human rights in the context of contemporary trends in the development of international human rights law. The study examines the normative foundations and the evolution of the interpretation of the concept of "jurisdiction" in the practice of the Inter-American Commission on Human Rights and the Inter-American Court of Human Rights, as well as provides a comparative analysis of their approaches

© НОВАШОК Д.О. – доктор філософії у галузі міжнародного права, доцент кафедри міжнародного права (Львівський національний університет імені Івана Франка) https://orcid.org/0009-0004-6685-3679

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

with the case law of the European Court of Human Rights. Particular attention is paid to clarifying the role of the American Convention on Human Rights and the American Declaration of the Rights and Duties of Man in shaping the grounds for recognizing the extraterritorial responsibility of states.

The article analyzes key cases related to military interventions, the extraterritorial detention of individuals, and the exercise of control by state agents over persons or activities abroad. The findings demonstrate that the Inter-American Commission has developed a consistent practice of recognizing extraterritorial jurisdiction by applying both spatial and personal models and by relying on the factual exercise of authority and control. It is established that the Inter-American Court of Human Rights, while confirming the approach developed by the Commission, has proposed an expanded understanding of effective control by extending it to control over activities that result in human rights violations outside the territory of the state, based on the doctrine of due diligence.

It is demonstrated that in cases concerning military interventions, extraterritorial detention, and transboundary harm, both Inter-American Commission and Court of Human Rights proceed from the factual exercise of state authority and the decisive influence on the situation of the victims, which is considered a sufficient basis for establishing jurisdiction regardless of the place where the relevant acts were committed. The article concludes that the Inter-American system of human rights demonstrates a progressive and dynamic approach to establishing extraterritorial jurisdiction, which not only responds to contemporary challenges of international law but in certain aspects also goes beyond the practice of other regional human rights mechanisms.

Key words: *human rights, effective control, extraterritorial jurisdiction, Inter-American Court of Human Rights, Inter-American Commission on Human Rights.*

Вступ. Регіональні системи захисту прав людини, зокрема європейська та міжамериканська, дедалі частіше визнають можливість покладення відповідальності на державу за порушення прав людини в ситуаціях з екстериторіальним елементом, виходячи з факту здійснення державної влади, контролю або впливу, а не лише з формальних географічних меж. Водночас відсутність єдиного універсального підходу до визначення критеріїв екстериторіальної юрисдикції зумовлює неоднорідність практики та складність її застосування. Особливої наукової уваги потребує практика міжамериканських органів із захисту прав людини, яка демонструє еволюцію розуміння екстериторіальної юрисдикції, що зумовлює необхідність комплексного аналізу відповідної практики Міжамериканської комісії та Суду з прав людини з метою з'ясування її місця й значення у розвитку сучасного міжнародного права прав людини.

Стан дослідження. Дослідженню міжамериканської системи захисту прав людини присвячена недостатня кількість уваги в українській науці. Серед вітчизняних науковців, які займались цією проблематикою, можна виділити Сироїд Т.Л., Гнатовського М.М., Шуміло І.А. У зарубіжній юридичній науці питання екстериторіальної юрисдикції в міжамериканській системі захисту прав людини досліджували Бурбано-Херрера К. та Наєк І., Серна К.М., Карілло-Сантареллі Н. та Роа-Санчез П.

Мета статті полягає у виокремленні особливостей застосування стандарту ефективного контролю у справах з екстериторіальною юрисдикцією в Міжамериканській системі захисту прав людини.

Результати дослідження. У сучасному міжнародному праві спостерігається тенденція до розширення юрисдикції органів із захисту прав людини за межі національних територій держав. У цьому контексті важливу роль відіграють регіональні судові інституції – Європейський, Африканський та Міжамериканський суди з прав людини, що наділені повноваженнями тлумачити й застосовувати відповідні конвенційні положення. Зокрема, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) вже доволі давно застосовує стандарт ефективного контролю у справах щодо екстериторіальної юрисдикції. У практиці ЄСПЛ склались дві моделі екстериторіальної юрисдикції: просторова передбачає встановлення державою ефективного контролю над певною територією; у випадку персональної моделі держава здійснює юрисдикцію щодо осіб за межами своєї території [1, с. 208].

Міжамериканський суд з прав людини (МСПЛ) та Міжамериканська комісія з прав людини (МКПЛ) у контексті екстериторіальної юрисдикції мають доволі схожі вихідні положення, подібні до тих, що сформувалися у практиці ЄСПЛ. Так, у статті 1 Американської конвенції

з прав людини (АКПЛ) 1969 року вказано, що «держави-учасниці цієї Конвенції зобов'язуються поважати права і свободи, визнані в ній, та забезпечувати всім особам, *що перебувають під їхньою юрисдикцією*, вільне й повне здійснення цих прав і свобод без будь-якої дискримінації» [2]. Аналогічне положення знаходимо і у Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ): «Високі Договірні Сторони гарантують кожному, *хто перебуває під їхньою юрисдикцією*, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції» [3]. Важливо також зауважити, що це відрізняє американську і європейську регіональні системи захисту прав людини від універсальної системи, представленої Міжнародним пактом про політичні та громадянські права 1966 року, стаття 2 якого визначає, що держави-учасниці зобов'язуються «поважати і забезпечувати всім *перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією* особам права, визнані в цьому Пакті […]» [4]. Таким чином, на відміну від універсальної конвенційної системи, ЄСПЛ і МСПЛ та МКПЛ не обмежуються територією держав-учасниць, а беруть до уваги саме здійснення державою юрисдикції. Погоджуючись з професором Мілановічем М., який визначає юрисдикцію як здійснення державної влади [5, с. 32], можна зробити висновок, що відповідальність держави за порушення прав людини настає незалежно від того, де саме здійснюється ця юрисдикція.

Переходячи до розгляду справ, в яких було встановлено екстериторіальну юрисдикцію, варто зауважити, що МКПЛ має юрисдикцію тлумачити не лише АКПЛ, а й Американську Декларацію прав і обов'язків людини 1948 року. Декларація не є договором, але вона опосередковано покладає зобов'язання на всі 35 держав-членів через їхнє членство в Організації американських держав (ОАД). МКПЛ була створена внаслідок політичного рішення міністрів закордонних справ американських держав у 1959 році [6]. Комісія розпочала документування порушень і сприяння захисту прав людини, застосовуючи Декларацію, яка на той час була єдиним чинним регіональним інструментом у сфері прав людини. Згодом, у 1965 році, Комісії було надано повноваження розглядати індивідуальні петиції, що стосуються порушень прав людини. Таким чином, розглядаючи скарги, Комісія також почала застосовувати положення про юрисдикцію до всіх держав-членів ОАД. АКПЛ, яка набула чинності у 1978 році, не була ратифікована всіма державами ОАД (наприклад, США, Канадою та деякими країнами Карибського басейну), а деякі навіть денонсували її (наприклад, Тринідад і Тобаго) [7].

Слід згадати, що Декларація не містить жодного прямого обмеження щодо її територіальної дії, а також не включає жодного окремого положення про юрисдикцію. У проєктах Декларації, підготовлених Міжамериканським юридичним комітетом, спочатку містилося положення про юрисдикцію. У проєкті 1945 року (стаття XVIII) це положення було пов'язане з принципом рівності. У остаточному проєкті Декларації 1947 року, поданому Комітетом на Боготську конференцію, посилання на юрисдикцію все ще залишалося у пункті про рівність (стаття XVIII(2)). Однак, зрештою це посилання на юрисдикцію було вилучено з остаточного тексту, який отримав нову нумерацію – стаття II. Бурбано-Херрера К. та Наєк І. зазначають, що загальні зобов'язання держав-членів ОАД у сфері прав людини, передбачені Декларацією, та відсутність будь-якого посилання на юрисдикцію не завадили МКПЛ використовувати це положення як підставу для оцінки екстериторіальної відповідальності держав відповідно до Декларації [8]. У межах Міжамериканської системи з прав людини більшість справ, що стосуються екстериторіального застосування, були розглянуті Комісією саме на основі Декларації, із застосуванням принципу універсальності у поєднанні з (непрямо передбаченим) положенням про юрисдикцію.

Тим не менш, вперше МКПЛ встановила екстериторіальну юрисдикцію на основі АКПЛ, а саме у справі *Victor Saldaño v. Argentina* 1999 року. Ця справа стосувалася петиції, поданої у червні 1998 року аргентинським громадянином, який був засуджений до смертної кари у США. Заявник стверджував, що Аргентина мала зобов'язання подати міждержавну скаргу проти Сполучених Штатів у межах АКПЛ. Комісія визнала скаргу неприйнятною та заявила, що Аргентина не має такого зобов'язання [9]. Однак, важливим є те, що Комісія вперше встановила, що термін «юрисдикція» у значенні статті 1(1) АКПЛ не обмежується та не є співмірним із національною територією. МКПЛ аргументувала свою позицію, посилаючись на справу *Cyprus v. Turkey* Європейської Комісії з прав людини, в якій Кіпр звинуватив Туреччину у порушеннях ЄКПЛ на частині кіпрської території, окупованій турецькими військами. Туреччина ж стверджувала, що згідно зі статтею 1 ЄКПЛ компетенція Комісії обмежена розглядом дій, скоєних державою-учасницею на власній території, і що Конвенція не поширювала її юрисдикцію на жодну частину Кіпру. Комісія відхилила цей аргумент, заявивши, що «у статті 1 Конвенції Високі Договірні Сторони зобов'язуються гарантувати права і свободи, визначені у Розділі I, усім особам, які перебувають

під їхньою юрисдикцією [...] Комісія вважає, що цей термін не є, як зазначає відповідач-уряд, еквівалентним або обмеженим національною територією Договірної Сторони» [10].

Зважаючи на це, МКПЛ встановила, що «таке розуміння юрисдикції – а отже, і сфери відповідальності за дотримання міжнародних зобов'язань – як категорії, що охоплює ефективний контроль, а не лише територіальні межі, було підтверджене й розвинуте у подальшій практиці як Європейської комісії, так і Суду» [9]. Таким чином, Комісія не знайшла доказів, що Аргентина здійснювала ефективний контроль чи над самим громадянином, чи над державними органами США, які винесли вирок, а саме тому її юрисдикція була відсутня.

Екстериторіальна юрисдикція та відповідальність держав-членів ОАГ за положеннями Декларації спочатку були неявно, а згодом чітко визнані МКПЛ у справах, що стосувалися військових втручань США в Гренаду та Панаму, а також операцій Еквадору та Колумбії на території одне одного. Першою скаргою, поданою проти держави в регіоні з аргументом про екстериторіальну юрисдикцію відповідно до Декларації, стала справа *Disabled Peoples' International v. United States*, яка була подана після вторгнення США в Гренаду в 1983 році. Справа стосувалась бомбардування психіатричного закладу, внаслідок якого загинуло 16 осіб і 6 були поранені, що, на думку заявників, порушило права на життя, охорону здоров'я та добробут [11]. І хоча Комісія визнала петицію прийнятною, зрештою, по суті справу не було розглянуто, оскільки було досягнуто дружнього врегулювання між сторонами.

Справа *Cord et al v. United States* 1999 року також стосувалась інтервенції Сполучених Штатів до Гренади. Скаргу подали 17 заявників, які брали участь у поваленні уряду 1983 року, коли члени партії прем'єр-міністра вбили його та деяких урядовців і створили Революційну військову раду. Через кілька днів США та війська Карибського регіону вторглися до Гренади, скинувши повстанців. Заявники стверджували, що були незаконно затримані американськими військами, тривалий час утримувалися в ізоляції та піддавалися жорстокому поводженню, а також що США вплинули на судову систему Гренади, позбавивши їх права на справедливий суд [12].

Внаслідок розгляду петиції МКПЛ встановила, що «[…] кожна держава Америки зобов'язана захищати права будь-якої особи, що перебуває під її юрисдикцією. Хоча це найчастіше стосується осіб, що перебувають на території держави, за певних обставин це може стосуватися поведінки з екстериторіальним елементом, коли відповідна особа перебуває на території однієї держави, але підконтрольна іншій державі, зазвичай через дії агентів останньої за кордоном. […] Питання полягає не у національності жертви або її перебуванні на певній географічній території, а у тому, чи дотримувалася держава прав особи, що *перебуває під її владою та контролем*, за конкретних обставин» [12].

Варто погодитись з Серна К.М., яка зазначає, що у цьому рішенні МКПЛ чітко простежується схожість з рішеннями ЄСПЛ щодо встановлення ефективного контролю над особами за межами території держави [13]. Слід також додати, що у цьому рішенні МКПЛ встановила *персональну модель екстериторіальної юрисдикції.*

Інша категорія справ, які розглядала МКПЛ, стосувалась утримання іноземних громадян у центрах утримання під вартою закордоном. У цих справах МКПЛ встановлювала екстериторіальну юрисдикцію на перетині персональної та просторової моделей. Проте, Карілло-Сантареллі Н. та Роа-Санчез П. зауважують, що «алюзія на «контроль» у судовій практиці Комісії не повинна створювати враження, що вона керується персональною чи просторовою моделлю, оскільки для Комісії важливим є вплив на постраждалих, спричинений державними діями, умова, яка достатня для задоволення порогу юрисдикції відповідно до стандартів Міжамериканської системи» [7].

У справі *Guantanamo detainees* Комісія у 2002 році ухвалила запобіжні заходи на користь осіб, затриманих США в Таборі Ґуантанамо на Кубі, тим самим визнаючи, що вони перебувають під юрисдикцією США. На той момент у Ґуантанамо утримувалося приблизно 254 ув'язнених після їх захоплення в Афганістані. Ці особи нібито перебували під ризиком завдання непоправної шкоди, оскільки США відмовлялися розглядати їх як військовополонених до того часу, поки компетентний трибунал не визначить інше відповідно до Женевської конвенції про поводження з військовополоненими 1949 року [14].

Справа *Djamel Ameziane v. United States* стосувалася алжирського затриманого, якого у 2008 році утримували в Ґуантанамо. Його було захоплено військовими США в Пакистані у 2002 році, після чого його утримували понад місяць на авіабазі Кандагар в Афганістані, а згодом перевели до Ґуантанамо. Вирішальним елементом для встановлення юрисдикції держави щодо затримання Амезіане було те, що відповідні дії передбачали здійснення фізичної влади та контролю над ним з боку агентів США. МКПЛ встановила, що США здійснювали повний та

виключний фактичний контроль над цією в'язницею та особами, яких там утримували. Як наслідок, у 2020 році МКПЛ дійшла висновку, що США порушили Декларацію [15].

На відміну від МКПЛ Міжамериканський суд з прав людини ще не мав справ, які б напряму зачіпали питання екстериторіальної юрисдикції. Проте, у 2017 році МСПЛ надав Консультативний висновок *The Environment and Human Rights*, в якому не лише згадується екстериторіальна юрисдикція, але і була представлена нова екстериторіальна прив'язка.

У Консультативному висновку Суд підтвердив позицію МКПЛ щодо встановлення екстериторіальної юрисдикції. Зокрема, в рішенні вказано, що «межі захисту прав, визнаних Американською конвенцією, були розширені настільки, що зобов'язання держав-учасниць не обмежуються лише географічним простором їхньої території, а охоплюють також ситуації, коли *особа перебуває під їхньою юрисдикцією навіть за межами цієї території*. Іншими словами, держави можуть нести міжнародну відповідальність не лише за дії чи бездіяльність, учинені на їхній території, але й за ті, що *здійснені поза її межами, якщо вони підпадають під юрисдикцію відповідної держави*» [16].

Так само Суд послався на справи, у яких Комісія визнавала екстериторіальну юрисдикцію, що виникала загалом унаслідок дій агентів держави за кордоном, зокрема у справах, пов'язаних із військовими інтервенціями (*Jose Isabel Salas Galindo et al. v. US*, *Coard v. US*), військовими операціями в міжнародному повітряному просторі (*Armando Alejandre Jr et al. v. Cuba*) та на території іншої держави (*Franklin Guillermo Aisalla Molina v. Colombia*), а також у випадках, що стосувалися військових об'єктів поза межами державної території (*Djamel Ameziane v. US*). МСПЛ вказує, що «більшість із цих ситуацій стосуються військових дій або дій сил державної безпеки, які свідчать про наявність «контролю», «влади» чи «повноважень» у здійсненні екстериторіальної поведінки» [16].

Хоча стандарт ефективного контролю все ще залишається ключовим, Суд постановив, що у випадках транскордонної шкоди юрисдикція виникає тоді, коли «держава здійснює ефективний контроль над діяльністю, внаслідок якої було заподіяно шкоду та порушено права людини на території іншої держави». Беркес А. зазначає, що це фактично означає, що поняття «ефективного контролю» більше не обмежується контролем лише над територією («просторова юрисдикція») чи окремими особами («персональна юрисдикція»), але охоплює також контроль над діяльністю, що спричинила порушення [17].

Така позиція Суду ґрунтується на принципах загального міжнародного права та зобов'язання належної обачності (*due diligence*), втім розширивши його зміст. Зокрема, у класичній справі *Corfu Channel* (Велика Британія проти Албанії, 1949 рік) Міжнародний Суд ООН постановив, що держава зобов'язана не дозволяти використання своєї території для дій, які можуть завдати шкоди іншим державам, заклавши основу принципу належної обачності у сфері відповідальності держави [18]. В той же час МСПЛ тлумачить цей принцип ширше, покладаючи на державу не лише негативні, а і позитивні зобов'язання у ситуаціях з екстериторіальним елементом. З рішення Суду випливає, що особи, які постраждали внаслідок транскордонної шкоди перебувають під юрисдикцією держави, а отже на неї покладаються зобов'язання щодо захисту їх прав, а також настає відповідальність у разі невиконання цього зобов'язання. Крім того, держави зобов'язані вживати всіх необхідних заходів, щоб запобігти тому, аби діяльність, яка здійснюється на їхній території або під їхнім контролем, порушувала права осіб як у межах їхньої території, так і за її межами [16]. Таким чином, застосування принципу належної обачності в практиці МСПЛ трансформується з допоміжного елементу відповідальності держави у самостійну підставу для встановлення екстериторіальної юрисдикції.

Загалом, цей Консультативний висновок має надзвичайно важливе значення, не лише тому, що Суд вперше чітко пояснив своє бачення екстериторіальних зобов'язань держав, а і тому що розширив розуміння поняття екстериторіальної юрисдикції, що є новаторським підходом, навіть порівняно з практикою ЄСПЛ.

Висновки. Практика регіональних органів захисту прав людини свідчить про сталу тенденцію до розширеного тлумачення поняття юрисдикції держав у контексті екстериторіального застосування міжнародних договорів з прав людини. На відміну від універсальної системи, європейська та міжамериканська регіональні системи виходять не з формального територіального критерію, а з факту здійснення державної влади та контролю. Практика Міжамериканської комісії з прав людини підтверджує, що відповідальність держави може наставати як у разі встановлення ефективного контролю над територією, так і в разі здійснення влади та контролю над особами за межами національної території. Міжамериканська комісія, спираючись як на Американську конвенцію з прав людини, так і на Американську декларацію прав і обов'язків людини, сформувала послідовну практику визнання екстериторіальної юрисдикції у справах, пов'язаних

із військовими інтервенціями, затриманням осіб за кордоном та утриманням під вартою поза межами державної території.

Водночас Міжамериканський суд з прав людини не лише підтвердив підхід, вироблений Міжамериканською комісією, але й розширив розуміння ефективного контролю, поширивши його на контроль над діяльністю, що спричиняє порушення прав людини за межами території держави. Такий підхід ґрунтується на принципі належної обачності та передбачає покладення на держави як негативних, так і позитивних зобов'язань щодо запобігання транскордонній шкоді. Таким чином, міжамериканська система захисту прав людини демонструє прогресивний та динамічний підхід до екстериторіального застосування прав людини, який не лише відповідає сучасним викликам міжнародного права, але й у певних аспектах випереджає практику інших регіональних судових механізмів.

Список використаних джерел:

1. Новашок Д.О. Ефективний контроль у сучасному міжнародному праві: дис. … д-ра філософії зі спеціальності 293 (Міжнародне право). Львів, 2024. 244 с. URL: https://lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2024/09/diss_Novashok.pdf.

2. American Convention on Human Rights: «Pact of San José, Costa Rica» adopted 16.12.1979. *United Nations – Treaty Series*. 1979. URL: https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201144/volume-1144-I-17955-English.pdf.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) від 04.11.1950. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.

4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16.12.1966. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.

5. Milanovic M. Extraterritorial Application of Human Rights Treaties: Law, Principles, and Policy. Oxford University Press, 2011. 276 p.

6. Сироїд Т.Л. Організаційна основа захисту прав людини Організації Американських Держав. *Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє (1994-2019 рр.):* зб. тез доп. на міжн. наук.-практ. конф. до 25-річчя створення ун-ту, Харків, 22 листопада 2019 року. Харків, 2019. С. 431-434.

7. Carrillo-Santarelli N., Roa-Sánchez P.A. The Impact- or Causality-Based Extraterritorial Obligation to Respect Human Rights: A Consistent and Humane Approach of the InterAmerican Human Rights System. *Journal of International Organizations Studies*. 2020. Vol. 11. P. 65-81.

8. Burbano-Herrera C., Haeck Y. Extraterritorial obligations in the inter-American human rights system. *The Routledge Handbook on Extraterritorial Human Rights Obligations* / ed. by Gibney M., Türkelli G.E., Krajewski M., Vandenhole W. Routledge, 2021. P. 110-124.

9. Victor Saldaño v. Argentina. *Inter-American Commission on Human Rights*. 1999. URL: https://cidh.oas.org/annualrep/98eng/Inadmissible/Argentina%20Salda%C3%B1o.htm.

10. Cyprus v. Turkey. *European Court of Human Rights*. 2001. URL: http://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":["001-144151"]}.

11. Disabled Peoples' International et al against the United States. *Inter-American Commission on Human Rights*. 1987. URL: https://cidh.oas.org/annualrep/86.87eng/EUU9213.htm.

12. Coard v. United States. *Inter-American Commission on Human Rights*. 1999. URL: https://casebook.icrc.org/case-study/inter-american-commission-human-rights-coard-v-united-states.

13. Cerna C.M. The Extraterritorial Scope of Human Rights Treaties: The American Convention on Human Rights. URL: https://www.corteidh.or.cr/tablas/r31600.pdf.

14. Persons detained by the United States in Guantanamo Bay. *Inter-American Commission on Human Rights*. 2002. URL: https://www.oas.org/en/iachr/pdl/decisions/GuantanamoMC.asp.

15. Djamel Ameziane v. United States. *Inter-American Commission on Human Rights*. 2020. URL: https://www.oas.org/en/iachr/decisions/2020/uspu12865en.pdf.

16. The Environment and Human Rights: Advisory Opinion. *Inter-American Court of Human Rights*. 2017. URL: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf.

17. Berkes A. A New Extraterritorial Jurisdictional Link Recognised by the IACtHR. *EJIL:Talk!: Blog of the European Journal of International Law*. 2018. URL: https://www.ejiltalk.org/a-new-extraterritorial-jurisdictional-link-recognised-by-the-iacthr.

18. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania). *International Court of Justice*. 1949. URL: https://www.icj-cij.org/case/1.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.33

КАРМАЗА О.О., ФЕДОРЕНКО Т.В., ДУРНОВ Є.С.

МИРОВА УГОДА В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

PEACE AGREEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT

Метою статті є дослідження генези інституту мирової угоди під впливом кодифікацій цивільного та господарського процесу в радянській та сучасній Україні. В статті розкривається зміст поняття «мирова угода в цивілістичному процесі», «цивілістичний процес». Доведено, що мирова угода в цивілістичному процесі є процесуальним письмовим документом, укладеним в порядку та в межах, визначених процесуальним кодексом (законом), з метою примирення сторін на узгоджених ними умовах (на підставі взаємних поступок, стосується лише прав та обов'язків сторін), та який затверджується судовим рішенням – ухвалою суду в порядку, визначеному процесуальним кодексом (законом) та має силу виконавчого документа. Історико-правовий погляд на цей інститут дає змогу простежити, як змінювалися його функції, зміст і практичні межі застосування під впливом державної політики, процесуальних принципів і правової культури. Доведено, що у радянській моделі судочинства мирова угода розвивалася в умовах домінування публічного інтересу та підвищеної активності суду, що позначалося на свободі домовленостей сторін, їхній процесуальній самостійності та характері судового контролю. Встановлено, що поступовий перехід до сучасних стандартів правосуддя зумовив переоцінку ролі інституту примирення, зокрема, через мирову угоду: посилилися диспозитивні засади, актуалізувалася процесуальна «економія», затвердження мирової угоди судовим рішенням почало сприйматися як спосіб ефективного захисту прав осіб, а не як «виняток». Поступово акцент в мировій угоді як ефективній формі примирення конфліктуючих сторін зміщується в сторону трансформації критеріїв допустимості умов мирової угоди, законних меж втручання суду в зміст домовленостей, процесуальних наслідках її затвердження, підставах відмови у її затвердженні, гарантій захисту прав третіх осіб, запобіганню зловживанням тощо. Наголошено, що мирова угода як форма примирення не є формою примирення в розумінні процедури медіації.

Ключові слова: *мирова угода, суд, цивілістичний процес, радянський період, примирення, судовий захист, суд, цивільне судочинство, господарське судочинство, джерела права, історико-правові засади.*

The purpose of the article is to study the genesis of the institution of amicable settlement under the influence of codifications of civil and economic processes in Soviet and modern Ukraine. The article reveals the content of the concepts of "peace agreement in civil

© КАРМАЗА О.О. – доктор юридичних наук, професор, професор Інституту післядипломної освіти (Київський національний університет імені Тараса Шевченка) https://orcid.org/0000-0003-4895-5220

© ФЕДОРЕНКО Т.В. – кандидат юридичних наук, доцент, директор (Інститут права та суспільних відносин Університету «Україна») ORCID: 0000-0002-3447-9078

© ДУРНОВ Є.С. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії, історії та філософії права (Національна академія внутрішніх справ) https://orcid.org/0000-0002-4249-9829

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

proceedings", "civil proceedings". It is proven that a peace agreement in civil proceedings is a procedural written document concluded in accordance with the procedure and within the limits determined by the procedural code (law), with the aim of reconciling the parties on the terms agreed upon by them (based on mutual concessions, concerns only the rights and obligations of the parties), and which is approved by a court decision - a court ruling in accordance with the procedure determined by the procedural code (law). A historical and legal view of this institution makes it possible to trace how its functions, content and practical limits of application changed under the influence of state policy, procedural principles and legal culture. It is proven that in the Soviet model of justice, the settlement agreement developed in conditions of dominance of public interest and increased activity of the court, which affected the freedom of agreements of the parties, their procedural independence and the nature of judicial control. It is established that the gradual transition to modern standards of justice led to a reassessment of the role of the institution of reconciliation: dispositive principles were strengthened, procedural "economy" was actualized, approval of the settlement agreement by a court decision began to be perceived as a way of effective protection of the rights of individuals, and not as an "exception". Gradually, the emphasis in the settlement agreement as an effective form of reconciliation of conflicting parties is shifting towards the transformation of the criteria for the admissibility of the terms of the settlement agreement, the legal limits of the court's intervention in the content of the agreements, the procedural consequences of its approval, the grounds for refusing its approval, guarantees for the protection of the rights of third parties, prevention of abuse, etc. It is emphasized that the settlement agreement as a form of reconciliation is not a form of reconciliation in the sense of the mediation procedure.

Key words: *peace agreement, court, civil process, Soviet period, reconciliation, judicial protection, court, civil proceedings, commercial proceedings, sources of law, historical and legal principles.*

Актуальність теми. Мирова угода як ефективна форма примирення конфліктуючих сторін в судовому процесі загалом та цивілістичному процесі зокрема має давню історію становлення та розвитку. В цій статті пропонуємо комплексно дослідити інститут мирової угоди у цивілістичному процесі, а саме в цивільному та господарському процесах, які є складовими елементами цивілістичного процесу, та який має багато спільних ознак, визначених в Цивільному процесуальному кодексі України і Господарському процесуальному кодексі України.

Мирова угода у цивільному та господарському процесі України традиційно розглядається сучасними українськими вченими як форма примирення – завершення спору конфліктуючих осіб (фізичних та/чи юридичних осіб) шляхом взаємних поступок сторін, затверджується ухвалою суду та має виконавчу силу. Однак її значення виходить за межі «технічного» механізму закриття цивільного чи господарського провадження: через цей інститут проявляються межі диспозитивності, реалізація принципу верховенства права, відбувається баланс приватного та публічного інтересу, а також історично змінюється концепція ролі суду – від арбітра, що забезпечує законність, до «менеджера» процесу, який сприяє врегулюванню спору на умовах, визначених в мировій угоді, та відповідно діє до порядку, меж та способу, передбаченого в законі України.

Крім того, актуальність історико-правового аналізу інституту мирової угоди обумовлена також і тим, що сучасні наукові дискусії про допустимі умови мирової угоди неможливо повноцінно та об'єктивно оцінити без розуміння того, як саме законодавець і судова практика протягом десятиліть вибудовували межі автономії сторін і судового контролю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Генеза мирової угоди в різних юридичних процесах, як от, цивільному процесі, господарському процесі, адміністративному процесі, кримінальному процесі, виконавчому процесі була предметом наукових досліджень на рівні дисертацій, науковий статей, наукових тез доповідей тощо. Відтак, проблеми становлення, розвитку та вдосконалення досліджували такі вчені як: С.С. Бичкова, О.О. Грабовстка, С.Д. Гринько, М.Б. Гарієвська, В.В. Заборовський, О.С. Захарова, С.О.Короєд, Я.В. Лазур, П.О. Попков, Ю.Д. Притика, М.І. Ромась, С.Я. Фурса, П.П. Черевко, С.О. Юлдашев, М.М. Ясинок та інші. Наприклад, С.О.Короєд в ряді наукових статей висвітлює ключові проблеми затвердження мирової угоди в цивільному та господарському судочинстві, зокрема ризики порушення прав третіх осіб, вихід за межі предмета спору та недостатній контроль суду за законністю умов. Ми погоджуємося з вченим в тому, що мирова угода є інструментом, що базується на взаємних поступках, але її

затвердження судом потребує ретельного аналізу, щоб уникнути оскарження ухвали в апеляційному чи касаційному порядку [1; 2].

Метою статті є дослідження генези інституту мирової угоди під впливом кодифікацій цивільного та господарського процесу в радянській та сучасній Україні.

Результати дослідження. На сьогодні інститут мирової угоди закріплено в цивілістичному процесі. Цивілістичний процес є узагальнюючою правовою категорією, яка використовується лише в юриспруденції та має дискусійний характер. Зокрема, О.О.Кармаза слушно доводить, що цивілістичний процес охоплює як судову форму державного захисту, так і альтернативні недержавні форми захисту прав та інтересів фізичних та юридичних осіб. Концепція захисту прав у цивілістичному процесу включає декілька самостійних юридичних процесів, а також альтернативні процеси (процес медіації, третейський процес). Призначення цивілістичного процесу – гармонізація суспільних правовідносин у сфері приватного права, сприяння реформуванню процесуального законодавства у сфері приватних відносин з урахуванням принципу свободи вибору форми захисту прав та спрощення процедури розгляду справ в позасудових формах захисту прав громадян та юридичних осіб. Загалом, цивілістичний процес, об'єднуючи різні самостійні форми захисту прав фізичних та юридичних осіб, спонукає приватне право та процес працювати як єдина злагоджена система, знімаючи та попереджуючи конфлікти й спори, та яка перебуває у постійному раціональному розвитку [3; 4].

Крім того, як слушно доводять Я.В.Лазур, В.В.Заборовський, П.П.Черевко, не можна не помітити наскільки багато питань, що пов'язані з мировими угодами в цивільному та господарському процесах регламентуються однотипно. Тут проявляється об'єктивна закономірність, яка показує глибинний зв'язок, що існує між цивільним процесуальним та господарським процесуальним правом. Ззовні це виразилося у вигляді інтеграції правових норм в рамках міжгалузевого інституту мирової угоди [5].

Складно заперечити Мелех Л. В. та Мелех Б. В. в тому, що мирова угода є важливим механізмом для врегулювання спорів, який поєднує матеріально-правові та процесуальні аспекти, забезпечуючи ефективне та взаємовигідне вирішення конфліктів між сторонами. У процесі примусового виконання судового рішення сторони мають право укласти мирову угоду, що є проявом принципу диспозитивності в судочинстві. Це дозволяє сторонам добровільно врегулювати спір, відмовившись від подальшого примусового виконання рішення. Затвердження судом такої угоди є підставою для закінчення виконавчого провадження. Таким чином, укладення мирової угоди на стадії виконання рішення є правомірним і доцільним, оскільки воно відповідає принципам цивільного процесуального права та не порушує загальнообов'язковості судового рішення [6].

Тобто, вченими підтверджується закріплення інституту мирової угоди в різних юридичних процесах, як от, цивільному, господарському, виконавчому процесах, які, як зазначалося вище, в юриспруденції охоплюються поняттям «цивілістичний процес», та вказуються шляхи удосконалення цього інституту.

Як відомо, радянський цивільний процес ґрунтувався, зокрема, на поєднанні формально проголошених засад змагальності та рівності сторін із реально підсиленою «охоронною» роллю суду. Визначальним в радянський період було те, що суд у вирішенні приватних спорів, хоча і діяв в порядку, в спосіб та в межах, визначених процесуальним кодексом Української Радянської Соціалістичної Республіки, все ж таки виконував функцію інструмента державної охорони правопорядку та соціалістичної законності. А відтак це впливало на філософію та зміст мирової угоди: компроміс сторін допускався, але лише в межах, які не суперечили державним установкам і розумінню законності.

Наприклад, Цивільний процесуальний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки від 1963 року містив ряд норм щодо мирової угоди, яка могла укладатися в цивільному процесі загалом та при виконанні рішення суду зокрема. Це такі статті Кодексу: ст. 67 «Обчислення державного мита при зміні ціни позову», ст. 78 «Розподіл судових витрат при відмові від позову і мировій угоді», ст. 103 «Процесуальні права сторін», ст. 108 «Треті особи, які не заявляють самостійних вимог», ст. 115. «Повноваження представника в суді», ст. 122. «Процесуальні права органів державного управління профспілок, підприємств, установ, організацій і окремих громадян, які захищають права інших осіб», ст. 136. «Прийняття заяв у цивільних справах», ст. 178. «Початок розгляду справи по суті», ст. 179. «Відмова позивача від позову, визнання позову відповідачем і мирова угода сторін», ст. 227. «Підстави закриття провадження в справі», ст. 304. «Мирова угода сторін», ст. 332. «Відмова позивача від позову і укладення мирової угоди сторін в суді касаційної інстанції», ст. 352. «Мирова угода і відмова від примусового виконання рішення».

Так, наприклад, ст. 103 цього Кодексу передбачалося, що сторони можуть закінчити справу мировою угодою в усякій стадії процесу, вимагати виконання рішення, ухвали, постанови суду. Суд не приймає відмови від позову, визнання позову відповідачем і не затверджує мирової угоди сторін, якщо ці дії суперечать законові або порушують чиї-небудь права і охоронювані законом інтереси.

Згідно із ст. 115 ЦПК 1963 р. укладення мирової угоди через представника заборонялося. Статтею 178 цього Кодексу передбачався обов'язок головуючому у судовому засідання з'ясувати, зокрема, чи не бажають сторони закінчити справу мировою угодою. Процедура затвердження судом мирової угоди містилася в ст. 179 цього Кодексу та передбачала, що умови мирової угоди сторін заносяться до протоколу судового засідання і підписуються відповідно обома сторонами. Якщо мирова угода сторін викладена в адресованій суду письмовій заяві, ця заява додається до справи, про що зазначається в протоколі судового засідання. До затвердження мирової угоди сторін суд роз'яснює сторонам наслідки відповідних процесуальних дій. Про затвердження мирової угоди сторін суд постановляє ухвалу, якою одночасно закриває провадження в справі. В ухвалі повинні бути зазначені умови затверджуваної судом мирової угоди сторін. В разі незатвердження мирової угоди сторін суд постановляє про це мотивовану ухвалу. Згідно зі ст. 365 цього Кодексу мирова угода, укладена між сторонами в процесі виконання судового рішення, подається в письмовій формі судовому виконавцеві, який не пізніше триденного строку передає її до суду за місцем виконання рішення на затвердження. Про затвердження мирової угоди суд постановляє ухвалу відповідно до правил ст. 179 цього Кодексу [7].

Нормативно-правовий аналіз норм ЦПК 1963 року в частині закріплення інституту мирової угоди, доводить, що визначення поняття «мирова угода» цей Кодекс не містив. Формами мирової угоди були: письмова та усна форма, яка підтверджувалася протоколом судового засідання. Крім того, в юриспруденції слушно доводиться, що на відміну від норм ЦПК 1929 року обширне регулювання мирової угоди свідчить, що цей правовий інститут починає активно використовуватися державою як один із альтернативних способів вирішення правових спорів. Невипадково суддя повинен був, розпочинаючи розгляд справи по суті, пропонувати сторонам чи не бажають вони укласти мирову угоду (ст. 178 ЦПК УРСР). Дана процесуальна дія не свідчить про обов'язок судді схиляти сторін до примирення, але вияснити їх думку з цього приводу він повинен був. Вперше ЦПК УРСР 1963 р. закріплює інститут закриття провадження у справі, де однією з підстав називається затверджена судом мирова угода (ст. 227). Якщо після цього хтось надумає знову звернутися до суду, мирова угода, оформлена ухвалою суду стає підставою відмови у прийнятті заяви (ч. 2 ст. 136). Була змінена процедура укладення мирової угоди в цивільному процесі. Як і раніше допускалося усно висловлювати її умови (в такому разі вони вносилися в протокол судового засідання та завірялися підписами сторін) або закріплювати їх у письмовій заяві. Проте, при бажанні укласти мирову угоду під час касаційного оскарження чи внесення касаційного подання або під час виконання судових рішень, умови мирової угоди повинні оформлятися виключно в письмовій формі (ч. 1 ст. 309, ст. 365 ЦПК УРСР 1963 р.). Також, суд зобов'язаний був умови мирової угоди продублювати в ухвалі суду, якою закривав провадження по справі (ст. 179 ЦПК УРСР). Мирова угода, затверджена судом ставала підставою примусового виконання (п. 4 ч. 1 ст. 348 ЦПК УРСР). Не ухвала, де мали бути відображені умови мирової угоди, а власне мирова угода. Таким чином, затверджена судом мирова угода прирівнювалася по юридичній силі до рішення суду і не треба було повторно звертатися до суду для судового розгляду. Подібні зміни були надзвичайно істотними та важливими [8].

На нашу думку, норми чинного Цивільного процесуального кодексу України, як от, наприклад, ст. 207, більш повно розкривають зміст, значення та процедуру укладення та затвердження мирової угоди. Ця стаття Кодексу у системному взаємозв'язку, зокрема із ст. 44 та ст. 49 ЦПК, концептуально розкриває зміст та значення мирової угоди в цивільному процесі як структурному елементі цивілістичного процесі.

Відтак, ст. 207 ЦПК передбачає, що мирова угода укладається сторонами з метою врегулювання спору на підставі взаємних поступок і має стосуватися лише прав та обов'язків сторін. У мировій угоді сторони можуть вийти за межі предмета спору за умови, що мирова угода не порушує прав чи охоронюваних законом інтересів третіх осіб. Сторони можуть укласти мирову угоду і повідомити про це суд, зробивши спільну письмову заяву, на будь-якій стадії судового процесу. До ухвалення судового рішення у зв'язку з укладенням сторонами мирової угоди суд роз'яснює сторонам наслідки такого рішення, перевіряє, чи не обмежені представники сторін вчинити відповідні дії. Укладена сторонами мирова угода затверджується ухвалою суду, в резолютивній частині якої зазначаються умови угоди. Затверджуючи мирову угоду, суд цією ж ухвалою одночасно закриває провадження у справі [9].

Таким чином, ЦПК в редакції від 2017 року на відміну від ЦПК 1963 року чітко визначив мету укладення мирової угоди, загально-концептуальний її зміст та межі, закріпив письмову форму мирової угоди тощо. Вважаємо, що ст. 207 чинного ЦПК загалом відповідає принципу верховенства права, а саме його елементу – правовій визначеності норм законів, однак потребує удосконалення з урахуванням розвитку сучасних відносин, зокрема і відносин, які стосуються діджиталізації судового процесу, меж та порядку застосування штучного інтелекту тощо. Слід також зазначити, що норми ЦПК в редакції 2017 року містять деякі норми радянського періоду в частині регулювання відносин укладання та затвердження мирової угоди, які в практичній площині загалом сприяють захисту та відновленню прав сторін спору, не порушуючи норми Конституції України та чинних міжнародних договорів.

Наголосимо на тому, що господарський процес, який регулювався нормами Арбітражного процесуального кодексу України від 1991 року, а потім нормами Господарського процесуального кодексу України, офіційно закріпив інститут мирової угоди в кодексі лише в 2001 році з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України» від 21 червня 2001 року № 2539-III. Відтак ст. 29 Кодексу в редакції 2001 року передбачалося, що прокурор, що подав позовну заяву, несе обов'язки і користується правами позивача, крім права на укладення мирової угоди. Статтею 78 встановлювалося, що умови мирової угоди сторін викладаються в адресованих господарському суду письмовій заяві, що долучається до справи. Ця заява підписується обома сторонами. До затвердження мирової угоди сторін господарський суд роз'яснює сторонам наслідки відповідних процесуальних дій, перевіряє, чи є повноваження на вчинення цих дій у представників сторін. Мирова угода може стосуватися лише прав і обов'язків сторін щодо предмету позову. Про прийняття відмови позивача від позову або про затвердження мирової угоди сторін господарський суд виносить ухвалу, якою одночасно припиняє провадження у справі [10].

На сьогодні Господарський процесуальний кодекс України в редакції 2017 року містить ряд норм щодо змісту, порядку укладення та затвердження мирової угоди. Ці норми переважно подібні до норм чинного Цивільного процесуального кодексу України в редакції 2017 року, однак мають особливості, які стосуються регулювання господарських відносин. Так, наприклад, відповідно до ст. 46 чинного ГПК у разі якщо стороною в судовому процесі є адміністратор за випуском облігацій укладення мирової угоди можливе виключно за наявності згоди зборів власників облігацій, отриманої адміністратором за випуском облігацій, відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

Узагальнивши норми чинних процесуальних кодексів, та кодексів, які втратили чинність, в частині закріплення норм щодо мирової угоди зазначимо, що норми чинних ЦПК та ГПК містять деякі норми, які діяли в радянський період, але нині не суперечать Конституції України та не втратили актуальності. Основою укладення та затвердження мирової угоди зберігається: добровільність, взаємність поступок, письмова форма, судовий контроль, правові наслідки, обов'язковість виконання тощо.

Судовий контроль у радянській системі відрізнявся від контролю, який здійснює суд відповідно до норм Конституції України, оскільки суд фактично оцінював мирову угоду крізь призму загальної законності та допустимості відповідного компромісу. На практиці це означало більш жорсткі межі автономії сторін у тих категоріях спорів, де потенційно зачіпалися «публічні» інтереси або соціально значущі блага.

Наголосимо на тому, що радянське цивільне процесуальне право зокрема та українсько-радянське право загалом змінювало підходи та зміст інституту мирової угоди, удосконалюючи їх.

Так, наприклад, ми погоджуємося з висновком про те, що перший Цивільний процесуальний кодекс Радянської України 1922 року не передбачив серед повноважень суду пропонувати сторонам укласти мирову угоду: основне завдання суду встановити матеріальну істину в справі, а не мирити сторін. Можливо, такий підхід також був зумовлений тим, що питома вага цивільних справ серед судових у народних судах була невеликою. Внаслідок судової практики в 20-х роках XX ст. вперше в історії мирових угод на території України було закріплено правило, щоби вона не виходила за межі предмету позову (дане правило буде діяти в Україні аж до 2017 р.), а також передбачено право суду не затверджувати мирову угоду в разі, коли її умови порушують права слабшої сторони (напр., кабальні зобов'язання, відмова від аліментів тощо) [2]. Останнє застереження певною мірою перегукується із сучасним правилом перевіряти умови мирової угоди, яку укладає законний представник на факт відповідності її умов інтересам підопічного. Внаслідок згортання політики НЕПу в УСРР був прийнятий та введений в дію новий ЦПК (11 вересня 1929 р.). В ЦПК УСРР 1929 р. кількість статей, що регламентували питання мирової угоди зросла майже в три рази. Вперше законодавчо відзначається, що мирова угода має укладатися

під контролем суду через механізм її затвердження судом та виступає підставою закриття справи (хоча законодавчо інститут закриття провадження у справі появиться тільки за ЦПК УРСР 1963 р.). Не можна не відмітити про вплив комуністичної ідеології на інститут мирової угоди (порушення інтересів трудящих як підстава не затвердження мирової), а також те, що законодавець відніс право на укладення мирової угоди до спеціальних прав позивача, а не сторін справи загалом (недосконаліть з точки зору юридичної техніки) [11].

На сьогодні особливого значення для розкриття змісту та порядку затвердження мирових угод в цивільному процесі набуває судова практика, наприклад, постанова Верховного Суду від 30 вересня 2020 року у справі № 753/16296/14-ц, постанова Великої Палати Верховного Суду від 27 листопада 2024 року у справі № 185/8179/22 тощо.

Підсумовуючи вище сказане зазначимо, що мирова угода в цивілістичному процесі є процесуальним письмовим документом, укладеним в порядку та в межах, визначених процесуальним кодексом (законом), з метою примирення сторін на узгоджених ними умовах (на підставі взаємних поступок, стосується лише прав та обов'язків сторін), та який затверджується судовим рішенням – ухвалою суду в порядку, визначеному процесуальним кодексом (законом) та має силу виконавчого документа, містить ознаки цивільного договору, оскільки її зміст це норми як процесуального характеру, так і норми матеріального права. Відтак, на нашу думку, є спірною позиція про віднесення мирової угоди лише до категорії цивільних договорів – правочинів.

Інститут мирової угоди в цивілістичному процесі України є історичним: він існував у радянській моделі саме цивільного судочинства й зберігся в сучасній моделі цивілістичного процесу, зокрема, в цивільному, господарському процесі, виконавчому процесі, однак його функції та зміст зазнали істотної трансформації. Якщо в радянському цивільному процесі мирова угода сприймалася крізь призму державоцентричного підходу та посиленого судового контролю за «допустимістю» компромісу, то в сучасній правовій системі ключовим вектором еволюції став перехід до людиноцентричної моделі, у якій зростає автономія сторін і підсилюється значення їхнього права самостійно врегулювати спір. Водночас судовий контроль не зник, а набув іншого змісту: він виконує гарантійну функцію, забезпечуючи законність умов мирової угоди та захист прав і охоронюваних законом інтересів третіх осіб.

Список використаних джерел:

1. Короєд С. О. Проблеми реалізації інституту мирової угоди в цивільному (господарському) судочинстві на стадії її затвердження судом. *Держава і право*. Юридичні і політичні науки. 2022. Вип. 91. С. 52–66.

2. Короєд С. О., Лошицький М. В. Деякі питання примусового виконання мирової угоди. *Держава і право*. 2011. Вип. 51. С. 510–519.

3. Кармаза О.О. Поняття та зміст цивілістичного юридичного процесу. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія Право. Івано-Франківськ, 2017. № 3(15). С. 146-152.

4. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.

5. Лазур Я.В., Заборовський В.В., Черевко П.П. Мирова угода у цивільному та господарському процесі: порівняльний аспект дослідження. Аналітично-порівняльне правознавство.2023. № 6. С. 206-210.

6. Мелех Л. В., Мелех Б. В. Мирова угода у виконавчому провадженні: теоретичні та практичні аспекти. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. Випуск 43. 2024. С. 341-348.

7. Про затвердження Цивільного процесуального кодексу Української РСР. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 18 липня 1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1500-06#Text.

8. Юраш І. Інститут мирової угоди цивільного процесу України в радянський період. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/04/VJHR_1_2022.pdf

9. Цивільний процесуальний кодекс України. Кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/1618-15#Text.

10. Про внесення змін до Арбітражного процесуального кодексу України. Закон України від 21 червня 2001 року № 2539-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua

11. Юраш І. Інститут мирової угоди цивільного процесу України в радянський період. URL: https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2022/04/VJHR_1_2022.pdf

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 342.724
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.34

КОНДЕНКО М.М.

ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

THE CONCEPT OF “NATIONAL MINORITY” IN INTERNATIONAL LAW AND NATIONAL LEGISLATION: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS

Мета статті полягає у комплексному аналізі поняття «національна меншина» у міжнародному праві та національному законодавстві, а також у визначенні основних критеріїв, що використовуються для ідентифікації національних меншин. Особлива увага приділяється дослідженню підходів до визначення цієї категорії у міжнародно-правових актах, законодавстві України та окремих європейських держав, а також аналізу законодавчого визначення національної меншини у Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року. Стаття присвячена дослідженню поняття «національна меншина» у міжнародному праві та національному законодавстві. Проаналізовано основні підходи до визначення цієї категорії у міжнародно-правових актах, зокрема у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Рамковій конвенції про захист національних меншин та Європейській хартії регіональних або міноритарних мов. Встановлено, що у міжнародному праві відсутнє універсальне визначення поняття «національна меншина», однак сформовано низку критеріїв, які дозволяють ідентифікувати такі групи, зокрема етнічні, мовні, культурні та релігійні ознаки, а також прагнення зберегти власну ідентичність. Окрему увагу приділено аналізу національного законодавства, зокрема законодавства України та Латвії щодо визначення та правового статусу національних меншин. Досліджено конституційно-правові гарантії прав осіб, які належать до національних меншин, а також особливості законодавчого визначення цієї категорії у Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року. На підставі аналізу міжнародних стандартів та національного законодавства визначено основні критерії, які використовуються для ідентифікації національних меншин. Зроблено висновок, що сучасне законодавче визначення національної меншини ґрунтується на комплексному підході, який поєднує правові, етнокультурні та ідентифікаційні критерії. Такий підхід відповідає сучасним європейським стандартам захисту прав національних меншин та сприяє забезпеченню збереження їхньої культурної, мовної та релігійної самобутності.

Ключові слова: *національна меншина, етнічна меншина, права національних меншин, міжнародне право, законодавство України, Рамкова конвенція про захист національних меншин.*

The purpose of the article is to comprehensively analyze the concept of "national minority" in international law and national legislation, as well as to determine the main criteria used to identify national minorities. Particular attention is paid to the study of approaches to the definition of this category in international legal acts, the legislation of Ukraine and individual European states, as well as the analysis of the legislative definition of a national minority in the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" of 2022. The article is devoted to the study of the concept of “national minority” in international law and national legislation. The paper analyzes the main approaches to defining this category in international legal instruments, including

© КОНДЕНКО М.М. – аспірант кафедри конституційного права України (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого) https://orcid.org/0009-0007-9556-1503

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

the International Covenant on Civil and Political Rights, the Framework Convention for the Protection of National Minorities, and the European Charter for Regional or Minority Languages. It is established that international law does not contain a universally accepted definition of the term "national minority"; however, several criteria have been developed for identifying such groups, including ethnic, linguistic, cultural, and religious characteristics, as well as the desire to preserve their identity. Special attention is paid to the analysis of national legislation, particularly the legislation of Ukraine and Latvia concerning the definition and legal status of national minorities. The study examines constitutional guarantees of the rights of persons belonging to national minorities and the specific features of the legislative definition of this category in the Law of Ukraine "On National Minorities (Communities) of Ukraine" adopted in 2022. Based on the analysis of international standards and national legal frameworks, the key criteria used to identify national minorities are determined. It is concluded that the modern legal definition of a national minority is based on a comprehensive approach combining legal, ethno-cultural, and identification criteria. Such an approach corresponds to contemporary European standards of minority rights protection and contributes to ensuring the preservation of cultural, linguistic, and religious identity of national minorities.

Key words: *national minority, ethnic minority, minority rights, international law, Ukrainian legislation, Framework Convention for the Protection of National Minorities.*

Актуальність теми. У сучасних умовах розвитку України як демократичної та правової держави особливого значення набуває забезпечення прав і свобод осіб, які належать до національних меншин. Багатонаціональний склад населення держави зумовлює необхідність формування ефективної системи правового регулювання міжетнічних відносин, спрямованої на збереження культурної, мовної та релігійної самобутності різних етнічних спільнот, а також на забезпечення їх рівної участі у суспільному та політичному житті держави. Водночас дотримання прав національних меншин є важливим показником демократичного розвитку держави та одним із ключових критеріїв інтеграції України до європейського правового простору.

Разом з тим у міжнародному праві відсутнє універсальне визначення поняття «національна меншина». Більшість міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав меншин, зосереджуються передусім на гарантуванні прав осіб, які належать до таких груп, залишаючи державам певну свободу у визначенні критеріїв належності до меншин. Це зумовлює різноманітність підходів до тлумачення цієї категорії як у науковій доктрині, так і в національному законодавстві різних держав.

У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання визначення поняття «національна меншина» у національному праві. Прийняття Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» у 2022 році стало важливим етапом удосконалення законодавчого регулювання у цій сфері. Водночас існує потреба у комплексному аналізі критеріїв, покладених законодавцем в основу визначення національної меншини, а також їх відповідності міжнародним стандартам захисту прав меншин.

Мета статті полягає у комплексному аналізі поняття «національна меншина» у міжнародному праві та національному законодавстві, а також у визначенні основних критеріїв, що використовуються для ідентифікації національних меншин. Особлива увага приділяється дослідженню підходів до визначення цієї категорії у міжнародно-правових актах, законодавстві України та окремих європейських держав, а також аналізу законодавчого визначення національної меншини у Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року.

Виклад основного матеріалу. До найбільших національних меншин України за даними останнього Всеукраїнського перепису населення 2001 р. належать росіяни 8334,1 тис. осіб (17,3 % населення), білоруси 275,8 тис. осіб (0, 6 % населення), молдовани 258,6 тис. осіб (0, 5 % населення), кримські татари 248,2 тис. осіб (0,5 % населення), болгари 204,6 тис. осіб (0,4 % населення), угорці 156,6 тис. осіб (0,3 % населення), румуни 151,0 тис. осіб (0,3 % населення), поляки 144,1 тис. осіб (0,3 % населення), євреї 103,6 тис. осіб (0,2 % населення), вірмени 99,9 тис. осіб (0,2 % населення), греки 91,5 тис. осіб (0,2 населення), татари 73,3 тис. осіб (0,2 % населення), цигани 47,6 тис. осіб (0,1 % населення), азербайджанці 45,2 тис. осіб (0,1 % населення), грузини 34,2 тис. осіб (0,1 % населення), німці 33,3 тис. осіб (0,1 % населення), гагаузи 31,9 тис. осіб (0,1 % населення) та ін. Найменшими етнічними групами є караїми (за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р. В Україні проживали 1196 караїмів) та кримчаки (за даними перепису населення 2001 р. в Україні проживало 406 кримчаків).

Правове регулювання статусу національних меншин в Україні здійснюється Конституцією України, Законом України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 р., а також такими міжнародними документами, учасником яких є наша держава: Декларацією про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин від 18 грудня 1992 р., Рамковою конвенцією про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Європейською хартією регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р.

У міжнародному праві також не існує загальноприйнятого визначення поняття «меншина». Зокрема, такого визначення не було закріплено у Міжнародному пакті про громадянські і політичні права 1966 року (ICCPR). Водночас міжнародні правники неодноразово намагалися сформулювати відповідне визначення.

Найбільш авторитетним на сьогодні вважається визначення, запропоноване у 1979 році Франческо Капоторті, спеціальним доповідачем Підкомісії з питань запобігання дискримінації та захисту меншин. У контексті статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, яка передбачає, що *«у тих державах, де існують етнічні, релігійні або мовні меншини, особам, які належать до таких меншин, не може бути відмовлено у праві разом з іншими членами своєї групи користуватися власною культурою, сповідувати і практикувати свою релігію або користуватися своєю мовою»*, Капоторті запропонував розуміти під «меншиною» «групу, чисельно меншу порівняно з рештою населення держави, яка перебуває у недомінуючому становищі, члени якої – будучи громадянами цієї держави – мають етнічні, релігійні або мовні характеристики, що відрізняються від характеристик решти населення, і виявляють, навіть якщо лише імпліцитно, почуття солідарності, спрямоване на збереження своєї культури, традицій, релігії або мови» [1, para. 568].

Відповідно до статті 2 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, «кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується поважати та забезпечувати всім особам, які перебувають на її території та під її юрисдикцією, права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої дискримінації, зокрема за ознаками раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження чи іншого статусу».

Що стосується підходів Ради Європи, то відповідно до статті 14 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (ЄКПЛ), «користування правами та свободами, викладеними в цій Конвенції, має бути забезпечене без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національної меншини, майнового стану, народження чи іншого статусу».

Подібний підхід закріплено і в статті 1 Протоколу № 12 до Європейської конвенції з прав людини, згідно з якою «користування будь-яким правом, передбаченим законом, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою, такою як стать, раса, колір шкіри, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне або соціальне походження, належність до національної меншини, майновий стан, народження чи інший статус».

У 1994 році Європейська комісія «За демократію через право» (Венеційська комісія) провела аналіз законодавства двадцяти шести європейських держав. У своєму висновку Комісія зазначила, що, незважаючи на відсутність загальноприйнятого визначення поняття «меншина», певні його елементи все ж були ідентифіковані. Зокрема, сформувався усталений підхід до класифікації меншин на три основні групи: етнічні, мовні та релігійні меншини. При цьому зазначені критерії можуть застосовуватися як окремо, так і у поєднанні (Venice Commission, 1994) [2].

Слід зазначити, що навіть у Рамковій конвенції Ради Європи про захист національних меншин 1995 року відсутнє чітке визначення поняття «меншина». Водночас у проєкті цієї Конвенції пропонувалося визначення, відповідно до якого меншина розумілася як «група, чисельно менша порівняно з рештою населення держави, члени якої є громадянами цієї держави, мають етнічні, релігійні або мовні особливості, що відрізняються від характеристик решти населення, і керуються прагненням зберегти свою культуру, традиції, релігію або мову» [3]. Однак у фінальній редакції Конвенції таке визначення не було включене.

Загалом право Європейського Союзу та міжнародне право дозволяють зробити висновок, що, попри відсутність універсального визначення поняття «меншина», мова послідовно розглядається як одна з ключових характеристик, яка може самостійно слугувати підставою для ідентифікації меншини. Показово, що у відомому визначенні Ф. Капоторті при визначенні характеристик меншини використовується розділовий сполучник «або» – «культура, традиції, релігія або мова» [1].

Слід наголосити, що більшість міжнародних документів, спрямованих на захист прав меншин, зосереджуються не на формальному визначенні цього поняття, а на гарантіях прав осіб, які належать до таких груп. Зокрема, Рамкова конвенція Ради Європи про захист національних меншин 1995 року, яка є основним міжнародним інструментом у цій сфері, навмисно не містить юридичного визначення національної меншини, залишаючи державам певну свободу у визначенні груп, що підпадають під її дію. Такий підхід пояснюється складністю досягнення універсального визначення, яке було б прийнятним для всіх держав-членів Ради Європи.

У науковій літературі та практиці міжнародних організацій сформувалося розуміння того, що національні меншини характеризуються сукупністю певних ознак. До них, як правило, належать етнічні, мовні, культурні або релігійні особливості, які відрізняють певну групу населення від більшості. Такі групи зазвичай є чисельно меншими за решту населення держави та прагнуть зберегти свою ідентичність, включаючи культуру, традиції, мову чи релігію. При цьому в європейській практиці національні меншини найчастіше класифікують за трьома основними критеріями: етнічним, мовним та релігійним, які можуть застосовуватися як окремо, так і у поєднанні.

Слід також наголосити, що важливою характеристикою сучасного підходу до захисту прав національних меншин є поєднання двох принципів: недискримінації та позитивного захисту ідентичності. Якщо після Другої світової війни міжнародне право здебільшого акцентувало увагу на рівності громадян та забороні дискримінації, то наприкінці XX століття сформувався підхід, за яким демократична держава повинна не лише гарантувати рівні права, але й створювати умови для збереження та розвитку культурної, мовної та релігійної ідентичності меншин. Саме тому у сучасних європейських документах підкреслюється, що культурне різноманіття є важливим елементом демократичного суспільства та фактором його розвитку [4, с. 1825].

Практика держав свідчить про значні відмінності у підходах до визначення та визнання національних меншин. У різних країнах до цієї категорії можуть відноситися різні групи населення залежно від історичних, політичних та соціальних чинників. У національному законодавстві для позначення таких груп використовуються різні терміни, зокрема «національні меншини», «етнічні меншини», «національні та етнічні групи», що зумовлено різними підходами до визначення критеріїв належності до меншини.

У науковій літературі та правовій практиці зазвичай виділяють вузький та широкий підходи до визначення поняття національної меншини. Вузький підхід передбачає визнання національними меншинами лише тих груп, які історично сформувалися на території держави, проживають на ній протягом тривалого часу та мають власні етнічні, мовні або культурні особливості. Натомість широкий підхід допускає включення до цієї категорії також релігійних, культурних або інших соціальних груп, які відрізняються від більшості населення та прагнуть зберігати свою ідентичність.

Загалом у сучасній правовій доктрині найбільш поширеним є підхід, відповідно до якого національна меншина розглядається як група осіб, що постійно проживає на території держави, відрізняється від більшості населення за етнічними, мовними, культурними чи релігійними ознаками, має спільну ідентичність та прагне зберігати і розвивати власну культуру, традиції та мову. Такий підхід поєднує об'єктивні критерії (мова, культура, походження) із суб'єктивним елементом самоідентифікації та прагненням до збереження власної ідентичності, що відображає сучасну європейську концепцію захисту національних меншин.

Проаналізуємо законодавство Латвії щодо визначення категорії «національна» або «етнічна» меншина. Слід наголосити, що після відновлення незалежності держави значна увага була приділена формуванню правової політики щодо статусу меншин, їх прав та гарантій збереження культурної ідентичності. Однак у законодавстві країни не існує єдиного універсального визначення цього поняття, що зумовлює різні підходи до його тлумачення у нормативних актах та правозастосовній практиці.

Питання визначення поняття національної або етнічної меншини є одним із важливих елементів правового регулювання міжетнічних відносин у сучасних демократичних державах. У правовій системі Латвії формування підходів до визначення та захисту прав національних меншин відбувалося поступово після відновлення державної незалежності у 1991 році. Водночас, як і в міжнародному праві, у латвійському законодавстві відсутнє єдине універсальне визначення поняття «національна меншина», що зумовлює існування різних підходів до його тлумачення у нормативно-правових актах та правозастосовній практиці [5; 6]

Одним із перших нормативних актів, що визначив основи правового статусу меншин у Латвії, став Закон «Про вільний розвиток національних і етнічних груп та їх право на культурну автономію», ухвалений 19 березня 1991 року. Цей закон закріпив право всіх національних та етнічних

груп, які проживають на території Латвії, на збереження та розвиток власної культури, мови і традицій. Зокрема, документ гарантує можливість створення національних культурних товариств та організацій, використання національної символіки, розвитку освіти рідною мовою, а також підтримання культурних зв'язків з представниками відповідних спільнот в інших державах [7].

Конституційний рівень захисту прав меншин у Латвії забезпечується Конституцією Латвійської Республіки (Satversme). Відповідно до статті 114 Конституції, особи, які належать до національних меншин, мають право зберігати та розвивати свою мову, а також етнічну і культурну самобутність (Constitution of the Republic of Latvia). Водночас Основний закон держави не містить визначення поняття «національна меншина» або критеріїв належності до такої групи. Це свідчить про прагнення законодавця забезпечити певну гнучкість у застосуванні відповідних норм, однак водночас створює певні труднощі у правозастосовній практиці [6].

Важливе значення для формування правового підходу до визначення національних меншин у Латвії має ратифікація у 2005 році Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин. У відповідному законі про ратифікацію Конвенції зазначається, що під національними меншинами розуміються громадяни Латвії, які відрізняються від латишів за культурою, мовою або релігією, традиційно проживають на території держави протягом кількох поколінь, ідентифікують себе з Латвійською державою та прагнуть зберігати і розвивати свою культурну, мовну або релігійну ідентичність [7]. Таким чином, законодавство Латвії фактично поєднує кілька критеріїв для визначення національної меншини: наявність громадянства, історичне проживання на території держави, культурні або мовні відмінності від більшості населення, а також прагнення зберегти власну ідентичність.

У наукових дослідженнях підкреслюється, що у латвійському законодавстві використовуються різні терміни для позначення відповідних груп населення, зокрема «національні меншини», «етнічні меншини» та «національні і етнічні групи». У більшості випадків ці поняття застосовуються як синоніми, хоча їх зміст і критерії ідентифікації можуть відрізнятися залежно від конкретного нормативно-правового акта [8]. Така різноманітність термінології зумовлена складністю вироблення універсального визначення поняття меншини та відображає еволюцію підходів до регулювання міжетнічних відносин у державі.

Окремі аспекти правового статусу меншин також регулюються галузевими законами. Зокрема, Закон про освіту передбачає можливість створення освітніх програм для етнічних меншин, які включають вивчення відповідної культури, мови та історії. Закон про державну мову, у свою чергу, встановлює латиську мову як єдину державну мову, водночас гарантує право представників меншин використовувати свою рідну мову у приватному житті, культурній діяльності та в окремих сферах суспільного життя [9].

Загалом правове регулювання прав національних меншин у Латвії відповідає основним міжнародним стандартам у цій сфері. Водночас відсутність єдиного законодавчого визначення поняття «національна меншина» та використання різних термінів у нормативних актах зумовлюють певні дискусії щодо критеріїв належності до меншин та механізмів реалізації їх прав. Це, у свою чергу, впливає на практику застосування законодавства та потребує подальшого вдосконалення правового регулювання з урахуванням міжнародних стандартів захисту прав меншин.

Що стосується нашої держави, то Конституція України містить низку положень, що стосуються прав національних меншин. Так, відповідно до частини третьої статті 10 Конституції України, «в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України». Водночас частина п'ята статті 10 Конституції України встановлює, що «застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом».

Важливе значення для забезпечення прав національних меншин має також стаття 11 Конституції України, відповідно до якої «держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України».

Окремі гарантії для осіб, які належать до національних меншин, передбачені у сфері освіти. Зокрема, частина п'ята статті 53 Конституції України визначає, що «громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою або на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства».

Крім того, стаття 92 Конституції України передбачає, що права корінних народів і національних меншин України визначаються виключно законами України, а також що порядок застосування мов визначається законами України.

Водночас пункт 3 частини першої статті 119 Конституції України покладає на місцеві державні адміністрації обов'язок забезпечувати виконання державних і регіональних програм національно-культурного розвитку корінних народів і національних меншин у місцях їх традиційного проживання або компактного розселення.

Окремо слід наголосити, що в українському законодавстві використовується саме категорія «національна меншина» або «національна спільнота» (новий Закон «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 р.) і поєднуються різні критерії у визначення цієї категорії.

Зокрема, у ст. 3 першого Закону України «Про національні меншини» від 25 червня 1992 р. національні меншини визначалися як «групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою». Тобто в визначення «національної меншини» законодавцем було закладено і критерій громадянства, і критерій походження, і критерій культурної характеристики, а також суб'єктивний критерій – прояв почуттів національного самоусвідомлення та спільності між собою.

У новому Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» від 13 грудня 2022 р. національна меншина (спільнота) України визначається як стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї та виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну та релігійну самобутність [10].

Щодо цього визначення Венеційська комісія у своєму Висновку щодо Закону України «Про національні меншини (спільноти)» (CDL-AD(2023)021), ухваленому на 135-й пленарній сесії Венеційської комісії (9–10 червня 2023 р.), звернула увагу на особливості термінології, використаної у зазначеному законі. Зокрема, у назві закону поряд із терміном «національні меншини» використовується також термін «спільноти». Українська сторона пояснила це тим, що частина представників меншин вважає термін «меншини» таким, що має негативні конотації та асоціюється з радянським періодом, у зв'язку з чим було вирішено доповнити його терміном «спільноти». Венеційська комісія підкреслила, що у міжнародному праві традиційно використовується саме термін «меншини», зокрема у Рамковій конвенції про захист національних меншин та Європейській хартії регіональних або міноритарних мов. Водночас використання обох термінів як синонімів не суперечить міжнародному праву.

У преамбулі закону, на думку Венеційської комісії, містяться важливі положення, які відповідають міжнародним стандартам захисту прав меншин. Зокрема, у ній містяться посилання на Рамкову конвенцію про захист національних меншин, Європейську хартію регіональних або міноритарних мов, а також інші міжнародні договори щодо прав національних меншин України, ратифіковані Верховною Радою України. У документі наголошується на необхідності створення належних умов для реалізації та захисту прав осіб, які належать до національних меншин (спільнот), збереження різних аспектів їхньої ідентичності, забезпечення їх повноцінного розвитку, поваги до культурного різноманіття, розвитку міжкультурного діалогу та гарантування рівності незалежно від етнічного походження.

Водночас Венеційська комісія звернула увагу на окремі аспекти визначення поняття «національна меншина (спільнота)», закріпленого у статті 1 закону. Зазначене визначення загалом відповідає аналогічним визначенням, що застосовуються у законодавстві низки європейських держав. Проте у законі була встановлена вимога, що представники національних меншин повинні «традиційно проживати в Україні». Представники деяких національних меншин під час консультацій висловили занепокоєння щодо того, що це формулювання є нечітким і може бути розтлумачено надто вузько або обмежувально. Саме тому у подальших змінах до Закону України «Про національні меншини (спільноти)» словосполучення «традиційно проживати в Україні» було виключено.

Крім того, Венеційська комісія відзначила, що закон не включає корінні народи до категорії національних меншин, оскільки їхні права регулюються окремим законодавчим актом. Водночас Комісія рекомендувала чіткіше визначити співвідношення цих двох законодавчих режимів, виходячи з того, що норми спеціального законодавства щодо корінних народів повинні застосовуватися пріоритетно [11].

Загалом Венеційська комісія дійшла висновку, що визначення національної меншини, закріплене у законі, відповідає європейській правовій практиці. Водночас Комісія наголосила на необхідності подальшого уточнення окремих положень, зокрема щодо критеріїв визначення національних меншин та сфери застосування закону до різних груп населення.

Отже, аналіз положень Закону України «Про національні меншини (спільноти) України» дає підстави стверджувати, що законодавець при визначенні поняття національної меншини (спільноти) використав комплекс критеріїв, які поєднують як об'єктивні, так і суб'єктивні ознаки належності до такої групи. До об'єктивних критеріїв належать громадянство України, проживання на території держави в межах її міжнародно визнаних кордонів, а також наявність спільних етнічних, культурних, історичних, мовних та/або релігійних характеристик, що відрізняють відповідну групу від більшості населення. Водночас законодавець враховує і суб'єктивний критерій, який полягає у самоідентифікації осіб із відповідною спільнотою та їхньому прагненні зберігати і розвивати власну мовну, культурну та релігійну самобутність.

Таким чином, законодавче визначення національної меншини (спільноти) ґрунтується на поєднанні правового, етнокультурного та ідентифікаційного підходів, що відповідає сучасним європейським підходам до визначення та захисту прав національних меншин. Водночас використання додаткового терміна «спільнота» поряд із поняттям «національна меншина» відображає прагнення законодавця врахувати сучасні суспільні та політичні контексти, не відступаючи при цьому від міжнародно-правових стандартів.

Підсумовуючи вище викладене, на наш погляд в основу визначення поняття «національні меншини» повинен бути закладений комплексний підхід, спрямований на всеосяжне охоплення поняття меншин, який включає все типологічне і видове різноманіття етнічних меншин, це: 1) кількісний критерій, тобто до етнічних меншин належать групи, які є меншими за кількісним складом від решти населення країни, тобто титульної нації; 2) критерій недомінування, тобто у суспільних та державно–владних відносинах дана група не займає панівного становища; 3) критерій дискримінації, цей критерій є факультативним і означає, що у державі існує цілком обґрунтована загроза представникам даної групи вважати можливим стати або стали жертвами дискримінаційної політики або насильницької асиміляції з боку державної влади; 4) критерій громадянства, тобто до національних меншин належать громадяни цієї держави. Хоча в деяких європейських країнах, в тому числі і в Україні, до національних меншин слід відносити і осіб без громадянства. Наприклад, до національних меншин слід можна відносити представників ромської етнічної групи, які є особами без громадянства та постійно проживають на території певної держави; 5) якісний критерій – ця група характеризується певними культурними характеристиками, перш за все мовою, історичним походженням та культурними традиціями; 6) суб'єктивний критерій, так зване «індивідуальне ставлення (самоідентифікація)», який означає прояв почуттів національного самоусвідомлення та спільності між собою [12, С. 71-72].

Висновки. Аналіз міжнародно-правових актів свідчить про відсутність універсального визначення поняття «національна меншина» у міжнародному праві. Більшість міжнародних документів, зокрема Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Рамкова конвенція про захист національних меншин та Європейська хартія регіональних або міноритарних мов, зосереджуються передусім на гарантуванні прав осіб, які належать до національних меншин, залишаючи державам певну свободу у визначенні відповідних груп. Водночас у міжнародній правовій доктрині сформувалися загальні критерії ідентифікації меншин, до яких належать етнічні, мовні, культурні та релігійні ознаки, а також прагнення зберегти власну ідентичність.

Дослідження законодавства окремих держав, зокрема Латвії, засвідчує відсутність єдиного універсального підходу до визначення поняття національної меншини на національному рівні. У нормативно-правових актах можуть використовуватися різні терміни, зокрема «національна меншина», «етнічна меншина» або «національна чи етнічна група». Водночас у більшості європейських держав при визначенні цієї категорії застосовується поєднання об'єктивних критеріїв (мовних, культурних, етнічних ознак) та суб'єктивного елементу самоідентифікації членів відповідної групи.

Аналіз законодавства України дає підстави стверджувати, що у новому Законі України «Про національні меншини (спільноти) України» 2022 року законодавець використав комплексний підхід до визначення поняття національної меншини. Таке визначення поєднує правові, етнокультурні та ідентифікаційні критерії, зокрема громадянство України, проживання на її території, наявність спільних етнічних, культурних, мовних чи релігійних ознак, а також усвідомлення особами своєї належності до відповідної спільноти. Водночас результати аналізу висновків Венеційської комісії свідчать про необхідність подальшого вдосконалення законодавчого регулювання у цій сфері з метою забезпечення більшої правової визначеності та відповідності міжнародним стандартам захисту прав національних меншин.

Список використаних джерел:

1. Capotorti F. Study on the Rights of Persons Belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities. UN Doc. E/CN.4/Sub.2/384/Rev.1. New York : United Nations, 1979.

2. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Report on the Protection of Minorities. Strasbourg : Council of Europe, 1994. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(1991)002-e

3. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Proposal for a European Convention for the Protection of Minorities. Strasbourg : Council of Europe, 1991. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-INF(1994)016-e

4. Magazzini T. When ethnicity is "national": mapping ethnic minorities in Europe's Framework Convention for the Protection of National Minorities // Ethnic and Racial Studies. 2024. Vol. 47. No. 9. P. 1812–1833.

5. Ringelheim J. Minority Rights in a Time of Multiculturalism // Human Rights Law Review. 2010.

6. Malloy T. Minorities, Their Rights and the Monitoring of the European Framework Convention for the Protection of National Minorities. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

7. Treļs Ē. Pret nacionālajām minoritātēm vērstie likumpārkāpumi un to novēršanas problēmas policijas darbībā. Riga, 2014.

8. Mihailovs I. J. Definition of an Ethnic Minority in Latvia's Normative Acts // Ethnicity. Riga : Riga Stradins University. P. 50–65.

9. Volkov V. Concept "Ethnic Minority" in Latvian Sociology. 2011.

10. Law "On the Unrestricted Development and Right to Cultural Autonomy of Latvia's National and Ethnic Groups". 19 March 1991. URL: https://likumi.lv/ta/en/en/id/65772-on-the-unrestricted-development-and-right-to-cultural-autonomy-of-latvias-national-and-ethnic-groups

11. Про національні меншини (спільноти) України : Закон України від 13 грудня 2022 р. № 2827-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text

12. European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Ukraine – Opinion on the Law on National Minorities (Communities). CDL-AD(2023)021. Venice, 9–10 June 2023. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2023)021-e

13. Ткаченко Є. В. Правовий захист прав етнічних та мовних меншин : навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. 315 с.

Дата першого надходження статті до видання: 14.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.35

МЕЛЬНИК С.В.

ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ СУБ'ЄКТАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF CRIMINAL PROCEDURE FUNCTION BY CRIMINAL PROCEEDINGS SUBJECTS IN MARTIAL STATE CONDITIONS

Статтю присвячено дослідженню впливу правового режиму воєнного стану на функціонування кримінального процесуального законодавства України та трансформацію процедур досудового розслідування і судового провадження в умовах збройної агресії. Проаналізовано конституційно-правові засади обмеження прав і свобод людини під час воєнного стану, а також визначено особливості централізації державного управління, запровадження мобілізаційних заходів, економічних та інформаційних обмежень. Особливу увагу приділено процесуальним наслідкам воєнного стану для кримінального судочинства. Розглянуто зміни у здійсненні судового контролю, особливості початку досудового розслідування, розширення повноважень правоохоронних органів, застосування спрощених процедур кримінального провадження та використання електронного судочинства. Встановлено, що запровадження спеціальних процесуальних механізмів спрямоване на забезпечення оперативності реагування держави на загрози національній безпеці при одночасному збереженні гарантій прав людини. Проаналізовано проблемні питання початкової стадії досудового розслідування, зокрема внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань, перевантаженість слідчих у зв'язку з відсутністю механізму попередньої перевірки заяв і повідомлень, а також особливості прийняття процесуальних рішень за умов обмеженого доступу до технічних ресурсів. Обґрунтовано необхідність удосконалення механізмів процесуального контролю та розмежування функцій учасників кримінального провадження. Окремо досліджено трансформацію доказової діяльності в умовах війни, зокрема розширення використання електронних доказів, непрямих доказових джерел і міжнародної правової співпраці з метою документування воєнних злочинів. Наголошено на необхідності забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів захисту прав людини. Зроблено висновок, що адаптація кримінального процесуального законодавства до умов воєнного стану сприяє підвищенню ефективності правосуддя, однак потребує подальшого нормативного вдосконалення з урахуванням принципів верховенства права, змагальності та справедливого судового розгляду.

Ключові слова: *воєнний стан, кримінальне процесуальне законодавство, досудове розслідування, судовий контроль, слідчий суддя, ЄРДР, права людини, кримінальне провадження, доказування, електронне судочинство.*

The article examines the impact of martial law on the functioning of criminal procedural legislation in Ukraine and the transformation of pre-trial investigation and judicial proceedings under conditions of armed aggression. The constitutional and legal foundations for temporary restrictions of human rights and freedoms during martial law are analyzed, along with the features of centralized governance, mobilization measures, and economic and information restrictions introduced to ensure national security. Special attention is paid to procedural consequences for criminal justice. The study analyzes changes in judicial control, specific features of initiating pre-trial

© МЕЛЬНИК С.В. – здобувач (Науково-дослідний інститут публічного права)
Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

investigations, expansion of law enforcement powers, application of simplified criminal procedures, and the development of electronic justice mechanisms. It is established that the introduction of special procedural instruments aims to ensure prompt state response to security threats while maintaining fundamental human rights guarantees. The article also addresses problematic issues related to the initial stage of pre-trial investigation, including entering information into the Unified Register of Pre-Trial Investigations, excessive workload of investigators caused by the absence of preliminary filtering mechanisms for crime reports, and peculiarities of procedural decision-making under limited technical access conditions. The necessity of improving procedural supervision and clarifying the distribution of functions among participants in criminal proceedings is substantiated. Particular attention is devoted to the transformation of evidentiary activities during wartime, including wider use of electronic evidence, indirect sources of proof, and international legal cooperation aimed at documenting war crimes. The importance of maintaining a balance between national security interests and compliance with international human rights standards is emphasized. It is concluded that adaptation of criminal procedural legislation to martial law conditions enhances the effectiveness of justice administration but requires further legislative improvement in accordance with the principles of the rule of law, adversarial procedure, and fair trial guarantees.

Key words: *martial law, criminal procedural legislation, pre-trial investigation, judicial control, investigating judge, Unified Register of Pre-Trial Investigations, human rights, criminal proceedings, evidence, electronic justice.*

Постановка проблеми. Воєнний стан в Україні, введений у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням 24 лютого 2022 року, є особливим правовим режимом, який передбачає значні зміни в функціонуванні держави та суспільства. Цей режим регулюється Конституцією України, Законом України «Про правовий режим воєнного стану» та іншими нормативно-правовими актами. Його основна мета – забезпечення національної безпеки, оборони країни та захисту населення.

Стан опрацювання. У теорії кримінального процесу питанню реалізації учасниками кримінального судочинства своїх процесуальних повноважень приділялася увага багатьох вчених, зокрема таких як: В.Г. Дрозд, Г.М. Мамка, Д.М. Мірковець, П.І. Мінюков, Є.О. Новіков, М.А. Погорецький, М.М. Почтовий, С.А. Табаков, О.Ю. Татаров, В.І. Фаринник, М.С. Цуцкіридзе, С.С. Чернявський, М.М. Черняков, А.В. Шевчишен та інші.

Метою статті є всизначення та аналіз особливостей реалізації кримінальної процесуальної функції суб'єктами кримінального провадження в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Так, відповідно до статті 64 Конституції України, під час воєнного стану можуть тимчасово обмежуватися окремі права і свободи громадян, зокрема такі як: право на вільне пересування; право на мирні зібрання; право на конфіденційність листування, телефонних розмов тощо; право на приватну власність (у разі необхідності для потреб оборони).

Також правовий режим воєнного стану характеризується централізацією влади, адже збільшуються повноваження виконавчої влади, зокрема Президента України та уряду. Крім цього, місцеві органи влади підпорядковуються військовому командуванню в регіонах, де ведуться бойові дії.

Запроваджується мобілізація та військовий обов'язок. Громадяни, які підлягають мобілізації, зобов'язані з'явитися до військкоматів, встановлюються обмеження на виїзд чоловіків призовного віку за кордон.

До цього додаються також і економічні обмеження, які характеризуються введенням заборон і встановленням контролю за використанням енергетичних, продовольчих, медичних та ін. ресурсів). За таких умов можливе тимчасове націоналізування майна для потреб оборони.

Визначаються особливості і в інформаційній політиці, де встановлюється контроль за інформаційним простором з метою запобігання паніці та поширенню дезінформації, обмежується діяльність медіа, які поширюють пропаганду або закликають до підриву державності.

Відбуваються зміни і в сфері міжнародного співробітництва. У цьому аспекті Україна активно залучає міжнародну підтримку, включаючи військову, фінансову та гуманітарну допомогу, здійснюється координація з міжнародними організаціями (НАТО, ООН, ЄС).

Звісно, що запровадження правового режиму воєнного стану в Україні має ряд процесуальних наслідків, які торкнулись різних сфер життєдіяльності держави, зокрема:

– зміни в судочинстві – в умовах воєнного стану можуть створюватись військові суди для розгляду справ, пов'язаних із порушеннями військової дисципліни або злочинами проти національної безпеки; збільшується термін затримання підозрюваних без санкції суду;

– кримінальна відповідальність – посилюється відповідальність за злочини, пов'язані з державною зрадою, шпигунством, саботажем та іншими діями, що загрожують національній безпеці; впроваджуються жорсткіші санкції за порушення режиму воєнного стану (наприклад, за ухилення від мобілізації);

– адміністративні обмеження – вводяться комендантські години, обмеження на пересування транспортних засобів; здійснюється перевірка документів, обшуки та інші заходи для запобігання диверсіям;

– захист прав людини – незважаючи на обмеження, держава зобов'язана дотримуватися міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема щодо захисту життя, гідності та свободи від тортур; діяльність правозахисних організацій та міжнародних організацій (наприклад, ОБСЄ, ООН) спрямована на моніторинг дотримання прав людини;

– економічні та фінансові наслідки – впроваджуються спеціальні економічні режими, такі як пільгове оподаткування для підприємств, які працюють на потреби армії; здійснюється контроль за цінами на товари першої необхідності для запобігання спекуляціям;

– міжнародно-правові наслідки – Україна активно використовує міжнародні механізми для притягнення росії до відповідальності за агресію (наприклад, звернення до Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини); збираються докази воєнних злочинів для подальшого розгляду у міжнародних трибуналах.

Серед основних проблем, які сьогодні постають перед Україною, слід відзначити необхідність збереження балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням прав людини, впровадження ефективних механізмів управління ресурсами в умовах війни; розширення меж боротьби з корупцією та зловживаннями в умовах воєнного стану; створення дієвих засобів забезпечення соціальної стабільності та підтримки населення; впровадження європейських стандартів у сфері безпеки та прав людини; відновлення територіальної цілісності та деокупація тимчасово окупованих територій; розвиток ефективних механізмів адаптації правового режиму до нових викликів, таких як кібербезпека та гібридні загрози.

Екстраполюючи питання поширення впливу правового режиму воєнного стану на предмет нашого дослідження, слід піддати науковому аналізу гібридні процеси у сфері кримінального процесуального законодавства.

Маємо на увазі зміни в процедурі розслідування, судочинстві та застосуванні заходів примусу, що обумовлено необхідністю забезпечення національної безпеки, оборони країни та ефективного протидіяння злочинності в умовах війни.

Основними новаціями в кримінальному процесуальному законодавстві під час воєнного стану стали наступні:

1) створення військових судів – в умовах воєнного стану можуть створюватись військові суди, які розглядають справи, пов'язані з порушеннями військової дисципліни, державною зрадою, шпигунством та іншими злочинами проти національної безпеки. Це дозволяє прискорити розгляд справ, що мають стратегічне значення для оборони країни;

2) зміни у слідчих діях, адже збільшуються повноваження слідчих та правоохоронних органів у частині проведення обшуків, затримання підозрюваних та інших процесуальних дій. Можуть застосовуватись спрощені процедури для швидкого реагування на загрози;

3) збільшення терміну затримання – термін затримання підозрюваних без санкції суду може бути продовжений до 30 діб у виняткових випадках, пов'язаних із загрозами національній безпеці;

4) під час воєнного стану можуть обмежуватись окремі права підозрюваних, зокрема: право на зв'язок із адвокатом (у виняткових випадках); право на оскарження рішень у звичайному порядку; збільшується термін затримання без санкції суду (до 30 діб у виняткових випадках);

5) впроваджуються спрощені процедури розгляду справ, зокрема щодо порушень, пов'язаних із воєнним станом (наприклад, ухилення від мобілізації, порушення комендантської години). Можливий розгляд справ за відсутності обвинуваченого, якщо це не загрожує його правам;

6) в умовах воєнного стану посилюються заходи безпеки для свідків та потерпілих, зокрема через використання закритих судових засідань або анонімізацію даних;

7) зміни у доказовій базі, зокрема використання непрямих доказів: В умовах війни, коли збір прямих доказів ускладнений, суди можуть враховувати непрямі докази та свідчення,

отримані в умовах воєнного стану. Запровадження електронних доказів, зокрема записи з камер спостереження, електронні листи, повідомлення у месенджерах тощо;

8) захист свідків та потерпілих, яка полягає в анонімізації даних;

9) активізується співпраця з міжнародними органами правосуддя (наприклад, Міжнародним кримінальним судом) для збору доказів воєнних злочинів та притягнення винних до відповідальності. В умовах воєнного стану посилюється співпраця з іншими країнами щодо екстрадиції злочинців та міжнародного розшуку;

10) запроваджено електронне судочинство, зокрема електронні сервіси. Для забезпечення безперервності правосуддя в умовах війни активно використовуються електронні сервіси, такі як: електронні позови; відеоконференції для проведення судових засідань; електронний документообіг.

Як і будь-які новації, правовий режим воєнного стану має ряд і процесуальних наслідків, зокрема:

1. Прискорення судових процесів – для забезпечення ефективності правосуддя в умовах воєнного стану можуть застосовуватись прискорені процедури розгляду справ, зокрема щодо злочинів, що становлять загрозу національній безпеці. У системі юридичних гарантій захисту прав особи під час досудового розслідування повноваження суду за чинним КПК України набули особливого значення і утворюють самостійну функцію судової влади, спрямовану виключно на захист конституційних прав і свобод особи. Враховуючи викладене О.Г. Шило доречно звертає увагу на те, що «запровадження інституту слідчого судді в КПК України означало модернізацію механізму здійснення судової діяльності у досудовому провадженні в кримінальному процесі, його оптимізацію та підвищення ефективності. Утім, така модернізація не викликала необхідності кардинального реформування моделі досудового слідства, оскільки йшлося не про судового слідчого, тобто суб'єкта, який безпосередньо здійснює слідчі дії, а про суддю, до компетенції якого належить здійснення судово-контрольної та дозвільної діяльності» [1, с. 83]. Отже, мова йде про виконання слідчим суддею функції судового контролю [2].

2. Проблемні питання на стадії початку досудового розслідування, які потребують вирішення та унормування. Ефективність досудового розслідування безпосередньо залежить від початкового етапу, юридичним фактом якого є внесення слідчим, дізнавачем, прокурором відомостей до ЄРДР (ч. 1 ст. 214 КПК України). До речі, окреслені новації у п. 22 Висновку Венеціанської комісії DG-I (2011) 16 від 2 листопада 2011 р. віднесені до позитивних змін [3]. У контексті розгляду окресленого аспекту варто зауважити, що в умовах правового режиму воєнного стану, за відсутності технічної можливість доступу до ЄРДР, рішення дізнавача, слідчого, прокурора про початок досудового розслідування приймається у формі постанови (п. 1. ч. 1 ст. 615 КПК України), але для його прийняття не потрібно проводити дослідчу перевірку з встановленням приводів і підстав як це було передбачено вимогами ст. 94 КПК України 1960 р. Запропонована законодавцем зміна структури та змісту початку досудового розслідування як серед науковців, так і практиків до цього часу сприймається далеко неоднозначно. З огляду на це, прихильники відмови від стадії порушення кримінальної справи аргументують окреслене оптимізацією та прискоренням досудового провадження, що дозволяє не дублювати перевірочні дії в стадії порушення кримінальної справи і слідчі (розшукові) дії під час досудового розслідування, а таж відсутністю стадії порушення кримінальної в інших моделях кримінального процесу, яких дотримуються окремі країни світової спільноти тощо [2; 4, с. 238; 5, с. 179].

Зі свого боку її противники наголошують на тому, що розслідування за всіма зареєстрованими заявами та повідомленнями спричинило необґрунтоване збільшення кримінальних проваджень за рахунок відсутності відповідного «фільтра» для перевірки інформації, що не містять відомостей про подію кримінального правопорушення. Тим самим, на їх думку, слідчі перевантажені в ході розслідування зайвою роботою за заявами і повідомленнями, які не мають ознак кримінального правопорушення, що істотно знижує ефективність роботи [6, с. 156; 7].

Загалом, детальний аналіз вищевказаних поглядів з цього питання вказує на перевагу останньої групи науковців, які критично ставляться до існуючого процесуального порядку початку досудового розслідування, особливо в частині, що стосується відмежування реєстрації заяв і повідомлень де факто вчинених кримінальних правопорушень від інших. З огляду на вказане пропонуються різні підходи щодо усунення вказаної законодавчої прогалини. Так, наприклад, на думку М.Є. Шумила, заяви і повідомлення треба перевіряти і реєструвати в окремому реєстрі для забезпечення прозорості і контрольованості даного виду діяльності з боку прокуратури і суду, які умовно можна поділити на: 1) ті, що очевидно вказують на факт вчинення кримінального правопорушення: 2) ті, які підлягають перевірці у встановлені законом строки; 3) ті, за якими треба проводити

негласну перевірку в рамках досудового розслідування. Лише залежно від результатів перевірки треба буде ухвалювати відповідні управлінські процесуальні рішення в тому числі і про початок кримінального провадження [8, с. 263].

3. Зміни у доказовій базі – в умовах війни ускладнюється збір доказів через руйнування інфраструктури, міграцію населення та інші фактори. Проте суди можуть враховувати непрямі докази та свідчення, отримані в умовах воєнного стану.

4. Застосування санкцій – посилюється кримінальна відповідальність за злочини, пов'язані з порушенням режиму воєнного стану, зокрема: ухилення від мобілізації; поширення дезінформації або паніки; саботаж або державна зрада;

5. Захист прав людини – незважаючи на обмеження, Україна зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини, зокрема щодо права на справедливий суд, захист від тортур та інших форм жорстокого поводження.

6. Розмежування правової компетенції учасників кримінального провадження з урахуванням вимог воєнного стану та сучасних викликів у міжнародному кримінальному праві.

Окремого розгляду потребують питання, що стосуються розмежування під час досудового розслідування процесуальних повноважень окремих його учасників. Так, положеннями п. 19 ст. 3 КПК України слідчого віднесено до учасників кримінального провадження з боку сторони обвинувачення. На наше переконання у національного законодавця з цього питання у кримінальному процесі залишився притаманний для більшості країн пострадянського простору обвинувальний ухил. З огляду на вказане в приписах КПК України на стадії досудового розслідування учасники процесу, які здійснюють захист, наділені значно меншими процесуальними правами, а ніж ті, що досудове розслідування. Існуюче законодавче положення беззаперечно вказує на його невідповідність засаді змагальності. До того ж процесуальна діяльність слідчого безпосередньо не пов'язана з обвинуваченням. Окреслене випливає зі змісту засади законності, згідно якої слідчий «зобов'язаний всебічно, повно і неупереджено дослідити обставини кримінального провадження, виявити як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надати їм належну правову оцінку та забезпечити прийняття законних і неупереджених процесуальних рішень» (ч. 2 ст. 9 КПК України) [2].

Крім цього згідно засади публічності, слідчий в «межах своєї компетенції зобов'язаний розпочати досудове розслідування в кожному випадку безпосереднього виявлення ознак кримінального правопорушення…» (ч. 1 ст. 25 КПК України). Вищевказане свідчить, що слідчий у кримінальному процесі має безпосередньо виконувати функцію розслідування, а не обвинувачення. У контексті розгляду досліджуваного аспекту варто звернути увагу на процесуальні повноваження прокурора (ст. 131-1 Конституції України, п. 2 ст. 36 КПК України) і керівника органу досудового розслідування (ст. 39 КПК України) на цій стадії кримінального процесу.

Детальний аналіз цих норм вказує на дублювання їх як наглядових, так і управлінських функцій. Зважаючи на те, «що в нормативному полі чинного КПК сторін в стадії досудового розслідування не може бути в принципі» [8, с. 265], цілком підтримуємо погляди правників щодо віднесення діяльності прокурора до функції прокурорського нагляду, а керівника органу досудового розслідування до відомчого контролю [9, с. 48].

Висновки. Отже, підсумовуючи все вище викладене, слід зазначити, що особливий правовий режим воєнного стану в Україні є необхідним інструментом для забезпечення національної безпеки та протидії агресії. Незважаючи на обмеження прав і свобод, він спрямований на захист суверенітету та територіальної цілісності країни. Умови воєнного стану вимагають ретельного балансу між безпековими заходами та дотриманням прав людини, що є ключовим завданням для держави та міжнародної спільноти.

Зміни у Кримінальному процесуальному кодексі України, пов'язані із введенням воєнного стану, спрямовані на забезпечення ефективного функціонування правосуддя в умовах війни. Вони включають спрощення процедур, розширення повноважень правоохоронних органів, захист свідків та потерпілих, а також активне використання електронних технологій. Незважаючи на обмеження прав і свобод, Україна зобов'язана дотримуватись міжнародних стандартів у сфері прав людини, що є ключовим завданням для держави та правової системи в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Шило О. Компетенція слідчого судді в кримінальному провадженні: теорія, нормативна модель і тенденції розвитку законодавства. *Право України.* 2018. № 3. С. 79–91.

2. Глобенко Г.І. Теоретичні і практичні виміри сучасної моделі досудового розслідування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції* 2023. № 5. С. 115–120.
3. Висновок Венеціанської комісії DG-I (2011) 16 від 2 листопаду 2011 року щодо Проекту КПК України. URL: https://rm.coe.int/16802e707c.
4. Максименко В. Початок досудового розслідування: порівняльно-правовий аспект. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 5. С. 236–240.
5. Фаринник В.І. Початок досудового розслідування та особливості кримінального переслідування за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 2. С. 178–195.
6. Гуртієва Л. М. Початок кримінального провадження України та стадії досудового розслідування. Правова держава. 2017. № 25. С. 155–159.
7. Щербіна А. Внесення відомостей до ЄРДР (частина 1 ст. 214 КПК): глибина занурення. *Судово-юридична газета.* URL: https://sud.ua/uk/news/blog/251640-vnesennya-vidomostey-do-yerdr-chastina-1-st214-kpk-glibina-zanurennya.
8. Шумило М.Є., Кубрак П.М. Німецька модель досудового розслідування та використання її елементів в оптимізації підготовчого провадження у кримінальному процесі України. *Нове Українське право*. 2022. Вип. 3. С. 195–205.
9. Кримінальний процес України : підручник / за ред. С.В. Ківалова та М.С. Цуцкірідзе. Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. 1104 с.
10. Почтовий М.М. Принципи правової політики України URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pib/2009_5/PB-5/PB-5_1.pdf.
11. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. коментар / за ред. О. В. Капліної. Київ : Юрінком Інтер, 2021. 1248 с.
12. Почтовий М.М. Методологічні та практичні засади публічності та диспозитивності у кримінальному процесі: дис. д-ра юрид. наук : 12.00.09. Дніпро : ДДУВС, 2021. 463 с.
13. Шаблистий В.В., Юнін О.С. Забезпечення адміністративних послуг з отримання дозволу на зброю під час війни в Україні. *Держава та регіони*. Серія: Право 2023 р. № 1 (79). С. 230-234.
14. Почтовий М.М. Про сутність інтересу у кримінальному процесі. *Юридична наука.* 2020. № 7. С. 222-228.
15. Гаркуша А. Г. Початок досудового розслідування: підстави та процесуальний порядок : монографія. Дніпро : ДДУВС, 2022. 216 с.
16. Топчій В. В. Особливості здійснення та реалізації кримінального провадження в умовах воєнного стану. *Ірпінський юридичний часопис.* Серія «Право». 2024. № 1. С. 87–94.
17. Шаблистий В.В., Юнін О.С. Законодавчі новели в сфері надання адміністративних послуг: дозвіл на зброю у період воєнного стану в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 604-606.
18. Почтовий М.М. Про співвідношення публічних і приватних інтересів у кримінальному судочинстві. *Юридична наука*. 2020. № 8. С. 190-195.
19. Шепітько В. Ю. Фіксація доказової інформації під час розслідування воєнних злочинів. *Архів кримінології та судових наук*. 2023. № 1. С. 45–53.
20. Почтовий М.М. Кримінально-правова охорона честі та гідності особи у законодавстві Україні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2023. № 1. 210-215.
21. Шинкарьов Ю. В. Окремі аспекти здійснення досудового розслідування в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми інноваційної економіки та права.* 2024. № 1. С. 28–33.
22. Тимошко В. О. Правові засади діяльності правоохоронних органів щодо розслідування воєнних злочинів. *Вісник з прав людини*. 2024. № 2. С. 41–48.
23. Почтовий М.М. Теоретичні, правові та праксеологічні засади публічності та диспозитивності у кримінальному процесі: монографія. Дніпро, 2021. 463 с.
24. Лоскутов Т. О. Правове регулювання строків досудового розслідування у кримінальному провадженні. *Law Journal of Donbas*. 2022. № 2. С. 34–40.
25. Циганюк Ю. В. Особливості здійснення досудового розслідування в умовах воєнного стану. Харків : ХНУВС, 2022. 132 с.
26. Почтовий М.М. Зв'язок принципу змагальності із засадами публічності та диспозитивності у кримінальному провадженні України. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* Серія: Юридичні науки. 2021. Т. 32(71). № 4. С. 82-85.
27. Почтовий М.М. Види диспозитивності кримінального судочинства України. *Юридична наука*. 2020. № 4. С. 155-159.

Дата першого надходження статті до видання: 09.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.36

ОНУФРІЇВ Р.М.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ ПРАВІ

TRANSFORMATION OF THE IDEAS OF THE RULE OF LAW STATE UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION PROCESSES IN MODERN LAW

Мета. Метою роботи є комплексний теоретико-правовий аналіз трансформації концепції правової держави в умовах глобалізаційних процесів, а також з'ясування впливу міжнародного та наднаціонального права на розвиток національних правових систем і модифікацію базових принципів правової держави. Особливу увагу приділено дослідженню сучасного теоретико-правового дискурсу щодо співвідношення державного суверенітету, міжнародно-правових стандартів та універсальних принципів верховенства права і захисту прав людини. **Методика дослідження** ґрунтується на системному, історико-правовому, порівняльно-правовому та аксіологічному підходах. У процесі дослідження використано загальнонаукові та спеціально-юридичні методи, зокрема методи аналізу і синтезу, узагальнення, формально-юридичний та порівняльно-правовий методи. Це дозволило здійснити комплексний аналіз еволюції концепції правової держави, визначити основні напрями її трансформації в умовах глобалізації, а також дослідити вплив міжнародних правових стандартів і діяльності глобальних інституцій на розвиток національних правових систем. **Результати дослідження** показали, що в умовах глобалізаційних процесів концепція правової держави зазнає суттєвої трансформації, яка проявляється у розширенні змісту її базових принципів та посиленні взаємодії між національним і міжнародним правом. Встановлено, що сучасна правова держава функціонує у межах багаторівневої системи правового регулювання, де поряд із національним законодавством значну роль відіграють міжнародні правові стандарти, акти міжнародних організацій та діяльність наднаціональних інституцій. Глобалізація сприяє гармонізації правових систем, поширенню універсальних стандартів прав людини та утвердженню принципу верховенства права як загальновизнаної правової цінності. Водночас такі процеси зумовлюють необхідність пошуку балансу між інтеграцією у міжнародний правовий простір і збереженням національного суверенітету та правової ідентичності держав. **Наукова новизна дослідження** полягає у комплексному теоретико-правовому обґрунтуванні трансформації концепції правової держави під впливом глобалізаційних процесів. У роботі системно доведено, що сучасна модель правової держави формується у взаємодії національного, регіонального та міжнародного правових рівнів і характеризується інтеграцією універсальних правових стандартів у внутрішньодержавний правопорядок. Обґрунтовано, що в умовах глобалізації правова держава набуває нових змістовних характеристик, пов'язаних із посиленням ролі міжнародних інституцій, інтернаціоналізацією правових норм та розвитком механізмів міжнародного контролю за дотриманням принципів демократії, верховенства права і прав людини. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у процесі вдосконалення національного законодавства, гармонізації правової системи України з міжнародними та європейськими правовими стандартами, а також у науково-дослідній та освітній діяльності під час вивчення теорії держави і права, конституційного права та міжнародного права. Крім того, сформульовані висновки можуть сприяти подальшому розвитку теоретичних підходів до розуміння сучасної концепції правової держави в умовах глобалізаційних трансформацій.

Ключові слова: *правова держава, глобалізація, верховенство права, міжнародне право, наднаціональні правові механізми, інтернаціоналізація правових систем, правова інтеграція, державний суверенітет, міжнародні інституції, правова система, права людини, правова доктрина.*

© ОНУФРІЇВ Р.М. – здобувач кафедри права та публічного управління (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0005-9404-7129

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

Purpose. The purpose of the study is a comprehensive theoretical and legal analysis of the transformation of the concept of the rule of law state in the context of globalization processes, as well as clarification of the influence of international and supranational law on the development of national legal systems and the modification of the fundamental principles of the rule of law state. Particular attention is paid to the study of the contemporary theoretical and legal discourse concerning the relationship between state sovereignty, international legal standards, and the universal principles of the rule of law and the protection of human rights.Research methodology is based on systemic, historical-legal, comparative-legal, and axiological approaches. In the course of the research, both general scientific and special legal methods were applied, including methods of analysis and synthesis, generalization, the formal-legal method, and the comparative-legal method. This made it possible to conduct a comprehensive analysis of the evolution of the concept of the rule of law state, identify the main directions of its transformation under globalization, and examine the influence of international legal standards and the activities of global institutions on the development of national legal systems. **Research results** demonstrate that under the conditions of globalization processes the concept of the rule of law state undergoes significant transformation, manifested in the expansion of the content of its fundamental principles and the strengthening of interaction between national and international law. It has been established that the modern rule of law state functions within a multi-level system of legal regulation in which, alongside national legislation, an important role is played by international legal standards, acts of international organizations, and the activities of supranational institutions. Globalization contributes to the harmonization of legal systems, the dissemination of universal human rights standards, and the establishment of the rule of law as a generally recognized legal value. At the same time, such processes necessitate the search for a balance between integration into the international legal space and the preservation of national sovereignty and the legal identity of the state. **Scientific novelty of the research** lies in the comprehensive theoretical and legal substantiation of the transformation of the concept of the rule of law state under the influence of globalization processes. The study systematically proves that the modern model of the rule of law state is formed through the interaction of national, regional, and international legal levels and is characterized by the integration of universal legal standards into the domestic legal order. It is substantiated that under globalization the rule of law state acquires new substantive characteristics associated with the strengthening of the role of international institutions, the internationalization of legal norms, and the development of mechanisms of international control over the observance of the principles of democracy, the rule of law, and human rights. **Practical significance.** The results of the study may be used in the process of improving national legislation, harmonizing the legal system of Ukraine with international and European legal standards, as well as in research and educational activities in the study of the theory of state and law, constitutional law, and international law. In addition, the formulated conclusions may contribute to the further development of theoretical approaches to understanding the modern concept of the rule of law state in the context of globalization transformations.

Key words: *rule of law state, globalization, rule of law, international law, supranational legal mechanisms, internationalization of legal systems, legal integration, state sovereignty, international institutions, legal system, human rights, legal doctrine.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах глобалізації відбуваються суттєві трансформаційні процеси у політичній, економічній та правовій сферах суспільного розвитку, що безпосередньо впливають на функціонування держави та еволюцію правових систем. Інтенсифікація міжнародного співробітництва, посилення ролі міжнародних організацій, поширення універсальних стандартів прав людини та зростання впливу міжнародного й наднаціонального права зумовлюють переосмислення традиційних теоретико-правових підходів до розуміння сутності та змісту правової держави. У цих умовах класична концепція правової держави, сформована переважно в межах національного правового простору, зазнає істотних змін, що проявляються у модифікації її основних принципів, розширенні механізмів забезпечення верховенства права та посиленні взаємодії між національними та міжнародними правовими інститутами.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Сучасні дослідження свідчать, що глобалізаційні процеси трансформують концепцію правової держави, посилюючи взаємодію національного та міжнародного права, гармонізуючи законодавство та поширюючи стандарти прав людини. Українські науковці відзначають, що ці процеси модифікують принципи правової держави та підкреслюють роль міжнародних і наднаціональних інституцій, водночас ставлячи проблему балансу між суверенітетом держави та міжнародними зобов'язаннями. Незважаючи на наявні дослідження, комплексна оцінка трансформації концепції правової держави в умовах глобалізації потребує подальшого вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Варто почати з того, що формування концепції правової держави є результатом тривалого історико-правового розвитку політико-правової думки та відображає еволюцію уявлень про співвідношення державної влади, права та особи. Ідея підпорядкування державної влади праву має глибокі історичні корені та поступово трансформувалася від філософсько-політичної концепції до фундаментального принципу сучасного конституціоналізму.

Перші елементи ідеї правової держави можна простежити ще в античній політико-правовій думці. Зокрема, Арістотель обґрунтовував тезу про необхідність панування закону над волею правителів, підкреслюючи, що «закон повинен панувати над усім». Такий підхід заклав основу для подальшого розвитку концепції верховенства права як ключового елементу правової держави.

У період Нового часу ідеї обмеження державної влади правом набувають більш чітких теоретичних форм. Представники теорії суспільного договору, зокрема Джон Локк, наголошували на необхідності існування держави, діяльність якої повинна ґрунтуватися на законі та спрямовуватися на забезпечення природних прав людини. Водночас Шарль Луї Монтеск'є розробив концепцію поділу влади, що стала одним із ключових інституційних механізмів забезпечення правової держави [5, с. 314].

Вагомий внесок у формування теоретичних засад правової держави зробили німецькі мислителі XIX століття, зокрема Іммануїл Кант, який обґрунтовував необхідність існування держави, заснованої на правових принципах і спрямованої на забезпечення свободи та автономії особи. Саме в німецькій правовій доктрині сформувалося поняття правова держава, яке згодом стало фундаментальною категорією європейської правової теорії.

У сучасній юридичній науці правова держава розглядається як особлива форма організації державної влади, за якої діяльність держави здійснюється на основі права, а права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю [3, с. 123-126]. До основних принципів правової держави традиційно відносять верховенство права, поділ влади, взаємну відповідальність держави і особи, гарантування та реальність прав і свобод людини, а також незалежність судової влади.

Одним із ключових елементів правової держави є принцип верховенства права, який передбачає пріоритет права над політичною доцільністю та обов'язковість правових норм як для громадян, так і для органів державної влади. Цей принцип тісно пов'язаний із концепцією конституціоналізму, що передбачає обмеження державної влади нормами конституції та правом.

Не менш важливим принципом є поділ влади, який забезпечує інституційний баланс між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади. Реалізація цього принципу спрямована на запобігання узурпації влади та створення механізмів взаємного стримування і противаг [14].

Водночас сучасні дослідники наголошують, що формальне закріплення цих принципів у законодавстві ще не гарантує існування правової держави. Важливе значення має реальне функціонування правових інститутів, ефективність механізмів судового захисту та рівень правової культури суспільства.

У юридичній науці сформувалися різні доктринальні підходи до визначення сутності правової держави. Одні науковці розглядають її передусім як систему організації державної влади, засновану на принципі верховенства права [8, с. 194]. Зокрема, у межах формально-юридичного підходу правова держава визначається як держава, в якій усі органи влади діють виключно в межах та на підставі закону.

Інші дослідники наголошують на матеріальному змісті правової держави, підкреслюючи, що її сутність полягає не лише у формальному дотриманні законів, а й у забезпеченні реального захисту прав і свобод людини. Представники цього підходу вважають, що правова держава неможлива без демократичного політичного режиму, розвиненого громадянського суспільства та ефективних механізмів контролю за діяльністю влади [16, с. 74-79].

Деякі сучасні науковці також акцентують увагу на взаємозв'язку правової держави з концепцією верховенства права, розглядаючи ці категорії як взаємодоповнювальні. На їхню думку, правова держава виступає інституційною формою реалізації принципу верховенства права, тоді як верховенство права визначає змістовні характеристики діяльності держави.

На наш погляд, правову державу доцільно розглядати як складну багаторівневу правову конструкцію, що поєднує інституційні, нормативні та ціннісні елементи. Її сутність полягає не лише у формальному підпорядкуванні державної влади праву, а й у створенні ефективної системи гарантій реалізації прав і свобод людини [13, с. 199-202]. Саме така комплексна інтерпретація дозволяє повніше відобразити сучасний зміст концепції правової держави та її значення для розвитку демократичного суспільства.

Таким чином, теоретико-правові засади формування концепції правової держави базуються на тривалому історичному розвитку політико-правових ідей, що знайшли своє відображення у сучасній юридичній доктрині. Еволюція підходів до розуміння правової держави свідчить про поступовий перехід від формального тлумачення цієї категорії до більш комплексного бачення, яке враховує як інституційні механізми організації влади, так і реальний рівень забезпечення прав людини [10, с. 512].

Глобалізаційні процеси є однією з визначальних тенденцій розвитку сучасного світу, що істотно впливають на трансформацію політичних, економічних та правових систем держав. У юридичній науці глобалізація розглядається як складний багатовимірний процес, який характеризується посиленням взаємозалежності держав, інтеграцією національних правових систем та формуванням універсальних правових стандартів.

У сучасній науковій літературі відсутній єдиний підхід до визначення поняття глобалізації. Частина дослідників розглядає її передусім як економічне явище, пов'язане з формуванням глобальних ринків та інтенсифікацією міжнародної торгівлі. Водночас інші науковці наголошують на комплексному характері цього процесу, який охоплює політичну, культурну та правову сфери [6, с. 178].

Зокрема, у межах соціально-правового підходу глобалізація трактується як процес формування єдиного світового простору взаємодії держав і суспільств, що супроводжується уніфікацією певних соціальних та правових норм. На думку низки дослідників, ключовими рисами глобалізації є інтенсивний розвиток міжнародного співробітництва, розширення сфери дії міжнародного права, а також посилення ролі міжнародних організацій у регулюванні суспільних відносин.

Водночас деякі науковці підкреслюють суперечливий характер глобалізаційних процесів. З одного боку, глобалізація сприяє поширенню демократичних цінностей, стандартів прав людини та принципів верховенства права [9]. З іншого боку, вона може призводити до послаблення суверенітету національних держав та ускладнення механізмів внутрішньодержавного правового регулювання.

На наш погляд, глобалізацію доцільно розглядати як об'єктивний історичний процес поглиблення взаємодії між державами, який проявляється у поступовій інтеграції політичних, економічних і правових систем та формуванні нових механізмів міжнародного правового регулювання [7, с. 64-69].

Глобалізація істотно змінює традиційні уявлення про роль держави у системі суспільних відносин. У класичній теорії держави вона розглядалася як основний і практично єдиний суб'єкт правотворення та правозастосування. Однак у сучасних умовах дедалі більшого значення набувають міжнародні та наднаціональні правові інституції, що впливають на формування національної правової політики.

Варто зазначити, що деякі науковці вважають, що глобалізаційні процеси сприяють поступовому зменшенню ролі національної держави, оскільки значна частина регулятивних функцій переходить до міжнародних організацій та інтеграційних об'єднань [1, с. 142-144]. У цьому контексті підкреслюється тенденція до формування багаторівневої системи правового регулювання, у якій взаємодіють національні, регіональні та міжнародні правові норми.

Разом із тим інші дослідники висловлюють більш поміркована позицію, наголошуючи, що глобалізація не ліквідує роль держави, а трансформує її функції. На їхню думку, держава продовжує залишатися ключовим суб'єктом правотворчості, однак змушена враховувати міжнародні стандарти та зобов'язання, що виникають у процесі міжнародного співробітництва.

На наш погляд, глобалізація не призводить до повної втрати державного суверенітету, проте істотно модифікує його зміст. Сучасна держава функціонує в умовах складної системи

міжнародних правових взаємозв'язків, що зумовлює необхідність гармонізації національного законодавства із загальновизнаними міжнародно-правовими стандартами [16, с. 42-47].

Одним із найважливіших проявів глобалізації у правовій сфері є процес інтернаціоналізації правових систем. Цей процес проявляється у зближенні національних правових систем, запозиченні правових інститутів, а також гармонізації законодавства різних держав.

У сучасній юридичній науці значна увага приділяється ролі міжнародних організацій та інтеграційних об'єднань у формуванні наднаціональних правових механізмів. Такі механізми передбачають створення інституцій, рішення яких можуть мати обов'язковий характер для держав-учасниць [8, с. 312].

Деякі дослідники розглядають цей процес як формування нової моделі правового регулювання, що поєднує елементи національного та міжнародного права. Особливо яскраво така тенденція проявляється у межах інтеграційних об'єднань, де створюються спільні правові інституції, здатні здійснювати нормативний вплив на внутрішні правові системи держав.

Водночас частина науковців застерігає від надмірної уніфікації правових систем, оскільки вона може призводити до втрати національної правової ідентичності та ігнорування історичних і культурних особливостей правового розвитку окремих держав [4, с. 95-97].

На нашу думку, процес інтернаціоналізації правових систем є закономірним етапом розвитку сучасного права. Однак його ефективність значною мірою залежить від здатності держав поєднувати міжнародні правові стандарти з національними правовими традиціями. Саме така збалансована взаємодія дозволяє забезпечити стабільність правового регулювання та зберегти суверенний характер національних правових систем.

Отже, глобалізаційні процеси істотно впливають на розвиток сучасного права, сприяючи формуванню нових механізмів правового регулювання, що виходять за межі національних правових систем. Водночас ці процеси супроводжуються складними трансформаціями ролі держави у правовій сфері, що зумовлює необхідність подальшого наукового осмислення їхнього впливу на еволюцію концепції правової держави [2, с. 603-605].

Трансформація концепції правової держави в умовах глобалізації є закономірним результатом інтенсивних процесів міжнародної інтеграції, інтернаціоналізації правових систем та посилення ролі міжнародних і наднаціональних правових механізмів. У сучасних умовах традиційне розуміння правової держави, сформоване у межах класичної теорії держави і права, зазнає істотної модифікації, що зумовлено зміною характеру взаємодії між національними правовими системами та міжнародним правопорядком.

У юридичній науці досить поширеною є позиція, відповідно до якої глобалізаційні процеси спричиняють трансформацію базових принципів правової держави [12, с. 177-178]. Зокрема, дослідники наголошують, що у сучасних умовах принцип верховенства права набуває нового змісту, оскільки його реалізація дедалі частіше пов'язується не лише з національним законодавством, але й із міжнародно-правовими стандартами. Таким чином, принцип верховенства права поступово виходить за межі внутрішньодержавного правового простору та набуває універсального характеру.

Частина науковців вважає, що така тенденція свідчить про формування нової моделі правової держави, у межах якої національні правові системи інтегруються у ширший міжнародний правовий порядок. На їхню думку, сучасна правова держава не може функціонувати ізольовано від глобальних правових процесів, оскільки ефективне забезпечення прав людини та демократичних принципів потребує координації зусиль на міжнародному рівні. У цьому контексті особливої ваги набувають міжнародні стандарти прав людини, що поступово стають невід'ємним елементом національних правових систем [5, с. 404-406].

Водночас у науковій літературі висловлюється і більш критична позиція щодо впливу глобалізації на концепцію правової держави. Деякі дослідники наголошують, що посилення ролі міжнародних правових механізмів може призводити до певного обмеження державного суверенітету, оскільки національні органи влади змушені враховувати рішення міжнародних інституцій та імплементувати міжнародні правові норми у внутрішнє законодавство. У зв'язку з цим порушується питання про співвідношення національного та міжнародного права, а також про межі впливу наднаціональних правових структур на внутрішньодержавні правові процеси.

Особливу увагу в цьому контексті приділяють впливу міжнародного та наднаціонального права на національні правові системи. У сучасних умовах дедалі більшого значення набувають процеси гармонізації та уніфікації законодавства, що проявляються у запозиченні правових інститутів, імплементації міжнародних стандартів та адаптації національних правових норм до

вимог міжнародного правопорядку [11, с. 71-74]. Цей процес супроводжується формуванням складної системи взаємодії між національним та міжнародним правом, у межах якої відбувається поступове зближення правових систем різних держав.

Деякі науковці розглядають такі процеси як свідчення становлення багаторівневої системи правового регулювання, що включає національний, регіональний та міжнародний рівні. У межах цієї системи правова держава постає не лише як внутрішньодержавна модель організації влади, але й як елемент ширшого міжнародного правового простору. Водночас інші дослідники наголошують, що надмірна уніфікація правових систем може створювати ризики для збереження національних правових традицій та особливостей правової культури [9, с. 267].

Значну роль у трансформації концепції правової держави відіграють також глобальні та регіональні інституції, діяльність яких спрямована на забезпечення дотримання принципів демократії, верховенства права та захисту прав людини. Такі інституції виконують важливу функцію контролю за дотриманням міжнародних правових стандартів та сприяють формуванню універсальних механізмів правового захисту особи [1, с. 312-314].

У цьому контексті частина дослідників підкреслює, що міжнародні організації дедалі частіше виступають своєрідними гарантами реалізації принципів правової держави, особливо у тих випадках, коли національні правові механізми виявляються недостатньо ефективними [15, с. 515-519]. Разом із тим інші науковці застерігають від надмірного розширення повноважень таких інституцій, оскільки це може призводити до зміщення балансу між міжнародним та національним правовим регулюванням.

На наш погляд, трансформація концепції правової держави в умовах глобалізації має складний і багатовимірний характер. Глобалізаційні процеси дійсно сприяють модернізації традиційних принципів правової держави, зокрема через посилення ролі міжнародних стандартів прав людини та розвиток механізмів міжнародного правового співробітництва. Водночас важливим завданням сучасної держави залишається збереження балансу між інтеграцією у міжнародний правовий простір та забезпеченням власного суверенного розвитку правової системи.

Таким чином, у сучасних умовах концепція правової держави поступово набуває нових змістовних характеристик, що відображають реалії глобалізованого світу. Вона вже не обмежується лише внутрішньодержавними механізмами організації влади, а формується у взаємодії з міжнародними правовими інститутами та глобальними правовими стандартами, що зумовлює подальший розвиток теоретико-правового дискурсу у цій сфері.

Список використаних джерел:

1. Авер'янов В. Б. Верховенство права: проблеми теорії та практики. Київ: Юридична думка, 2008. 312 с.
2. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків: Консум, 2011. 656 с.
3. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави. Львів: Край, 2012. 256 с.
4. Петришин О. В. Теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2014. 368 с.
5. Тацій В. Я., Петришин О. В., Гетьман А. П. Теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2015. 432 с.
6. Копєйчиков В. В. Загальна теорія держави і права. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 320 с.
7. Шемшученко Ю. С. Правова держава: теорія та практика. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2012. 384 с.
8. Шаповал В. М. Конституційне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 592 с.
9. Барабаш Ю. Г. Конституціоналізм та верховенство права. Харків: Право, 2017. 296 с.
10. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія держави та права. Київ: Кондор, 2014. 584 с.
11. The Rule of Law / Tom Bingham. London: Penguin Books, 2011. 224 p.
12. Globalisation and the Rule of Law / Spencer Zifcak. London: Routledge, 2005. 232 p.
13. Lawyers and the Rule of Law in an Era of Globalization / ed. by Yves Dezalay, Bryant G. Garth. London: Routledge, 2011. 279 p.
14. McCorquodale R. (ed.). The Rule of Law in International and Comparative Context. London: British Institute of International and Comparative Law, 2010. 272 p.
15. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Oxford: Oxford University Press, 2013. 546 p.
16. Raz J. The Authority of Law: Essays on Law and Morality. Oxford: Oxford University Press, 2009. 292 p.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.37

СТРОЇЧ А.П.

ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У КОНТИНЕНТАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ

RULE OF LAW IN THE CONTINENTAL LEGAL SYSTEM: HISTORICAL ORIGINS AND MODERN UNDERSTANDING

Мета. Метою роботи є комплексне дослідження романо-германської правової системи як однієї з провідних правових традицій світу, з'ясування її основних рис та історичних етапів становлення, а також виявлення ролі принципу верховенства права й Конституції у забезпеченні стабільності правопорядку та розвитку демократичної правової держави. **Методика** ґрунтується на системному аналізі наукової літератури, чинного законодавства та рішень Конституційного Суду України з використанням порівняльно-правового, історико-правового та формально-юридичного методів для з'ясування особливостей романо-германської правової системи й ролі принципу верховенства права. **Результати** дослідження показали, що романо-германська правова система характеризується кодифікованим правом, чіткою ієрархією джерел та центральною роллю Конституції, а принцип верховенства права виступає її фундаментальною засадою, яка забезпечує стабільність правопорядку, пріоритет прав людини й обмеження свавілля влади. **Наукова новизна** дослідження полягає у комплексному аналізі становлення та еволюції принципу верховенства права в межах романо-германської правової системи, із врахуванням його сучасної інтерпретації в конституційному праві України. У роботі уточнено взаємозв'язок між історичними етапами розвитку правової сім'ї та поступовим закріпленням верховенства права як базової засади, доведено ключову роль Конституції як ядра правової системи та акцентовано на поєднанні формальної визначеності норм із їхнім ціннісним і гуманістичним змістом. **Практична значимість** результатів полягає у можливості використання одержаних висновків для вдосконалення національної правотворчої та правозастосовної практики.

Ключові слова: *романо-германська правова система, верховенство права, Конституція, нормативно-правовий акт, кодифікація, правова держава, права людини, правосвідомість, юридична визначеність, демократичні інститути.*

Purpose. The purpose of the work is a comprehensive study of the Romano-Germanic legal system as one of the leading legal traditions of the world, to clarify its main features and historical stages of formation, as well as to identify the role of the rule of law and the Constitution in ensuring the stability of the rule of law and the development of a democratic legal state. **Methodology** is based on a systematic analysis of scientific literature, current legislation and decisions of the Constitutional Court of Ukraine using comparative law, historical-legal and formal-legal methods to clarify the features of the Romano-Germanic legal system and the role of the rule of law principle. **Results** research has shown that the Romano-Germanic legal system is characterized by codified law, a clear hierarchy of sources and the central role of the Constitution, and the principle of the rule of law is its fundamental principle, which ensures the stability of the rule of law, the priority of human rights and the limitation of the arbitrariness of power. **Originality.** The research consists in a comprehensive analysis of the formation and evolution of the principle of the rule of law within the Romano-Germanic legal system, taking into account its modern interpretation in the constitutional law of Ukraine.

© СТРОЇЧ А.П. – здобувач кафедри права та публічного управління (ЗВО «Університет Короля Данила») https://orcid.org/0009-0002-4291-2238

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The work clarifies the relationship between the historical stages of the development of the legal family and the gradual consolidation of the rule of law as a basic principle, proves the key role of the Constitution as the core of the legal system and emphasizes the combination of formal certainty of norms with their value and humanistic content. **Practical significance.** The results are the possibility of using the conclusions obtained to improve national law-making and law-enforcement practice.

Key words: *Romano-Germanic legal system, rule of law, Constitution, regulatory act, codification, rule of law, human rights, legal consciousness, legal certainty, democratic institutions.*

Постановка проблеми. Романо-германська правова система, яка становить основу правових порядків більшості європейських держав, визначається чіткою ієрархією джерел права, пануванням писаного закону та високим рівнем кодифікації. Водночас у сучасних умовах глобалізації, європейської інтеграції та зростання ролі прав людини перед цією системою постає завдання адаптації до нових соціальних і політичних викликів. Однією з ключових проблем є забезпечення реального втілення принципу верховенства права, який повинен не лише декларуватися на рівні Конституції та законів, а й гарантуватися у практиці правозастосування. Саме тому дослідження ролі верховенства права в розвитку романо-германської правової традиції та його сучасного розуміння має особливу актуальність як у науковому, так і в практичному вимірі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика верховенства права належить до фундаментальних у сучасній правовій науці та стала предметом уваги багатьох дослідників. У межах нашого дослідження важливим науковим підґрунтям виступають праці О. В. Дручек, Р. В. Зварича та М. М. Новікової, які зробили вагомий внесок у формування теоретичних засад і практичних підходів до осмислення цього принципу, зокрема у контексті романо-германської правової сім'ї.

Виклад основного матеріалу дослідження. Романо-германська правова система має низку фундаментальних рис, які визначають її специфіку та місце у світовій правовій цивілізації. Вона вирізняється чіткою ієрархічною структурою, що включає норми, інститути та галузі права, а також традиційним поділом на публічне й приватне, матеріальне й процесуальне право. Правотворчість здійснюється уповноваженими суб'єктами, інколи - безпосередньо народом. Основою є загальні принципи права та ієрархія джерел, де провідне місце займають закони та кодекси, доповнені підзаконними актами. Для цієї системи не характерне надання суддям правотворчих повноважень і визнання судових прецедентів як джерела права. Водночас їй властива спільність понятійного апарату й термінології, пріоритет матеріального права над процесуальним і відкритість до правових теорій та доктрин.

Як зазначають О. В. Дручек, Р. В. Зварич та М. М. Новікова, саме ці риси є найбільш суттєвими для функціонування й розвитку романо-германської системи права, оскільки вони забезпечують її стабільність, передбачуваність і здатність адаптуватися до суспільних трансформацій [3].

Фундаментальною засадою романо-германської правової традиції є принцип верховенства права, який пронизує всю систему її джерел. Він визначає пріоритет права над державними інституціями та зобов'язує органи влади діяти виключно в межах закону. Верховенство права тут нерозривно пов'язане з ідеєю правової держави, у центрі якої - справедливість, рівність і захист прав людини. Нормативно-правові акти повинні підпорядковуватися загальним принципам права, що забезпечує баланс між формальною визначеністю норм і ціннісним виміром права [5, с. 412-415]. У цьому сенсі принципи справедливості, добросовісності та пропорційності є своєрідними «містками» між позитивним правом і вищими ідеалами правопорядку.

На нашу думку, романо-германська правова система має фундаментальне значення для розвитку світової правової цивілізації. Її найбільша цінність полягає у кодифікованому характері та системності, що забезпечує правову визначеність і передбачуваність суспільних відносин [15, с. 24-29]. Саме це дозволяє громадянам і державним інституціям діяти в умовах чітких правових орієнтирів, що є запорукою стабільності й довіри до права. Водночас ця правова традиція стала підґрунтям для утвердження принципу верховенства права, який обмежує свавілля влади, гарантує пріоритет прав людини та сприяє розвитку демократичних інститутів [9, с. 731].

Значення романо-германської правової сім'ї виходить далеко за межі її країн-«засновниць». Її цінності та підходи стали універсальними орієнтирами для світових правових систем, адже вони поєднують стабільність і гнучкість, формальну визначеність і гуманістичний зміст [8, с. 94].

Саме в цьому полягає її особлива місія – бути не лише правовою, а й культурною основою для формування глобальних стандартів справедливості, свободи та демократичного правопорядку.

Дручек О. В., Зварич Р. В., Новікова М. М. зазначають, що в історії становлення романо-германської правової системи умовно можна виокремити три основні етапи. На основі цієї періодизації простежимо й еволюцію принципу верховенства права [3].

Перший етап (від зародження звичаєвого права до занепаду римського права у XII ст.) був позначений пануванням звичаєвих норм – як неписаних, так і писаних. Після падіння Римської імперії на більшості європейських територій, підкорених варварськими племенами, діяли правила, пристосовані до умов натурального господарства й родоплемінних відносин. Це право вирізнялося простотою процедур і колективістським характером. У V–VIII ст. германські племена почали кодифікувати свої закони у вигляді «варварських правд» (leges barbarorum), серед яких найвідомішою стала Салічна правда 496 р. [2, с. 141-148]. Хоча тоді ще не йшлося про верховенство права в сучасному значенні, саме поява письмового закріплення норм поступово відділяла право від свавілля і закладала основи для його майбутнього домінування над владою.

Це мало надзвичайно важливе значення, адже навіть прості записи звичаїв створювали відчуття стабільності та передбачуваності, робили правила більш обов'язковими і незалежними від волі конкретного правителя [13]. Таким чином формувався фундаментальний принцип: право повинно бути вище за особисті бажання чи політичні інтереси, а його стабільність і сталість - запорукою суспільного порядку. У перспективі це стало відправною точкою для розвитку ідеї правової держави, де закон виступає універсальним мірилом справедливості й рівності для всіх членів суспільства [10, с. 523-529].

Другий етап (XIII–XVIII ст.) став періодом формування власне романо-германської правової сім'ї. Рецепція римського права, розвиток університетської юридичної науки, діяльність правничих шкіл, поширення канонічного, міського й торговельного права - усе це сприяло становленню уявлення про писане право як необхідну гарантію порядку та безпеки. Саме тоді закріплюється думка, що право має обмежувати свавілля правителів і виступати загальним регулятором суспільного життя. У цей період верховенство права починає усвідомлюватися як принцип, що забезпечує рівність усіх перед законом та формує підвалини майбутньої демократичної правової держави [4, с. 283]. Важливо зазначити, що саме в університетах Європи виникає ідея права як автономної системи знань і норм, яка не залежить від політичної влади чи церковних догм. Це дозволило сформувати уявлення про право як про вищу цінність, що має універсальний і наддержавний характер. Верховенство права поступово розумілося не лише як технічний інструмент упорядкування відносин, а як ідеал справедливості, що стоїть понад будь-якими владними інтересами. Таким чином, у цей час відбувається якісний зсув: право починає розглядатися не просто як набір правил, а як основа суспільного розвитку та гарантія людської гідності [1, с. 33-37].

Третій етап (кінець XVIII – середина XX ст.) ознаменував завершення становлення романо-германського права як цілісної системи. Масова кодифікація після буржуазних революцій перетворила закон на головне джерело права і зробила верховенство права не лише теоретичною засадою, а й реальною політико-правовою практикою. У XIX ст. ухвалення фундаментальних кодифікаційних актів, зокрема Французького цивільного кодексу 1804 р., стало втіленням принципу рівності всіх перед законом і підпорядкування державної влади чітким правовим рамкам. Таким чином, верховенство права у цей час утвердилося як інституційний стрижень правової системи [11, с. 231-236].

Сучасний етап розвитку романо-германської правової сім'ї тісно пов'язаний із європейською інтеграцією. Право Європейського Союзу спирається на загальні принципи, серед яких центральне місце належить верховенству права. Воно трактується не лише як формальне дотримання закону, а як ціннісна основа правопорядку, що забезпечує захист прав людини, юридичну визначеність, пропорційність, доступ до правосуддя й ефективний судовий контроль за діяльністю органів влади. Принцип верховенства права в сучасному розумінні передбачає, що закон має однакову силу для всіх – від громадянина до найвищих органів державної влади [7, с. 129-133]. Жодна інституція чи посадова особа не може діяти поза межами правових норм. У цьому полягає його фундаментальне значення: верховенство права стає запобіжником проти зловживань владою, а водночас - гарантією прав і свобод людини.

Тому, відзначаємо, що історична еволюція романо-германської правової сім'ї демонструє послідовне утвердження принципу верховенства права – від елементарних звичаєвих норм і «варварських правд» до кодифікованих систем та сучасного інтегрованого європейського права. Якщо спочатку верховенство права проявлялося у письмовому закріпленні правил, то згодом

воно стало гарантією справедливості, рівності та свободи, а нині перетворилося на універсальний стандарт демократичного розвитку й стабільності правової цивілізації [12, с. 295].

Сучасна романо-германська правова традиція, збагачена європейським досвідом, утверджує верховенство права як універсальний принцип, який поєднує формальну визначеність закону з його гуманістичним змістом. Це робить його не лише юридичною вимогою, а й моральним орієнтиром демократичного розвитку та стабільності правової цивілізації.

Центральне місце у романо-германській правовій сім'ї займає Конституція - основний закон держави, що має найвищу юридичну силу й визначає засади політичного та правового ладу, систему органів влади, права, свободи й обов'язки громадян [14, с. 126]. Усі інші нормативно-правові акти повинні відповідати Конституції, а їхня юридична сила визначається рівнем у правовій ієрархії. Тому, відзначимо, що Конституція виконує функцію «ядра» правової системи, забезпечуючи єдність законодавства та реалізацію принципу верховенства права [5, с. 184-188].

У Конституції України 1996 року цей принцип прямо закріплений у ст. 8, де проголошується: *«В Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституція має найвищу юридичну силу»*. Це означає, що жоден закон чи підзаконний акт не може суперечити Конституції, а будь-які спірні питання тлумачить Конституційний Суд України [6, с. 315-319]. Важливим є і положення ст. 55, що гарантує кожному право на судовий захист, а також можливість оскарження актів органів влади, які порушують права людини. Це безпосередній прояв верховенства права, що захищає громадян від свавільних рішень держави. У цьому контексті принцип набуває практичного виміру: право не зводиться до декларацій, а забезпечує кожному реальні механізми відновлення справедливості. Ст. 55 Конституції України закріплює не лише гарантію доступу до правосуддя, а й створює умови для реальної відповідальності держави перед людиною, підтверджуючи, що права і свободи мають найвищу юридичну силу та стоять вище за будь-які інтереси влади [2, с. 42-47]. Це положення є одним із найяскравіших прикладів конституційної реалізації принципу верховенства права.

Сучасне розуміння верховенства права виходить за межі формальної підпорядкованості закону. Воно трактується як ціннісна й етична основа правопорядку, що включає:

– права і свободи людини як найвищу соціальну цінність (ст. 3 Конституції України);

– юридичну визначеність і передбачуваність законів, що дають громадянам змогу планувати свою поведінку;

– заборону зловживання владою та підконтрольність органів влади незалежним судам;

– рівність усіх перед законом (ст. 24 Конституції України), що гарантує відсутність привілеїв і дискримінації [4];

– доступ до правосуддя і право на оскарження неправомірних рішень (ст. 55, 124) [6, с. 103-110].

У практиці Конституційного Суду України принцип верховенства права часто розкривається через такі категорії, як справедливість, пропорційність, правова визначеність. Наприклад, у рішеннях щодо тлумачення конституційних прав (справа про призначення суддів, справа про соціальні гарантії тощо) Суд підкреслював, що закони й підзаконні акти не можуть звужувати зміст і обсяг існуючих прав.

Особливої уваги заслуговує позиція Суду у справі щодо забезпечення соціальних гарантій (Рішення Конституційного Суду України від 9 липня 2007 р. № 6-рп/2007), де було наголошено, що верховенство права вимагає збереження балансу між інтересами держави й правами громадян, а також недопущення свавільного втручання у сферу основоположних прав [5, с. 511-516].

Ці підходи свідчать, що принцип верховенства права в українському конституціоналізмі трактується у сучасному європейському розумінні - як вимога, щоб будь-яке правове регулювання відповідало і букві, і духові Конституції, забезпечувало реальний захист людської гідності, рівність перед законом та передбачуваність державної політики.

Висновки. Отож, підсумовуючи, відзначимо, що романо-германська правова система, що ґрунтується на ієрархії нормативно-правових актів та пріоритеті Конституції, є фундаментом сучасної правової цивілізації. Її розвиток демонструє поступове утвердження принципу верховенства права – від письмового закріплення звичаїв до сучасного європейського розуміння, де право виступає гарантією справедливості, рівності та захисту прав людини. Конституція України 1996 року, закріпивши верховенство права як основоположний принцип (ст. 8), підтвердила, що жоден орган чи посадова особа не можуть діяти поза межами закону. Практика Конституційного Суду України розкриває цей принцип через категорії справедливості, пропорційності та правової визначеності, що наближує український конституціоналізм до європейських стандартів. Таким

чином, верховенство права постає не лише як юридична вимога, а як ціннісний орієнтир демократичного розвитку та стабільності правопорядку.

Список використаних джерел:

1. Козюбра М. І. Верховенство права і Україна // *Право України.* 2012. № 1–2. С. 30–63.
2. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право: теорія та практика. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 312 с.
3. Новікова М.М., Зварич Р.В., Дручек О.В. Правова системи України, в парадигмі англосаксонської правової сім'ї в умовах воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 10. С. 694-697.
4. Селіванов А. О. Верховенство права в конституційному правосудді України. Київ: Логос, 2012. 320 с.
5. Скрипнюк О. В. Конституційний лад України: теоретико-методологічні проблеми розвитку. Київ: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2010. 576 с.
6. Тацій В. Я., Петришин О. В., Гетьман А. П. Теорія держави і права: підручник. Харків: Право, 2015. 368 с.
7. Bell J., Boyron S., Whittaker S. Principles of French Law. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 2008. 592 p.
8. Bogdandy A., Sonnevend P. (eds.). Constitutional Crisis in the European Constitutional Area: Theory, Law and Politics in Hungary and Romania. Oxford: Hart Publishing, 2015. 320 p.
9. Craig P. EU Administrative Law. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2018. 944 p.
10. Craig P., de Búrca G. EU Law: Text, Cases, and Materials. 7th ed. Oxford: Oxford University Press, 2020. 1344 p.
11. Fuller L. L. The Morality of Law. Rev. ed. New Haven: Yale University Press, 1969. 262 p.
12. Glenn H. P. Legal Traditions of the World: Sustainable Diversity in Law. 5th ed. Oxford: Oxford University Press, 2014. 421 p.
13. Markesinis B., Unberath H., Johnston A. The German Law of Contract: A Comparative Treatise. 2nd ed. Oxford: Hart Publishing, 2006. 1008 p.
14. Merryman J. H., Pérez-Perdomo R. The Civil Law Tradition: An Introduction to the Legal Systems of Europe and Latin America. 3rd ed. Stanford: Stanford University Press, 2007. 196 p.
15. Waldron J. The Concept and the Rule of Law // *Georgia Law Review.* 2008. Vol. 43. P. 1–61.

Дата першого надходження статті до видання: 10.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.38

ТИМЧЕНКО Г.П., КРУСЯН А.Р., МУЗИКА І.В.

ПОЗАСУДОВІ (АЛЬТЕРНАТИВНІ) ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ В РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ

EXTRAJUDICIAL (ALTERNATIVE) FORMS OF PROTECTION OF INDIVIDUALS IN SOVIET AND MODERN UKRAINE: SOURCES OF REGULATION

Актуальність статті полягає в тому, що у період радянської влади Україна зазнала суттєвих змін у правовій системі. Однією з особливостей радянської правової системи було становлення та розвиток позасудових форм захисту прав і свобод громадян. Разом з тим судова форма захисту прав громадян відігравала основну роль у вирішенні спорів між фізичними та юридичними особами, державними органами та/чи органами місцевої влади. Позасудові форми захисту прав громадян, хоча й не завжди відповідали міжнародним стандартам прав людини, однак стали важливою складовою правової системи радянської України. Вони застосовувались як інструменти для вирішення спірних питань між громадянами, підприємствами, установами та державою. Завдяки цим механізмам особи могли отримати доступ до захисту своїх прав, не звертаючись до суду. Однак, ці інститути не були позбавлені обмежень, адже їх діяльність контролювалася державою, що часто обмежувало реальну незалежність таких органів. Доведено, що у радянський період важливу роль у цьому процесі відігравали адміністративні органи, профспілки та громадські організації, що виконували функції контролю та захисту прав громадян у різних сферах. В сучасному періоді розвитку України позасудові форми захисту можуть застосовуватися до звернення до суду, в судовому процесі, але процедура розгляду справи у суді буде зупинена чи припинена на підставі судового рішення. До таких форм відносяться в Україні третейський розгляд, міжнародний комерційних арбітраж, медіація, переговори тощо, які на сьогодні розвиваються та удосконалюються. Встановлено, що хоча цивільні права в радянському суспільстві обмежувалися через ідеологію влади та дотримання «комуністичних та соціальних стандартів» поведінки громадян, проте існували форми позасудового захисту прав, які допомагали вирішувати спори та конфлікти без звернення до суду. Попри те, що правові механізми захисту прав громадян радянської епохи не завжди відповідали принципам демократії та прав людини, вони все ж мали значення для функціонування соціальної системи. Дослідження цього питання є важливим для аналізу історії розвитку правової системи України та вивчення впливу радянського правового регулювання на сучасні механізми захисту прав громадян.

Ключові слова: *примирення, третейський суд, товариський суд, суд, альтернативне вирішення спорів, спір, захист прав, джерела права, медіація, позасудові форми захисту прав.*

© ТИМЧЕНКО Г.П. – доктор юридичних наук, провідний науковий співробітник відділу цивільно-правових наук (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України) https://orcid.org/0000-0003-4263-9948

© КРУСЯН А.Р. – доктор юридичних наук, заслужений юрист України, професор, вчений секретар (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України) https://orcid.org/0000-0001-6437-2864

© МУЗИКА І.В. – кандидат юридичних наук, доцент, старший науковий співробітник Відділу історії держави і права України (Інститут держави і права імені В. М. Корецького Національної академії наук України) https://orcid.org/0000-0002-8822-6156

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

The relevance of the article lies in the fact that during the Soviet period, Ukraine underwent significant changes in the legal system. One of the features of the Soviet legal system was the formation and development of extrajudicial forms of protection of citizens' rights and freedoms. At the same time, the judicial form of protection of citizens' rights played a major role in resolving disputes between individuals and legal entities, state bodies and/or local authorities. Extrajudicial forms of protection of citizens' rights, although not always meeting international human rights standards, nevertheless became an important component of the legal system of Soviet Ukraine. They were used as tools for resolving disputes between citizens, enterprises, institutions and the state. Thanks to these mechanisms, individuals could gain access to the protection of their rights without going to court. However, these institutions were not without restrictions, since their activities were controlled by the state, which often limited the real independence of such bodies. It has been proven that in the Soviet period, administrative bodies, trade unions and public organizations played an important role in this process, which performed the functions of control and protection of citizens' rights in various spheres. In the modern period of Ukraine's development, extrajudicial forms of protection can be applied to an appeal to the court, in a judicial process, but the procedure for considering the case in court will be stopped or terminated on the basis of a court decision. Such forms in Ukraine include arbitration, international commercial arbitration, mediation, negotiations, etc., which are currently being developed and improved. It has been established that although civil rights in Soviet society were limited by the ideology of the government and adherence to "communist and social standards" of citizens' behavior, there were forms of extrajudicial protection of rights that helped resolve disputes and conflicts without going to court. Despite the fact that the legal mechanisms for protecting the rights of citizens of the Soviet era did not always comply with the principles of democracy and human rights, they were still important for the functioning of the social system. Research on this issue is important for analyzing the history of the development of the legal system of Ukraine and studying the influence of Soviet legal regulation on modern mechanisms for protecting citizens' rights.

Key words: *reconciliation, arbitration court, comradely court, court, alternative dispute resolution, dispute, protection of rights, sources of law, mediation, extrajudicial forms of protection of rights.*

Актуальність теми. У період радянської влади Україна зазнала суттєвих змін у правовій системі. Однією з особливостей радянської правової системи було становлення та розвиток позасудових форм захисту прав і свобод громадян. Разом з тим судова форма захисту прав громадян відігравала основну роль у вирішенні спорів між фізичними та юридичними особами, державними органами та/чи органами місцевої влади. Позасудові форми захисту прав громадян, хоча й не завжди відповідали міжнародним стандартам прав людини, однак стали важливою складовою правової системи радянської України. Вони застосовувались як інструменти для вирішення спірних питань між громадянами, підприємствами, установами та державою. Завдяки цим механізмам особи могли отримати доступ до захисту своїх прав, не звертаючись до суду. Однак, ці інститути не були позбавлені обмежень, адже їх діяльність контролювалася державою, що часто обмежувало реальну незалежність таких органів.

За сучасного розвитку права та держави Україна позасудові форми захисту відповідають міжнародним стандартам захисту прав громадян, однак, враховуючи тенденції щодо розвитку суспільних відносин, виникнення нових суспільних відносин, в юриспруденції виникає потреба в дослідженні основних джерел їх регулювання з метою їх удосконалення.

Аналіз останніх досліджень. Юридична література рясніє науковими роботами щодо позасудових форм та судової форми захисту прав громадян, їхнього співвідношення. Це, наприклад, роботи О.Є. Аврамової, М.С. Долинської, О.О. Грабовської, К.В. Гусарова, О.С. Захарової, О.О. Кармази, С.О. Короєда, В.А. Кройтора, М.В. Сидоренко, Ю.Д. Притики, Т.В. Федоренко та інших. Разом з тим, юриспруденція потребує наукових комплексних досліджень становлення та розвитку позасудових форм захисту не тільки в сучасний період розвитку України, але і в інші історичні періоди державотворення.

Мета статті – науково-практичний аналіз розвитку позасудових форм захисту прав осіб у радянській та сучасній Україні, зокрема, в частині джерел регулювання відносин, спрямованих на захист прав осіб шляхом застосування позасудових (альтернативних) форм захисту.

Результати дослідження. Позасудові (альтернативні) форми захисту прав фізичних та юридичних осіб у радянському праві були важливою частиною правової системи, які підтримували комуністичну ідеологію та спрямовувалася на забезпечення стабільності державної влади через механізми, що «обходили» традиційний судовий процес у порядку, визначеному чинним на той час законодавством Української РСР. Відтак у праві Української РСР позасудові форми захисту проявлялися через різноманітні органи та інститути, які виконували функції захисту прав громадян без безпосередньої участі суду, однак на комуністичних та соціалістичних принципах, передбачених в Конституції Української РСР. Це включало адміністративні органи, профспілки, комітети, а також інші громадські структури, наприклад, громадський суд тощо.

Що ж стосується сучасного періоду розвитку права України, то позасудові форми захисту визначені в законодавстві України як самостійні, незалежні форми захисту прав та інтересів фізичних а юридичних осіб, які можуть застосовуватися до судового процесу, під час судового процесу, який на час такого розгляду зупиняється чи закривається. Так, наприклад, відповідно до ст. 182 Господарського процесуального кодексу України у підготовчому засіданні суд з'ясовує, чи бажають сторони укласти мирову угоду, провести позасудове врегулювання спору шляхом медіації, передати справу на розгляд третейського суду, міжнародного комерційного арбітражу або звернутися до суду для проведення врегулювання спору за участю судді. Відтак, згідно із ст. 231 цього Кодексу господарський суд закриває провадження у справі, якщо після відкриття провадження у справі між сторонами укладено угоду про передачу спору на вирішення до міжнародного комерційного арбітражу або третейського суду, якщо тільки суд не визнає, що така угода є недійсною, втратила чинність або не може бути виконана.

Ми підтримуємо висновки, зокрема, О.О. Кармази, Д.В.Кушерець, Г.В. Луцької про те, що в юриспруденції не сформовано єдиного підходу до розуміння поняття «форма захисту прав громадян». Разом з тим щодо їх класифікації то, найпоширенішою в науці є класифікація форм захисту прав на юрисдикційні та неюрисдикційні. Відтак, юрисдикційна форма захисту складається із судового (звернення до суду), адміністративного (звернення до органів місцевого самоврядування, державних органів) та нотаріального захисту (звернення до нотаріуса). Позасудова (альтернативна) форма захисту прав та інтересів осіб – це дії осіб чи законом визначених суб'єктів (наприклад, медіатора) щодо захисту прав та охоронюваних законом інтересів осіб, які здійснюються ними самостійно, без звернення за допомогою до суду у межах застосування самозахисту, претензійного порядку вирішення спорів (конфлікту) чи процесу медіації, тощо [1; 2; 3].

На думку Діденко Л.В., юрисдикційний позасудовий порядок захисту прав здійснюється уповноваженими органами державної влади. До юрисдикційного позасудового порядку захисту можна вдатися, якщо суб'єктивне цивільне право було порушене державним органом або органом місцевого самоврядування, які виступають як представники публічної влади, а також особою, яка перебуває з потерпілим у рівноправних відносинах. Потерпілі в таких випадках можуть звернутися за захистом своїх прав до органів державної влади. Юрисдикційний позасудовий порядок захисту цивільних прав може бути розділений на обов'язковий і факультативний. Ця класифікація має процесуальне значення. Якщо законом передбачено обов'язковий позасудовий порядок захисту цивільного права, то звернутися до суду можна тільки після його реалізації, інакше провадження у справі буде припинено, оскільки такі спори не підлягають розгляду в суді. У позасудових державних органів є прямий обов'язок під час розгляду скарги або заяви прийняти «заходи, спрямовані на відновлення або захист порушених прав, свобод і законних інтересів особи», тобто самостійно обирати і реалізовувати спосіб захисту, якщо потерпілий його неправильно обрав. Неюрисдикційна форма захисту може бути реалізована як застосування мір оперативного впливу щодо особи, яка порушила цивільні права, або самозахист, що розуміється як юридична можливість особи на власний розсуд і самостійно використовувати примусові засоби протидії. Позасудові способи захисту цивільних прав можуть реалізовуватись як у вже відкритому судовому процесі, так і поза ним [4].

Відтак, узагальнюючи наукові доробки щодо розкриття змісту правової категорії «позасудові форми захисту», зазначимо, що позасудові форми захисту прав фізичних та юридичних осіб - це система правових механізмів (способів, засобів захисту), що забезпечують захист прав і свобод громадян та юридичних осіб без безпосереднього звернення до суду, в спосіб, в межах та в порядку, визначених чинним законодавством. У радянському праві позасудовий захист існував переважно у вигляді адміністративного, профспілкового, комітетського контролю та механізмів, які дозволяли громадянам звертатися до органів, що не були судовими, для вирішення правових конфліктів чи захисту своїх інтересів. Позасудовий захист часто використовувався у справах, які

не мали великої юридичної складності або були визнані не надто важливими для формального судового розгляду. Відтак, наприклад, при застосуванні позасудової форми захисту – розгляд справи в товариському суді заходами впливу на порушника відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 23 березня 1977 року № 1852-IX «Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР і Положення про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР», зокрема, було публічне пробачення у потерпілого або колективу, громадський осуд тощо.

Позасудовий захист у радянському праві, хоча і мав вплив комуністичної та соціалістичної ідеології, разом з тим ґрунтувався на таких основних принципах, як: законність, доступність та своєчасність. Тож, законність вимагала, щоб усі органи, що виконували функції позасудового захисту, діяли в межах встановлених державою норм, хоча на практиці часто їх діяльність була підпорядкована державній ідеології та партійним структурам. Принцип доступності забезпечував можливість звернення до відповідних органів без необхідності проходити складні судові процедури, що особливо важливо для громадян, які переживали за «репресії» від зацікавлених осіб. Своєчасність дозволяла оперативно вирішувати спори, уникати судових процесів, однак часто рішення приймалися без належної перевірки, що знижувало їх справедливість.

В радянський період, як і в сучасний період розвитку України, основна відмінність між позасудовим і судовим захистом прав фізичних та юридичних осіб полягала в тому, що позасудовий захист не передбачав участі та контролю суддів за процедурами, які відбувалися при розгляді справи чи спору в позасудових формах. Як правило, такий контроль прослідковується в частині дотримання принципу законності над рішеннями, які приймалися при застосуванні позасудових форм захисту (наприклад, щодо рішень товариського суду чи третейського суду). Разом з тим, слід звернути увагу й на те, що позасудові органи в радянський період діяли на користь державної ідеології, а не інтересів окремих осіб, що знижувало справедливість і прозорість позасудової форми захисту прав.

Як вже зазначалося, в радянський період існували деякі позасудові форми захисту прав фізичних та юридичних осіб, які або припинили своє «існування» через їх не актуальність чи їх діяльність не відповідала принципам незалежної України, або були удосконалені та збереглися до сьогодні.

Так, наприклад, однією із позасудових форм врегулювання спорів та конфліктів були товариські суди. Основним джерелом регулювання їх діяльності були, наприклад, Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 15 серпня 1961 року «Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР», Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23 березня 1977 року № 1852-IX «Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР і Положення про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР» тощо. Нормативно-правовий аналіз норм цього Указу доводить, що джерелами регулювання діяльності товариського суду було законодавство та моральні норми.

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради Української РСР від 23 березня 1977 року № 1852-IX товариські суди - це виборні громадські органи, які покликані активно сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці, дбайливого ставлення до соціалістичної власності, додержання правил соціалістичного співжиття, розвитку в них почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поважання гідності і честі радянських людей. Відтак товариські суди строювалися: 1) на підприємствах, в установах, організаціях, вищих і середніх спеціальних навчальних закладах за рішенням загальних зборів трудового колективу, колективу студентів або учнів; 2) в колгоспах, у будинках, які обслуговуються житлово-експлуатаційними організаціями або об'єднуються вуличними, квартальними, домовими комітетами, а також у селищах і селах за рішенням загальних зборів членів колгоспу, загальних зборів (сходу) мешканців будинків або громадян селища, села за згодою виконавчих комітетів відповідних Рад народних депутатів; 3) у великих трудових колективах – в цехах підприємств, відділках радгоспів, бригадах колгоспів і деяких інших підрозділах; 4) в колективах чисельністю не менше 50 чоловік; 5) в окремих випадках за згодою вищестоящого профспілкового органу або виконавчого комітету відповідної місцевої Ради народних депутатів в колективах чисельністю менше 50 чоловік [5].

Крім того в радянській Україні профспілки відігравали також важливу роль у захисті прав робітників. Так, наприклад, відповідно до ст. 43 Закону Української РСР «Про затвердження Кодексу законів про працю Української РСР» від 1971 року розірвання трудового договору з підстав, передбачених пунктами 1 (крім випадку ліквідації підприємства, установи, організації), 2-5, 7 статті 40 і пунктами 2 і 3 статті 41 цього Кодексу, може бути проведено лише за попередньою

згодою профспілкового органу. Якщо розірвання трудового договору з працівником проведено власником або уповноваженим ним органом без звернення до профспілкового органу, суд зупиняє провадження по справі, запитує згоду профспілкового органу і після її одержання або відмови профспілкового органу в дачі згоди на звільнення працівника розглядає спір по суті. Слід також заначити, що трудові спори вирішувалися на підставі й інших джерел права, як от, наприклад, Указ Президії Верховної Ради СРСР від 20 травня 1974 року «Про затвердження Положення про порядок розгляду трудових спорів», оскільки дія законодавства СРСР на території Української РСР була обумовлена нормами чинної на той час Конституції Української РСР та відповідних норм Кодексу законів про працю Української РСР. Так, наприклад, згідно із ст. 222 цього Кодексу порядок розгляду трудових спорів комісіями по трудових спорах, фабричними, заводськими, місцевими комітетами професійних спілок і вищими в порядку підлеглості органами регулюється Основами законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю, Положенням про порядок розгляду трудових спорів, затверджених Президією Верховної Ради СРСР, цим Кодексом, а порядок розгляду справ по трудових спорах у районних (міських) народних судах визначається, крім цього, й цивільним процесуальним законодавством.

Ще однією позасудовою формою захисту трудових прав робітників були комісії з трудових спорів, які діяли та формувалися відповідно до норм трудового законодавства.

У радянській Україні важливу роль у позасудовому захисті прав громадян відігравали громадські організації, зокрема у сфері захисту прав споживачів. Ці організації мали механізми для контролю за якістю товарів та послуг, а також для вирішення проблем, пов'язаних із порушенням споживчих прав.

Україна першою серед республік СРСР прийняла Закон «Про захист прав споживачів» (1991 р.), що заклало юридичні основи. Відповідно до ст. 4 цього Закону державний захист прав громадян як споживачів здійснюють Ради народних депутатів, їх виконавчі та спеціально уповноважені органи, а також суд. Статтею 17 цього Закону передбачено, що з метою захисту своїх прав та інтересів громадяни Української РСР мають право створювати на добровільній основі об'єднання споживачів [6]. Однак ці організації, незважаючи на те, що були створені для захисту прав споживачів, інколи діяли під тиском державних інтересів і не могли ефективно захистити інтереси громадян, якщо вони суперечили «офіційній політиці» радянської України.

Ще однією формою захисту прав осіб у позасудовому порядку є діяльність третейського суду, який у своїй діяльності керувався нормами законодавства. Його створення, наприклад, було передбачено в ст. 25 Цивільного процесуального кодексу Української РСР, за якою у випадках, передбачених законом, цивільні справи можуть розглядатись товариськими і третейськими судами в порядку, передбаченому Положенням про товариські суди і Положенням про третейські суди України. У випадках, передбачених законом або міжнародними договорами, спори, що виникають з цивільних правовідносин, за згодою сторін можуть бути передані на вирішення Міжнародного комерційного арбітражного суду чи Морської арбітражної комісії при Торгово-промисловій палаті України. Тобто, крім товариських і третейського суду спори могли розглядатися в міжнародному комерційному арбітражі як позасудовій формі захисту прав осіб.

Тобто, позасудовий захист прав у радянській Україні здійснювався через різні форми, зокрема адміністративні органи, профспілки та громадські організації. Кожна з цих форм мала свої переваги та недоліки. Адміністративні органи забезпечували швидке вирішення спорів, але часто були піддані політичному впливу. Профспілки захищали права працівників, проте також працювали в рамках партійної ідеології, що обмежувало їх ефективність. Громадські організації, зокрема щодо захисту прав споживачів, здійснювали контроль за якістю товарів і послуг, однак їх діяльність була обмежена впливом держави. Відтак позасудовий захист прав в радянській Україні розвивався в контексті загальної радянської правової системи, яка мала специфічні особливості, що відрізнялися від більшості західних та демократичних правових моделей.

Після здобуття незалежності України в 1991 році, країна пережила численні зміни в правовій сфері, зокрема в контексті позасудового захисту прав громадян. Перехід від тоталітарної радянської системи до демократичної держави вимагав адаптації багатьох правових механізмів та форм до нових економічних і політичних реалій, до норм Конституції України. Позасудовий захист прав у пострадянський період пережив трансформацію, оскільки українське суспільство почало інтегрувати європейські правові стандарти, зокрема принципи верховенства права та захисту прав людини, що передбачали незалежність органів, прозорість і можливість ефективного оскарження рішень.

Одним із основних змін, які відбулись після 1991 року, було підвищення ролі незалежних органів у захисті прав громадян, які стали активніше виконували роль контролерів за

дотриманням прав людини та виступали за зміни в законодавстві, орієнтуючись на міжнародні стандарти прав людини.

Незважаючи на значні зміни в законодавстві України, вплив радянської правової системи продовжує відчуватися в Україні, зокрема в контексті позасудового захисту прав. Багато радянських практик залишалися в основі нових інститутів, які після 1991 року працювали в Україні, і цей вплив зберігався в перші роки незалежності, коли відбувався перехід до нової правової системи.

Так, наприклад, мова йде про повноваження третейського суду, які визначаються Законом України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 року № 1701-IV, міжнародного комерційного арбітражу – Закон України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 року № 4002-XII.

Крім того, до позасудових форм захисту прав осіб на сьогодні відноситься в медіація, процедура якої регулюється Законом України «Про медіацію» від 16 листопада 2021 року № 1875-IX.

Цікаві норми для практики та юриспруденції загалом в частині застосування позасудових форм захисту прав громадян містяться в Законі України «Про захист прав споживачів» від 10 червня 2023 року № 3153-IX, який ще не набрав чинності. Цей Закон, зокрема використовує правову конструкцію «позасудове врегулювання споживчих спорів» та передбачає «можливість застосування механізму позасудового врегулювання спорів» та створення «органу позасудового врегулювання спорів». Статтею 40 цього Закону передбачено, що захист прав споживачів може здійснюватися органами позасудового врегулювання спорів між споживачем та суб'єктом господарювання, порядок створення, статус та умови функціонування яких визначаються окремим законодавством. Органи позасудового врегулювання спорів розглядають справи, які стосуються: 1) продукції, придбаної на суму не більше ніж 50 тисяч гривень; 2) порушень порядку гарантійного ремонту або заміни продукції; 3) порушень умов доставки товарів, придбаних за договорами, укладеними поза офісним чи торговельним приміщенням. Рішення, винесені органами позасудового врегулювання спорів відповідно до їх компетенції, є обов'язковими для виконання суб'єктами господарювання. У разі незгоди однієї із сторін з рішенням органу позасудового врегулювання спорів така сторона звертається з відповідним позовом до суду, до якого додається винесене по справі рішення органу позасудового врегулювання спорів. При цьому споживач має право звернутися до компетентного органу.

Відтак зазначене вище вказує на застосування в Україні різних позасудових форм врегулювання спорів, як тих, що діють як удосконалені форми з радянського періоду, так і нових форм. Разом з тим після здобуття незалежності позасудовий захист прав в Україні зазнав значних змін, орієнтуючись на міжнародні стандарти та демократичні принципи.

Висновки. Розвиток позасудових форм захисту прав осіб у радянській та сучасній Україні є важливою частиною історії правової системи країни, що відображає особливості правового регулювання в умовах тоталітарної держави та в умовах розвитку України як незалежної, демократичної держави. В умовах радянської реальності позасудові форми були важливим елементом правового механізму захисту прав, однак монополія у захисті прав належала суду. Позасудові форми захисту прав осіб дозволяли громадянам вирішувати певні правові спори та конфлікти, не звертаючись до суду, зокрема через адміністративні органи, профспілки, громадські організації, а також через спеціалізовані органи контролю тощо. Однак, ці механізми не були позбавлені державного контролю, що обмежувало їх ефективність та реальну незалежність.

Позасудові форми захисту прав у радянський період базувались на ідеології держави та прагненні до централізованого контролю, що часто обмежувало реальну можливість громадян захистити свої інтереси.

Після здобуття незалежності України багато з позасудових форм захисту прав осіб трансформувалися або були скасовані. Проте деякі з них знайшли своє відображення в сучасному правовому порядку країни. На сьогодні позасудові форми захисту прав осіб, ґрунтуючись на конституційних принципах, зокрема верховенства права, законності, захисту прав іншими способами, ніж судовий захист, покладаючи в основу своєї діяльності принципи незалежності, неупередженості, добровільності тощо, сприяють громадянам в захисті їх порушених, невизнаних чи оспорюваних прав. Вибір форми позасудового захисту належить конфліктуючим сторонам за домовленістю. Прийняті рішення є обов'язковими для виконання сторонами спору, однак, наприклад, що стосується медіації в частині виконання угоди за результатами медіації законодавство України потребує внесення відповідних змін [7]. Нами підтримуються й інші наукові висновки щодо удосконалення позасудових форм захисту прав осіб 8; 9].

Список використаних джерел:

1. Кармаза О.О., Кушерець Д.В., Луцька Г.В. Медіація в Україні як ефективна позасудова форма захисту прав громадян в умовах дії правового режиму воєнного стану. Human rights and public governance in modern conditions : Scientific monograph. Riga, Latvia : «Baltija Publishing», 2023. С.236-251.
2. Кармаза О.О. Концепції охорони та захисту житлових прав в Україні: матеріальний та процесуальний аспекти: монографія. Миронівка: ПрАТ «Миронівська друкарня», 2013. 400 с.
3. Кармаза О.О. Засоби та способи захисту прав суб'єктів житлових відносин. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 154-157.
4. Діденко Л.В. Співвідношення судових та позасудових способів захисту цивільних прав. *Вісник Запорізького національного університету*. Юридичні науки. 2020. № 3. С. 44-49.
5. Про затвердження Положення про товариські суди Української РСР і Положення про громадські ради по роботі товариських судів Української РСР : Указ Президії Верховної Ради Української РСР від 23 березня 1977 р. № 1852-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1852-09#Text
6. Про захист прав споживачів : Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 12 травня 1991 року № 1023-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12/ed19931215#Text
7. Наприклад, Закон України «Про медіацію» Науково-практичний коментар. Судова практика. Зразки документів. Вид. 2-е доп. і перероб. За заг. ред. д.ю.н., професора Кармази О.О., д.ю.н., професора Кушерець Д.В., к.ю.н., доцента Федоренко Т.В., адвоката Домінгос Г. К: ВДК «Університет «Україна», 2025. 350 с.
8. Короєд С. О. Третейське судочинство: питання трансформації в досудову форму захисту прав. *Судова апеляція*. 2014. № 2 (35). С. 63–67.
9. Короєд С. О. Проблеми реалізації інституту мирової угоди в цивільному (господарському) судочинстві на стадії її затвердження судом. *Держава і право. 2022.* Вип. 91. С. 52–66.

Дата першого надходження статті до видання: 15.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.6.39

ЩЕРБАНЬ Т.

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З НЕПРАВОМІРНИХ ДІЯНЬ, НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVII–XX СТОЛІТТЯ)

DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE IN NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS ARISING FROM UNLAWFUL ACTS IN UKRAINIAN LANDS (17TH–20TH CENTURIES)

Відповідальність за завдану шкоду є однією з фундаментальних та незмінно актуальних проблем цивільного права. Основи цього інституту були закладені ще в римському праві, оскільки древні римляни вже виділяли зобов'язальне право в рамках цивільного права. Генезис зазначеного інституту в межах української державності розпочався ще за часів Київської Русі. Згодом, у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.), інститут цивільного права досяг значного рівня зрілості. Метою ж цієї статті є розгляд особливостей становлення та розвитку інституту відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь, починаючи з часів гетьманства та до проголошення незалежності нашої держави (XVII–XX ст.). Встановлено, що українське право Гетьманщини стояло на сторожі особистої свободи й честі особи. Зокрема, протиправне ув'язнення, побиття чи знущання каралися різними за розміром грошовими штрафами, а за непоправних наслідків – ще й матеріальною компенсацією родичам потерпілої особи. Проаналізовано, що на початку XVIII ст. майнові покарання (санкції) за завдану шкоду, які стягувались на користь потерпілого, носили приватноправовий характер, оскільки їх розмір залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У XIX ст. розмір грошової компенсації перебував у прямому зв'язку із соціальним статусом, а також статтю потерпілої особи. Відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту. Зроблено висновок, що у ЦК 1922 року не містилося поняття «моральна шкода»; втім наявність у ньому загального обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Однак у цілому в радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до цього інституту. Результатом такого підходу стала відсутність його нормативного закріплення в Основах 1961 року.

Ключові слова: *моральна шкода, інститут, недоговірні зобов'язання, неправомірні діяння, зобов'язальне право.*

Liability for damages is one of the fundamental and ever-relevant issues in civil law. The foundations of this legal institution were laid as far back as Roman law, since the ancient Romans had already distinguished the law of obligations within the framework of civil law. The genesis of this institution within the framework of Ukrainian statehood began as early as the times of Kievan Rus'. Subsequently, during the period when Ukrainian lands were part of the Grand Duchy of Lithuania (14th–16th centuries), the institution of civil law reached a significant level of maturity. The purpose of this article is to examine the peculiarities of the formation and development of the institution of compensation for moral harm in non-contractual obligations arising from unlawful acts,

© ЩЕРБАНЬ Т. – middle-up юрист практики супроводу бізнесу компанії Juscutum, здобувач наукового ступеня доктора філософії (Науково-дослідний інститут публічного права)

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

from the era of the Hetmanate to the proclamation of our state's independence (17th–20th centuries). It has been established that the Ukrainian law of the Hetmanate stood guard over personal freedom and the honor of the individual. In particular, unlawful imprisonment, beating, or abuse were punishable by monetary fines of varying amounts, and in cases of irreparable consequences, by material compensation to the relatives of the victim. It is analyzed that in the early 18th century, property penalties (sanctions) for damages, which were collected in favor of the victim, were of a private-law nature, since their amount depended on the actual damage caused, was collected in favor of the victim, and was therefore primarily aimed at fulfilling a compensatory function. In the 19th century, the amount of monetary compensation was directly linked to the victim's social status and gender. Compensation for the harm caused consisted of restoring the previous state of affairs, and if that was impossible, paying a monetary equivalent. It is concluded that the Civil Code of 1922 did not contain the concept of "moral harm"; however, the presence therein of a general obligation to compensate for harm caused to a person sparked scholarly debate. However, on the whole, Soviet legal doctrine adopted a negative attitude toward this institution. The result of this approach was the absence of its normative enshrinement in the 1961 Fundamentals.

Key words: *moral damage, institution, non-contractual obligations, unlawful acts, law of obligations.*

Вступ. Відповідальність за завдану шкоду є однією з фундаментальних та незмінно актуальних проблем цивільного права. Основи цього інституту були закладені ще в римському праві, оскільки древні римляни вже виділяли зобов'язальне право у рамках цивільного права.

Генезис зазначеного інституту в межах української державності розпочався ще за часів Київської Русі. Процес політичної консолідації племінних союзів навколо київського центру у VIII ст. став передумовою для формування самобутньої системи давньоруського права. Фундаментальним джерелом цього періоду є Руська Правда, представлена у Короткій, Просторовій та Скороченій редакціях. Аналіз змісту цього акта свідчить про високий рівень диференціації тогочасної правової системи, де окреме місце належало розвиненому зобов'язальному праву. Руська Правда забезпечувала комплексне регулювання як договірних відносин, так і деліктних зобов'язань, що виникали внаслідок заподіяння шкоди.

Після розпаду Київської Русі правонаступником її державотворчих традицій стало Галицько-Волинське князівство, де продовжувався розвиток національної правничої думки. Згодом, у період перебування українських земель у складі Великого князівства Литовського (XIV–XVI ст.), інститут цивільного права досяг значного рівня зрілості. Литовські статути забезпечували ґрунтовну регламентацію права власності, зобов'язальних та договірних відносин, застави та сервітутів. Новий етап розвитку права пов'язаний із козацько-селянською війною під проводом Богдана Хмельницького та розбудовою Гетьманщини, правова система якої акцентувала увагу на захисті особистої свободи та честі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню еволюції розвитку інституту моральної шкоди присвятили окремі розділи у своїх дисертаційних дослідженнях такі вчені як В.В. Гаєвий, І.М. Забара, О.С. Онищенко, О.І. Панченко, О.П. Сорока, В.Д. Чернадчук.

Втім, проблема еволюції цього інституту у рамках зобов'язань, що виникають з неправомірних діянь, розкрита не була.

Метою статті є розгляд особливостей становлення та розвитку інституту відшкодування моральної шкоди у недоговірних зобов'язаннях, що виникають з неправомірних діянь, починаючи з часів гетьманства та до проголошення незалежності нашої держави (XVII–XX століття).

Виклад основного матеріалу. Із початком національно-визвольної війни під керівництвом Богдана Хмельницького починає формуватися Українська держава, яка проіснувала до 1654 року. Українське право Гетьманщини стояло на сторожі особистої свободи й честі особи. Зокрема, протиправне ув'язнення, побиття чи знущання каралися різними за розміром грошовими штрафами, а за непоправних наслідків – ще й головщиною, тобто матеріальною компенсацією родичам потерпілої особи [1, с. 210].

Зобов'язальне право було найбільш розвиненим із усіх інститутів цивільного права. В українському середньовічному суспільстві воно було передусім запорукою забезпечення особистих і майнових прав. Зобов'язання як правовий інститут у той період розумілося як право на майно особи, яка не виконала договору чи заподіяла якусь шкоду. Тому, відповідно, розрізняли

зобов'язання, що випливали з договорів, і зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди. Зобов'язання другої групи виконувалися шляхом відшкодування збитків майном чи за допомогою відробітку. Майнове покарання існувало також у вигляді відкупу на користь потерпілого чи його спадкоємців, або штрафу [2, с. 202].

На початку XVIII століття на території Лівобережної України діяли норми феодально-кріпосницького права, які знайшли своє відображення у збірнику під назвою «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року (далі – Права). У цьому нормативно-правовому акті зобов'язання із завдання шкоди окремо не виділяються; натомість норми, що встановлюють обов'язок відшкодувати завдану шкоду, можна знайти у главах, присвячених різного роду злочинам (гл. 20, 21, 22). Зокрема, встановлювались такі види майнових покарань, які стягувались на користь потерпілого: плата «за голову»; плата за каліцтво, побої, рани; плата за безчестя; відшкодування завданої протиправним діянням шкоди. Із цього приводу важко погодитись із припущенням, що такі покарання були не цивільно-правовими стягненнями, а самостійними видами майнових кримінальних покарань. Навпаки, слід акцентувати увагу на приватноправовому характері вказаних санкцій, оскільки їх розмір, як правило, залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У той же час, обсяг відповідальності залежав від станової приналежності потерпілого та міг бути кратним по відношення до завданої шкоди (п. 2 арт. 1 гл. 20). Однак окремі норми, що встановлювали обов'язок відшкодувати шкоду, містяться в інших главах [2, с. 28].

У п. 1 арт. 14 гл. 20 встановлювалася відповідальність за незаконний арешт. Так, особа будь-якого чину і звання, яка сама або з допомогою своїх підданих чи служителів утримувала шляхтича, військового, іншу особу чоловічої або жіночої статі під арештом, морила її голодом, завдавала побоїв чи інших мук, мала сплатити потерпілому 14 руб. 40 коп. за вироком суду, якщо вина такої особи буде доведена. Також, мали бути відшкодовані всі збитки, завдані ув'язненому за час його неправомірного утримання [3].

Якщо за час незаконного ув'язнення винний шляхом тиранських побоїв зробив арештанта сліпим, кульгавим, або покалічив його, то він мав додатково нести відповідальність за санкціями арт. 46, тобто сплатити 60 руб. за пошкоджено око, або подвійну суму за обидва, і такий самий розмір відшкодування за втрачену або пошкоджену руку чи ногу (п. 5 арт. 14 гл. 20).

У випадку смерті неправомірно утримуваної особи винний мав сплатити його спадкоємцям подвійну суму, розмір якої залежав від соціального статусу померлого (п. 6 арт. 14 гл. 20) [3].

У 1807 році під керівництвом Ф. Давидовича здійснюється упорядкування цивільно-правових норм, які діяли у тогочасній Україні, та їх об'єднання у збірнику під назвою «Зібрання малоросійських прав» (далі – Зібрання) [4, с. 343–344]. За своїм змістом цей нормативний акт охоплює загальне вчення про осіб, в тому числі норми сімейного права (книга I), речове право (книги III і V), зобов'язальне право (книги II і IV), спадкове право (глави XXII і XXIII книги III).

Система зобов'язального права за Зібранням 1807 року включала договірні та позадоговірні зобов'язання. Важливою новацією було об'єднання положень про відшкодування шкоди в одну главу – XII, що мала назву «Про недозволені діяння, і про права та обов'язки, що слідують із них». Наявність вини була головною умовою цивільно-правової відповідальності. Розрізняли умисел і грубу необережність, а також «неважливу» і «маловажливу» необережність, хоча чіткого розмежування між останніми двома поняттями надано не було. Вина ж потерпілого розглядалася як обставина, що виключає або зменшує відповідальність [5, с. 111 – 123].

Розмір грошової компенсації у разі вбивства залежав від соціального статусу, а також від статі потерпілої особи. Наприклад, за позбавлення життя виборного козака необхідно було сплатити 60 грошей, бортника – 40 грошей, а за дружину будь-кого з означених осіб – подвійну суму відшкодування. Також штраф призначався за нанесення тілесних ушкоджень, за спричинення болю, каліцтва, за образену гідність. Дійсно, якщо хто-небудь звинувачував іншого без достатніх на те підстав, і ця особа була незаконно взята під варту, через що зазнала безчестя і збитків, то такого «несправедливого скаржника» потрібно відразу ж було віддати під суд і стягнути з нього відшкодування за збитки, яких зазнав безневинний при взятті його під варту, а також компенсацію за шкоду, яка була завдана бездоглядному господарству потерпілого. Якщо ж суд з якої-небудь причини не виносить належного рішення в такій справі і не присуджує належної компенсації, то вже він сам повинен відшкодувати потерпілому всі збитки, яких той зазнав [5, с. 146].

Окремої уваги заслуговують параграфи 170–192, які регламентували питання цивільно-правової відповідальності за фізичне насильство над особою чи незаконне позбавлення її волі. У них, зокрема. зазначено, що «якби хто-небудь явно чи таємно сам чи з допомогою своїх служителів

і підданих взяв під арешт невинну і не обвинувачену вироком суду особу, або таємно чи явно її утримував, виснажував цим утриманням, побоями, голодом, чи іншим тиранічним способом, і про це донесли государю чи суду діти, дружина або інші родичі потерпілого, то такий безневинний має бути відразу ж визволений з-під незаконного арешту, і йому повинні бути відшкодовані всі збитки за відповідним судовим рішенням. Але, коли той, хто тримає потерпілого під арештом, є посланим від государя, суду чи управителя, то він має стати перед судом разом зі своїм ув'язненим, і, якщо його провина буде доведена, сплатити 40 коп грошей до державної казни. Коли ж потерпілий сам зміг втекти з-під незаконного арешту, то він має звернутися до найближчого суду і довести факт вчиненого над ним самоправства шляхом присяги про це його дружини, дітей, родичів чи інших людей, гідних довіри. У випадку постановлення обвинувального вироку той, хто тримав особу під арештом, повинен сплатити 20 коп грошей потерпілому і відшкодувати всі збитки, яких зазнав останній за час свого арешту, у двократному розмірі» [5, с. 152 – 153].

Норми, що стосуються питання зобов'язань, містило й Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 року (далі – Уложення), що діяло також в Галичині і на Буковині. Уложення складається зі вступу і трьох частин. У вступі (ст. ст. 1 – 14) викладено загальні положення про цивільне законодавство; перша частина (ст. ст. 15 – 284) присвячена особистим правам; друга (ст. ст. 285 – 1341) – майновим; третя частина (ст. ст. 1342 – 1502) містить норми, що здійснюють регламентацію зазначених прав [6].

Відповідно до Уложення, шкодою є будь-які збитки, завдані майну, правам чи самій особі. Шкода є наслідком протиправної дії, недбалості іншої особи або випадку. Вона заподіюється умисно або з необережності; може виникати у результаті порушення як договірних, так і не договірних зобов'язань (ст. 1294 – 1295 Уложення).

Кожен має право вимагати від правопорушника відшкодування завданих збитків. Особа, зобов'язана відшкодувати збитки за договором або за законом, сама повинна доводити факт відсутності своєї вини. Будь-хто, хто сприяв заподіянню шкоди пособництвом, приховуванням, наказами, погрозами, повинен нести за це цивільно-правову відповідальність. При цьому, якщо можливо визначити розмір співучасті у заподіянні шкоди, або шкоду завдано внаслідок необережності, кожен відповідає в межах своєї участі; якщо ж шкода заподіяна умисно або якщо неможливо визначити участь кожного окремо, то співучасники відповідають солідарно, а той, хто відшкодує шкоду за всіх, отримує право зворотньої вимоги до решти співучасників. Якщо у заподіянні шкоди винний і потерпілий, то він відповідає спільно з винним у відповідних частках, а якщо їх неможливо визначити – у рівних частках (ст. 1301 – 1304 Уложення).

За загальним правилом, особа не несе відповідальності за чужі незаконні дії; якщо ж у законі говориться про зворотне, така особа, відшкодувавши шкоду, має право регресної вимоги до винного (ст. 1313).

Як зазначає Т.М. Северенчук, «відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту; притому пряме відшкодування – це відшкодування безпосередньо заподіяної шкоди, а повне відшкодування – це відшкодування також неотриманого прибутку і заподіяної образи. При умисному чи недбалому (необережному) заподіянні шкоди потерпілий вправі вимагати повного відшкодування, а в решті випадків – лише прямого відшкодування. Особа, яка заподіяла тілесні ушкодження, відшкодовує витрати на лікування, втрачений, у тому числі майбутній (у разі подальшої непрацездатності потерпілого), заробіток потерпілого та сплачує на його вимогу грошову компенсацію за фізичні і моральні страждання. Особливе відшкодування належить потерпілому при знівеченні його обличчя. Якщо тілесне ушкодження спричинило смерть потерпілого, винний відшкодовує вдові і дітям все, що вони втратили внаслідок смерті глави сім'ї [7].

Залежно від об'єкта посягання в Уложенні були виокремлені такі види шкоди: 1) внаслідок тілесних пошкоджень; 2) внаслідок позбавлення волі; 3) внаслідок образи; 4) внаслідок пошкодження майна. У випадку завдання тілесного ушкодження, винний повинен був відшкодувати витрати на лікування, втрачений заробіток та компенсувати втрату працездатності у майбутньому (ст. 1325). Крім того, потерпілий отримував право на відшкодування грошової суми за пережиті страждання у розмірі, який залежав від обставин справи, тобто йдеться про відшкодування моральної шкоди, завданої ушкодженням здоров'я. У випадку позбавлення волі внаслідок насильницького викрадення, незаконного арешту чи ув'язнення, потерпілий підлягав негайному звільненню; після цього йому відшкодувалася шкода, якої він зазнав у результаті неправомірного утриманням. Якщо ж внаслідок зазначених дій потерпілий помирає, то винна особа повинна була надати таке відшкодування його дружині та/або дітям (ст. 1329) [6].

У 1832 році було видано «Зведення законів Російської імперії» (далі – Зведення), норми якого поширювалися і на більшу частину українських земель. Питання цивільного права регулювалися томом X, а в статтях 574–689 встановлювалося право на відшкодування шкоди та збитків.

Особливу увагу у «Зведенні» було приділено цивільно-правовій відповідальності посадових осіб у сфері правосуддя. Так, судді, винні у засудженні невинуватої особи, несли не лише кримінальне покарання, а й були зобов'язані повернути потерпілого із заслання та за власний рахунок відшкодувати йому завдані збитки: від сплати фіксованої суми (від 10 до 600 рублів, залежно від тяжкості покарання) до оплати лікування і навіть довічного утримання у разі втрати ним працездатності (ст. 678).

Відповідальність також передбачалася за призначення надмірно суворого покарання, але лише якщо це призвело до конкретних майнових збитків (ст. 680). Аналогічні правила поширювалися і на чиновників поліції, винних у неправильному виконанні вироку, а також губернаторів, губернських прокурорів і їхніх заступників, що пропустили без заперечення неправильні вироки або ж віддали розпорядження, внаслідок яких було покарано невинних чи надміру обтяжено участь винних (ст. 681). Це свідчить про наявність у законодавстві XIX століття розвиненого інституту відповідальності держави за помилки її службовців [8, с. 37–39].

На межі XIX – XX ст. ст. виникла необхідність у кодифікації цивільного законодавства, що обумовило появу на світ проєкту Цивільного уложення 1905 року. Воно, зокрема, включало норми, що регламентували питання відшкодування збитків за шкоду, завдану недозволеними діяннями.

Так, особа, яка з умислом або через необережність вчинила недозволене діяння, повинна була винагородити потерпілого за завдану таким діянням шкоду. Винний у вчиненні діяння, що заподіяло кому-небудь смерть, зобов'язаний був сплатити компенсацію тим, хто на день смерті за законом мали або могли б у майбутньому отримати право на утримання від особи, яку було незаконно позбавлено життя (ст. 2619). Особа, яка завдала кому-небудь тілесне ушкодження зобов'язана була відшкодувати витрати на лікування і піклування про хворого і, у разі необхідності, видати потрібну суму наперед.

Якщо ж потерпілий тимчасово або назавжди позбувся цілком або частково можливості здобувати собі своєю працею засобів до існування, або якщо його потреби зросли внаслідок завданої шкоди, то винний повинний був забезпечити такій особі тимчасове або довічне утримання у тому розмірі, в якому вона зазнав збитків внаслідок втрати або зменшення здатності до праці, або внаслідок збільшення потреб (ст. 2620).

У ст. 2624 сказано, що той, хто позбавив будь-кого свободи, повинен відшкодувати втрачений заробіток та інші збитки, яких зазнав ув'язнений. За увесь час позбавлення волі винний зобов'язаний був надавати утримання тим, хто б за законом мав право одержувати забезпечення від особи, яку було незаконно ув'язнено. Розмір утримання визначався за правилами, встановленими у ст. 2619, на випадок заподіяння кому-небудь смерті [9].

У Проєкті 1905 року передбачалося також детальне регулювання відповідальності посадових осіб за шкоду, завдану при виконанні службових обов'язків (як умисно, так і внаслідок необережності). Певну специфіку мала норма, за якою потерпілий міг втратити право на компенсацію, якщо не скористався можливістю оскаржити неправомірні дії таких осіб. Для суддів відповідальність за неправильне рішення наставала лише у випадку умислу або «явної недбалості».

Проєктом встановлювався трирічний строк позовної давності, який міг бути продовженим у разі кримінального переслідування. Розмір відшкодування визначався на розсуд суду і міг бути зменшений за наявності вини потерпілого.

Також були чітко визначені підстави звільнення від відповідальності, такі як дія непереборної сили, примус або виконання не злочинного наказу. У цих випадках відповідальність перекладалася на особу, яка змусила вчинити діяння [9].

Із метою нормативного забезпечення нової економічної політики, у 1922 році було прийнято Цивільний кодекс УРСР. Питання відшкодування шкоди регулювалися розділом XIII цього нормативно-правового акта. Так, за загальним принципом, закріпленим у ст. 403, заподіювач шкоди зобов'язаний був її відшкодувати, якщо не доведе, що не міг її запобігти, або якщо шкода не виникла з вини самого потерпілого.

У той же час, відповідальність державних установ за дії службових осіб (ст. 407) була обмеженою: вона наставала лише у випадках, прямо передбачених законом, і тільки після того, як неправомірність дій була офіційно визнана судом чи іншим органом. Крім того, установа звільнялася від відповідальності, якщо потерпілий вчасно не оскаржив дії службовця. При цьому

установа зберігала за собою право регресу до винної посадової особи. Це свідчить про низький рівень гарантій захисту прав громадян від дій держави на цьому історичному етапі [10].

Хоча Цивільний кодекс УРСР 1922 року не містив поняття «моральна шкода», ст. 403, в якій закріплювався загальний обов'язок відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Деякі вчені, як-от Б. Утевський, вважали, що це формулювання охоплює і немайнову шкоду, оскільки поняття «особистість» включає духовну сферу.

Проте домінуючою стала протилежна точка зору, яку представляв А. Зейц. Він стверджував, що захист особистості – це сфера кримінального, а не цивільного права, яке має регламентувати лише майнові відносини. Ця позиція підкріплювалася ідеологічним аргументом про те, що відшкодування моральної шкоди є «чужим для радянської правосвідомості».

Таким чином, у радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до інституту моральної шкоди. Його називали «буржуазним пережитком», стверджуючи, що честь і гідність радянської людини не можуть підлягати грошовій оцінці [8, с. 51].

Результатом такого підходу стала відсутність в Основах цивільного законодавства 1961 року (далі – Основи 1961 року) інституту моральної шкоди. Натомість, глава 12 цього нормативного акта була присвячена зобов'язанням, які виникають внаслідок заподіяння шкоди. За загальним правилом, шкода, заподіяна особі або майну громадянина, а також шкода, завдана організації, підлягала відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її завдала. У той же час, правопорушник звільнявся від відповідальності, якщо міг довести, що заподіяння шкоди сталося не з його вини [11].

У цьому Законі вперше було чітко розмежовано два види відповідальності держави за шкоду.

Перший вид мав відношення до шкоди, завданої незаконними діями у сфері адміністративного управління. Вона відшкодовувалася на загальних підставах (ст. 88 Основ): відповідальність несла конкретна організація, і лише за наявності вини її працівників.

Другий, спеціальний вид відповідальності, стосувався найтяжчих порушень прав громадян у сфері кримінального та адміністративного провадження (незаконне засудження, арешт тощо). У цих випадках шкода відшкодовувалася державою у повному обсязі, причому незалежно від вини посадових осіб правоохоронних органів та суду. Цей підхід створював значно вищий рівень гарантій для реабілітованих осіб (ч. 2 ст. 89).

Ст. 90 цього акту була присвячена відповідальності за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки. За її положеннями, організації та громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих (транспортні організації, промислові підприємства, будівництва, власники автомобілів тощо), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили чи умислу потерпілого [11].

01 січня 1964 року був введений у дію Цивільний кодекс Української РСР, главою 40 якого регулювалися питання відшкодування шкоди. У цьому нормативному акті вперше в історії нашої держави на законодавчому рівні було закріплено інститут моральної шкоди, яка підлягала відшкодуванню громадянину або організації в грошовій або іншій матеріальній формі а рішенням суду особою, яка порушила їх законні права, якщо вона не доведе, що така шкода заподіяна не з її вини. Розмір відшкодування визначається судом з урахуванням суті позовних вимог, характеру діяння особи, яка заподіяла шкоду, фізичних чи моральних страждань потерпілого, а також інших негативних наслідків, але не менше п`яти мінімальних розмірів заробітної плати (ст. 440-1) [12].

Стаття 440-1 Цивільного кодексу УРСР 1963 року, хоча й передбачала право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, проте не містила легального визначення цього поняття. Визначення вказаної категорії можна було знайти лише в нормах спеціальних законів, що регулювали окремі види суспільних відносин (наприклад, у сфері захисту прав споживачів, авторського права тощо). Незважаючи на законодавчу фрагментарність, у правовій доктрині під моральною шкодою розумілися втрати немайнового характеру, що виникали внаслідок моральних чи фізичних страждань або інших негативних явищ, спричинених незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Норма, що розглядається, не містить будь-яких обмежень відшкодування моральної (немайнової) шкоди. Відповідно до вказаної статті, фізична або юридична особа мала право вимагати відшкодування моральної (немайнової) шкоди у разі порушення її прав неправомірними діями в будь-яких цивільних та інших правовідносинах. У ст. 440-1 виявляється дія принципу генерального делікту, закріпленого в ст. 440, в силу якого заподіяння шкоди визнається протиправним, якщо особа не була управомочена на її завдання. При цьому неправомірна поведінка заподіювача

моральної шкоди є необхідною умовою відповідальності, тому суд при розгляді справ цієї категорії зобов'язаний з'ясовувати, чим підтверджується факт заподіяння моральних або фізичних страждань, за яких обставин і якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні. Зазначене правило є загальною нормою, такою, що регулює деліктні правовідносини [13].

Крім того, у ЦК УРСР 1963 року вперше в окремій статті (ст. 442) було закріплено зобов'язання держави відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями у сфері правосуддя (незаконне засудження, незаконне притягнення до кримінальної відповідальності, незаконний арешт тощо). Ця норма встановлювала, що така шкода відшкодовується державою у повному обсязі і незалежно від вини посадових осіб.

Однак, незважаючи на своє закріплення в кодексі, ця норма була декларативною і не діяла на практиці. Причиною була відсутність спеціального закону, який би визначав конкретний порядок та умови такого відшкодування. Фактично механізм запрацював лише після 1981 року, коли були ухвалені необхідні підзаконні акти.

Висновки. В українському середньовічному суспільстві зобов'язання, що виникали із заподіяння шкоди, виконувалися шляхом відшкодування збитків майном чи за допомогою відробітку. Майнове покарання існувало також у вигляді відкупу на користь потерпілого чи його спадкоємців, або штрафу. На початку XVIII століття майнові покарання (санкції) за завдану шкоду, які стягувались на користь потерпілого, носили приватноправовий характер, оскільки їх розмір залежав від фактично завданої шкоди, стягувався на користь потерпілого, а відтак був спрямований переважно на реалізацію компенсаційної функції. У XIX ст. розмір грошової компенсації у залежав від соціального статусу, а також від статі потерпілої особи. Відшкодування заподіяної шкоди полягало у відновленні попереднього стану, а якщо це неможливо – у сплаті грошового еквіваленту; притому пряме відшкодування – це відшкодування безпосередньо заподіяної шкоди, а повне відшкодування – це компенсація також неотриманого прибутку і заподіяної образи.

Із метою нормативного забезпечення нової економічної політики, у 1922 році було прийнято Цивільний кодекс УРСР. За загальним принципом, закріпленим у цьому нормативному акті, заподіювач шкоди зобов'язаний був її відшкодувати, якщо не доведе, що не міг її запобігти, або якщо шкода не виникла з вини самого потерпілого. У ЦК 1922 року не містилося поняття «моральна шкода», втім наявність у цьому акті загального обов'язку відшкодування шкоди, заподіяної особі, викликала наукові дискусії. Деякі вчені вважали, що це формулювання охоплює і немайнову шкоду, оскільки поняття «особистість» включає духовну сферу. Однак у цілому в радянській правовій доктрині утвердилося негативне ставлення до вказаного інституту. Його називали «буржуазним пережитком», стверджуючи, що честь і гідність радянської людини не можуть підлягати грошовій оцінці. Результатом такого підходу стала відсутність в Основах 1961 року положень щодо моральної шкоди. У 1964 року введено в дію Цивільний кодекс Української РСР, де нарешті було передбачено право на відшкодування моральної (немайнової) шкоди, хоча й не містилося легального визначення цього поняття. Крім того, у цьому ЦК вперше в окремій статті було закріплено зобов'язання держави у повному обсязі відшкодувати шкоду, завдану незаконними діями у сфері правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Терлюк І. Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2011. 944 с.
2. Блажівська О. Є. Новели речового, зобов'язального та спадкового права в Правах, за якими судиться малоросійський народ. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 1. С. 25 – 30.
3. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд. К. А. Вислобоков ; відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко. К. : [б.в.], 1997. 547 с.
4. Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. К. : КУП НАНУ, 2013. – 892 с.
5. Зібрання малоросійських прав 1807 г. / Упорядники: К. А. Вислобоков, А. П. Ткач, І. Б. Усенко, В. А. Чехович. Київ, 1993. 368 с.
6. Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der Oesterreichischen Monarchie Nr. 946/1811. Режим доступу: http://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10001622
7. Загальне цивільне уложення Австрійської імперії 1811 р. Блог викладача ПКТ Северенчук Тетяни Миколаївни Тема 2.2. Галичина, Північна Буковина та Закарпаття у складі Австро - Угорської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). http://severen4uk.blogspot.ru/2014/04/2.html

8. Панченко О. І. Цивільно-правова відповідальність поліцейських в Україні. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право». Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2019. 237 с.

9. Кодифікація цивільного законодавства на українських землях: Т. 2 / Уклад: Ю.В. Білоусов, І.Р. Клаур, С.Д. Гринько та ін. / За ред. Р. О. Стефанчука та М.О. Стефанчука. Київ : Правова єдність, 2009. 1240 с.

10. Про надання чинності Цивільному кодексу УРСР: Постанова ЦВК УРСР від 16 грудня 1922 р. (ЗУ УРСР 1922 р. № 55, ст. 780). Режим доступу: http://yurist-online.org/publ/kodeksy_ukrainy_kodeksi_ukrajini/grazhdanskij_kodeks_ussr_1922_goda_civilnij_kodeks_usrr_1922_roku/3-1-0-152

11. Про затвердження Основ цивільного законодавства Союзу РСР та союзних республік: Закон СРСР від 08 груд. 1961 р. Режим доступу: https://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15846.htm

12. Цивільний кодекс Української РСР : Закон ВР УРСР від 18.07.1963 № 1540-VI. Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1540-06

13. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 22 травня 2024 року в справі № 212/7337/23. Режим доступу: https://zakononline.ua/court-decisions/show/119213879

Дата першого надходження статті до видання: 13.10.2025
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.11.2025
Дата публікації (оприлюднення) статті: 24.11.2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

МАЛІНОВСЬКИЙ М.-Б.І. ПОЛІТИЧНА БАГАТОМАНІТНІСТЬ В ТОТАЛІТАРНИХ ДЕРЖАВАХ……3

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

ВЛАДОВСЬКА К.П., МЕЛЬНИК С.Р. ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЖИТЛО В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПІСЛЯВОЄННОГО ПЕРІОДУ……10

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

БІЛОУС Т.Й. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ ВИЗНАЧЕННЯ ВЛАСНОСТІ ТА ЇХНІЙ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВЛАСНОСТІ……16

КАРАПИШ Б.В., ПУЗИРНИЙ В.Ф. ПРАВОВІ АСПЕКТИ УКЛАДЕННЯ ПРАВОЧИНІВ ІЗ ЗЕМЕЛЬНИМИ ДІЛЯНКАМИ……21

КОТОВИЧ І.О., ВЕРБІЦЬКИЙ А.С. ГАРАНТІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЖІНОК, ДІТЕЙ ТА ІНШИХ ВРАЗЛИВИХ ГРУП В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ……26

ТКАЧУК А.О. РІШЕННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ ЯК СПОСІБ УНІФІКАЦІЇ ПІДХОДІВ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ……31

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

ДОБРОВОЛЬСЬКА В.В. ПРОБЛЕМИ ЗАКОНОДАВЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДНОСИН КОНТРОЛЮ У СФЕРІ ГОСПОДАРЮВАННЯ ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ……35

ПЕТРОВ В.В. ЩОДО ПУБЛІЧНО-ПРИВАТНОГО ПАРТНЕРСТВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СТИМУЛЮЮЧОЇ ФУНКЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОГО ПРАВА……41

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

МІЩУК І.В. ЗЛОВЖИВАННЯ ПРАВОМ У ЗЕМЕЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ: СУДОВА ПРАКТИКА І ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ……46

САРКІСОВА Т.Б. ПРАКТИКА ЄСПЛ В СПРАВАХ ЩОДО АГРОРЕЙДЕРСТВА……55

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

КАЛЬЧУК О.М. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД РЕАЛІЗАЦІЇ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ В ОРГАНАХ ПРОКУРАТУРИ……62

КОРЕНЕВ А.О. СТРАТЕГІЧНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ……69

КРАСНОГОР О.В. ВИДИ ТА ПРАВОВІ ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ У СФЕРІ ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ……75

КУШНІРЕНКО Р.О. ПЕРСПЕКТИВИ ІНТЕГРАЦІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРЕВЕНТИВНУ ПОЛІЦЕЙСЬКУ ДІЯЛЬНІСТЬ……82

ЛИТВИН І.І. ОСОБЛИВОСТІ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ В ЗАКЛАДАХ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ……89

МАРКІН С.І. ПЕРЕДУМОВИ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ УМОВИ ВІДКРИТТЯ ПРОВАДЖЕННЯ В АДМІНІСТРАТИВНІЙ СПРАВІ: ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ……97

МОГИЛА О.В., КАПЕЛЮХА А.В. ПОРЯДОК ВЗАЄМОДІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ З МВС УКРАЇНИ ЩОДО МАТЕРІАЛЬНО-ТЕХНІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ……104

МУРАВЙОВА І.А. ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА В УМОВАХ ДІЇ НАДЗВИЧАЙНОГО СТАНУ»…… .113

РЕШЕТНІКОВ В.В. ЗЕЛЕНА ТРАНСФОРМАЦІЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ УКРАЇНИ ЯК СФЕРА ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ…… .118

ШКЛЯР Д.М. ПОНЯТТЯ ЗАПОБІГАННЯ ТА ПРОТИДІЇ ДЕЗІНФОРМАЦІЇ ТА ШКІДЛИВОМУ КОНТЕНТУ В МЕДІА……123

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

ГЕЛЕМЕЙ С.О. СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАПОБІГАННЯ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ В ОРГАНАХ І УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ ТА СЛІДЧИХ ІЗОЛЯТОРАХ ДКВС УКРАЇНИ……..128

ПУЗИРЕВСЬКИЙ М.В., ТЕРЕХОВ В.Ю. КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ НОРМАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ І УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ: СТАН НАУКОВОГО РОЗРОБЛЕННЯ В СУЧАСНИХ ДИСЕРТАЦІЙНИХ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ……137

РОШКО В.М. ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ СХИЛЯННЮ ДО ВЖИВАННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯМИ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ В УКРАЇНІ ……144

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА; СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА; ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

АТАМАНЧУК В.М., ШНАЙДЕР К.Б., ТЕПЛИЦЬКИЙ Б.Б. МЕТОДИКА ТА ТАКТИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ……152

ГАГАЧ В.А. ПРАВОВІ ЗАСАДИ РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ У СФЕРІ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ, ПОВ'ЯЗАНИХ ІЗ ПІДРОБКОЮ ДОКУМЕНТІВ……..161

ГУРІН В.В. МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ ПІД ЧАС ПРОТИДІЇ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ ПРОТИ ВЛАСНОСТІ…173

ЛУГОВИЙ В.О. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ТАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, УЧИНЕНИХ ТРАНСНАЦІОНАЛЬНИМИ ЗЛОЧИННИМИ УГРУПОВАННЯМИ……178

РОССОХА С.В. НАУКОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ……..185

СУСЛІКОВА І.С. ТИПОВІ СЛІДЧІ СИТУАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ КІБЕРЗЛОЧИНІВ, ЩО ВЧИНЯЮТЬСЯ У ФІНАНСОВІЙ СФЕРІ……192

ФІЛАШКІН В.С. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА СПОСОБІВ ВЧИНЕННЯ ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ: СТРУКТУРА, ЕТАПИ ТА МЕХАНІЗМИ РЕАЛІЗАЦІЇ……198

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

МІНЧЕНКО Д.А. ВИКОНАННЯ РІШЕНЬ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ……203

НОВАШОК Д.О. ЕФЕКТИВНИЙ КОНТРОЛЬ ТА ЕКСТЕРИТОРІАЛЬНА ЮРИСДИКЦІЯ У МІЖАМЕРИКАНСЬКІЙ СИСТЕМІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ……209

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

КАРМАЗА О.О., ФЕДОРЕНКО Т.В., ДУРНОВ Є.С. МИРОВА УГОДА В ЦИВІЛІСТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ..... 215

КОНДЕНКО М.М. ПОНЯТТЯ «НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА» У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ ТА НАЦІОНАЛЬНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ 221

МЕЛЬНИК С.В. ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРИМІНАЛЬНОЇ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ СУБ'ЄКТАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ..... 229

ОНУФРІЇВ Р.М. ТРАНСФОРМАЦІЯ ІДЕЙ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ПІД ВПЛИВОМ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ У СУЧАСНОМУ ПРАВІ..... 235

СТРОЇЧ А.П. ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА У КОНТИНЕНТАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ТА СУЧАСНЕ РОЗУМІННЯ..... 241

ТИМЧЕНКО Г.П., КРУСЯН А.Р., МУЗИКА І.В. ПОЗАСУДОВІ (АЛЬТЕРНАТИВНІ) ФОРМИ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСІБ В РАДЯНСЬКІЙ ТА СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ: ДЖЕРЕЛА РЕГУЛЮВАННЯ..... 246

ЩЕРБАНЬ Т. РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ У НЕДОГОВІРНИХ ЗОБОВ'ЯЗАННЯХ, ЩО ВИНИКАЮТЬ З НЕПРАВОМІРНИХ ДІЯНЬ, НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (XVII–XX СТОЛІТТЯ)..... 253

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

MALINOVSKYI M.-B.I. POLITICAL DIVERSITY IN TOTALITARIAN STATES.....3

CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW

VLADOVSKA K.P., MELNYK S.R. PROBLEMS OF IMPLEMENTING THE RIGHT TO HOUSING UNDER MARTIAL LAW AND THE POST-WAR PERIOD.....10

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

BILOUS T.I. THEORETICAL CONCEPTS OF DEFINING PROPERTY AND THEIR INFLUENCE ON THE DEVELOPMENT OF THE INSTITUTE OF PROPERTY 16

KARAPYSH B.V., PUZYRNYI V.F. LEGAL ASPECTS OF CONCLUDING TRANSACTIONS INVOLVING LAND PLOTS.....21

KOTOVYCH I.O., VERBITSKYI A.S. GUARANTEES FOR THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF WOMEN, CHILDREN AND OTHER VULNERABLE GROUPS UNDER MARTIAL LAW IN UKRAINE.....26

TKACHUK A.O. SUPREME COURT DECISION AS A WAY TO UNIFICATION OF APPROACHES IN CIVIL LITIGATION.....31

ECONOMIC LAW, ECONOMIC PROCEDURE LAW

DOBROVOLSKA V.V. PROBLEMS OF LEGISLATIVE SUPPORT FOR CONTROL RELATIONS IN THE ECONOMIC SPHERE DURING MARTIAL LAW.....35

PETROV V.V. REGARDING PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIPS THROUGH THE PRISM OF THE STIMULATING FUNCTION OF COMMERCIAL LAW.....41

LAND LAW; AGRICULTURAL LAW; ENVIRONMENTAL LAW; NATURAL RESOURCES LAW

MISHCHUK I.V. ABUSE OF RIGHTS IN LAND RELATIONS: JUDICIAL PRACTICE AND PROBLEMS OF LEGAL REGULATION.....46

SARKISOVA T.B. ECHR PRACTICE IN CASES CONCERNING AGRO-RAIDING.....55

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

KALCHUK O.M. METHODOLOGY FOR RESEARCHING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL PRINCIPLES OF IMPLEMENTING PERSONNEL POLICY IN PROSECUTOR'S OFFICES.....62

KORENEV A.O. STRATEGIC DIRECTIONS FOR IMPROVING INSTITUTIONAL AND LEGAL SUPPORT OF REGIONAL DEVELOPMENT IN UKRAINE.....69

KRASNOHOR O.V. TYPES AND LEGAL FORMS OF ACTIVITIES OF THE MINISTRY OF JUSTICE OF UKRAINE IN THE FIELD OF PROTECTION OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS.....75

KUSHNIRENKO R.O. PROSPECTS FOR INTEGRATING ARTIFICIAL INTELLIGENCE INTO PREVENTIVE POLICING.....82

LYTVYN I.I. FEATURES OF EDUCATIONAL SERVICES IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS DURING THE PERIOD OF MARTIAL STATE IN UKRAINE.....89

MARKIN S.I. PREREQUISITES AND PROCEDURAL CONDITIONS FOR INITIATING PROCEEDINGS IN AN ADMINISTRATIVE CASE: GUARANTEES FOR THE EXERCISE OF THE RIGHT TO APPEAL TO COURT.....97

MOHYLA O.V., KAPELIUKHA A.V. PROCEDURE FOR INTERACTION BETWEEN THE NATIONAL POLICE AND THE MINISTRY OF INTERNAL AFFAIRS OF UKRAINE REGARDING LOGISTICAL SUPPORT.....104

MURAVIOVA I.A. ON THE PROBLEM OF DEFINING THE CONCEPT «STATE POLICY IN THE CONDITIONS OF A STATE OF EMERGENCY».....113

RESHETNIKOV V.V. GREEN TRANSFORMATION OF THE AGRICULTURAL SECTOR OF UKRAINE AS A SPHERE OF PUBLIC ADMINISTRATION IN THE CONTEXT OF EUROPEAN INTEGRATION.....118

SHKLIAR D.M. THE CONCEPT OF PREVENTING AND COUNTERING DISINFORMATION AND HARMFUL CONTENT IN THE MEDIA.....123

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

HELEMEI S.O. THE STATE OF SCHOLARLY RESEARCH ON THE PROBLEMS OF PREVENTING CRIMINAL OFFENSES IN THE BODIES AND INSTITUTIONS FOR THE EXECUTION OF PUNISHMENTS AND PRE-TRIAL DETENTION CENTERS OF THE STATE CRIMINAL-EXECUTIVE SERVICE OF UKRAINE.....128

PUZYREVSKYI M.V., TEREKHOV V.IU. CRIMINAL OFFENCES AGAINST THE NORMAL FUNCTIONING OF BODIES AND INSTITUTIONS RESPONSIBLE FOR THE EXECUTION OF SENTENCES: THE STATE OF SCHOLARLY DEVELOPMENT IN CONTEMPORARY DISSERTATION RESEARCH IN CRIMINAL LAW.....137

ROSHKO V.M. FOREIGN EXPERIENCE IN PREVENTING THE INDUCEMENT OF MILITARY PERSONNEL TO USE NARCOTIC DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES, OR THEIR ANALOGUES IN UKRAINE.....144

CRIMINAL PROCEDURE AND FORENSIC SCIENCE; FORENSIC ANALYSIS; OPERATIVE INVESTIGATIVE ACTIVITY

ATAMANCHUK V.M., SHNAIDER K.B., TEPLYTSKYI B.B. METHODS AND TACTICS OF INVESTIGATING CORRUPTION OFFENSES IN THE FIELD OF PUBLIC PROCUREMENT.....152

HAHACH V.A. LEGAL FRAMEWORK FOR THE INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN THE SPHERE OF ECONOMIC ACTIVITY INVOLVING DOCUMENT FORGERY.....161

HURIN V.V. INTERNATIONAL COOPERATION BETWEEN LAW ENFORCEMENT AGENCIES IN COMBATING CRIMINAL OFFENSES AGAINST PROPERTY.....173

LUHOVYI V.O. ORGANIZATIONAL AND TACTICAL FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS DURING THE INVESTIGATION OF CRIMES COMMITTED BY TRANSNATIONAL CRIMINAL GROUPS.....178

ROSSOKHA S.V. SCIENTIFIC SUPPORT OF THE PROBLEMS OF PRE-TRIAL INVESTIGATION OF CRIMINAL OFFENSES IN CONDITIONS OF MARTIAL STATE.....185

SUSLIKOVA I.S. TYPICAL INVESTIGATIVE SITUATIONS WHEN INVESTIGATING CYBERCRIMES COMMITTED IN THE FINANCIAL SPHERE.....192

FILASHKIN V.S. FORENSIC CHARACTERISTICS OF METHODS OF HUMAN TRAFFICKING: STRUCTURE, STAGES, AND IMPLEMENTATION MECHANISMS.....198

INTERNATIONAL LAW

MINCHENKO D.A. ENFORCEMENT OF JUDGMENTS OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN GREAT BRITAIN.....203

NOVASHOK D.O. EFFECTIVE CONTROL AND EXTRATERRITORIAL JURISDICTION IN THE INTER-AMERICAN HUMAN RIGHTS SYSTEM.....209

CURRENT ISSUES OF LEGAL SCIENCE

KARMAZA O.O., FEDORENKO T.V., DURNOV YE.S. PEACE AGREEMENT IN CIVIL PROCEEDINGS: HISTORICAL AND LEGAL ASPECT.....215

KONDENKO M.M. THE CONCEPT OF "NATIONAL MINORITY" IN INTERNATIONAL LAW AND NATIONAL LEGISLATION: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS.....221

MELNYK S.V. FEATURES OF THE IMPLEMENTATION OF CRIMINAL PROCEDURE FUNCTION BY CRIMINAL PROCEEDINGS SUBJECTS IN MARTIAL STATE CONDITIONS.....229

ONUFRIIV R.M. TRANSFORMATION OF THE IDEAS OF THE RULE OF LAW STATE UNDER THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION PROCESSES IN MODERN LAW.....235

STROICH A.P. RULE OF LAW IN THE CONTINENTAL LEGAL SYSTEM: HISTORICAL ORIGINS AND MODERN UNDERSTANDING.....241

TYMCHENKO H.P., KRUSIAN A.R., MUZYKA I.V. EXTRAJUDICIAL (ALTERNATIVE) FORMS OF PROTECTION OF INDIVIDUALS IN SOVIET AND MODERN UKRAINE: SOURCES OF REGULATION..... 246

SHCHERBAN T. DEVELOPMENT OF THE INSTITUTION OF COMPENSATION FOR MORAL DAMAGE IN NON-CONTRACTUAL OBLIGATIONS ARISING FROM UNLAWFUL ACTS IN UKRAINIAN LANDS (17TH–20TH CENTURIES).....253

НОТАТКИ

НАУКОВИЙ ВІСНИК ПУБЛІЧНОГО ТА ПРИВАТНОГО ПРАВА

Випуск 6, 2025

Відповідальний за випуск – В.В. Галунько

Науковий редактор – О.Ю. Дрозд

Коректори: Я.І. Вишнякова, Н.В. Славогородська

Комп'ютерне верстання – Н.С. Кузнєцова

Підписано до друку 24.11.2025. Формат 70х100/16.
Обл.-вид. арк. 28,79. Ум. друк. арк. 21,78.
Наклад 300 прим. Зам. № 0326/223.

Надруковано: ТОВ «Видавничий дім «Гельветика»
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.
Україна, 65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua